

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIX

Бр. 1-4/2006.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан од 2006. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXIX

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2006

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић,
Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Одговорни уредник
Ђорђе Борозан

Секретар Редакције
Раденко Шћекић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији
“Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица,
Булевар револуције 3, пошт. факс 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена
по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе -
Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом
заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXIX

1 - 4

PODGORICA
2006

R e d a c t i o n :

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur responsable
Đorđe Borozan

Sekréttaire de la rédaction
Radenko Šćekić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Montenegro, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Соња ТОМОВИЋ-ШУНДИЋ*

ПЕТАР ПРВИ, СВЕТАЦ И ВЛАДАР

Дешава се ријетко или готово никад у исто вријеме да владар једног народа још за живота буде и светац као што се десило у случају митрополита црногорског Петра I Петровића Његоша. Петар I је значајна фигура у нашој новијој историји, даровит као државник и војсковођа, mudar као миротворац на челу Црногорске митрополије, оштроуман као писац и пророк, једном ријечју личност богата духовним даровима. И у самој необичној лози Петровића, Петар I је необичан. И у тој, духовним врлинама обдареној породици, светитељ је изузетан, заслужан да спонтано од свога народа буде прозван светим. Његови славни претходници, владика Сава и владика Василије, такође су мисионари, управљачи и писци а наследник на светом трону Његош ненадмашан у умним способностима и књижевном таленту. Али посебност светог Петра, чији су земни остаци, као и бираним Црногорцима похрањени у топлој окриљу Цетињског манастира да почива у миомирису воштаница, извире из једне дубље законитости природе која чини да су само неки од нас изабрани да буду свети. Тако ће ореол светости обиљежити његову историјску мисију а једноставност чисте апостолске мудрости, искуствено потврђене, показивати дјејство на Црногорце све до данашњих времена. Ријеч Петра I била је моћна сила, јединствена воља за, како је сам рекао, ”привести непокорне на послушаније”. У тој ријечи садржана је моћ старих пророка који су објавили морални закон и указали појединцима и народима на исправан пут врлине.

Петар I задужио је нашу историју, политичко-правну мисао и књижевност. Но, поред тога, Свети Петар Цетињски био је мудрац чија мисаоност, иако није изграђена као теоријски систем, има неспорну практичну вриједност. Петар I ће у оквирима хришћанске филозофије исказати своје најдубље разумијевање закона живота, тежећи прије све-

* Аутор је ванредни професор на Факултету политичких наука у Подгорици.

га не толико интелектуалном умовању колико разборитом понашању у конкретним животним ситуацијама. Полазећи од темељних моралних вриједности он сам је истакао далекосежне закључке о смислу свог владарског залагања, записујући са пророчком једноставношћу ријечи: ”Свако знаде труд мој ... за народ црногорски и брдски и за хришћанску вјеру”. Цијели живот Свети Петар је посветио унапређивању општих послова, усавршавању унутрашњег јединства, ширењу граница Црне Горе, заборављајући на личну корист. Као аскета и човјек личне чистоте претпоставио је јавно добро свакој користољубивости, указујући да су норме здравог живота скопчане са моралним дужностима. Петар I схватио је смисао политике, на суштински начин, а ослобођен приземних интереса сав свој живот ставио је у службу народног добра. Никад се у историји Црне Горе није догодило да један владар толико зађе у народну душу, заплијени срце обичног човјека, као што је то пошло за руком хришћанском светитељу Петру I. Тако изгледа да је онај тајновити склад између владара и народа, утемељен на унутрашњем споразумијевању, остварен у једном тренутку наше историје, суштински непоновљив.

Петар I је по свом поријеклу и образовању био изнад свог народа а по својој племенитости и честитости његов неразлучиви дио. Уобичајено је да се светост приписује натприродним феноменима али и људима који чине морална дјела. Светост изражава јединственост идеје добра и љепоте, представља мјеру истине и праведности, изазива дивљење и страхопоштовање. Петар I посједовао је највиши вид моралне непорочности, такав да се у колективној свијести могла зачети идеја о његовој светости. Бити светац, значи одрицање од овоземаљских почаста, приклањање добру које на скали вриједности има најистакнутије мјесто. Ријеч Светог Петра имала је моћ чије су дјејство Црногорци непосредно осјећали и вјеровали у њену реалност као код библијских пророка.

Светост (*sanctum*) има челно мјесто у систему религиозних вриједности, јер светост све надилази. Ријеч је о некој врсти савршенства које се првобитно односи на Бога и на божанску просвијетљеност створеног свијета. Светост је знак да су појаве просвијетљене вишим системом, оним од кога је незамислив већи ауторитет. Света је Црква, Свети је Дух, Свете су Тајне које зраче Светост, али и људи саткани од истог духа.

Међутим, идеја светости надилази идеју савршенства. Савршенство је могуће изразити појмовима разума, јер савршенство означава потпуност, цјеловитост, усклађеност. За разлику од тога, светост је ауторитет који није могуће описати категоријама разума нити рационално схватити. Савршенство је нешто спољашње до чијег се појма долази умовањем, светост пак не опажамо само споља нити разумом утврђујемо, јер она изнутра обасјава снагом која нам се сама приказује и иде

нам у сусрет. Светост је искуство вјере, које се не може добити процедурама интелектуалног умовања. Она није доступна сазнању, већ прије свега вјеровању и личном доживљају. Онтолошко утемељење светости предуслов је њене антрополошке реалности, утолико прије што светост значи реално дјејство, зрачење трансценденције у оквирима реалног искуства. То метафизичко биће светости спонтано се осјећа али не разумом, јер према светости заузимамо личан став као према оним што хрли према нама или се само нуди. Светост је оно што припада изузетним људима, представља цјеловитост која повезује човјека са највишим начином постојања.

У том смислу, законитост по којој је Петар I проглашен за свеца проистиче из колективне разборитости, кадре да препозна светост, не толико интелектуалним домишљањем, колико искуственим обрасцима у којима су се сабрали вјекови народне памети. Ту благодатну светост владара, свјетлост светости од Оног који је сам по себи свет, Црногорци су схватили непосредно, привучени њеном наднаравном снагом. Умни хоризонти Петра I, у којима су усклађени морал и религија, проширени су на огромне раздаљине, од коначног до вјечног, која се смрћу не завршава. Јер само светачка светост укида смртност, превазилазећи границе времена, због тога што бити свет значи да та светост осигурава бесмртност и та ријеч надилази оно што је коначно. Светост је знак да је личност искорачила из овоземаљске логике, дотакавши најчистију спону са трансценденцијом. Зато је Петар I примјер владара са јасном визијом будућности, па је сваки његов потез у крајњој линији правилно повучен. Тако далеко виде само они који су у стању да прекораче вријеме и загледају се у вјечност, као митски краљ Мидас који је све чега се дотакне претварао у чисто злато.

Мисија Петра I у историји Црне Горе слојевито је уткана у све њене спољашње и унутрашње слојеве и условно се може представити на сљедећи начин:

1. рад на успостављању државно-територијалног интегритета,
2. рад на успостављању политичко-правних регулатива и државе,
3. рад на успостављању морално-духовног јединства.

Петар I један је од високо заслужних владара за стварање државне организације црногорских племена. Као прагматичан владалац своју војну и политичку активност усмјеравао је према уједињавању свих црногорских племена да би тиме створио основ за јединствену државу. Велике ратне операције за вријеме његове владавине, затим покушај стварања обавезујућег правног законодавства као стандарда заједничког живота, спојени за моралним обрасцем понашања, утицали су на формирање јединственог духа заједништва. Тако ће Петар I, интервен-

цијом на спољашњем и унутрашњем плану, извршити своју историјску мисију стварајући услове за државно-територијално, правно-нормативно и духовно-морално образовање Црне Горе.

Војна активност

Петар I предузима снажне војне акције за ослобођење Црне Горе. У ратним дјелима, он је настојао да прво ослободи брдска племена и присаједини их подловћенској Црној Гори, са тежњом да и Боку прикључи слободној зони. Бојеви на Мартинићима и Крусима (1796), а касније у Морачи (1820), одлучност црногорских главара из различитих регија да се боре против скадарског паше, били су увод у заједничку акцију Црногораца и Брђана. Морачани и Васојевићи здружено ратују против Турака а Бјелопавлићи, Пипери, Ровчани и Морачани коначно улазе у географски простор Црне Горе. Поред уједињења црногорских и брдских племена, Петар I непрестано ради на обједињавању бокелске области и њеном приближавању Црној Гори, спреман да као савезник Русије, уз подршку руске флоте, пружи отпор Французима 1806. Савез са Бокелјима кулминирао је 1813. године формирањем Централне комисије као привремене владе Црногораца и Бокелја. Петар I руководио се прагматичним циљем при конституисању државне цјелине од оних крајева који природно гравитирају према Цетињу и Црној Гори, а тај план који није било једноставно спровести у дјело. Окружена моћним империјама, стијешњена у зони конфликта европских велесила, држава Црна Гора се настојала конституисати у границама које би се простирале на свим окупираним дјеловима. Да би остварио своју замисао Петар I је као војни и политички стратег доносио промишљене одлуке, у зависности од историјских околности. Некад су то биле војничке операције а некад дипломатски преговори и нагодбе. Вјештим маневрима према Турској, Аустрији и Французима владика је успијевао да у датим историјским и политичким приликама оствари најповољнија рјешења. Као човјек снажне воље и карактера, Петар I је био одлучан у ослобађању Црне Горе, у раду на повезивању Старе Црне Горе са Брдима и Бокелјима у органско-државно јединство, чиме је програмски и фактички омеђио простор за стварање једне солидније државе у будућим временима. Тако се из монашке ћелије манастира Стањевићи, у коме је Свети Петар столовао, указивао духовни свјетионик према којем ће се управљати Црногорци у пресудним историјским временима.

Петар I је имао снажну политичку визију која се стратешки темељила на територијалном ширењу и уједињењу Црне Горе и брдских племена, са бокелском регијом као и претензијама да евентуално и

Херцеговина уђе у састав новонастале државе. Тако амбициозан државни пројекат оспоравају три велике силе: Турска, Аустрија и Француска. Турска контролише највећи дио територије, укључујући и већа градска насеља, а Аустријанци и Французи након укидања Млетачке републике смјењују се у Боки Которској. У тако неповољној ситуацији Петар I настојаће да се одупре у првом реду турском утицају, ослободи окупиране регије, заустави процес исламизације, повеже и уједини завађена црногорска племена у отпору према заједничком непријатељу. У том контексту војни сукоб са искусним Махмут-пашом Бушатлијом један је од најзначајнијих. Скадарски Махмут-паша је велика пријетња Црној Гори, спреман да у сваком моменту угрози њену слободу, на коју полаже стара историјска "права". У вријеме владиног боравка у Русији 1785, скадарски паша је војно интервенисао, продро на Цетиње и запалио црногорску светињу, Цетињски манастир. Тек током 1796. године историјски су сазрели услови за одлучну војну акцију коју је озваничила цетињска Скупштина главара и Општи црногорски збор, доношењем *Стега* у 6 чланова. *Стега* је представљала обзнану јединствене воље црногорских племена и њихових главара да превазиђу унутрашњу неслогу коју је Махмут-паша годинама лукаво постјешивао да би се што успјешније супротставили турским освајачима. Главари су положили заклетву и тај свечани чин означио је ново поглавље у бурној црногорској историји.

Важност великих бојева Петар I ће истицати у епским пјесмама, посвећеним бојевима са Махмут-пашом и његовој погибији, које су ушле у народну меморију. У уводном дијелу пјесме: "Погибија везира Махмут паше на село Крусе" дат је умјетнички резиме догађаја који ће обиљежити нашу новију историју. У господском граду Скадру, Махмут-паша, заборавивши чак и вјерске обавезе: "нити клања, нит авдес узима", срди се на Петра владику и његове младе Црногорце. Тако ће пјесник Петар I, у епском маниру, истаћи поход храброг противника Махмут-паше на један брђански народ и нарочито на њиховог предвођатеља црногорског Митрополита.

Оправданост идеје о војном савезу црногорских племена и јединствени отпор према Отоманској империји потврдиће се практично у бојевима на Мартинићима, Крусима, као и на Морачи, гдје црногорска племена заједнички ратују са Турцима. За вријеме Петра I вођени су најзначајнији бојеви без премца у нашој новијој историји и по војничким успјесима и по укупним друштвено-историјским посљедицама. Сам Петар I, тај високо образован полиглота који говори више европских језика, пјесник и писац, непосредно ће учествовати у биткама као неустрашиви ратник, и војни заповједник срећне руке, на Мартинићи-

ма и Крусима. Битка на Крусима представљала је кључну прекретницу, јер је њеним окончањем црногорском побједом створена идеја о чвршћем јединству и формирању стабилне државе. Први пут се јасно схвата да се послије слома старе Зетске државе обнавља Црна Гора као феникс из пепела њених рушевина, да се Црна Гора налази на прагу нових хоризоната и да су најављени темељи оних процеса који ће касније неминовно доћи.

Своје дјеловање Петар I је темељио на јединственом политичком програму и историјским претензијама према оним интегралним дјеловима који се природно уклапају у државни корпус Црне Горе. У саставни дио Црне Горе улазе подручја која су вјековима била на мети освајача са Истока и Запада и њихових војних аспирација. Као владар Петра I је одлучан да Црну Гору заокружи и у територијалном смислу разграничи њен регион, да би на цијелом простору увео јединствену државно-правну регулативу. За остваривање такве државне цјелине Петар I ће употребљавати војна и дипломатска умјећа, испољавајући подједнако војничке и преговарачке способности.

Од како је 1782. године наслиједио владику Саву, на владичанском трону, Петар I ће током своје дугогодишње владавине извршити троструко уједињење Црне Горе: мачем, законом и моралним начелом. Војним подвизима овјенчаће се славом на Мартинићима и Крусима (1796) са Махмут пашом, и припојити брдска племена Црниј Гори, да би битком на Морачи (1820) издјејствовао присједињење Мораче и Роваца. 1806/7. ратује против Наполеона, ослобађа Боку и ствара 1813. централну комисију као прву институцију заједничке власти Црне Горе и Бокелске области. Након спољашњег рада на помјерању црногорских граница у војним акцијама Петар I ће паралелно радити на успостављању политичко-правних норматива да би коначно довршио своју државотворну идеју. Предузете војне активности одвијати ће се синхронизовано са институционалним конституисањем Црне Горе, чиме ће се створити услови за настанак модернијег државног организовања на цијелој територији.

Политичко-правни оквир

Упоредним политичким и дипломатским активностима као и војним операцијама, Петар I ће тежити да створи услове за друштвени живот, према стандардима развијених народа. Све до смрти, на Лучиндан 1830, када је сахрањен у Цетињском манастиру, он ће истрајно настојати да као државник и миротворац, војсковођа, законодавац и писац повеже црногорска, брдска и херцеговачка племена у борби против Турске, осигуравајући да четворо брдских племена: Бјелопавлићи, Пипери, Ровча-

ни и Морачани уђу у састав Црне Горе. Сукобљени племенски интереси посредством владичиног самопрегачког рада слили су се у јединствену народну вољу. Да постигнуто јединство не би имало изглед стихијног удруживања пред заједничким непријатељем, Петар I ће ту енергију преточити у државни организам, уређен према законским прописима. Од момента увођења законске регулативе, чији ауторитет би требао да се безусловно поштује, можемо говорити о почетку стварања модерне Црне Горе утемељене на свијести о потреби заједничког живота.

Стварање државе било је омогућено првенство војним успјесима, а затим институционализацијом правних норми. Епилог дуготрајних процеса је доношење *Законика*, чиме Црна Гора почиње да добија карактер правне државе. Гарант важења закона је држава, јер је њена функција спровођење закона, да би се друштвено стање регулисало према правним прописима. Због тога је доношење *Законика* на скупштини одржаној у Стањевићима 1798. од непроцјењивог значаја. Законик је обавезивао црногорска и брдска племена на правно уређење међусобних односа у области кривичног, породичног и приватног сектора. У члану 2. *Законика* за убиство је предвиђена смртна пресуда: "Будући, јединство, мир и тишина и сваки добри поредак није могуће уздржати ако сврху злога и самовољнога чоeka не би кастига било, тога ради рекосмо... ако по данас Црногорац убије брата нашега Црногорца али Брђанина, или Брђанин Црногорца без иједне кривице и нужде, него од силе и опачине, да се такви убица не може никаквим благом откупити, но ако се ухвати да буде објешен ал' камењем побијен или огњем из пушкака разнесен". Да би се искоријенила међусобна убијања за преступнике је била предвиђена смртна казна. Оштра казнена политика имала је за циљ сламање самовољних црногорских племена, нарочито сузбијање крвне освете, да би се правно уредио друштвени живот. Сама смртна казна за починиоце братоубиства имала је далекосежне посљедице у оној области која је до тада била најчешће препуштена произвољном суду појединца или племена.

Процес ослобађања црногорских племена од спољашњег непријатеља ће бити довршен образовањем правног поретка који треба да осигура унутрашњу снагу државе и њену законитост. Петар I ће у тим процесима бити најважнија личност. За тридесет и седам година владарских дужности неуморно је говорио о унутрашњем јединству, савјетујући своје сународнике даноноћно, што је уродило великим побједама у Бјелопавлићима или на Крусима. О томе Петар I записује: "Ова је побједа вас савршено ослободила и ваше име на такав начан по свијету прославила да се у историје, то јест у књиге штампане ваше јунаштво и ваша слобода до нестања свијета спомиње. Послије ове Богом вам

дароване побједне, све моје мисли, сва моја жеља и све моје рађење бјеше обраћено да ви уредите међу собом суд и правитељство, на приличних ваљаности ваше законах, који ће народим владати и суд проводити, самовољство искоријенити, мир и спокојство утврдити са сусједним и осталим државама, ће би потребно било одговарати и учинити да добри људи буду поштовани а зли кастигани. Отечество имаде ону чест и славу, која се приписује истинито ваљаноме народу, да закон сврху свакога царствује, и да је сваки преступник подложен кастигу према својега преступљења”. Петар I ће јасно указати да, након тријумфа у славним бојевима који ће надахнути будуће историографе, слиједи нормирање друштвеног живота. Он зна кристално јасно да је развитак правног система услов за стварање државе, па ће због тога одмах, након великих бојева свој владарски ауторитет усмјерити према конституисању закона којим се правно ограничавају самовољни поступци његових сународника. Законом се захтијева да се казна одмјери сразмјерно учињеном прекршају, да би кривац био санкционисан према тежини учињеног недјела. Право изражава општи принцип праведности, па је циљ законодавства да се, посредством правне норме, уреде друштвени односи; Петар I нагласиће да само правно регулисан живот заједнице доноси мир и спокојство, који се јављају услед усклађивања унутрашњих односа: ”Све моје мисли и жеље”, говориће Петра I, управљене су према сређивању норми друштвеног живота, ”правитељства међу Црногорце”, јер су то мјеродавне инстанце за исправно понашање. Институција државе ће бити створена ауторитетом закона којима се укида безакоње и санкционишу прекршаји свих чланова друштва. Тако је доношењем Законика дат историјски легитимитет државотворним тежњама Петра I. Правна контрола ”самовољног” народа била је увод у коначну легализацију друштвеног живота прецизним правним кодексом гдје ”закон врху свакога царствује” што је допринијело уређењу конкретног живота и постављању солиднијих темеља државној организацији.

У посланици Црногорцима из 1824. године Петар I ће прецизно образложити своју главну владарску стратегију. Појам ”отечества”, који се помиње, представља кључ за разумијевање новонасталих процеса поставши опипљив доказ да је рођена нова идеја о јединству Црне Горе, која превазилази историјску раздијељеност племена и регија. Идеја отечества скопчана је са увођењем Законика, а то значи да се ради о обједињавајућем појму у којем су се слиле историјске претензије и који по ширини и дубини превазилази стару племенску организацију. А у тридесет трећој глави закона у истом духу се истиче: ”Будући сви рођени и воспитани у једном отечеству али по несрећи мало је нас који ову блажену и сваке чести и похвале достојну дужност познајемо; дај боже,

што би она у познање наше свима дошло и што би ми прави синови и љубитељи дражајшег отечества свеукупно и нераздвојено и унапријед могли називати се”. Тако ће се Закоником, без сумње, потврдити да је припадност отечеству, најважнија дужност сваког Црногорца. Сам термин отечество изражава нешто суштинско, природну везу међу људима који су рођени и ”васпитавани” у јединственом отаџбинском духу. При томе укључује топлину љубави према заједничком имену, у коме су обједињене разнородне и вишевијековне народне тежње. Отечество се не дарује као диктат који би долазио споља, већ извире спонтано из унутрашње спознаје, поставши мјера заједничком животу, његова истина. Таква обавеза не искључује слободу која је друго име за дужност према отечеству, утолико што је отечество изнад сваког егоистичког интереса појединца, сабраност заједнице око једног централног појма који се усваја подједнако срцем и разумом.

Отечество ће, дакле, бити спиритуална пројекција заједнице, израз њене колективне свјести коју појединци добровољно усвајају. Универзално схватање дужности у Законнику биће прави израз израстања народне свијести од самовоље индивидуалног понашања до општих принципа морала, јер у томе и јесте његова обавезност. Притом отечество надилази идеју нације, народности или професионалне припадности као искуство заједнице у којој се искључују партикуларни интереси. Осјећање заједнице у појму отечества требало би да буде јемац унутрашње слоге, али и показатељ неслоге, онда када у будућим временима поново дође до унутрашњих сукоба. Отечество се узима као прва међу дужностима јер се јачањем осјећања заједничтва и општих вриједности колективног опстанка, бришу лични интереси а остварује добробит за све чланове друштва подједнако.

Тако ће Петар I у црногорско законодавство, настојати да угради моралне и обичајне вриједности преузимајући их из колективног етоса, да би их учинио дијелом универзалног правног обрасца, осигуравајући безбједност не само неких већ свих припадника друштва. Успостављањем важећег правног поретка на цијелој територији Црне Горе, створени су предуслови за њену унутрашњу интеграцију, засновану на институцији државе и права. Установа права биће гарант поштовања моралног достојанства не само Црногораца, већ и припадника других вјера, будући да се правни прописи у формалном али и садржинском смислу односе на све поданике државе. На тај начин, правним нормирањем, полако ће се стварати услови за историјску синтезу морално-обичајног наслеђа у форми обавезујућег система понашања, утемељеног на универзалним људским вриједностима.

Етичко-правни аспект ”Стеге”

Кратки текст ”Стеге”, од свега шест чланова из 1796. постао је основ ”Црногорског законика” изгласаног на црногорској народној скупштини у Стањевићима (16 чланова) 1788. и на Цетињу 1803. у пуном облику од 33 члана. ”Стега” је природно ушла у Законик као његово примарно језгро са претензијом да се из њеног морално-правног основа одреди смисао усвојених законских норми. У уводном дјелу ”Стеге” подвлачи се да су се старјешине и црногорски главари: ”све због црногорског обшчества сабрани на једно место донијели и заклетвом су потврдили одлуку о заједничком војном дјеловању Црне Горе и Брда”. Солидарност у војним операцијама Црне Горе и Брда конкретно је дефинисана у првом члану: ”Тога ради сви јединокупно и договорно рекосмо и темељито усталисмо и утврдисмо како ниже сего изговор: Призивајући пресвјатие имја Господа Бога, вседржителја у помоћ нашу, друг другу, племе племену, нахија нахији тврду и чисту вјеру: ријеч од чести и поштења дадосмо да се издати и преварити међу собом нећемо”.

Први члан ”Стеге” уједно је и обавеза на ”једнокупност” тј. општу солидарност која се постиже договором. Тако је правно сублимирана тежња да се озакони узајамна помоћ црногорских племена у свим случајевима. ”Уз Божију помоћ” и чисту вјеру ”чести и поштења”, заклетвом се безусловно потврђује да нахија нахију, нити племе неко друго племе, нити брат брата, неће ни по коју цијену издати нити преварити. Занимљиво је да термин ”превара” има централно мјесто, тако да се може закључити да је унутрашње издајство суштински нагризало племенски живот. Склоност ка међусобним потказивањима имала је историјски кобне посљедице за Црну Гору. Вјероватно да би тек опсежне анализе менталитета и позивање на историјски контекст могли послужити за потпуније објашњење дубоко укоријењених негативних форми понашања.

За историјски опстанак заједнице било је потребно искоријенити међусобна непријатељства, наслијеђене свађе и расправе међу братственицима и тиме сузбити пороке који оптерећују народно биће изнутра. Ограничавањем издаје поспјешен је рад на јединству Црне Горе и схватању ширег вриједносног значења њеног интегралног простора. На члан 1. логично се надовезује члан 2. ”Стеге”, јер се сада претпостављено јединство узима као услов за заједнички отпор и заштиту од спољашњег непријатеља. Овим чланом прецизира се очување највећих народних (колективних) вриједности угрожених од спољашњих фактора и такође се на његово поштовање главари обавезују најстрожом заклетвом. Преузета обавеза значи конкретно да војнички поход на Брђане

повлачи за собом заједничку војну акцију свих црногорских племена. Оно што доминира на скали вриједности које се безусловно морају заштити свим расположивим средствима су: ”благочестива христијанска вјера”, ”љубезно отечество”, а затим слиједи заштита: црква и манастира и напоскон лична одбрана и одбрана породице. Оружана заштита вјере и отечества уводи се чланом 2. као дужност општег типа, а након ове универзално схваћене обавезе слиједи упуства за очување посебних интереса личног и породичног карактера. Прагматизам којим је проже-то слово Закона срачунат је на конкретизовање исправних поступака који имају крајње практично-морални смисао а везани су за одбрану државе, цркве, племена и породице.

Трећи и четврти члан садрже казнену политику која слиједи за оне чланове друштва који би се дрзнули да изврше прекршаје у односу на правила прописана чланом 1. и 2. Оригинално ”Стеге” у правно-политичкој историји Црне Горе темељила се на специфичном моделу санкција које погађају прекршиоце. Санкција предвиђена за кривца нема уобичајену правну подлогу, јер институције државно (правне) регулативе нису постојале на тадашњем стадијуму друштвеног развитка, већ ону тежину изведену из обичајног права, историјски наслијеђену и утемељену у морално-религиозним схватањима. Проклетство обухвата сваког појединца, његово будуће потомство, племе или нахију, за кога би се утврдило да је ”издајник јавнијем или тајнијем начином”. Чланом 3. се, дакле, предвиђа одговарајући истражни и доказни поступак у утврђивању кривичне одговорности, а у случају ваљаних доказа слиједи једнодушно прихваћена анатема као праведна казна. У члану 3. се истиче да ће такав преступник вољом свих бити предат вјечном проклетству као Јуда Искариотски који је издао Христа или ”злочестиви” Вук Бранковић. За разлику од правне санкције која се након спровођења фактички може укинути, јер је временска, карактеристично је да се у ”Стези” прописује казна, без могућности корекције. Супротно чак и хришћанском учењу о покајању грешника овдје се прописује ригорозна казна за преступника и његов род у цјелини. За издају слиједи проклетство, овјерено заклетвом. Преступник је одговоран пред земаљским судом али и пред Богом, на шта упућује вриједносно схватање проклетства у народном и обичајном предању. Трећи члан завршава се ријечима које алудирају на хришћански контекст преузет из библијског текста: ”Него и крв наша на њега и на чада његова ...” што упућује на јеврејски народ који је, издавши Христа и још више одбијањем понуде да га у последњем моменту спаси распећа на крсту, навукао на себе праведну строгаћу Божијег суда.

Четврти члан обавезује на предузимање конкретних радњи када је у питању кажњавање преступника: ”Таквога издајника увијек от са-

бора и общества нашега отлучисмо да чести и пошчења, нема него он и род његов да останет во вјек у срамоту и безчест како издајник вјере и закона и хулитељ имена Божија и крвник свега нашега народа...". Од-узимање части та колективна морална осуда, заједно са срамотом због губитка друштвеног угледа, представљала је једну од најтежих казни у класичном наслеђу Црне Горе. Отпадништво од заједнице и сваког заједничког посла као и морални квалификатив "непоштење", за издајника значи неиздрживу срамоту, напуштање нормалног људског постојања. Атрибут "издајство" непосредно значи укидање елементарне часности за њеног носиоца, што се аутоматски проширује на будуће генерације и сроднике издајника: "Ови издајник и његов род да немају части и пошчења ни остале милости никакве него да будет како род клетвопреступни и пријеварни у ненавист свакоме и мерзост". Губитак моралног образа поклапа се са губитком људског лика, оног што човјека чини човјеком. Припадање "клетвопреступном" роду је поразно за традиционалну представу часног живота утемељену на патријархалном моделу понашања. Снажно осјећање мржње која се препоручује као колективни чин према издајницима говори о високом степену психолошког али и морално-катартичког дјјства осуде. Притом, одбацивање уговорне заклетве у "Стези" узима се истовремено као индивидуалан чин праћен личном одговорношћу али и колективна кривица јер прекршилац цијелу породицу и племе уводи у кривично-моралну одговорност која обухвата сва будућа покољења. Карактеристично је притом да фактор времена не смањује кривицу за коју сљедује губитак части, поштења, угледа или "доброг" имена, већ напротив појачава друштвену изолацију, издајника лишавајући га сваког облика припадања заједници.

Пети и шести члан представљају специфичан модел којим се потписници својеручно или крстом, они који не умију писати, безусловно обавезују да усвајају сва законска начела "Стеге". У члану 5. цјеливањем крста и Светог Писма, као највиших вриједности хришћанског свијета, главари се свечано заклињу на вјерност духу законских норми и на њихово спровођење у свим случајевима. У члану шест дата је коначна форма, заклетвом посвједочених обавеза, са препоруком да се текст "Стеге" преда на увид свакој нахији и пламену а самој Митрополији да остане један примјерак који има важност Грамата и царских хрисовуља. У циљу обзнањивања Закона у међународним оквирима предвиђено је и да: "свакоме царском, краљевском, али принципском двору и посланику буде приказан".

Правно значење "Стеге" у ревизији историјски наслијеђених облика понашања, као и за стварање државних институција, је вишеструко. Написана у форми кратког предзаконског акта, она је представљала

оригинални пропис, спретно замишљен да осујети, већ у самом зачетку, унутрашњу неслогу. Како је у Црној Гори јаче од писаног закона поштовање традиције, ”Стега” је конципирана као израз принципа обичајности. Моћ која потиче из традиције и задата ријеч као једино мјеродавна у регулацији међусобних односа, универзализује се уношењем у слово закона који треба да гарантује спроводљивост у свим случајевима, обавезујућу норму за све чланове друштва. За примјену ”Стеге” у неразвијеној Црној Гори није постојала изграђена судско-административна власт, већ се принуда у извршењу темељила на традиционалном обичајном кодексу и култу задате ријечи. Преузимањем анатеме из аутентичног културног модела у складу са хришћанским учењем, нађена је унутрашња спона са изворним народним навикама. Смисао анатеме надилази вријеме као што бива са свим оним што људском постојању обезбјеђује неразориву вриједност. Помањкање политичко-правних институција надокнађује се уз помоћ обичајног наслеђа у којем је ријеч имала најјаче дјејство. Стога је и сам владика Петар I нагласио у ”Посланицама” да, сем ријечи и језика на које се ослања, нема никакве друге силе да би принудио Црногорце на исправно морално понашање.

У комплексним политичким околностима култ преузетих обавеза имао је далекосежне посљедице за формирање јединственог народног карактера у судару са надлазећим историјским збивањима. Усмена традиција израсла на тлу вишевијековних искустава је цјелисходно уграђена у само шест чланова ”Стеге”. Циљ којем су тежили њени сачинитељи јесте да се постигне што већи степен унутрашњег јединства које ће осигурати војничке подвиге, али бити и први знак настанка модерног државног уређења. Обичајност као традиционални оквир понашања спојена са моралном свијешћу ушла је као суштинска одредница, учинивши од ”Стеге” аутентичну законску форму. Сама принуда није у функцији спољашње норме као забране већ проистиче из најдубљих историјских слојева обичајно-моралне свијести из којих се изводи постулат њеног апсолутног поштовања. Иако није написана у императивном облику, смисао ”Стеге” је наредбодаван јер се налаже строга примјена прописаних правила. Тиме се не нарушава смисао индивидуалних права. Ријеч је о моралној обавези опстанка заједнице, чиме се осигурава заштита личних интереса свих пуноправних чланова друштва. Тако се морални принципи овјерени у искуству народног етоса уносе у законску норму као њена примарна суштина.

Пут од приватног до јавног испољавања друштвеног живота темељи се на обавези појединца, породице и цијелог колектива да респектују унутрашњи савез који их повезује и који је у служби очувања личне и опште безбједности. Као законски акт, без обзира на специфичну форму,

”Стега” је садржавала карактер универзалне обавезе и представљала релативно виши степен у регулацији унутрашњих односа. Њени принципи су усаглашавање узајамних односа кроз помагање саплеменика. То је у крајњем виду значило јачање моралних норми установљених у традиционалној свијести колектива. А историјски значај је у томе што је по први пут у новијој црногорској историји дат правни смисао вриједностима народног живота. Притом, преузете правне обавезе се у изворном народном духу потврђују заклетвом а евентуални прекршиоци стављају пред трајну осуду заједнице. Свенародни суд који изриче проклетство предвиђа за преступника неограничено важење санкције. И та анатема, која се као љага баца на образ издајника и његов род, имала је снажније дјејство на Црногорце од било какве казнене политике, будући да се темељила на њиховом искуственом схватању свијета.

То зло које ће задесити прекршиоца шири се у времену, обухвата цијели животни хоризонт појединаца, без могућности исправке или покајања. Учињена кривица навлачи на кривца проклетство, јер је кршење оног што је неповредиво предуслов за изопштење из заједничког живота, суноврат у личном и породичном напредовању. Анатема за потенцијалног кривца има снажно дјејство јер изазива метафизички страх, будући да је израз сабране народне воље у призивању сваког облика зла када је у питању непоштовање општих интереса. Та нека врста метафизичког схватања правде, уведена је као основ саме ”Стеге”, чинећи од ње оригиналну правну формулу у којој се мијешају изворни елементи обичајности, културолошко наслеђе, морал и религија са формом законског прописа. Равнотежа између традиције и Закона омогућена је схватањем метафизике правде утемељене на готово некој врсти божијег: *lex talionisa*.

Узајамни однос између историјски наслијеђених облика понашања и права настојао се тако премостити да се морална свијест која је субјективна усагласи са правном нормом која је објективна. Појам права нужно укључује појам обавезе у извршењу правних прописа. Та дужност испуњења обавеза у ”Стези” је специфично повезана са механизмима принуде који директно потичу из обичајне свијести. Усклађивање личних интереса са општим интересима свих има за циљ безбједност колективног живота од сваког спољашњег или унутрашњег узурпатора. Правно нормирање понашања постаће захтјев да се цијело друштво добровољно обавезе на извршење правних прописа. Али, овдје карактер обавезности није проистацао из принудних мјера које у изграђеним државним апаратима спроводи власт и за то надлежне институције, већ се темељио на оним порукама које се емитују из самог центра живота. С обзиром на то да стварни носиоци принуде нису судови и власт, примјен-

љивост правног уговора се обезбјеђује позивањем на традиционалне образце понашања. Заклетва и ријеч постају гарант примјене закона, јер је у њима лежала истинска моћ која се темељила на провјереним вриједностима. Уговорне стране прихватају проклетство као највиши вид казне, јер овдје нема степеновања нити градирања кривице у сразмјери према почињеном дјелу као у модерном праву. Тако изгледа да принуда у оваквој правној санкцији није отуђена сила коју даје формално право, већ се она изводила из онтолошког схватања идеје правде.

У том контексту ”Стега” је историјски правни акт који се доноси у једној још увијек неутемељеној држави, оригиналан спој моралних постулата и правне норме примјерен тадашњем развоју Црне Горе. Владавина права и законитости није само упутство за њихово успостављање већ и рад на увођењу моралних начела као садржинске супстанце уграђене у оквир правног документа. Тако ће као прелазна форма у још неизграђеној државној организацији, ”Стега” имати високу вриједност за схватање настанка друштвених институција у Црној Гори, јер је у том првобитном законском моделу садржан основ за конституисање правног система и државе.

Према овоме, може се закључити да је значај ”Стеге” био велики за укупно државно формирање Црне Горе. Њен значај надраста правни уговор, јер је овдје правна форма начин да се вишевјековна тежња обједињавања народног духа и морална норма стопе у неразлучиву цјелину. ”Стега” је истовремено конципирана као правни акт са елементима правног документа али по својој суштини она је много више од тога, утолико што је спој моралне свијести са правним прописима, и то у моменту који је значао историјску прекретницу, на размеђи два свијета: старог и новог. У том контексту специфичност ”Стеге” је, у односу на уобичајене правно-законске акте, у слједећем:

1. Уводи се заклетва која обавезује на поштовање правних прописа што је нетипично за модерно законодавство,

2. За прекршиоца је предвиђено проклетство као искључиви облик санкције.

Обавезујућа принуда ”Стеге” проистиче из метафизичког страха од казне која се проширује у времену и обухвата покољења. Тако је главни акценат ”Стеге” положен у искуственом увјерењу Црногораца о праведном дјејству суда вјечности, а на тај начин оностраност постаје гарант спровођења казне, чиме се смисао уговора од шест чланова протеже према онтолошки утемељеним начелима. На дјелу је непосредно дјејство идеје правде а не само принципа правне исправности, како се то прописује у позитивном праву. Ријеч је о усклађивању са идејом правде а не само правичности са становишта закона. Према томе ”Стега”

представља конвенцију која надраста уговорене стране, породични и племенски живот надискуственим страхом од санкције. Без изузетка, сви чланови друштва обвезници су једне духовне законитости која дјелује као непобитна моћ, а дјејство тог природног права Црногорци су провјерили у дјелотворним ријечима митрополита Петра I.

Као непосредни инспиратор "Стеге", Петар I је zaloжио у такав писани акт своју искуствену мудрост коју ће кристално јасно изложити у посланицама. "Стега", се ослања на "Посланице", утолико што се по истовјетним критеријумима прописују норме исправног поступка. Али, док у *Посланицама* Петар I баца проклетство на конкретне кривце, братства и племена која су већ починила неки гријех, дакле, пост фестум, у "Стези" су потенцијални прекршиоци а-priori осуђени како то проистиче из универзалности правних формулација. У "Посланицама" анатема је исказана у категоричном облику и циља према уоченом пропусту, у "Стеги" ријеч је о хипотетичком моделу казне која се односи на евентуалне кривце. То хипотетичко "ако" које извире из "Стеге" ослања се на санкцију у којој се реално призива дјејство тајанственог закона. И то је оно што "Стегу" чини посебном, тај призив не само правно-кривичног поступка, већ и дјејство метафизичке правде, за коју се чврсто вјерује да лежи у позадини живота.

Посланице Црногорцима

Посланице Петра I представљају сам врх његових вишегодишњих напора у коначном моралном обликовању Црне Горе. Доношењем Закона створен је правни гарант за обједињавање црногорских племена са циљем јачања централне државне управе. Међутим, истински савез племена оствариће се посредством унутрашњег духовног рада, у чему су Посланице имале незамјениву улогу. За ту сврху митрополит Петар I је усавршио посебан модел комуникације непосредно се обраћајући током низа година своје владавине племенима и братствима, главарима и појединцима. Тако "Посланице" имају културно-историјски, морално-религиозни, политички као и књижевни значај. Писане као прворазредно књижевно штиво оне, превазилазе значење књижевног дјела својом ванкњижевном намјеном. У њима ће се префињеним стилем, апостолском једноставношћу, изразити најдубљи мисаони слојеви, скопчани са филозофским увидима у природу људског живота.

Посланице Петра I по свом смислу пробијају стандарде умјетничког израза, слично као што текстови у светим књигама надрастају строго књижевна мјерила. Као и сродни текстови епистоларне књижевности у апостолским послањима, Посланице садрже, поред високе умјетнич-

ке вриједности, и мисаоне слојеве. Ипак, са својим изванредним језиком оне су прави бисер народне мудрости, непоновљиво естетско дјело, исказано једном раскошном ризницом алузија и симбола. Митрополит се обраћао своме народу беспрекорним говором да би јаче указао на снагу моралног закона, па је тај закон уливен у књижевне симболе добио снагу непоновљивог записа. Због тога Посланице јесу спој мисаоног и религиозног са књижевном формом, садржина која је за своје дјејство нашла погодан израз, ријечју представљају истинску везу религије, морала и литературе.

Петар I је надахнут непосредном народном мудрошћу, али и најбољим дјелима европске културе. Као човјек великог животног искуства и образовања, успио је да својим језичким записима синтетички живе етичке рефлексije у сликовите изразе који су несумњиво дјеловали на слушаоце. Крајем XVIII и почетком XIX вијека традиционални племенски живот се мијењао под утицајем нових времена. Јачањем државне управе и централне власти настале су нове околности у структуралној организацији друштва. Петар I настојаће да у компликованим унутрашњим односима оснажи унутрашњу слогу и са крстом у руци измири завађена племена, да би уразумио Црногорце, и усмјерио их према племенитијим циљевима заједнице.

На елементима народног говора, са архаичним изразима у којима су примијењени различити симболи препуни семантичких и лексичких особености, Петар I ће се нарочитим поводима обраћати Црногорцима. Посланице су, тако, много више од књижевног текста, утолико што су писане као морални захтјев према општеном препороду. Осјећање заједништва се гради на чврстим моралним принципима утканим у колективном историјском искуству. И док у неком књижевном дјелу писац ствара један имагинарни свијет, у Посланицама је присустан сам живот да би се обавезао на испуњавање моралних обавеза.

Као у најбољим проповједима црквеног бесједништва Петар I ће се снагом моралног ауторитета обратити аудиторијуму, изазивајући најповољније ефекте. Нарочита врста заклинања и коначно проклетство услјед неиспуњавања обавеза имали су велику емоционалну снагу. Петар I користи клетву, ту дубинско - несвјесну (архетипску) творевину, преузету из вјеровања народног, да би подстакао Црногорце на задовољавање основних моралних постулата. Изразита емоционална тензија текста достиже готово драмски ефекат и експресивност ослоњену на снажну метафорику која вибрира у позадинским слојевима. Користећи симболику народног језика, Петар I ће остварити потпуну разумљивост свог говора, ону коју свако разумије, увјеравајући на примјерима своје сународнике да располаже наднаравним земаљским моћима. Јер се коб-

ни ток језика Посланица реално остваривао преносећи своју моћ клетве на будућа покољења.

Посланице су специфичан облик епистоларне књижевности. Епистола (лат *epistula* – писмо), је књижевно писмо у којем се расправља о филозофским, књижевним и моралним темама, па поред књижевног имају филозофски и дидактички карактер. Познате су Овидијеве *Epistulae ex Ponto* и Хорацијева Писма Пизонима. У антици се препоручивала филозофско-поучна тематика, док су апостолске посланице у хришћанству имале у потпуности религиозну садржину. У том смислу за Посланице Петра I се може рећи да садрже морално-филозофски и религиозни смисао. Оно што их чини посебним јесте чињеница да су оне у недостатку других модела биле уходани начин политичког, државног и моралног дјеловања у Црној Гори. Циљ посланица је конституисање духовног јединства, па је њихов бесједнички карактер подређен њиховој савјетодавној функцији. Састављене по правилима старе реторике написане су логично, имају морална и емоционална дјејства на примаоце. Дакле, постоји и етос и логос и патос, као и нарочито морално-катартичко прочишћавање. Сугестивност посланица, та вјештина убједљивог говора, темељила се на златним правилима реторике која омогућавају истински дијалог. Ступањем споразума на друштвену сцену укидали су се спорови, јер је разумијевање моралног закона, на који је Свети Петар непрекидно указивао, постало основ узајамног повјерења.

Петар I пише посланства Црногорцима да би тиме обезбиједио конкретно јединство народног духа, усмјеравањем према идеји правде. У недостатку државних институција које би гарантовале спроводљивост правних норми у дјело, Петар I ће се послужити методом израслом на најбољој традицији обичајног законодавства. Примјену морално прихватљивог понашања, које заједница одобрава, није било могуће из практичних разлога постићи правним средствима. У процедури кажњавања преступника за учињено недјело, много је био дјелотворнији начин у коме се јавно прозива изгредник, било да је то племе, истакнути појединац или обичан човјек. Препорука да се окане неваљалства на крају се завршавала клетвом за коју су Црногорци вјеровали да се обистиније. У Црној Гори, морална казна уз призивање религиозног ауторитета имала је најснажније дјејство. У патријархалној заједници такав акт ће имати већу присилу ”за привести непокорне на послушаније”, чиме се традиционално сређивао социјални живот, па ће први законски пројекат, ”Стега”, која је утемељивала унутрашњу стабилност, имати подршку у обичајном праву као основи позитивног права. Моћ која потиче из традиције била је дјелотворнија од административних забрана, моћ јача од писаног закона. Анатема издајника и свега оног што угрожава

лични и колективни идентитет, овјеравала се заклетвом на светом јеванђељу, па ће се принципи чији је легитимитет у институцијама државне власти и праву још више изводити из вјековима прихваћених вриједносних оријентација. Тај јединствени кодекс понашања, као невидљиво ткање, стварао је духовно јединство које се подвргава земаљском али и непоткупљивом небеском судишту.

Принудом јачом од правне Петар I је упућивао на чињење према принципу добра, да би се таквим понашањем обезбиједила не само лична, већ и колективна сигурност. Он се обраћа директно, његова жива ријеч погађа равно у срце, Зашто? Зато што је то ријеч Истине, ријеч која је утемељена на вјечним вриједностима попримила снагу вјечности. Као у античком полису гдје се јавни и политички живот одвијао по трговима на којима су учествовали сви слободни Атињани, и у Црној Гори развијао се особен модел живог контакта између владара и народа. За такву комуникацију Петар I је истицао да се темељи на ријечи, јер у њему нема никакве моћи сем моћи ријечи, никакве присиле осим силе језика. Но, била је то ријеч (логос) слична првобитном логосу у почетку почетка свијета, дјелатна ријеч духа која производи видљиве посљедице.

Структура посланица састављена је од одељака у оквиру којих су готово типски уједначено смјештени различити сегменти. У композиционом смислу састављене су од шест дјелова: обраћање, почетак, експозиција, исказивање личног става, рјешење и поздрав. Оно што је кључно у Посланици, долази на крају, у виду казне која ће се примјенити на непослушнике. Што је најважније, та санкција се не схвата као спољашње наметање, већ као морални императив обавезујући за све чланове друштва. Посланицом се тражи морално понашање, у противном прекршилац се доводи под директан уплив владичине клетве. Владика Петар I ће или охрабривати Црногорце да устрају на путу врлине или ће их жестоко проклињати ако се крећу у супротном смјеру. При томе, само ће се "послушанијем" које није слијепа покорност, већ прихватање етичког начела као основног критеријума, живјети разборито изван притиска голе биологије. На тај начин ће се институционално-државно јединство чвршће повезати са вјерским, обичајним и моралним нормама у шира вриједносна значења у којима ће се сабрати укупно црногорско наслеђе.

Петар I ће имати на уму да идеју моралитета оличену у појму чојство угради у народни живот, оплемењујући га према визији човјечности као општем идеалу колектива. Та вриједносна норма понашања заснивала се на објективној идеји праведности, утемељујућој за обичајно-моралне представе заједнице. У недостатку правне санкције примјењиваће се

оригинална казна по којој се прекршиоци доводе пред лице вјечне праведности која се награђује часним животом који човјека чини достојним среће. Посланице Петра I одликовао је стога једноставан, лако разумљиви говор, којим се исказивала одређена морална садржина, најчешће у виду опомене да се племена и појединци усмјере према врлини. У основи било је то јачање аутохоне моралне свијести, која је вјековима израстала на темељу узор-примјера чојства уздигнутог до нивоа колективног идеала коме се треба приклонити. Осјетљивост за примјену принципа моралитета оснивала се на најживљој народној меморији, чији су се добри ефекти показали као вјеродостојни у непосредном искуству.

Тим начином Петар I ће успијевати да у свом народу пробуди одговорност као одговор на захтјеве моралног императива утемељеног на уходаној моралној традицији. И то (при)силом језика, да би се тиме потврдило да насиље над насилницима не мора увијек дати најбоље резултате. Сила ријечи у таквим случајевима била је моћнија од насиља у кажњавању изгредника, а нарочито њиховом привођењу општем принципу правде. Збору паштровскоме Петар I се обраћа ријечима: ”Ја не жалим њих, који су зло учинили, али ми је жао те невољне старце и ту ћецу. За то вас свијех молим, да ви од ваше стране и свијем добром небеснијем, закумите Дивановића и Станка Шћепчева и њихову својту, да те старце не ћерају и да те зидине од кућа не разурују и да већ престану чинити штете доста су учинили. И који послуша – да му Бог да здравље, који ли не послуша и Бога се не убојати не хоће, такви од силнога и страшнога имена божијег да буде проклет и да му погине свака срећа и сваки напредак од његова дома и да зли са свијем домом од крепке деснице божије погине – а правим и послушним да будет Бог у помоћ” (На Стањевиће, јулија 25 – 1794, Владика Петар, ваш доброжелатељ на службу). Обраћајући се Паштровићима митрополит ће кристално јасно изложити свој основни наум, молећи их да своје саплеменике опомену да не чине зло. И који послуша да му Бог подари здравље и који не послуша да буде под вјечним проклетством и да му погине свака срећа.

Извршиоци злочина се не кажњавају правном санкцијом, лишавањем слободе или затвором већ много тежом казном, губитком права на срећу. Свети Петар ће призивањем праведне одмазде уносити призив есхатологије да би обавезао Црногорце на принцип морала у коме нема мјеста релативизму или субјективној процјени: Шта треба чинити? Зато је његов говор по форми благе нарави а суштински најчвршћа заповијест, чије непоштовање директно повлачи злу коб на починиоца и његов род. Петар I ће исказати своје противљење злу, позивајући се на есхатологију по којој ће се кривцима одрећи право на здравље, иметак или срећу. Степен обавезности, при таквим санкцијама које превазила-

зе надлежност правних могућности, јер сежу у коријен самог живота усмјеравајући га према срећи или несрећи, подигнут је на највиши пиједестал, необорив са становишта људских могућности. Јер та казна којом се наоко благо пријети у надлежности је Бога а не човјека.

Супротно увјерењу да је човјек мјерило свих ствари, па и морала наравно, у складу са народном мудрошћу, за Петра I морални принципи нису субјективна већ објективна реалност заснована на непромјенљивом законодавству и само као одраз те немјерљиве духовне реалности морална начела примјенљива су у искуству. Петар I овладао је вјештином преношења метафизичке правде у сам живот без видљивог притиска. У том свјетлу једнакост међу људима је природна услијед припадности једном суштаственијем основу из кога се рађа одговорност човјекова за себе и за другог човјека, без разлике у вјери, нацији или језику. Петар I у Посланици Дробњацима истиче: "А ја не бих рад ни Турчину који је добар и поштен чојек никаква зла колико ни добре ме ни поштеноме Хришћанину зашто знам што ми Бог заповиједа". Осјетљивост за примјену моралних норми потиче од заповијести, према којој су сви људи једнаки ако добра дјела чине и клоне се рђавих људи. Способност разликовања добра и зла и јасна вриједносна стремљења, а не вјера или народност, чине појединца достојним чланом људске заједнице. Мудрост човјекова да одабере добро умјесто зла истовремено је и највиша истина, јер су добро и истинито у коријену слични, па живот у добру подразумијева истовремено живот у истини. Тако је истинољубивост Петра I почивала на његовој дубокој правдољубивости а правдољубивост на човјекољубивости. Јер је он као мудрац знао шта је добро по-себи, а као духовни пастир свог народа у којим га практичним случајевима треба спроводити.

Петру I готово да не може промаћи ниједан чин нити неправедан поступак. Његовом прозорљивом оку не може се сакрити никакав траг пророка у домену његових владарских надлежности. Мноштво посланица упућене су због конкретног кршења моралних Стега, као она у Косијере "поради оног калуђера Авакума ... и којега неуки и безумни народ поштује за светитеља и чудотворца", или Његушима у којој се говори о свађи Бајица и Доњекрајаца, због чега Петар I каже: "Ево дође вријеме да од силе цетињске под старост бјежим из Цетиња". Најчешће ће Петар I прекоријевати Црногорце да се окану међусобних кавги и отимачина као оно када су Бајице удариле на чељад доњекрајску пред Манастир због жита. Осим конкретних поступака међусобних размирица и различити облици сујевјерја постају препрека унутрашњем развоју. У посланици Црмничанима истиче се сљедеће: "Како могу људи такве проклете бајалице вјеровати. Богом се заклињем да то бити не

може да дух из чељадета по ноћи или по дневи из тијела изиде ... јер тијело без духа остаје мртво, а мртво нико васкрести не може, како сам Творац неба и земље и Бог његовом силом и благостанијем". Сујевјерје као класична форма псеудо-религиозности, та вјера у наднаравна бића, вјештице, виле и лажне пророке веома је распрострањено у Црној Гори. За калуђера Авакума, који је помутио памет народу, Петар I каже: "А да је то богоугодни чојек не би га слушали него псовали и камењем ћерали". А затим у посланици Катунјанима читамо ријечи: "Ви чините оно што знате, но не знате оно што чините. Ви никога не слушате ко за добро ваше ради и говори, а нека дође који лажац међу вама, све ћете му вјеровати што ви рече, који ће бити од вас поштоват као што су и први поштовани били, неки за цара, неки за пророка а неки за светитеља и за чудотворца, но истини и поштен чојек не има међу овим народом мјеста". Озлојеђен због спремности Црногораца да прихвате лажне пророке као праве, Петар I ће упутити оштро писмо у коме изражава сумњу у њихову практичну мудрост, па и природну разборитост. Оптерећен примитивним бајалицама и магијском свијешћу, простом народу није било тешко да умјесто хришћанских светитеља поштује лажне пророке.

Петар I је надахнут рјечником апостола Павла који у посланици Римљанима говори: "Јер не знам што чиним, јер не чиним оно што хоћу, него што мрзим оно чиним" (Рим.7,7). Сваки народ или појединац, ако не зна шта је истина, дјела из незнања, па његове радње производе зло. Само се из правога знања хоће добро, а уколико оно недостаје чини се оно што се мрзи, дакле зло, које онда има елементе присиле. Да би се избјегао такав поремећај Петар I ће у складу са још античким идеалом о односу између знања и врлине, указати да знање подразумијева чињење, које је идентично добром дјелу, иначе нема знања, него чиновни проистичу из кобајаги знања. Само знање, које је супротно слијепом сујевјерју засновано на "јевангелију Христовом", како се тврди у Посланици Црмничанима "може уродити богатим плодовима заснованим на строгим божијим заповијестима". У правом знању не могу се помијешати моралне категорије. У посланици Црногорцима Петар I говори о томе сљедеће: "Зашто богоугодни људи сваки дан Бога моле да мир и тишину у свијет дарује да се чловјеческа крв не пролијева и да народ мирно живује ... Бог заповиједа да никога не убијемо и навлаштито кад нама зло не чини и кад рата немамо. Један источник не може слатку и грку воду дават, тако и један чојек не може се посветит говорећ једнијем језиком добро и зло".

Посланице Петра I су многозначне већ и по својим унутрашњим циљевима, утолико што су, поред молби, опомена и проклетства употребљене за просвештење народа. Оне су нека врста духовне поуке

како се треба владати у животу према начелима врлине. Савјетодавни тон којим су писане проистекао је из владичиног вишегодишњег промишљања кључних антрополошких проблема на основу којих са сигурношћу суди о стварима. У том дубинском разумијевању између добра и зла постоји непремостива онтолошка различитост, коју није могуће прескочити, нити је у контексту тога могуће да човјек буде у исто вријеме добар и зао. Добро искључује Зло, Зло искључује Добро. Сасвим је природно да је Петар I, као вјерски прелат, осјећао свој народ толико блиским, да је заборављајући на себе, чак и на црквене послове, радио на унутрашњем усмјеравању народне воље убијеђен да само пут исправности може да допринесе општем благостању. У посланици Његушима он истиче: ”Ја сам мнозини омрзнуо, зашто жалим нејаку сиротињу од напасти и самовољства и зашто говорим право, али Бог правду љуби, пред којим сва сила човјеческа свега свијета била би ништа када би она противу воље Божје ишла. И тешко ономе чловјеку који говори да је свјетлост тмина а тмина да је свјетлост”.

Петар I је у потпуности свјестан да својим говором не угађа свим поданицима у истој мјери, штавише да је ”мнозини омрзнуо” али је свјестан да људски судови не значе ништа пред судом вјечне правде. Према томе он ће свједочити да постоје два пута, један који води праведности и други њему супротан. Но, само се праведник може поуздати у принцип правде који ће га учинити побједником и коме људска пакост не може наудити, јер је он прешао пут који не подлијеже земаљским мјерилима.

Тако ће Петар I активно радити на духовном јединству Црне Горе, њеним истрајним усмјеравањем према принципима моралитета, обезбјеђујући на тај начин темељни основ народног бића. Утолико што човјек није одговоран само према себи или племену већ, прије свега, обавезност моралне норме схвата се као обавезност вишег реда. Уласком у морални однос обавезујемо се да одговарамо не само пред судом своје савјести или судом племена већ према аутентичном закону чијим се досљедним спровођењем осигурава најмоћнија заштита.

Да би постигао духовно уједињење Црне Горе, Петар I ће указивати на објективно важење моралног закона као гаранта заједништва. Тиме ће се из поља индивидуалне етике прелазити у област објективне тј. друштвене етике. Коначни циљ његовог владарског дјеловања је рад на унутрашњем уједињењу које се постиже престанком међусобних ратова, укидањем безаконја и увођењем моралног поредка. Тиме се постиже вишеструки циљ: престају унутрашња непријатељства и успостављају узајамне релације према етичком принципу, уништава самовољност појединаца и племена, спремних тек сада да буду дио једне претпостављене цјелине.

Петар I ће упућивати Црногорцима и Брђанима ријечи, у којима препоручује међусобни мир: ”Ево има двадесет и четири годишта од како сам ја међу вама постануо владиком ... Такођер и то лијепо знате, колико сам труда и муке претрпио безпрестано, кад на једну, кад на другу страну, молећи и заклињући вас да се не кољете и да себе испод турског јарма и харача ослободите ... и с помоћу божијом ослободите ... зашто видим да сваки дан више у своје самовољство и незаконије напредујете и да ви је милије зло и срамота, него ли добро и поштење и нека ви буде по желанију вашему ... и по данас нити ме у ваше после призивајте нити ћу се у њих мијешати...”. Петара I не подноси самовољу црногорских племена, јер она доводи до унутрашњих сукоба и одступања од моралне норме, па се на том путу урушава сама супстанца народног бића.

Непослушност која се испољава према главарима, па и органима државне власти, постаће главна препрека за нормалан живот. Зато ће се Петар I обратити Његушима: ”Ја вас молим и всдржителем заклињем да слогу и јединство међу собом учините и да се разумно и благопростојно владате ...” А Теклићима пише: ”да сва племена Катунске нахије и Црногорци пођу у Брда и ако буде од потребе да помажу својој браћи”. Бјелопавлићима поручује: ”Но, ево несреће што народ наш заповиједи божје не слуша и што је сваки осамовољио, е ево жалости што је мало и тамо и овамо људих који познају што је слобода и који раде да је не изгубе. А кад би је познавали као што је ја познајем сваки би радије умријет, него ли без слободе живјет”. У посланици Црногорцима и Брђанима митрополит Петар I ће изговорити критички суд својим саплеменицима: ”Но будући вам милије Зло, него добро, не могасте правитељство међу собом трпјети, желећи да се опет на обично ваша Зла и самовољна дјела повратите и да један другом крв пијете”. Црна Гора зашла је у онај образац понашања који доноси пропаст, будући да је морална свијест успавана и не обухвата у довољној мјери појединце и народ. Равно је то злочину према самом себи, злочину у коме страда независност, дјелање у коме се зло врши над самим собом. Анархија настала услијед недостатка сваког ”правитељства” доводи до повлачења норми друштвеног живота, ометајући природни пут ка независности, утолико што морал јесте у темељу друштвености, будући да се на моралном темељу гради друштво које укључује највише вриједносне идеале. То да се појединци покоравују само личним циљевима а не потпадају под етичку одговорност доприноси ништењу духа заједнице. А то значи да у случају, гдје је све дозвољено, заправо ништа стварно није дозвољено јер су сви подједнако угрожени међусобним непријатељствима. Укидањем законитости јавља се безакоње које на крају штети свима подједнако. Начело: *belum omnium contra omnes*, доведи заједницу на ивицу провалије, како је то сликовито речено у посланицама Петра I.

Сједињавањем обичајности која је наслијеђени принцип понашања и морала који је универзална антрополошка категорија, Петар I ће настојати да регулише друштвени живот. Будући да у Црној Гори није постојао правни поредак који би у спољашњем смислу организовао заједницу, Петар I је желио да издјејствује максималне захтјеве кроз формирање моралне свијести. И то са пуним увјерењем да се добро показује увијек као апсолутна Истина, једина Истина, цијела Истина. Свјестан своје улоге државника али и духовника, Петар I ће мисионарски будити успаване етичке инстинкте у народу, позивајући се на урођено осјећање добра у човјеку, штавише на његову природну религиозност. Способност за разликовање врлине и порока налази се у темељу у коме проговара чистоћа народне душе. Раширена у дубини вјекова морална свијест поставља се као обавезујућа мјера понашања. Јер разумијевајући вјеру и морал значи живјети вјером и моралом, онако како је писано да зна десница шта ради левица ...

Тако ће у Посланицама претежно преовладавати дидактичка компонента у којој се поучава моралном закону а сва дјела просуђују са становишна етичког вредновања. Истовремено било је то упозорење будућим покољењима на озбиљност кризе у којој је посрнула елементарна логика људског живота, утолико што он има цијену сходно моралном дјеловању. Петар I залази у саму суштину живљења вршећи тамо беспштедне корекције. Он језиком добра призива добро, тако што је добро учинио посебно пријемчивим за људско срце, привлачећи га магнетном снагом. Недостатак ”послушанија”, према коме сваки човјек има назначену улогу, руши смисао идеје правде, гаси етичко осјећање заједнице. Говорећи ријечима у којима се препоручује врлина, Петар I ће развијати концепт уједињења кроз послушаније да би се на тај начин зацијелио народни живот. У тој осјетљивој духовној кореспонденцији, у којој се за све без изузетка прописују једнака права и обавезе, налазио се темељ моралне оговорности човјекове која квалитативно превазилази његову правну одговорност. Истовремено ствара се основ за морално јединство, подигнуто на непромјењивим законима да се злочин неопозиво санкционише а добро дјело награди.

Петар I ће поручивати Црногорцима и Брђанима, Грбљанима и Бјелопавлићима, Катунјанима, Цуцама или Љуботињанима, војводама и сердарима, молећи их и заклињући их живим Богом да се окану унутрашње неслоге, и не попусте у свом ревносном испуњавању моралних обавеза. Дјелотворност унутрашње слоге има снагу да од малог народа учини велики, да се развитком јединственог моралног законодавства сагради темељ моралног осјећања цијеле заједнице. Петар I пред собом има визију апостола Павла, оног апостола који је сабрао хришћански

свијет јединственом идејом моралног добра, по коме морална радња постаје улазница за вјечни живот. Апостол Павле је говорио: ”Зато браћа моја љубезна, будите тврди не дајте се помакнути и напредујте једнако у дјелу Господњему знајући да труд ваш није узалуд пред Господом”. (Сог. I 15,58) или ”Молим вас пак браћо именом Господа нашег Исуса Христа да сви једно говорите и да не буде међу вама распре него да будете утврђени у једном разуму и једној мисли” (Сог. I 10) или ”Будите једне мисли међу собом а ником не враћајте зло за зло, ако је могуће колико до вас стоји имајте мир са свијем људима” (Рим. 7,8). Слиједећи библијски узор, Петар I је позивао на унутрашњу сарадњу, која се манифестује као једно осјећање, и једна мисао, да би се на том јединственом основу створио јединствени дух народа. Корист од таквог опита је вишеструка, јер се само унутрашњом консолидацијом постиже чврстоћа, пред којом се слама свака сила и практично се постаје непобједив.

Унутрашња дисхармонија доводи до потпуног колапса виталитичког потенцијала, лишавајући појединце сврсиходности заједничког живљења. А то је увијек лични избор, појединца и народа, детерминисан слободном одлуком да се живи по правилима или изван њих. Зато Петар I резигнирано говори Катунјанима ”Видећи вашу неслогу домаћи рат у сва племена од ваше нахије ја с мојом највишом жалашћу плачем и видим да сте ви сами себи и својој ђеци највиши крвници и непријатељи душевни и тјелесни и да сви ђаволи и сви ваши непријатељи од свијета не би могли толико зла, ни толико штете и срамоте вам учинити колико ви сами себи чините. Ви сте од Бога отступили и страха божја изгубили, ви сте грехоту и срамоту заборавили, ви за душу и поштење не мислите, ви се не можете крви братске наситити, ваша слава, ваше поштење, ваша похвала и дика и ваше јунаштво стоји у вашу домаћу рату и неслогу, у коју највишу своју срећу и радост находите”. Црногорцима и Брђанима упућује ријечи: ”Ви не имате вишијих злотвора од самијех себе и вама нико ништа не чини без ваше зађевице. Ви сте од сваког цара и краља вољни и слободни да ви нитко не заповиједа, но нијесте један од другога. Вама је противно све што је Богу и поштенима људима угодно ...” Петар I учио је Црногорце да слушају његове науке, да би у ”послушанију” у којем лежи највиша срећа утврдили норму као врховни ауторитет народног постојања. Домаћи рат, који се немилосрдно води, у коме Црногорци купе војску један на другога, ствара неравнотежу у којој су на крају губитници сви. Зато се утврђује да народ који одступа од правде, заборавља на гријех, срамоту и страх божији, не мисли за душу и поштење, жедан братске крви, радећи увијек против себе. Такав народ злотвор је самом себи, одрекавши се дужности према Богу, држави, породици и коначно себи.

Тако ће унутрашњи раздори, сујевјерје и предрасуде, ратови племена и братства, немаран однос према цркви и црквеној имовини учинити да оно што се добије на бојном пољу изгуби у миру.

Петар I указује на парадоксалну чињеницу. Супротно увјерењу да су спољашњи освајачи они који угрожавају слободу, унутрашња неслога, у којој се губи свијест о правди, постаје погубнијезло од било какве војне интервенције која долази споља. На јединственом духу заједнице гради се готово неуништиво заједништво, на темељу неразоривих унутрашњих савеза, којима никаква спољашња сила не може наудити.

Полазећи са становишта етичког објективизма по коме морал није релативан у односу на неки субјекат или културу, нити је чисто субјективан по својој природи, Петар I ће указати на религиозно начело у моралу као на кључну чињеницу. Уколико је Бог претпоставка моралног расуђивања, ауторитет вјере је безуслован и као такав неспоран за важење морала, обичаја и права који на овај начин губе свој релативан карактер. Универзалност моралног принципа обавезује све људе на етику. Безусловно морално начело постаје закон индивидуалног и колективног живота. Филозоф Хобс је описао стање природног постојања као живот без важења закона, дакле хаос. Но, човјек је искрочио из природе својом посебном мисаоном природом, стварајући људски поредак у коме важе закони. Тако ће Петар I, обраћајући се Црногорцима непрекидно их подсјећати на нужност поштовања једног универзалног моралног принципа чији је извор у најдубљим регијама постојања. Приближавањем или одступањем од таквог закона појединци и народи постају мање или више историјски реализатори једне ванвремене етичке воље.

Петар I ће саопштавати у Посланицама истину у којој се поклапају људски и вјечни закон, а залажењем у историјске слојеве, пронаћи ће темељ за пропаст злодјела пред људским а потом божијим судом. Он зато савјетује, учи, проповиједа тако да се у његовим упутствима оно изопачено, безрасудно и непослушно анатемише, а оно разумно и добро благосиља. Оне који су изгубили моралну свијест, слику добра тј. страх божији, опомиње на покајање тј. радикалну промјену душе кажњавајући их у противном клетвама које су имале препознатљиво дјејство.

На тај начин питање дјелотворности моралних санкција стављено под знак питања у савременим етичким концепцијама, решавало се из традиције, преузетим методом, који је омогућавао нормативни поредак друштва. Да ли је у том смислу модерна заједница изградила савршеније инструменте, него што су они у преамбулама Петара I које захтијевају моралну дисциплину, диктирајући један апсолутни морални кодекс? Идеја да је човјек етичка вриједност прихватљива са становишта разума, често се оспорава из различитих форми хуманистичког интелекту-

ализма у коме се прокламује општа релативност. Оно што отежава моралну свијест је слобода инстинкта која као да се опире трајној људској истини. Затим и питање објективног важења етичких вриједности као и морална воља која је чисто субјективна? Петар I ће моралну радњу уздићи до култа утолико што ће јасно искристализовати њене варијетете у конкретним дјелим. Тиме ће у разноврсној садржини искуства препознавати присуство идеје добра, као праву слику вјечне племенитости и љепоте. Одричући сваку правоснажност насиљу, ма из ког угла да долази, он нас подсећа на старе мудраце, који су вјеровали да само модус добра превазилази све остале људске могућности. Без сумње морални карактер човјеков оличен у моралном дјеловању појединца производи оне вриједности које помажу уздизање народне самосвијести до самосвијести једне епохе. Тако ће моралну одговорност прописивати не толико савјест колико заједница која је просуђивала моралну урачунљивост својих чланова у складу са њиховим конкретним дјелањем.

Петар I упућује Црногорцима ријечи у којима суди на основу практичне мудрости: Ви сте од Бога одступили, Ви сте поштење изгубили, Ви сте у међусобним суровостима и жестокиим споровима. То значи да се у истинитост његовог суда не може сумњати. Указивањем на појединачне кривце, он показује да кривица није дјелива нити заједничка, већ увијек индивидуална. Намјерно чињење неправде повлачи не само кривичну већ првенствено моралну одговорност. Зашто? Да би виновници злочина, ако је могуће, прихватили моралну норму као закон људског постојања. Појам кривице повлачи моралну санкцију, чија сврсисходност се не доводи у питање. Њен циљ је вредновање људских поступака њиховим одобравањем или осуђивањем. На тај начин Петар I ће изражавањем негодовања или одобравањем, у моралном смислу, регулисати унутрашње односе, спречавајући или превентивно дјелујући на евентуалне будуће прекршиоце. Биће то потврда да моралне санкције установљавају морални дух заједнице. Јер бити крив, значи не само правну одговорност и правну санкцију већ прије свега урачунавање моралне санкције коју установљава колективна свијест. Да би се оптимално искоријенила неправда у којој се изопачује човјек, као оно преко чега треба да се пређе ћутке, Петар I ће громогласно указати прстом на кривце, довољно гласно да га чују не само савременици, већ и будућа покољења. У свом јединственом погледу на свијет у коме је успио да досегне до саме суштине живота, био је усмјерен према одбацивању најништавнијих људских порива у интересу врлине да би се тако тајни човјека загледа у очи. У времену које је све довело до крајности, његов задатак биће нарочито тежак, но и користан за успостављање пољуљане духовне равнотеже. Оспоравајући компромисе, не знајући за савитљивост моралну

и уступке, на штету универзалног моралног закона, Петар I неће сузити идеју човјека на нацију или вјеру. Идеју о човјеку он ће конципирати на моралној самосвијести, том заједничком основу, на коме се гради људски свијет.

Тако се позивањем на ријечи светог Петра Цетињског, може поставити исправна филозофија живота, јер нас је он, попут великих учитеља – мудраца, учио да размишљамо, не само о томе шта чинимо, већ и зашто нешто чинимо, утолико што прво и последње питање етике је не само чињење добрих дјела већ прије свега смисао моралне радње. Постављајући највише моралне стандарде, он ће указати на метафизичко значење морала. Занемаривањем личних мотива, морална свијест постаје гарант дјеловања као унутрашња духовна цензура проистекла из суштине моралног закона. У комплексној историјској атмосфери каква је била Црна Гора, смјелост да се истакну такви критеријуми била је величанствена моћ, али и превелики захтјев у неким случајевима, у којима појединци нису посједовали снагу праве истрајности. Но, типичност моралних судова Петра I произилазила је из његове духовне енергије која му је отварала јасан поглед према претежнијим вриједносним мјерилима, преовлађујућим за смисао човјековог постојања. Узвишеност исправног дјеловања којој је тежио у свакој прилици непосредним савјетима поставиће се као прецизни мјерни инструмент сеизмичке осјетљивости у склопу кога се могла развијати јединствена духовна матрица.

Сумарни закључак о владавини Петра I слиједи из његове искрене опредјељености да читав живот посвети свом народу. Оданост са којом је приступао не изневеравајући владарске амбиције проистекла је из систематског увида у најшири корпус политичких, правних, моралних и војничких питања на којима је синхронизовано развијао идеју народног јединства. На првом мјесту његови војни успјеси заслужују високу оцјену са становишта историје, но не мање важна ствар је стратешко уобличавање државе на природно обједињеној територији Црне Горе, по први пут на законским регулативима. Најзад, Петар I ће заокружити своје дјело моралним законом, чије ће елементе проналазити у обичајној традицији. На историјској прекретници такав избор слиједио је не само спољашњу, већ много више унутрашњу духовну синтезу народног бића. Јер само уравнотежена морална свијест доприноси коначном сједињењу разнородних чинилаца у јединствени друштвени организам. Развитак унутрашњих спона и општеприхваћени вриједносно-морални систем, могао је постати полуга у одбрамбеним дјелствима много више од војничке моћи. Тако ће унутрашњи морални кодекс, а не величина државе, бити судбоносан за заједнички живот установљавајући једну осмишљену визију будућности.

Посланице: између самовоље и послушанија

Пишући Посланице својим сународницима Петар I је остварио значајно свједочанство историјског и политичког карактера. Има у њима изузетних књижевних пасажа, fine реторике и стила, примјерених само истински великим мудрацима. Препознаје се у “Посланицама” велико образовање ауторово, његов смисао да зађе у саму суштину живота, откривајући тамо оно што је људско. Свети Петар је увјерен да је људска ријеч моћна да утиче, мијења и ствара, ријеч попут стваралачког логоса. У том схватању ријеч као чиста духовност, има енергију моћнију од било чега на овом свијету, утолико што се сам људски дух путем језика материјализује у стварност.

Тако је и несумњива књижевна вриједност “Посланица”, само начин да свети Петар искаже сложеније историјске али и моралне проблеме. У општењу са људима оног доба он је, у недостатку других могућности, развио богату преписку у којој је изражавао своје погледе на политику, историју, морал, имајући готово увијек неки конкретан примјер као повод. Свети Петар ће настојати да установи високе моралне критеријуме како би духовност Црногораца узвисио до етичких принципа. Утицај “Посланица” на савременике, управо зато био је огроман. Пријемчивост за њихов садржај била је утемељена на најдубљим моралним осјећањима у народу коме је свети Петар Цетињски био и духовни предводник и државник и господар.

“Посланице” су настале као плод вишедеценијског митрополитовог рада и потребе да служи свом народу. Оне су изражавале његове моралне али и политичке идеје. Тако је естетика у Посланицама уступила мјесто етици, будући да етички стадијум по своме значају пресудније утиче на живот заједнице.

Као и библијски пророци који су своју мудрост изражавали у љепоти књижевног језика, тако ће и Петар I Петровић Његош своју најдубљу филозофију живота уобличити као књижевни текст. Тиме је објашњиво лако ширење посланица у народу и дјеловање које се појачава уколико је садржај истакнут поетским начином казивања. И то зато што поетизовање моралног говора још снажније истиче његову поруку, обративши се подједнако нашим чулима и нешем разуму. И притоме, као и стари пророци који су проповиједали јеванђелску науку, личним примјером Петар I је био живи доказ оног што је говорио и препоручивао другима да чине. Он је био такав ауторитет који је преносећи вриједности традиције настојао да их угради у ново вријеме. Зато његова неумрла ријеч и данас има непомућени духовни сјај, као што је случај са свим оним што је у коначном људском свијету бесмртно.

Петар I ће написати и велики број писама значајним људима његовог доба. Као и “Посланице” и писма упућена књижевницима, политичарима, народним трибунима и вођама одликује карактеристична форма изражавања. Митрополит пише и говори лијепо, због тога што мисли разговјетно. Чистота његових појмова, је кристална, а то не може бити без одјека на његов начин писања и говорења. Унутрашња сазнања постјешила су његов бесједнички и списатељски дар, дајући му главни духовни смјер. И када се обраћа својим саплеменецима, посланствима, и када пише познатим личностима, препознајемо специфичан рукопис, исписан једном аутентичном личнишћу.

Захваљујући снази ријечи, Свети Петар је успијевао да влада својим народом. Та ријеч била је упозорење или прецизније упутство како се треба понашати да би се остварили одређени циљеви. Судбински одређен за господара, свети Петар није имао другог наума осим да буде слуга отечества, како би помогао Црногорцима на испиту чврстоће моралне и физичке. Јер, он их је опомињао да буду оно што још нијесу и што би тек могли да буду. Не толико упутом на прошлост, колико их усмјерава на будућност, учећи их најуниверзалнијим правилима понашања. “Посланице” ће бити узор-штиво за обезбјеђивање будуће друштвене хармоније, корак напријед према моралним начелима постојања.

Кључ који отвара врата његовог сложеног духовног свијета је дубоко поимање свеprisутног промисла. Та промисао присуствује у природи и људским стварима онда када се тежи љепоти, истини и доброту. Мноштвом скривених или отворених алузија, Петар I ће исказивати своје повјерење према ауторитету вјечности. Јер, он није сагледавао овај свијет очима агностика и скептика. Он не сумња, он зна да је божанска прмисао присутна енергија, знак да је оно што је створено највишом вољом и само постало божанско.

Тако у посланицама откривамо њиховог аутора као човјека високе умности и страственог темперамента. Његова мисао сва је надахнута дужностима људским и хришћанским. Између осталог он ће написати: “Ја сам мнозини омрзнуо . . . зашто говорим право али Бог правду љуби, пред којом сва сила човјеческа свега свијета била би ништа, кад би она противу воље Божије имала. И тешко оному човјеку, који говори да је свјетлост тмина, а тмина да је свјетлост”. Свети Петар зна да је све што је противно свјетлу праведности осуђено прије или касније на пропаст. Када би се сва сила човјечанства удружила на правцу супротном начелу правде била би срушена, баш као Вавилонска кула. Само дјела и ријечи настале на принципу онтологије праведности могу трајније опстати. Ту једноставну истину Петар I посвједочиће личним подвигом. Зато и јесте светац!

Петар I ће у “Посланицама” исказати своју неизмјерну жудњу, преданост срцем и душом за остваривање унутрашњег мира. Већина “Посланица” има поруку којом се тражи или препоручује сложан унутрашњи живот. Смисао његових посланства је, када се она саберу цјеловито, да се Црногорци помире изнутра, стварањем услова за једно бесконфликтно стање друштва. У Посланицама су јасно издиференцирана два супротна појма: послушаније и самовоља, као два пола у односу на која се мјери заједнички живот. Послушност значи ред, поредак, законитост; термин Самовољност пак уводи неред, незакоње и унутрашњу дезорганизацију. Само се, дакле, смиривањем унутрашњих тензија успоставља легитиман друштвени поредак. Зато свети Петар Цетињски захтијева послушност својих непокорних поданика, да би се тим начином створио основ за формирање државне организације. Свети Петар истиче у посланици Његушима 1803: “Није било нити може бити у свијет ниједнога малога или великога народа срећна ни поштена без слоге и без послушанија, него су сви народи изишли силом, славни, богати, срећни и поштени по путу своје слоге и послуха. Свака животна ствар има своје старјешине и человође које слуша и за њима иде. Челе имају своју матицу, голуби своје стражнике и предводитеље, жраљеви својега началника, стока своје звонаре, тако и остало створење, свако има своје главаре по премудрому божију благоволенију им опредјељење. Ово може и саме безумне људе научит да буду послушни својијема главарима не поради њих но поради самијех себе и своје користи, јер ће није послуха, ту не може бити суда а ће није суда, ту је свако зло и свака туга и несрећа и погибелъ вјечна. Тешко дакле, народу у којему савршенство и непосух царствујет”. Митрополит ће имати на уму да управо на природним законима утемељи друштвено понашање. Природно право основ је за позитивно право, утолико што нам природа показује смисао унутрашњих повезивања. Свака заједница у свијету природе има свог предводника, “человођу”, за којим иде и коме је послушна. Тај закон преузет из природе важи и за људски свијет. Људско друштво хијерархијски је уређено. На самом врху, као водећа монада налази се суверен, или вођа који управља цијелом структуром. То пирамидално схватање друштвене моћи, Петар I ће изводити из природног права. Начело управљања слично је у свим живим врстама. Једни су владари а други они над којима се влада. Но, суштина политичког умијећа владања је постизање природног склада између управљача и народа. Само ако управитељи раде за опште добро народа, а народ јесте послушан у извршавању њихових праведних захтјева, можемо очекивати друштвени напредак.

Свети Петар, наравно, има у виду мудре владаре, са духовним и моралним врлинама за поштовање и политичким одлукама у чију свр-

ховитост не треба сумњати. Послушност о којој он говори је добровољна подређеност свих чланова друштва једној разборитој управљачкој стратегији. Тиме ће свети Петар Цетињски, такође, слиједити античко повјерење у платонистички концепт о филозофима политичким управљачима државом, јер они најбоље знају шта је опште добро искључујући властите егоистичне потребе. Из тог проистиче и владавина права и успостављање суда, чиме се уводи основ за стварање стабилне демократске управе и државе. Народ који “има послушаније, слогу и “првитељство међу собом”, има све битне претпоставке за славу, успјех и благостање. Притом, термин “послушаније” узима се не само као друштвена категорија, већ се има у виду и његов религиозни карактер. Индивидуална послушност моралних заповијести за човјека значи улазак у Божију присутност кроз поштовање његових закона. Тиме се укида људска самовоља, а човјек је истински слободан ако се из средишта своје слободе одлучи за понашање према апсолутним мјерилима. Зато је “послушаније” дужност сваког човјека али и народа. Послушност значи прихватити да постоје правила којих се слободно треба придржавати ради личне и колективне добробити. У противном бити самовољан, значи бити роб својих противрјечних жеља, страсти и нагона. Послушност је рационалан став човјека, који чак и природа слиједи спонтано, да би се у хармонији поштовања правила човјек осјетио слободан и био стварно слободан. На тај начин “послушаније” не искључује категорију слободе, јер управо се слободно одлучујемо за дужности којима се поспјешују законитости друштвеног понашања. Тако је послушност израз неке врсте етике дужности као највишег степена слободног одлучивања, појединца који је слободно одлучио да индивидуалну вољу подреди општим интересима. Друштво слоге ослобођено је анархије и тираније различитих опречних самовољстава да би свако могао да, не угрожавајући друге, испољи своју индивидуалност. Јер, послушност значи добровољно одрицање од свих личних права, да би се створила заједница, у којој сви уживају у правима. Усклађивањем различитих права кроз послушаније закона друштвеног поретка, рађа се здраво друштво са здравим унутрашњим механизмима.

Петар I пише Бјелопавлићима и Пјешивцима (1822) сљедеће “јербо знам ће слоге и послухе не има да је ту свака несрећа и срамота и свако зло и незаконије што може на свијет бити и да такве људе сви народи од свијета мрзе и ћерају како срамотне злодјеле и незаконике”. Народ који има “слогу и послушаније” има унутрашњи мир, као основ законитости и праведности. Тим путем искорјењује се могућност за домаћи рат и унутрашње крвопролиће: “Домаћи рат и велика царства разура и у несрећу обраћа, како ли неће једно племе, оли једну нахију у наша

убога и сиромашна мјеста разурити; такођер слога и послушаније чине да један мали народ постане великим и силним народом. Спомените се, дакле својега добра и своје славе и поштења да се ваши злотвори не веселе”. Овим ријечима Петар I ће даље развијати идеју “послушанија”, указујући на њене добре посљедице. Он пише у наставку Посланице Његушима из 1827. године: “Ја вас свијех молим и силнијем Богом Вседржитељем у три пута и у триста путах заклињем да учините сами себи начин како ћете живјети, то јест да збор и договор на једно саставите, да слогу и јединство међу собом непоколебимо утврдите, да злomu човјеку руку не држите, него да глобите и покорите како буде заслужио и да своје главаре и старјешине љубите, почитујете и слушате. Такођер и главаре на исти начин молим и свом силом небеском заклињем да оставе инад и независт да чистосрдачно у љубави живе и да се лијепо и мирно договарају . . .”. Митрополит ће упутити захтјев главарима и народу да обостраним напорима учине да живе у слози и љубави. Основ слоге је договор, па је и смисао сваког збора коначно договарање око заједничких питања, као знак сигурног унутрашњег споразумијевања. Искључивање унутрашњих сукоба, могуће је посредством збора као договора, на коме ће црногорска племена и њихови главари утврђивати заједничке акције. Јер, постигнуто јединство није ропско покоравање, главарима или закону, већ најчистији доказ да се праведност уводи слободним пристанком, искључивши насилна средства.

Тако ће послушаније бити основ сваког друштвеног развитака, темељ моралног и правног поретка. У свијетлу послушанија и слоге, у унутрашњем животу народа угасиће се сваки пламен братоубилачког ратовања, мржња и завист, анархија и безакоње. На тај начин успоставља се ред на унутрашњем плану који ће омогућавати одбрану и од спољашњих непријатеља. Усклађивањем изнутра, када се укину наслијеђене осветољубивости, заједница је ваљано припремљена за сваки облик отпора. Бјелопавлићима 1828. године митрополит Петар I пише: “А ће се зли не кастигају, ту никаквога добра бити не може заклињем да зле људе не браните, да праве не ћерате, да смутњу не чините и да слогу и јединство не разурате и сами себе да не изгубите, у вријеме кад би право било да сваку домаћу рат и мрзост угасите и да гледате оно што може за вашу општу народну корист и славу бити да се послјед не кајете од нашега самовољства и непослушанија . . . “. Дисхармонија у бићу једног народа нарушава његове виталне интересе, пријетећи да такав народ “изгуби сам себе”. Ако заједнички интереси не доминирају над посебним, у насталом стању свако понашање је дозвољено. Тако се енергија троши на домаћи рат унутар заједнице умјесто на сложни отпор према заједничком непријатељу споља.

Петар I ће у Посланицама изражавати жаљење, тугу али и срдитост у тренутку када код Црногораца преовладају унутрашње свађе и непослушност. Он пише аустријском делегату у Котору: “А мене су Ришњани што и Његуши, а Његуши како и Ришњани, и једно и друго браћа, и жалим толико зло и крвопролиће, што бива међу њима. Не могу друго нако молит Бога да пошаље међу њима мирнога ангела”. Има у митрополитовим ријечима најдубљег хришћанског схватања братства међу људима, једнакости утемељене на једном творачком начелу. Његова оданост општим идеалима саткана је од љубави према сваком човјеку, братству или племену у истој мјери. Зато и моли Бога да пошаље “мирнога ангела” који би Ришњане водио према разумном понашању. Збору Паштровића, Петар I у истом духу пише да је “иједак” на Глуходољане и неприличности које су починили. Он каже: “А тко је зло учинио платиће и од Бога и од људих. У вјеру се ништа не поклања ни дарива, а вјера је Бог”. Своју владарску улогу Петар I темељиће сасвим на поузданом свједочанству вјере. Религија даје разумну наду у праведност овог свијета, сазданог на принципу правде. Увјерење да ће злочинац, кад тад, бити кажњен од људских судова али и од суда вјечности, омогућава да се на стабилним основама изграђују међуљудски односи. Вјера, стога, није дар, нити поклањање, она је више обавеза и одговорност вјерника да поштују божије заповијести. Зато се и Морачани и Ускоци 1790. моле и заклињу “да међу собом мирно живе и да једни другом пакости не чине”, а упозорава да онај ко неће послушати савјет “такав да је у Господа Бога проклет и да му све буде проклетно и злосрећно”. Митрополитова клетва има за циљ кажњавање преступника, позивањем у помоћ вјечне правде. Сваки злочин нужно мора бити санкционисан чиме се злочинци лишвају сваке користи од свог зlodјела. Тако се на једном дубљем нивоу, укида смисао зла, јер ће његов извршилац кад-тад бити кажњен.

Циљ унутрашњег јединства је слога, а њен видљиви знак јесте слобода индивидуална и колективна. Свети Петар је сматрао да је људски морал повезан са идејом слободне воље која добровољно бира моралне циљеве. Дужност моралног избора проистиче из чињенице да човјек припада једном трансцендирајућем поредку ствари. Својим моралним дјелањем појединац излази из нужности природе у подручје слободе, потврђујући тиме божанску основу људске личности. Брђанима 1800 године, Петар I ће објаснити свој животи задатак, повезујући га са слободним животом свог народа. Без икакве личне користи, митрополит је “вазда и на сваком мјесту говорио и заклињао Брђане али и све Црногорце да живе у међусобном миру и слози”. Зато је слао главаре и суце “да очисте смутње и да потврде *стегу* и *јединство* међу свијем народом”. Желећи да суци буду увијек “браћа из нашег народа”, митрополит

Петар I је настојао да уреди унутрашње односе. Тако би народ сам поставио правне уредбе свог владања по којима би се зли људи кастигали. Увидјевши да постоји спремност за непослух, свети Петар Цетињски ће упозорити Црногорце на погубне посљедице: губитак унутрашње слободе, безакоње, анархију, међусобни рат и најзад непријатељски сенцир. Митрополит им стога препоручује да срећа и “благополучје” значе да управо мир и тишину поврате, зауставе братско крвопролиће и тако сачувају слободу и “дражајше отечество”.

Да би остварио свој главни владарски задатак митрополит скреће пажњу на основне врлине доброг понашања и његове предности. Он пише Катунјанима 1805. да пажљиво чувају своје поштење, слогу и мир. Осим тога препоручује им трпљење као прву хришћанску и људску дужност: “Нека сваки стоји с миром и нека трпи како ја трпим зашто знам да ће наше трпјеније боље за нас бити, него ли икаква наша освета”. Савјетујући Црногорцима да се не свете једни другима, али ни турским ни ћесарским људима, Петар I их усрдно моли и подсећа на вриједност трпљења и праштања. У крајњој линији то не значи слабост, већ моћ да се сви моћници овога свијета доведу пред оно судиште које ће им боље и трајније оспорити њихове радње.

Митрополит у истом тону пише Љуботињанима да не може заборавити своју дужност и да је “иједак у срдитости”, када види да се његова ријеч не поштује. Он помиње да је четрнаест пута обилазио Цеклињане и Добрљане да би их убиједио да се владају исправно. Подсећањем да домаћи рат може бити само потпуна катастрофа зараћених страна, Петар I указује на виши смисао слоге, као полуге општег напретка заједнице. Зато и Радуловићима пише 1805. да иако су “тешко увријеђени” забораве на освету и приклоне се судском рјешавању спорова. А затим пророчки истиче: “Ми ћемо сви, љубезна браћо, умријети и тешко нама ако један другог на овоме свијету живећи не љубимо, ако се не смиримо с нашијем супарницима, на које жалост имамо и ако један другом увређаје не простимо, нећемо на ономе свијету вјечнога помја и блаженства имати и неће нам Отац небески наша сагрешенија простити. Дакле, ради Бога који је једино и вјечно наше добро и ради вјечнога веселија и радости којег је Бог уготовио својем послушном у рајске сладости вјековјечно уживати и насладити се његова божественога лицезренија . . .” Свети Петар је етичке норме утемељио у религиозној перспективи, сматрајући да чињењем добрих дјела постајемо привилеговани чланови вјечне заједнице. Принцип праштања је најважнија карика на путу човјековог духовног узношења и вјечног живота у коме се слободно заједничари са извором добра. Петар I ће у овом кратком пасусу изнијети цјеловито свој поглед на човјека и његову будућност. Етичке дужности

јесу обавезност не само због човјековог друштвеног понашања, дакле социјална категорија, већ њиховим испуњавањем постајемо припадници највишег облика постојања, оног начина који укључује: “веселије и радост и рајске сладости вјековјечног уживања и наслаждати се божественог лицезренија”. Има у овим владичиним ријечима толико мисаоно-религиозног става које ћемо тако добро уочавати код Његоша. Управо је повјерење у радост и “наслажденије” будуће хармоније као литургијски благослов било толико инспиративно за писање “Луче”. Виђење божественог “лицезренија”, како би рекао свети Петар, Његош је појмио као савршену мјеру према којој се смислено креће људско биће. Тако ће Петар I бити инспиратор Његошевог схватања о високом достојанству људског лика, коме је Творац намијенио специфичан статус у вјечности. Осим тога, визија будућности је радост, вјечног свеслављења, коју ће Његош исказати кроз један музички и визуелни доживљај. Но, коријене тог одушевљења можемо пратити и у ријечима пјесниковог духовног оца Петра I, оним ријечима у којима је Светац упућивао на извор постојећег свијета.

Не постоји владар, толико посвећен идеји јединства у нашој свеколикој историји као што је то био мудрац свети Петар Цетињски. Он је знао да се само јединственошћу народног бића ствара основ за слободан живот уређен према законима. Исто тако самовољство Црногораца узрок је многих невоља, па у том контексту митрополит поручује Морачанима и Ровчанима ријечи: “Ви сте људи тврдоглави узели самовољство, не имајући доброга ни здравога разума, не знате што чините, ни што мислите, нити разбирате ишта од вашег самовољства и вашијег дјелах . . .” Безумност самовољства лежи у нереалној процјени самовољника која гаси здравомислећа људска својства. Појединац или колектив прхван самовољством, не може правилно да расуђује о стварима, онеспособљен страстима над којима нема контролу. Самовољством се одступа од правог пута како пише у “Посланици” Његушима 1811. “Послух и добри начин” стварају простор за морално понашање, јер се нормирање друштвеног живота може изводити само у сређеним приликама.

Коначно, чувеним ријечима у Посланици “Катуњанима” 1822, Петар I ће дефинисати самовољство као узрочника општенородне пропасти. “Ви чините оно што знате, но не знате што чините. Ви никога не слушате, ко за добро ваше ради и говори . . . Ви сте од Бога отступили и страха Божија изгубили . . .” Оштрим ријечима Катуњани су прекорени да су заборавили божије и људске законе, поставши највећи непријатељи сами себи. Слободни од сваког, али не и од својих злих обичаја и нарави. Пропасти њихова је стога од њихових властитих злодјела. Неслога унутар племена и домаћи рат доприносе коначном слому. Осим тога,

Катуњани вјерују да знају шта чине, а уствари њихова дјела говоре да је то кобајаги знање, лаж дистанцирана од правог знања истине. Тако се показује да они раде из незнања. Поистовјећујући знање са врлином, као у филозофској традицији антике, митрополит Петар I ће указати на дубљу узајамну повезаност. Човјек који гријеши морално, чини то из незнања, јер када би знао шта је добро никада не би нарушио његов смисао. Но, узрок таквог незнања је изражена склоност ка самовољи која подиже страсти до тачке на којој није могуће разумско понашање. Самовољство онемогућава разум да доноси правоснажне одлуке. Такав човјек робује различитим правцима, који му замућују поглед и чине да је интелект онеспособљен за правилну употребу. Слично и народ којим овлада самовоља постаје себи највећи крвник и непријатељ првог реда, неспособан да се одупре унутрашњим и спољашњим узурпаторима.

Тако ће у посланицама Петар I стално варирати два појма: послушност и самовољу, да би објаснио добре и лоше стране заједничког живота. Онда када је на дјелу послушност према владару, главарима, цркви, свештеницима и свему што је у вези са законитим понашањем, ријеч је о цјеловитом напредовању народа, унутрашњем благостању и слободи. У супротном смислу самовоља означава мноштво збуњујућих и противрјечних интереса, без изгледа на било какво цјелисходно рјешење. Привидно, ријеч је о слободи, док је у практичном смислу државни живот хаотичан и несређен. Јер, тамо гдје сви мисле да су потпуно слободни у ствари нико није слободан. Подређени најнижим страстима и осветољубивостима сви чланови заједнице живе у несигурном друштву у коме не важе никаква правила. Тако је свети Петар указао на важну чињеницу социјалног понашања и потребу да се социјални односи ријеше правним и етичким средствима. Под послушношћу он подразумијева специфичан однос који не искључује слободу, утолико што слободно понашање мора имати одређене границе у друштвеним оквирима. Као чланови заједнице људи су слободни док не угрожавају интересе једни другима. И при томе сва питања друштвеног човјековог живота рјешавају се заједничким одлукама регулисаним правним системом. У недостатку развијеног правног поретка Петар I ће својим ријечима дати снагу правно-моралних императива, да би се заједница усмјерила у добром смјеру. Зато ће он као владар у себи сјединити и законодавну и судску и извршну власт, поставши риједак историјски примјер да се оригинално тро-јединство власти може образовати у једној личности а да се при том не угрози идеја слободе.

То значи да је свети Петар Цетињски, сагледавајући саму суштину човјекове друштвености, у њеној основи видио заједницу која мора слиједити одређена правила и чији чланови треба да правно регулишу

међусобне односе. Сви чланови друштва треба да се васпитавају у духу послушности отеческим циљевима који својом величином надилазе све што је индивидуално. Самовољство пак, као појам супротан послушности, уноси тоталну пометњу чинећи да свако самоиницијативно просуђује властити кодекс понашања. Тако се показује да је послушност извор слободе, а самовоља извор не-слободе. Јер само се кроз послушност човјек пре-сабира и слиједећи смисао тоталитета постојања.

Самовољност, коју свети Петар толико осуђује, повезана је са различитим облицима нереда и представља погрешан избор за један народ. На том путу увијек се парцијално види само дио истине, никад цијела истина. Зато ће у комуникацији са Црногорцима Свети владика увијек потенцирати послушност односно слогу, ред и мир у њиховом међусобном опхођењу, као оптималан начин да се постигну заједнички циљеви. Он пише Бјелопавлићима 1822. године: “Ја вас силом на послушаније нагнати не могу . . . “ Послушаније, је дакле више од свега ствар добре воље, засноване на разумској процјени да су слога и јединство највише вриједности.

Црмничанима владика Петар пише о томе колико му је црногорско непослушаније и самовољство досадило, тјерајући га на стално правдање “ћесарском гуверну за њихова дјела”. А Његушима да хоће бјежат са Цетиња, од њиховог зулума и самовољства. Тако ће се попу Локу жалити: “Ваља барем при старости мојој да се уклоним от тешкога самовољства црногорскога”. У категорији послушанија митрополит црногорски сабира све што је позитивно у животу једног народа, све оно што га чини људском скупином организованом према хуманим начелима. Његова кључна владарска амбиција је да самовољство искоријени као и страствени отпор различитим облицима сузбијања непослушне црногорске ћуди, од које се ваља склањати. Само у тишини послушанија душа човјекова, као и душа народа, мирно разабера смисао заједнице као цјелине, у којој сваки сегмент заузима одређено мјесто. У души човјека који је спреман на послушност је као у води бистрог извора, у коме се као у огледалу огледа виши смисао сваког поретка.

Свети Петар ће енергично захтијевати да Црногорци слушају његове науке и буду послушни његовим ријечима. Он их преклиње али и проклиње уколико прекрше његове молбе, свјестан до краја посљедица историјски погрешних одлука. Свети Петар један је од најодлучнијих владара црногорских. Његова ријеч сијече као сабља. И то на први поглед мирно. Оштрина таквог засјека сеже у скривену страну живота, невидљиву голим оком, према којој се етичке вриједности не смију заповијести. Свети Петар громогласно упозорава и пријети жестоком казном у случају неизвршења његових молби. Он пријети изопштавањем

појединцима или цијелим племенима због тога што зна да је боље да се болесно ткиво одстрани хируршким резом него да цијели организам пропадне.

Мисија Петра I коју је извршио у Црној Гори вишеструко је била плодносна. Он је својим непрекидним радом условио једно самовољно народно биће да се окрене цивилизованом начину живота. Тај тешки владарски задатак извршио је до краја, увјеривши и саме Црногорце у чистоту својих мисли и захтјева. Народ му се спонтано одужио називајући га Светим. Јер, света је била воља, која је непокорну горштачку нарав усмјеравала према светим циљевима у личном и колективном искуству. Захваљујући његовом просветитељском раду, душа народа је просвијетљена, свјетлошћу која има извор у првосвјетлосним дубинама.

Дрскост самовоље је у томе што самовољник не поштује никаква правила, проглашавајући себе за мјерило свог понашања. Друштво сачињено од самовољника је сума анархичних индивидуа, лишених могућности да организују било какву заједничку дјелатност. Зато митрополит црногорски пише 1824. Црногорцима: “Ви не бјесте по нејакости или по недостатку праха и олова у такво срамотно поданство утонули, него по вашој неслоги и по вашем непослушанију . . . Ваше послушаније било је за вас срећно и похвално . . . но своју ријеч не уздржасте”. Црногорци су изгубили слободу и пали под утицај скадарског паше, за вријеме митрополитовог боравка у иностранству. Разлог за ропство се налази у непослушанију, а не недостатку стварне снаге за војни сукоб.

Радећи непрестано на унутрашњем савезу Петар I ће уједињена племена повести у побједу на Мартинићима и Крусима: “Послије ове богом вам дароване побјезде све моје мисли, сва моја жеља и све моје рађање, бјеше обраћено да ви уредите међу собом суд и правитељство, на приличних вољности ваше законах, који ће народом владати и суд проводити, самовољство искоријенити, мир и спокојство утврдити са сусједним и осталим државама, ће би потребно било одговорити и учинит да добри људи буду поштовани а зли кастигани”. Овим ријечима Митрополит ће у кратким цртама изложити своју државничку стратегију. Након војних побједа које су прославиле црногорско јунаштво слиједи напоран пут унутрашњег консолидовања. Стварањем правног поретка, суда и правитељства заједница је добила гарант за миран живот унутар својих граница и добросусједске односе са окружењем. Закон установљен као неприкосновена воља, постаје услов да се сваки вид непослушности казни, и тако сваки злочин прође правну процедуру. У таквој ситуацији истиче владика Петар I “престаде самовољство, престаде домаћи рат и крвопролиће”.

Црногорци су повратили слободу у “два жестока боја”, поставши народ достојан дивљења великих европских народа. Славне побјезде у

рату овјеравају се законитим понашањем у миру. Да би се стање слободе дугорочно задржало потребно је увођење правитељства, суда и кулука, то јест закона коме је сваки становник подређен, подложен његовим нормама. Тада, каже митрополит, “не кипијаше братска крв из устах вашијех . . . и Богом благословена тишина на све стране пребиваше . . . Но, будући вам милије зло него добро не могасте правитељство међу собом трпјети желећи да се опет на обично ваша зла и самовољна дјела повратите и да један другом крв пијете . . . Ви сте од свакога цара и краља вољни и слободни, да ви нитко не заповиједа, но нијесте један од другог . . . Ви не находите добра и поштења ни учен, иако у своје зло и безаконно самовољство, ви не имате вишијех злотворах од самијех себе и вама нико ништа не чини без ваше зађевице”. Петар I ће једноставним начином објаснити да се великим народом постаје слогом, док неслога чини да и велики народи могу постати малим. Дакле, војна сила или бројност не могу сами по себи бити основ за величину једног народа. Оно што народ чини постојаним споља и изнутра јесте његово унутрашње сагласје, на коме се темељи чврстина народног карактера. Но, “несрећа је што народ наш заповиједи божије не слуша и што је сваки осамовољнио” подвлачи свети Петар. Унутрашњи поредак заснован на владавини права показује се као безбједан за све чланове друштва. Стога унутрашње помирење уз оштро кажњавање смутљиваца који ремете заједнички живот мора бити спроведено до краја. Међутим, митрополит црногорски као искусан предводник Црногораца познаје добро све тешкоће које потресају народно биће. Он зна да је за вјековима ненавикнут народ на било какав облик правне стеге, тешко издржати њихову обавезност.

У том контексту он изричито наглашава да кривца за робовање непријатељима треба тражити само у домаћим несугласицама. Противрјечности у коријену народног бића угрожавају подједнако све, било да врше или подносе злочинства. Степен аутодеструкције, у самовољствима подигнут је на највиши ниво. Јер, народ је овдје сам себи постао злотвор, разарајући властиту националну супстанцу. Народ слободан од сваког споља постаје неслободан изнутра. Оно што добија у рату, губи у миру, слободан од туђина, неслободан у међусобним општењима. Тако је тамница црногорска основана изнутра, а не споља, унутар а не изван Црне Горе. Њени актери су темпераментни ратници, неспособни да обуздају свој виолентни карактер. Зато Петар I пише Цеклињанима 1827. године: “Да можете и Турке бисте довели и не бисте помислили да би то за вашу штету и несрећу и погибелъ вјечну било, само да насладите ваша срца вашим крвопролићем и вашим безаконијем и злочинством а не знате да све сами себи чините и да једни друге истражит нећете”. Митрополитовом умном посматрању не може се сакрити никакво зло-

дјело, нити пак, изостати његова осуда са становишта принципа правде. Он истиче цјеловиту бесмисленост злочина, нарочито ако се он врши над властитим братом. Као у случају Каина и Авелја, братоубиство се увијек на крају показује бесмисленим. Цеклињанима су Љуботињани браћа - тим ставом митрополит изражава хуманистичко увјерење о свим људима као браћи. Тако је сваки злочин учињен другим, уствари злочин учињен себи. Илузија је да кажњавањем другог, искључујемо сопствено биће. Напротив! Митрополит ће непрекидно указивати на узалудност зла које се прије или касније окреће против самих извршилаца. Тако се цијели друштвени живот гротескно помјера према самодеструкцији подједнако опасној за све. Петар I ће говорити о категорији одговорности човјекове за другог, а не само за себе. Бити одговоран за другог значи највишу форму моралног усавршавања. У том смислу владика Петар пише главарима 1828: "Па нека пазе Црногорци и Брђани . . . да не остану задњи од свакога у вријеме кад би могли најпрви бити, да хоће слогу и послушаније имати". Тиме се директно указује да унутрашњи склад омогућава међународни престиж државе као што је неслога уништава. Црна Гора има све предиспозиције за првенство као мала балканска држава у европским оквирима ако се одрекне својом традицијом утемељене самовоље. "Међу народом самовољним", како пише митрополит Петар I Симеону Орловичу 1812. године, резигнирано ће позивати на умир и заједничку војну акцију. Његов задатак био је тежак, различит од владарских послова у сређеним државама. И зато му треба дати високо признање! Јер, он ће упркос бројним тешкоћама, од којих је најтежа била црногорска самовоља, успјешно вршити управљачку функцију проналазећи оптимална рјешења.

Свијест о јединству коју је свети Петар стрпљиво изграђивао постаће окосница на којој се створила чврста организација друштвеног живота. Процес уједињења био је резултат његовог упорног рада на сабирању унутрашњих потенцијала. У првом реду то је значило забрану узајамних сукобљавања појединаца, породица и племена да би се развио дух заједништва. Осим тога Петар I је осујећивао у заметку идеју да завађена племена користе спољашње непријатеље као савезнике.

Црногорци су често ратовали у садјејству са непријатељским војскама једни против других. Познајући њихове слабости турски завојевачи често су их окретали према унутрашњим сукобима. Тако ће свети Петар захтијевати од Црногораца одрицање од било каквих акција потпомогнутих вјековним непријатељима, тражењем савезника искрених тамо гдје их никад стварно није било. Свети Петар ће на језгровит начин указивати на конкретне преступе, а онда ће у завршници посланице захтијевати њихово најоштрије кажњавање. Виновници недјела, од којих је

најтежи вид престапа братоубилаштво, анатемишу се или осуђују смртном казном. Свети Петар је одобравао, штавише захтијевао, најстрожу санкцију за нарушаваоце моралног закона. Он ће, у духу старозавјетних пророка, мирним тоном указивати на злочин, затим и потребу кажњавања злочинца. На исти начин осуђиваће не само индивидуалне кривице, већ и шире скупине кад год препозна знаке непослушности. Најоштријим ријечима гнијевно се обраћа самовољницима, да би спријечио њихове личне пропусте. И то зато да би њиховим одстрањивањем утицао на зацјељење народног бића у коријену.

Лажни пророци

Петар I ће се у Посланицама нарочито осврнути на тзв. пророке чије је пророштво обмана али који су имали распрострањен утицај у Црној Гори. Свети Петар је јасно двојио религијску и магијску свијест, настојећи да њихове суштинске разлике убаци у народну памет. Заклет да говори право, утолико што и “Бог правду љуби”, он оштро осуђује лаж која се протура за истину. Тако ће Кучима 1819. писати поводом лажног калуђера Авакума, објашњавајући им карактер тобожњег месије: “Лажни ветинак Авакум, вара и мути народ да се с Турцима бију” упозорава Петар I. Осим тога тај калуђер је истјеран из Србије, као бунтовник и смутљивац. “Сви цари и краљеви и сви поштени људи их ћерају и они не налазе нигђе мјеста, нако међу слијепим и безумним народом, који више лажам него ли истини вјерују, као што и тога калаша за светињака и за чудотворца почитују а да је богоугодни човјек не би к њему ни приступили. Он каже да је посланик цара небескога и да има дара од Бога више него сви цари и краљеви, да га пушка не може убити и да на његово тијело ништа прионути не може”. Свети Петар уочава да је опасност од лажних чудотвораца вишеструка. Они се издају за пророке тако вјешто, да могу да обману просту свјетину. Наивност оних који вјерују безвјернику потиче из духовног сљевила у коме се не распознају истина и лаж, као свјетлост и тама. Само безуман народ може да повјерује у магијску снагу лажног месије и његове опсјенарске могућности које наводно крше законе природног свијета.

Свети Петар ће у свакој прилици дјеловати просветитељски, апелујући на природну разборитост Црногораца. Он ће изврћи руглу чудотворца, чија се чуда не темеље на божанском логосу. Народ који иде за таквим месијом уствари је слијепец који иде за слијепцем, не познајући шта је истина. Тако ће се указати на апсолутну лаж, оних који са становишта магијских сила настоје да утврде своју моћ. Осим тога тобожњи пророци увијек имају и прагматичне циљеве, као што је то случај са

Авакумом, да подстакну ратни метеж и сукобе: “Ја сам дужан и вама казати да је то лажац и пријеварник као што је био у моју младост Шћепан Мали, којег сликати народ за цара почитоваше, не слушајући мојега стрица, покојнога владику Саву”, написаће поред осталог светитељ цетињски. Резигнираним тоном ће закључити да лаковјерност црногорска има своју предисторију. Нарочито је случај Шћепана Малог индикатор свијести, која са лакоћом прихвата авантуриста за владаре. Политичка лаж, увијена у форму демократске реторике, плијени једноставну народну душу, неспремну да одоли слаткорјечивим обећањима. На тај начин, народ ће реаговати и на калуђера Авакума, вјерујући његовом на први поглед убједљивом говору.

Крунски доказ да је ријеч о “пријеварнику” свети Петар ће формулисати на сљедећи начин: “Људи који путем божијем иду не мисле ни за какво зло, нако вазда за добро и не говоре сами себе да су свети, него да су грешни и окајни...” Прави калуђер не може говорити нити чинити зло, још мање себе прогласити за светитеља, нарушавајући тиме смисао хришћанских врлина. Дрскост да се човјек који је био разбојник назове божијим послаником, превазилази разум потврђујући чињеницу да је светост у скромности душе а не гордом истицању властитих особина. Још више чуди да га народ поштује, не прозирући његову лаж; “Не будите безумни”, апостолски ће поручивати свети Петар, рушећи корак по корак повјерење у месијанску улогу дошљака.

Као богохулник, са мноштвом доказаних злочина које је починио у Шумадији, Авакум се осмјелио да чинећи злочине себе промовише за свеца. Но, један човјек истовремено не може бити “крвотучник и светиња”. Његова лаж је тотална, будући да је он у сваком погледу изневјерио смисао Јеванђеља. Поводом случаја са Авакумом, свети Петар ће на јединствен начин резимирати своју хуманистичку слику свијета, проистеклу из његовог хришћанског увјерења. Он каже да Бог “у своје заповиједи забрањује најжесточајним начином свако злочинство и безаконије... Човјек који Бога служи и хоће да буде спасен, неће ни звјера убити, ни рећи да га убију, а камо ли човјека подобнога себе, јер он не жели ничему зла, иако свакому добра помишљајући да су сви од једнога оца Адама и од једне матере Еве и да је Бог свакога створио и заповиједио да једни другим добро чинимо и зло да не радимо”. Овим ријечима је у кратким цртама дат смисао хришћанске антропологије. Учење о једнакости је доминирајући став, везано за човјека, будући да су сви људи истог поријекла, синови истовјетног пра-родитеља. Главни егзистенцијални став о једнакости основ је моралног учења, које обухвата све људе у истој мјери. Чињење зла је недопустиво са становишта религиозног схватања. Као божије створење, сваки човјек је непоновљива

вриједност. Отуда је свако убиство злочин према човјечности али и према Богу, као дародавцу живота. Свети Петар ће једноставном дикцијом покушавати да усади етичке врлине у народну душу, образлажући свој наум најширим теолошким разлозима. Из угла теолошке антропологије, сваки човјек као слика живог Господа посједује аутентичну вриједност. Негирати такву вредност, њеним разарањем, значи директно се супротстављати највишој вољи, односно Створитељу самом.

Петар I се као религиозан човјек снажно супротставља сваком облику магијске свијести као обмани. Магија служи демонским силама, хтоничним божанствима. Њени обреди и ритуали представљају насиље над људским духом. Он говори Црмничанима (1830): “О Боже мој чудне љепоте, чудна безумија и чудна сујевјерија и злога промишљенија”. Вјеровање у вјештице, вампире и вједогоње, је највиши облик душевног помрачења. Сујевјерје је лажна свијест, замагљивање истине повјерењем човјека према нечистим силама. Циљ је да се неким наводно наднаравним моћима овлада природним токовима. Осим тога циљ магије је да утиче на понашање људи, контролише или управља одређеним радњама, догађајима или појавама. Митрополит осуђује сујевјерност као бесмислицу кадру да заведе само необразовани народ. “Како могу људи тим проклетим бајалицама вјероват”, срди се цетињски владика Петар I, разочаран чињеницом да народ више вјерује лажним пророцима него ли јеванђељу Христовом. Јер, само је Један који ствара, један који може да “васкрсне његовом силом и благовољењем”.

У том смислу чуда која постоје у религији долазе од Творца, док чудо у магијским опсјенама, само је обмана наших чула и разума. “Проклетом бајалицом”, не треба вјеровати, нити их поштовати за месије, поручује свети Петар. Жестоким проклетством он ће уклетити сваког ко не буде послушао његову ријеч вјере, утолико што на мјесто које припада вјери није дозвољено инсталирати лажну вјеру, и тиме унизити смисао вјеровања.

Петар I је образован владар, свјестан опасности које вребају да поколебају дух заједнице, непостојећим представама. Међутим, оптерећење магијским силама вуче коријен из архео-митских слојева народне свијести, паганског насљеђа утканог у народном памћењу. Митрополит је предузео све мјере да очисти народну свијест од претхришћанских симбола, стварајући услове за развој религијског образовања. Замисао о катартичком прочишћењу народне душе од паганских вјеровања, замјена поганске симболике религиозним ставом спада у примарне задатке мисионарског рада Петра I. Он хоће да створи такво расположење у коме ће се јасно распознавати границе између мита и религије, илузије и истине. Тим начином потискују се ирационални елементи у други план,

јачањем религиозног духа као истинитог теоријског и практичног становишта. Смисао религије као везивне супстанце народног јединства митрополит Петар I ће истицати у свакој прилици, тежећи да то јединствено обликотворно начело народног духа ситуира у принципе трансценденције.

Петар I ће правилно уочити везу између магијског обреда и политике. Када говори о Авакуму, упоређује га са Шћепаном Малим, будући да се обојица служе опсјенарским вјештинама. Манипулације у политици почивају на завођењу масе, онеспособљавањем разума за нормалну процедуру мишљења. Идеологизација свијести у идеолошком начину мишљења је свеобухватна. Идеолози у свим временима знају за илузионистичке замке којима лове лаковјерне сљедбенике. При том као у магијском ритуалу, рачуна се са човјеком не као индивидуом већ дијелом неког колектива. Човјек у маси постаје подложен за различите врсте хипнотизерских експеримената, који као да долазе из поља чисте магије. У случајевима када се лаж намеће за истину, јер личи на истину, а ипак је лаж, човјек је обневидио до нивоа када свијест не може здраво да расуђује. Петар I ће указати на опасност поробљавања људског ума јер је то негација наше слободе и одговорности. Изманипулисани човјек живи лажно, крећући се у свијету лажних вриједности. Тако се показује да се само са јасним вриједносним оријентацијама можемо одупријети лажним месијама и њиховим опаким наумима да овладају човјековом душом. Само као индивидуално биће тј. личност са даром слободног одлучивања могу се правити избори, утемељени на разуму и слободи.

Зато ће Петар I истицати цркву као Свето мјесто, на коме се слави истина, али и жестоко критиковати свештенике када прекрше морални аманет. Он поручује Ришњанима 1808. године: “Калуђери имају гледати своје манастирске после и не мијешати се у дјела мирскијех свештеника, а мирски свештеници . . . ваља да су свјетило и огледало народу, пастири и учитељи, војди и наставници словенскога стада Христово”. Митрополит најоштрије прозива, када се унизи свјештенички позив, пријети рашчињењем или прогонством. За њега нема повлаштених каста у друштву, утолико што су сви у једнакој мјери подређени моралном закону. Осуда неморала погађа све извршиоце, не бирајући ком слоју друштва припадају. Јер су сви обавезни да поштују људске и божанске законе а “црне капе” треба да буду примјер за све чланове заједнице.

Петар I стараће се, од кад му је повјерена Црна Гора, да установи њено унутрашње јединство. Несрећни владика Петар, како сам себе потписује у посланици Црногорцима и Брђанима 1812, радиће непрестано на смањивању безакоња и самовољства, да би на тај начин увео норму цивилизованих народа. Поштовање цркве је посебно значајно

као доказ њиховог трајнијег усвајања: “Сваки народ у свијет почитује своје богомоље, христјани и латини своје цркве, калвини и лутерани своје кирке, Турци своје џамије, Чифути своје синагоге, идолопоклоници своја капишта и сваки се чува како от живога огња да не узме што из онога богомољита мјеста у које му се име божије слови”, написаће митрополит Његушима 1813. Народи овога свијета треба да поштују цркву, своју или туђу, резонује владика. Отуда проистиче и светост цркве и неповредивост црквене имовине чија сигурност је основ сваке друштвене сигурности. Познавањем различитих вјерских традиција и њихових обичаја, митрополит Петар I ће показати и своју образовну и духовну ширину. Он ће правилно указати Црногорцима на чињеницу да сваки народ, поштујући различите вјерске орјентације, поштује и њихове вјерске институције. Поштовањем богомоља, различитих у зависности од вјера којима припадају, изражава се најдубље схватање смисла вјеровања, али и показује степен зрелости у друштвеној свијести. Тако ће Митрополит изрећи суштински модерну мисао да поштовањем цркава, џамија, синагога у ствари одајемо признање светим мјестима на којима се различитим начинима слави исто божије име. Тако је право на заштиту цркве, једно од најбитнијих људских права, утолико што се тим правом гарантује неповредивост црквених институција.

Свети Петар Цетињски ће својим посланицима и цјелокупним залагањем стварати јединствену основу народног бића. Као прави ујединитељ Црне Горе он ће поступно развијати идеју заједнице како би на њеном темељу изградио вриједносне критеријуме друштвеног понашања. Развијањем сабирне друштвене свијести, израсте на схватању заједништва, историјског и географског, вјерског и националног, осјећања јединства унутрашњег и спољашњег, израстаће непобједиви дух и потреба за слободним животом. Моралним и духовним упутствима, али и правним регулисањем друштвеног живота, идеја заједнице добијаће конкретан облик компактног политичког и државног организма. Свети Петар ће неумољиво бдјети над остваривањем унутрашњег савеза, указивати на исправан пут његовог устоличења, жигосући сваку неправилност. Тако ће се јединствени дух Црне Горе стварати на цијелој територији обухватајући сва племена, регије, али и појединце као чланове јединствене заједнице. Свети Петар ће оштро прозвати све који стоје као запрека на путу јединства, указујући са подједнаким жаром на уклањање преступника, затим лажних пророка, рушитеље цркава, отимаче и убице и све људе склоне разним врстама неприличних дјела. Он ће збрисати сваку помисао да се неистина прогласи за истину, пророк за врлину и добро дјело. Унутрашња стабилност постиже се залагањем свих чланова заједнице, будним мотрењем али и кажњавањем сваког

преступа без изузетка. Петар I помно ће пазити да већ у зачетку сасијече зло, како би смисао заједништва остао нетакнут. Он се обрушава на све што је не-право да би указао на оно што је право, на сваку не-истину да би сачувао истину.

Учвршћивањем унутрашње супстанце, оснажио је Црногорце да заједнички дјејствују и у ратним операцијама. Извојеване побједи свједочиће колика је снага народног духа и каква је вриједност идеје заједништва када се примјени у практичном искуству. Идеја заједнице била је водилја у свим прегнућима, снага која је скупљала разнородне регије и нахије, братства и племена у јединствену цјелину. Тако ће свети Петар, првенствено јачином својих ријечи, утицати на стварање Црне Горе, у којој више није било мјеста за подјеле на старим основама. Свети Петар ће својим богатим духовним искуством правовремено радити на спречавању сваког облика поремећаја у бићу народа, побуђивањем здравих инстиката живота. Рад на унутрашњој повезаности подразумијевао је слогу и послушност као начела на којима се утврђује заједница. Одстрањивањем сваког лошег наума или дјела, као и духовним отржењем, свети Петар ће трајно обиљежити вријеме у коме је живио, остављајући мудре поуке и за будућа покољења. Његова разборитост, освједочена његовим ријечима и још више дјелима, надахнуће Црногорце на пут заједничког живљења, пут на коме се ако се пажљиво слиједи престају подјеле.

Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ

PETAR THE FIRST, A SAINT AND A RULER

Summary

In this text Sonja Tomović-Šundić analyzes the spairitual and political work of Peter. Saint Peter is one of the most remarkable persons in montenegrin history, the ruler who unified his country by his military, legislative and pilosophical spiritual work.

“The” Messages, as the special kind of direct communication with larders, important individuals or tribes, have a special place in his work. These “Messages” are valuable not just for their undoubtable literal value, but also because they represent the means by which he managed to perform human-spiritual reform oy Montenegro. That is how Saint Peter, by low regulatives”Stega” and Messages the accomplishes the commplex internal transformation of Montenegro, creating a modern state organization on the basis of her classical values.

Невенка БОГОЈЕВИЋ-ГЛУШЧЕВИЋ*

ЗАКУП ЦРКВЕНИХ НЕПОКРЕТНОСТИ У КОТОРСКОЈ КОМУНИ У XIV ВИЈЕКУ

УВОД

Улога и значај цркве у средњовјековним приморским градовима били су предмет анализе наших познатих историчара прошлог вијека¹. О утицају цркве на свакодневни живот приморских комуна може се сазнати из значајних дјела која ово питање посматрају у ширем контексту². Доста је писано и о аграрном режиму на непокретностима које су у својини цркава и указивано на особености које су у том погледу постојале међу католичким и православним которским црквама и манастирима³.

Недовољно истражено питање од значаја за укупно сагледавање положаја и значаја цркве као моћног феудалца у односу на властелу у XIV вијеку је питање механизма којима је у конкуренцији са властелом црква

* Аутор је редован професор на Правном факултету у Подгорици

¹ С. Flaminus, *Catharus dalmatiae civitatis in ecclesiastico atque civilis statu historicis documentis illustrata*, Patavi 1798; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине дванаестог до почетка четрнаестог стољећа*, САНУ, посебно издање, књ. CLVX, Београд 1950, (дио о цркви); I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930; I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna, Kotor* 1952; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, *Историјски записи*, 1959, бр. 3-4, стр. 1-38; П. Стојановић, *Неки проблеми цркве и црквене организације у Црној Гори*, *Историјски записи*, 1973, књ. XXX, бр. 3-4, стр. 301-324.

² S. Vulović, *Crkva katolička i vjeroispovijedanje istočno u Voki Kotorској*, Zagreb 1875; Т. Раукар, *Друштвене структуре далматинске комуне у средњем вијеку*, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-4, 1978; Ж. Делимо, *Католицизам између Лутера и Волтера*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Нови Сад 1987.

³ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе*, *Споменик САНУ*, Београд 1953, књ. СШ; *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, *Анали Филозофског факултета у Београду*, бр. 7/1967, стр. 75-82; Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, САН, посебно издање, књига ССС, Београд 1957; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог из живота калуђерица у средњовјековном Дубровнику*, *Истраживања*, Нови Сад 1990.

добијала примаг⁴. Један на који досада није скретана посебна пажња се односи на начин коришћења земљишта и осталих непокретности које су у својини црква који је особен у односу на начин који користи властела, одн. појединци власници непокретности у граду и градској околини.

Предмет анализе у овом раду су закупи црквених непокретности у Котору у XIV вијеку. Нотарске рукописне књиге које садрже обиље уговора о закупу пружају драгоцен материјал на основу којег је могуће обрадити ово питање. Циљ рада је да објасни на који начин је црква користила земљишта дата у закуп и особености које су имале такве врсте закупа у односу на закупе закључене између которске властеле, одн. појединаца и непосредних обрађивача земљишта. Нужно је истаћи да се наше истраживање ограничава само на которске цркве у градском језгру и у дистрику, док су истраживања аграрноправног режима на манастирским непокретностима, иако од значаја за истраживану тему, остала по страни. Разлог томе је посебност коју је имао правни режим на манастирским непокретностима у односу на све остале црквене непокретности које су биле у склопу которске комуне у средњем вијеку. Католичка опатија св. Ђорђа и Манастир св. Михаила на Превлаци под вјерском јурисдикцијом зетског митрополита су једини у которској комуну имали сталан териториј и стално настањене зависне људе који су обрађивали манастирско земљиште.

ВРСТЕ ЗАКУПА ЦРКВЕНИХ НЕПОКРЕТНОСТИ

Которске цркве у средњем вијеку су биле сопственици врло вриједних непокретности на ужем градском и ширем подручју которске комуне. Цркве су добијале некретнине од појединаца, најчешће путем тестамената. Како показују нотарске књиге црквене непокретности су чиниле не само земљишта већ и куће у самом граду Котору. Током XIV вијека, због стално присутне праксе легирања у корист цркве, њихов број се непрекидно повећавао. Ове некретнине су биле извор прихода за цркву јер је исте користила путем закупа⁵.

⁴ О односу цркве и градских власти у средњовјековном Котору детаљније код Н. Богојевић-Глушчевић, Својински односи у Котору у XIV вијеку, Никшић 1992, стр. 131-134.

⁵ Познато је да су у средњем вијеку цркве добијале имовину путем легата *pro anima sua*. Из исправа прве нотарске Књиге которског архива (А. Mayer, Monumenta Catarensia I, Prva knjiga kotorskih notara od godine 1326-1335, vol. I, JAZU, Zagreb 1951) у даљем тексту скраћено означен SN I, исп. - може се утврдити да је, примјера ради, по том основу Црква св. Петра имала у Тивту земље које се граниче с имањима појединаца, исто тако земље у Магарисију и Прадоци (исп. 1045, 191, 836, 879, 1004); Црква св. Марка земље у Лоринцану и Тивту (исп. 1256, 218); Црква св. Бартоломеја земља на Веригама (исп. 104); Црква св.

Закуп је могао бити краткорочан (*ad tempus*) и дугорочан (*in perpetuum*, *in aeternum*). Краткорочни закупи нијесу били тако чести, а производили су облигационо правна дјејства за странке. Много чешће се у исправама налазе закупи о обрађивању црквених непокретности на тзв. вјечити рок (*in perpetuum*) који су доводили до стварноправних дјејстава, прецизније до подијељености својинских овлашћења између закупаца и цркве као власника непокретности. Занимљива су за анализу због тога што је у средњем вијеку овакав начин убирања прихода са земаља толико ојачао цркву да је которска властела у њој имала озбиљног конкурента. Читав XIV вијек протекао је у доношењу низа статутарних правила којима би се оваква позиција цркве промијенила. Которска властела која је истовремено била сопственик највећег броја некретнина у Котору и градској околини и која је користила земљу на сличан начин, није имала такве приходе. Разлог је једноставан-црква је земље давала у закуп под знатно повољнијим условима него што су то чинили појединци. Детаљном анализом дугорочних црквених закупа могуће је потврдити ову хипотезу.

Црквени вјечити закупи (*in perpetuum*) се међу собом разликују зависно од тога шта је предмет закупа (земља или кућа), гдје је предмет закупа (у граду или градској околини) и начина на који су и у ком износу уговорене закупнине. Тако се може издвојити закуп црквених земаља од закупа црквених кућа, а у оквиру тога закуп црквених земаља у граду и закуп црквених земаља у дикстрикту. Црквене земље на подручју града су махом коришћене путем закуп *in perpetuum* за градњу куће (*ad affictum edificandum*). Понекад су црквене земље у граду даване и у друге врсте закупа *in perpetuum*. Црквене и манастирске куће су даване такође у закуп. Такав закуп је означен у документима као *affictum casaticum*. Закупи *in perpetuum* земаља у дистрикту се разликују по висини уговорене закупнине на закупе *ad decimat* (на десети дио) и закупе *in perpetuum* у којима је закупнина уговорена у другачијем износу и изражена у новцу или натура. Закупи *ad decimat* са карактеристични за почетак XIV вијека. Остали закупи *in perpetuum* су се закључивали током читавог XIV вијека.

ЗАКУП ЦРКВЕНИХ КУЋА

У самом урбаном језгру града Котора многе, првенствено католичке, цркве су, као и појединци, имале за становање бројне објекте чврсте

Барбаре у Думидрани (исп. 313, 393); Црква св. Агате у Костањици (исп. 792); Црква св. Јакова у Јакинолу (исп. 54); Црква Св. Павла у Прчању (исп. 360, 366, 720); Црква св. Стефана на Крепису (исп. 1259); Црква св. Вита у Ловричану (исп. 72, 434); Црква св. Трипуна на Крепису, Корвешу, у Тивту, на Веригама (исп. 1259, 172, 141, 328, 189, 550, 223, 926, 1260); Црква св. Магдалене земље у Столиву (исп. 13, 173, 418); Црква св. Марије земље у Прчању (исп. 360) и низ других које није све могуће навести.

градње. С обзиром на недостатак стамбеног простора ови објекти су се користили у те сврхе. Из таквих послова цркве су стицале сталан извор прихода који је у поређењу са приходима које је имала которска властела био или скоро приближно исти или их је, нарочито у првој половини XIV вијека, надмашивао. Куће су издаване на рок *in perpetuum* уз годишњу новчану закупнину (*ad pensionem, ad casaticum*). У нотарским књигама се овакви закупи сријећу најчешће у другој половини XIV вијека. У погледу форме су типизирани. Садрже имена уговорних страна, опис објекта закупа и износ закупнине⁶. У погледу овлашћења закупца на закупљеној кући скоро сви уговори закључени у првој половини XIV вијека су готово истовјетни. У другој половини XIV вијека поред оваквих уговора закључују се и закупи који у односу на њих показују одређена одступања. Правила нијесу истовјетна из разлога које у правном погледу није могуће објаснити ничим осим другачијим условима закључивања уговора у дијелу који се повезује са аутономијом воље странака, или боље речено привилегованим положајем једне од странака приликом закључивања уговора. Илустрације ради наводимо два уговора закључена скоро у исто вријеме са међусобно различитим правима закупаца на закупљеној кући.

Први уговор је закључен 20. VIII 1396. г. између старјешина Цркве св. Николе, Ивана Петрова Николина Буће и Дамјана Болице, и Дапка Кодановића, ковача из Котора. Дапку је дата у закуп *in perpetuum* црквена кућа у близини ове цркве уз закупнину од шест перпера годишње, плативих о Св. Илији. Ни купац ни његови наслједници нијесу могли дати, поклонити, ни било шта чинити са закупљеном кућом без сагласности цркве, односно старјешне цркве.⁷ Други уговор је закључен само мјесец дана касније и са другачијим правима за закупца. Свештеник Андрија Кресиман, старјешина Цркве св. Бенедикта, дао је у закуп *in perpetuum* Саби пок. Илије и његовој жени Слави кућу близу цркве

⁶ Acta notarialia, vol.III (1392-1401), str.960; Sudsko notarski spisi iz Državnog arhiva u Kotoru, knj.III, (у даљем тексту означен као SN III), стр. 405; уп. Р. Ковијанић, Которски кнежеви у доба самосталности, Историјски записи, XIII, св.1-2, Цетиње 1958, стр. 155; SN III, стр. 418, исп. 1, 16.III1397 („Ser Nycola quondam Junij Bolice, procuratores conventus loci fratrum minorum de Cataro de consensum et voluntatem fratris Petri... concedimus in hinc modum domos sitam in contrata Surane... et domos sint affictata sine locata cives Radoslavo quondam Sabini et Milodrug dicto Gambe per...”).

⁷ SN III, str.330, isp.1, 20. VII 1396. („Nos frater Allisius... ser Damianus de Boliza, Michael de Buchia,...locamus et inperpetuum affictamus Dapcho Codanovich, faber habitator et civis Cathari per se et suis herebidus et successoribus unum domum dicti loci positam in Catharo... pro perperis sex grossos qui ad presens in Catharo sint annuatim in perpetuum solvendo dicte ecclesie... hoc adito pactum quod ego Dapcho nec heredes meos non possint aliquo modo dictam domum dare, donare, nec permictere sine dompnu Ecclesie salvo predictae Ecclesie sancti Nycola de flumine...”).

за 18 гроша годишње, плативих о Св. Михаилу. Сабо и Слава су могли кућом располагати као својом ствари, чувајући право споменуте цркве на износ од 18 перпера.⁸

Другонаведена исправа, карактеристична иначе за скоро све закупе *in perpetuum ad casaticum*, показује да је купац на закупљеној кући стицао по садржини најшире право стварноправног карактера веома слично својини. То право је преносиво и отуђиво. Црква је као власник куће обезбијеђена за уговором утврђени износ закупнине, и то њено право не смије бити „окрњено” без обзира на то «ко држи кућу»- купац, закупчеви наслѣдници или неко треће лице. У првом примјеру купац није са правима које је стекао на кући могао располагати самостално, одн. без сагласности старјешине цркве од којег је узео кућу у закуп. Зашто је овако уговорено? Да ли је таква забрана располагања стеченим правима изузетак од правила по којему је купац слободно располагаво закупљеном кућом? Сматрамо да је овај случај заиста изузетак, јер у исправама о закупу црквених кућа нијесмо нашли ниједно ограничење овакве или сличне врсте. Ограничење права располагања у конкретном случају је уговорено вјероватно зато што је Црква св. Николе, која је кућу дала у закуп, била посебна задужбина Николе Буће, па су наслѣдници ктитора цркве жељели да црквеним непокретностима посвете посебну пажњу и да не дозволе да се црквена добра отуђују мимо њихове сагласности. Треба нагласити да је у том периоду иначе познато лоше управљање црквеним непокретностима, због чега су многе цркве остајале без земље. Ниске закупнине и право купаца да стеченим правима располажу по својој вољи, ишли су у прилог томе, па су се можда и због тога црква, односно ктитори, определијели да купац тек након сагласности црквених органа може да уговором стечена права преноси на другога.

ЗАКУП ЦРКВЕНЕ ЗЕМЉЕ ЗА ГРАДЊУ КУЋА

Посебну групу купа *in perpetuum* чине закупи црквених земаља за градњу кућа. Црквена земљишта у граду су претежно имала намјену те врсте. Сачуване исправе о таквим закупима показују да се у то доба интензивно градило, што је и разумљиво, с обзиром на оскудицу у стамбеном простору. Црквене земље су махом узимали слободни сељаци из

⁸ SN III, str.344,isp.2, 17.VIII1396.(„Ego presbiter Andreas Cresimani, rector sive abas Ecclesie sancti Bartolomei de Catharo, do et inperpetuum afficto Sabo quondam Elie et Slave, uxori sue, casale dicte Ecclesie positum ubi prope dictam Ecclesiam per grossos decem et octo grosses qui ad presens in Catharo... Volens quod ipsi Sabo es Slave possint de dicto casale suam omnimodam facere voluntatem tamquam de re sua propria salvo iure dicte Ecclesie per perperos decem et octos,.....); Уп.: I. Stjepcevic, op.cit, str.99.

которске околине, мада се као закупци појављују и угледни которски грађани. Сви уговори ове врсте имали су истовјетне саставне дјелове. Садрже податке о уговорним странама, о границама земље која се даје у закуп, назнаку да се земљиште даје за градњу куће, износ закупнине, рок на који се земља даје и, на крају, одговорност за случај неиспуњења обавеза у погледу плаћања закупнине.⁹

На основу ових уговора можемо установити да се закупчева обавеза према цркви састојала у плаћању закупнине у уговорено вријеме. У случају неиспуњења уговорене обавезе купац је дужан да плаћа закупнину у износу *in duplum*. Право цркве на износ закупнине дјелује *erga omnes*, везано је за земљиште и обезбеђено за цркву увијек, без обзира на то ко има посјед на закупљеној земљи - купац или друга особа којој је купац своје право на земљи датој за градњу куће уступио. У једној од исправа је наглашено да старјешина и ктитор цркве, односно насљедници ктитора, имају право да траже исплату закупнине од купца или онога ко у кући живи („*idem Abbatem et eius successor possit me vel qui in eo habitaverit*”)¹⁰.

На кућу изграђену на закупљеном земљишту купац стиче права стварноправног карактера која су преносива и насљедива и веома слична својини. Тим правима се може располагати. Потврду за то налазимо у исправама о миразу, продаји и поклону. Тако је 24. IV 1335. г. Брата, жена Драгоја Домање, поводом удаје своје кћерке Деје за Павла Грденова, дала је у мираз кућу саграђену на територији Цркве св. Бенедикта за коју се плаћа један перпер годишње цркви. Брате кућу назива својом („*domum meam edificatum*”), понаша се као сопственик будући да њоме располаже. Међутим у тим правима је ограничена теретом у корист цркве на чијој је земљи кућа саграђена.¹¹ Слична клаузула постојала је у још једном миразном уговору. Тако је Брата, удовица Грубе Орса, са сином Трипуном дала кћерки Мари, поводом удаје за Илију пок. Медоша, између осталог, у мираз дрвену кућу која је на територији цркве Св. Максима. За кућу је постојала обавеза плаћања цркви од шест гроша годишње. У овом уговору је прецизирано да обавезу да плаћа поменути

⁹ Monumenta Catarensis I, исп. 1315. („...Ego presbyter Albaninus, abbas ecclesiarum sanctorum Ionannis et Marcii de Catharo, do et concedo in perpetuum Sabo, filio Centuani, et suis heredibus, territorium dicte ecclesie sancti Iohannis in Crepis.....pro quo territorio ego dictus Sabo obligo me et meos heredos imperpetuum annuatim in festo sancti Mathie apostoli soluere dicte ecclesie sancti Iohannis grossos sex...”); Сл.: Monumenta Catarensis I, исп. 692, исп. 583, исп. 433.

¹⁰ Monumenta Catarensis I, исп. 1315. Види нап. бр. 9.

¹¹ Monumenta Catarensis I, исп. 1242. („... Ego Brathe ... canonicе contraho matrimonium cum Jacobo ..., dans sibi filiam meam ... sibi pro dote domum meum edificatum in territorio sancti Benedicti tali codicione, quod soluat annuatim dicto monasteriorum perperum ...)

износ закупнине има лице које је закључило уговор о миразу, односно лице које је добило ту кућу.¹²

Веома је интересантна исправа о продаји, закључена 20. IV 1333. г. Ана, жена пок. Павла Добренова, са сином је продала Милку, брату папучара Свиле, кућу, изнад Цркве св. Марије, која јој је припала на основу судске пресуде о исплати дуга. Кућа је продата за 120 перпера, уз обавезу купца да цркви сваке године плаћа 20 гроша за земљиште на коме је кућа саграђена.¹³ Истога дана је бивши власник куће (Гојислава) сачинио са купцем из претходног уговора исправу о преносу свих права која је на основу карте или на другачији начин имао на кући коју је изгубио судском пресудом. Купац са кућом можепо својој вољи располагати („ipse de ea mode suam possit facere voluntatem”).¹⁴Обавеза плаћања у корист цркве постоји и у уговору о поклону од 20. XI 1390. г. Добрило, син пок. Ивана Крани, даје и поклања Мароју Столићу кућицу своју, која је некада била његова оца Ивана. Кућа се поклања уз оптерећење од три перпера годишње у корист каптола Цркве св. Трипуна у Котору.¹⁵

Из наведених примјера се може закључити да је купац црквеног земљишта за градњу куће имао, уз плаћање закупнине, „пуну власт” над кућом коју је саградио на том земљишту, да ју је могао дати у мироз, продати, користити као залогу за измирење обавеза. У том случају уговорену закупнину плаћа онај код кога се кућа налази, ко кућу држи. Гојислава се у поменутој исправи о преносу права на купца куће позива на права („omnem meam potestatem”) која има на кућу на основу карте или другачије (Quam habeo per cartam vel alter in domo oim mea”), што значи да је Гојислава могла пренијети само онолико права колико је имала на основу карте о закупу земље за градњу куће узете од цркве.

¹² Monumenta Catarensia, vol.II, JAZU, Zagreb-Podgorica, 1981.Kotorski spomenici. Друга књига kotorskih notara godine 1329, 1332-1337 (у даљем тексту означен као Monumenta Catarensia .II), isp.433 („ Ego Brathe... canonicе contrahamus matrimonium cum Elia, filio condam Mendosa ... pro dote ... domum lignaminis, et est in territorio ecclesie sancti Masimi, quo domus est obligate soluere dicte ecclesie anno denarios sex”)

¹³ Manumenta Catarensia II, isp.351, („Ego Anna, uxor condam... vendo Milco fratris Sulie cauatarii, domum meam olim Goyslaue,... quam intraui per sententiam iudicum pro debito meo, ... hoc adiecto, quod ipse soluat annuatim dicte ecclesie pro ea grosses viginti...”)

¹⁴ Monumenata Catarensia II, isp. 352 („ Ego Goyslaua ,uxor condam Blasii ferrarii, una cum filia mea Dome do Milco, fratri Suile caualarii , omnem meam potestatem,quam habeo per cartam uel aliter in domo olim mea, quam sibi vendit Anna,uxor condam Pauli Dabronis,volens,quod ipse de ea modo suam possit facere voluntatem ...)

¹⁵ SN III, str..507, 3.III 1398. („ Ego Dobrilo, filius quondam Johanis Charani de Catharo do, dono et concedo Maroye Stalicha...unum casale meum...quod casale habent olim Johannes... per cartam notarij ab 10. XI 1390. per perperos tribus grossos de Catharo.... omni anno solvendo capitulo ecclesiae Sancti Triphonis in festo Sancti Triphonis.....”)

Гојиславино „право” обвезује купца као новог држаоца на испуњавање свих обавеза које је Гојислава као закупац имала према цркви, а које се садрже у плаћању 20 гроша годишње у корист цркве. Право цркве као сопственика је врло ограничено: сведено је на узимање закупнине са земљишта датог за градњу куће.

Закупи *in perpetuum ad edificandum* црквених земаља се разликују од закупа земље за градњу кућа које су у својини которске Општине, властеле и становника Котора. Разлика је у погледу ширине овлашћења која закупци стичу на закупљеним земљиштима. Ово питање је регулисано чланом 274 которског Статута, *De ijs qui dederunt territorium alicui pro faciundo domo*. Овом одредбом је било прописано да закуподавци земљишта датих у закуп за градњу куће не могу у року од двадесет година одузети закупцу земљу која је дата, осим у случају давања земље у мироз или продаје из нужде. У том случају закуподавац је био обавезан да надокнади закупцу вриједност куће, у износу који процијене два стручна лица. Ако купац није желио да прими процијењени износ морао је уклонити дрвени објекат са земљишта. У случају да власник земље није желио да плати процијењени износ, купац је имао право да све до истека предвиђеног рока остане на земљи.¹⁶

Сви уговори овакве врсте у основи су исте типизирани садржине. У њима се уз навођење уговорних странака, територијалног одређења предмета закупа и рока на који се уговор закључује, наводи износ закупнине и посљедице њеног неплаћања у уговорено вријеме. Обично је неплаћање закупнине кажњавано одузимањем земљишта и свега што је на истом урађено ради подизања стамбеног објекта¹⁷. Примјери судских спорова вођених ради непоштовања уговорних обавеза или одредбе Статута која ово питање регулише указују да су закупци земљишта стицали

¹⁶ Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616, capitulus 274 (“ Si quis dederit territorium ad casaticum alicui ad faciendum domum, volumus quod fiat terminus, in spatio annorum viginti, saluo, si aliter se concordaverint ad inuicem, et quod nullo modo posit eum expellare ante terminum constitutum; verumtamen, si voluerit, possit eam dare in parchiuio, et vendere causa pauperitatis, et cum vendere, vel in parchivium dare voluerit, aestimetur dicta domus per duos probos, et fide dignos viros, per ambas partes electos, et quantum aestimaverint eam, tantum idem patronus territorij solvate eidem. Quod si solvere noluerit, non posit ipsum expellare usque ad terminum supradictum, et si patronus dictae domus aestimatam solute nemo recipere noluerit, accipiat lignamina sua, que posuerat in territorio supradicto”).

¹⁷ Monumenta Catarensia II, isp.697 («Nos Nycola magistri Thomasii ... massari..Cathari, locamus et affictamus Bratolaue dicte Tucte unum passum et dimidium territorii dicti communis... ad edificandum domum in viginti annis pro quindecim denariis annuatim dicto communi soluendis pro quolibet passu in festo sancti Michaelis...»); isp.442 (« Est si non soluerit dictos perperos in termino, exeat de domo et non habeat quid facere de dicta domo...»); Sl. isp.7000, 447,448.

на закупљеном земљишту само релативна права, односно да нијесу на закупљеном земљишту стицали никаква права стварноправног карактера. Тако се у једном спору вођеном 1333. године између купца земљишта већ раније датог другом у закуп (Павле Рила) и закупца тог земљишта (Никола Драгонов) јасно из пресуде спора може установити да је купац у случају раскида уговора имао само право на накнаду трошкова уложених у земљу. Наиме, Павле као купац тужи Николу да испразни земљиште које је он купио, да уклони дрвену кућу коју има на том земљишту уколико не жели да прихвати исплату износа вриједности куће по процјени двојице стручних људи. Овакав тужиочев захтјев Суд је прихватио и обавезао туженог да поступи онако како је тужилац од њега захтијевао¹⁸. Јасно се из наведеног може закључити да је купац земље узете на рок од двадесет година за градњу куће стицао само право не-сметаног коришћења у предвиђеном року под одложним условом. Ако се услов испуни он земљиште мора напустити прије тог рока уз права која му у том случају даје члан 274. которског Статута. Након истека уговореног рока купац мора напустити земљиште које је користио јер на истом није имао никаква права стварноправног карактера. Статут је оваквом закупу дао чисто облигационоправни карактер.

Упоредјујући право купаца у једној и другој врсти уговора уочавамо да су код закупа црквених непокретности закупци имали широко право стварноправног дјелства на кућу саграђену на закупљеном земљишту, једино ограничено давањем новчане обавезе у корист цркве. Код закупа на земљишту у својини појединаца купац не стиче таква права. Закуподавац је могао закупљену земљу и продати и дати у мираз, а купац је имао право да прими накнаду за кућу коју је саградио на том земљишту, или да узме награг материјал у њу уложен. Дакле, ови закупци имају чисто облигационо правни карактер. То што су закупци током уговореног времена могли бити на земљи и што им је само изузетно могла бити одузета је јавноправно ограничење власнику земљишта које закупцу није давало никакво право у погледу проширивања права која се имају на закупљеном земљишту. Уз уредно плаћани износ закупнице закупци су имали само право коришћења земље у намјене које су уговором утврђене, без икаквих других права која би била отуђива или преносива.

¹⁸ Monumenta Catarensia I, isp. 1093 (" Coram nobis iudicibus iuratis conquestus est Paulus Rille cum una carta emptionis cuiusdam territorii, in quo habet domum lignaminis Nycole de Dragi, aduersus dictum Nicolam dicens: " Ego emi territorium, in quo habes lignamen, volo ergo, quod expedias michi ipsum" Quam extimationem et eiusdem solutionem, si dictus Nycola recipere noluerit deiceret lignamen suam et expediat territorium memoratum secundum formam Statuti").

ЗАКУПИ «НА ДЕСЕТИНУ»

Од свих закупа црквених непокретности у првој половини XIV вијека је најчешће био у примјени закуп замље *in perpetuum ad decimam* (тзв. закуп на десетину). Ријеч је о узимању црквених земаља на рок *in perpetuum* уз обавезу закупца на давање десетог дијела плодова са закупљене земље. Земља је давана ради сађења (*ad plantandum*) винове лозе или других култура. Када се земљиште даје ради сађења лозом ови уговори, поред тога што су дати *ad decimam partem in perpetuum*, садрже ознаку да се дају *ad agraticum*, односно да је купац обавезан на давање *agraticuma ad decimam partem*. Ипак треба рећи да се од оваквог правила некада одступа, па стога не можемо са сигурношћу тврдити да смо у праву када кажемо да су ознаке *ad agraticum* код закупа *ad decimam* увијек означавале закупе земље за садњу лозе. *Agraticum*, иначе, у средњовјековним споменицима приморских градова, па и у Котору, означава земљарину која се прибира са закупљене земље и представља најнижи износ закупнине који купац даје код закупа земље *ad plantandum*.¹⁹

Примјера закупа *ad decimam* има доста и сви су готово истовјетне садржине. Закуп ове врсте се означава као закуп по старом обичају земље, према обичају града Котора (*affictum in perpetuum ad plantandum ad decimam secundum usum terre ili secundum consuetudinem civitatis*). Сваки закуп *ad decimam*, као и овај који ћемо ниже навести, садржи податке да је уговор *perpetualiter* (закључен на рок *in perpetuum*), да се закључује за закупца и његове насљеднике и да је купац обавезан на давање десетог дијела прихода са земље по обичају земље. Тако је, на примјер, Петар, архиђакон Цркви св. Трипуна у Котору, заједно са каптолом дао 14. VIII 1327. г. Баску Примути, за њега и његове насљеднике, у закуп заувјек толико црквене земље у Прчањском долу, да може засадити 30 квадања ла по 100 лоза на десети дио, по обичају земље.²⁰

Код закупа *inperpetuum ad decimam* су се као закупци појављивали и и слободни и зависни сељаци и угледни которски грађани и чиновници у одговорним градским службама. Сигурно је да су слободни и

¹⁹ S. Antoljak, Pribiranje marturine, crkvene desetine i vojscine u zadarskom distriktu, Starine, JAZU, knj.49, Zagreb 1951, str. 227-234; A. Balas, Prava i obaveze splitskih tezaka u prošlosti, Jadranski dnevnik, 2. VI 1937; A. Breitenfeld, Pravni poslovi nekretninama u XII i XIII vijeku u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1936; N. Klaić, O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XIV i XV stoljecu, Odsjek za povijest, 3, str. 196.

²⁰ Monumenta Catarensia I,isp.432. 24. X 1327. (... Ego dompnus Petrus archidiaconus una cum capitulo Catarensis ecclesie locamus, concedimus et affictamus Bisce de Primuti pro se et suis heredibus imperpetuum tantum de terra dicte ecclesie, que est in dol Parcanne a latere Pradoce, quantum possit plantare triginta quadragonolos de vinea ad centum vites per ordinem, ad agraticum ad decimam partem secundum usum terre...)

зависни сељаци самостално обрађивали земље узете у закуп на десетину. Градска властела и богати Которани су земље узете *ad decimam* од цркве давали у пазакуп.²¹ Поред црквених земаља, они су узимали у закуп и приходе са манастирских и црквених непокретности.²² Овакви закупи су одговарали и интересима цркве и интересима властеле. Црква је била задовољна загарантованим годишњим износом закупнине који јој је могао сваки которски властелин исплатити јер је био солвентан. Задовољна је и властела, јер је узете земље боље искоришћавала него црква. То је постизала тако што је закупљене земље давала у закуп под другачијим условима (наравно тежим од оних под којима их је од цркве узела у закуп), па јој је увијек од тих земаља, по одбитку дијела за цркву, остајао приход.

Да ли су и, ако јесу, каква су права имали закупци код закупа *in perpetuum ad decimam*? Уговор о закупу на десетину земљишта Цркве св. Марије, закључен између старјешине цркве и Трипуна Буће 11. XI 1334. г., пружа о томе драгоцене податке. Трипун је као купац одредио да након његове смрти „за његову душу” половина винограда који ће се на закупљеном земљишту вјероватно засадити припадне цркви („*medietas... sit Ecclesie*”), што значи да је купац могао слободно располагати виноградом засађеним на закупљеном земљишту. У наставку исправе се објашњава начин на који црква добија виноград. Купац оставља виноград цркви под истим условима под којима га је и он имао „*sub forma quam ipsam habeo, videlicet quod solvat illis Ecclesiis, quibus ego salvo*”. Купац је, значи, користио земљиште, засадио виноград на њему, могао да располаже виноградом који је засадио на закупљеној земљи, а онај који га је био по било ком основу стекао од купца плаћао је цркви закупнину *ad decimam* за коју је земљиште, на коме је виноград, издато у закуп.²³

На основу наведеног може се закључити да су закупци код закупа *in perpetuum ad decimam* стицали стварно право на закупљеном земљишту као и закупци код скоро свих закупа *in perpetuum* црквених земаља. У поређењу са стеченим правима купаца код осталих закупа они су били најмање обавезни својим куподавцима. Стеченим правима су могли не-

²¹ Monumenta Catarensia II, isp. 644 („*Ego Triphon Buchie do Nenoe, homini Petri Cathene, terrem, quam ab dompno Vita, rectore ecclesie sancte Marie de Gurgite in Magarisio... ad plantandum ad medietatem usque ad quinque annod proxime venturos... .*”)

²² Monumenta Catarensia I, isp. 181, isp. 485.

²³ Monumenta Catarensia II, isp. 643 („*... Ego dompnus Vita Euticii, abbas et rector ecclesie sancte Marie du Gurgite, do Triphoni Buchie terram dicte ecclesie in Magarisio... ad plantandum ad decimam partem secundurn usum terre. Et ego Triphon predictus volo, quod medietas... sit ecclesie predictae post mortem meam pro anima mea sub forma, quam ipsam habeo ...*”)

сметано располагати, у ком случају право цркве на десети дио прихода са земље и даље остаје, и везано је за онога ко држи закупљено земљиште.

ЗАКУПИ « IN PERPETUUM »

Поред давања црквених кућа за закуп *in perpetuum*, црквених земљишта за градњу кућа и на обраду *ad decimam*, нотарске књиге региструју и закупе *in perpetuum* црквених земаља у којима се земља даје на обраду „*ad plantandum*”, „*ad pastinandum*” или на одржавање. Овакви закупи су постојали током читавог XIV вијека. Закуп земаља *in perpetuum* је коришћен у првој половини XIV вијека уз закуп земље *ad decimam*, а у другој половини XIV вијека био је једина врста издавања црквених земаља у вјечни закуп.

Упоредо постојање закупа *in perpetuum* и закупа *in perpetuum ad decimam* у првој половини XIV вијека и чињеница да закупа *ad decimam* нема у другој половини XIV вјека упућује, с једне стране, на закључак да су се закупи *in perpetuum* и закупи *in perpetuum ad decimam* међусобно разликовали, а, са друге, да се током XIV вијека положај закупаца на црквеним имањима мијењао.

У чему су разлике, осим у износима закупнине, између закупа *in decimam* и закупа *in perpetuum*? У чему се разликују обавезе, односно права закупаца код ове двије врсте закупа *in perpetuum*? — Једна исправа из 1327. г. пружа податке на основу којих ту разлику установљавамо. Црквене винограде у Тивту издао је архиђакон которски у закуп *in perpetuum* Радоју, сину Обрада Писле, за фиксно изражену закупнину од 32 динара. Важан је наставак овог уговора, у којем се истиче закупац може, ако то жели, на земљи која је повише винограда датог у закуп да „*plantare ad decimam partem secundum usum terre*”.²⁴ Из овога податка се, чини се, може закључити да су закупи *in perpetuum* у првој половини XIV вијека практиковани онда када се издаје у закуп већ обрађено земљиште, а да се у случајевима када је земља необрађена или неискрчена земља даје у закуп на десетину „по обичају земље”. На овакав закључак упућује и чињеница да је од свих сачуваних уговора *in perpetuum* у првој половини XIV вијека само један садржавао обавезу закупаца за искривање и засађивање земаља датих у закуп. У том уговору је, за разлику од свих уговора *in perpetuum*, закупнина изражена дијелом плодова.²⁵

Сви уговори о закупу земље *in perpetuum* из прве половине XIV вијека су типизирани. Нпр. старјешина неке которске цркве даје у закуп *in perpetuum* XV и његовим насљедницима црквене земље за ху перпера

²⁴ Monumenta Catarensia I, isp. 427.

²⁵ Monumenta Catarensia II, isp. 1286.

или гроша плативих сваке године, а на крају исправе је прецизирана одговорност за случај неиспуњења обавеза. У случају да закупац не плаћа закупнину црква је могла узети натраг земљу коју је дала у закуп, или отјерати закупца са земље, тражити исплату закупнине преко суда, или без суда, пленидбом двоструког износа закупнине. Обавеза закупца је садржана у обавези плаћања закупнине фиксно изражено у новцу. Рок за плаћање је прецизиран и обично је везан за неки црквени празник. Закупнина је давана годишње, а могла је бити исплаћена и унапријед.²⁶

Уз редовно плаћање закупнине закупац је имао право да држи и користи земље узете у закуп. Закупчеве обавезе и права су прелазили на насљеднике и једино ако закупац није имао насљедника земља се враћала цркви.²⁷ Закупци земаља *in perpetuum* су могли земљама узетим у закуп располагати, нпр. даље их давати у пазакуп. Тако се из уговора од 5. VIII 1331. г. уочава да је Русин као закупац црквених земаља на рок *in perpetuum* дао половину земље цркве Св. Павла. коју држи у закуп, за један перпер годишње, свом брату Наљешу у пазакуп за 6 гроша годишње. У исправу је Русиново држање земље узете у закуп означено као „*teneo in perpetuum*”. Пазакупац је такође држао земљу („*teneat terra in*”), а обавезан је на плаћање закупнине свом брату од кога је добио земље у закуп.²⁸ Сличан овом је уговор од 16. II 1340. г. Златар Савинић је земљу, коју је добио од каптола цркве, дао Радину да на њој засади виноград на половину и уз Радинову сталну обавезу да златару о (празнику) Св. Трипуну плаћа новчану закупнину.²⁹

Исправе о давању земље другом на обраду путем дугорочногкупа из друге половине XIV вијека указују да су наступиле измјене у условима издавања, односно давања земаља на обраду и одржавање, почев од тога да се искључиво јавља обрада земаља путемкупа *in perpetuum* па до чињенице да се издавање земаља све више даје уз закупнину изражену у натури и уз Статутом утврђене обавезе закупца у погледу обраде земље. У готово свакој исправу се детаљно објашњава каква права и обавезе из уговора проистичу за закупце.

²⁶ Monumenta Catarensia I, isp. 60, 62, 153, 289, 669, 431, 204; Monumenta Catarensia II, isp. 488, 745, 1509.

²⁷ Monumenta Catarensia I, isp. 701.

²⁸ Monumenta Catarensia I, isp. 710. („... Ego Rusinus, frater Nalleli, do et consencio medietatem terre ecclesie sancti Pauli, quam teneo ab archidiacono in perpetuum, pro uno perpero anuatim, quod ipse frater meus possit medietatem dicta terre laborare et teneatur solvere grosos sex per annum ...)

²⁹ T. Smičiklas, Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1904-1934, sv. VI-XV (у даљем тексту означен као Codex Diplomaticus), vol. X, isp. 368, („Ego Saunich aurifex... sex decim terre mee quam accepi a capitulo....do ad plantandum vineam ad medietatem... cum hoc conditione quod ego Raden teneat solvere dicto Saunich.... in festo sancti Triphonis..”)

Уговоре о закупу *in perpetuum* у другој половини XIV вијека можемо подијелити, с обзиром на начин на који је утврђен износ закупнине, на закупе *in perpetuum* гдје је закупнина изражена у новцу³⁰ и закупе *in perpetuum* гдје је закупнина изражена у природи.³¹ Закупци код закупа *in perpetuum* гдје је закупнина изражена у новцу су имали врло широка овлашћења на земљишту узетом у закуп. Имали су право располагања правима стеченим на закупљеном земљишту, наравно ограничено износом закупнине у корист цркве. Уз очување права цркве на утврђени износ закупнине³² купац може чинити са закупљеном земљом „*de re sua omnia voluntatem tamquam de re suo pars*”³³. Купац и његови наследници „*ut alter quod habent eas*”³⁴, „*habeant plenariam potestatem illum vendendi, donandi, alienandi et de dicte territorie suam omniamodam facere volumtatem saluo semper iure dictus conventus*”³⁵.

Неспорно је да су закупци располагали стеченим правима на црквеним земљиштима и да су у тежњи да што више експлоатишу те некретнине врло мало водили рачуна о начину и квалитету њихове обраде. Због тога је Которска општина у више наврата реаговала. Разлог за административно уплитање Општине у промет и начин обраде црквених земљишта везан је и за положај приватних сопственика земљишта у Дистрикту. Они су, наиме, тешко долазили до радне снаге, до купаца, зато што су услови под којима су давали земљу у закуп и права која су по том припадала закупцима били лошији од оних који су важили на црквеним земљиштима. То је негативно утицало на положај зависне категорије обрађивача земаља у својини појединаца. Овај узрочни ланац је доводио до масовних буна, са типично социјалним обиљежјима. Општина је статутарним прописима настојала да такву праксу цркве осујети, што је имало ефекта код закупа *in perpetuum*, гдје је закупнина изражена у природи. Све чешће се у другој половини XIV вијека сријећу закупи *in perpetuum* на половину или било који други износ закупнине *ad partem*

³⁰ SN III, str. 592, isp. 2, 2. X 1398; str. 513, isp. 3, 12. III 1398; str. 441, isp. 1, 13. VI 1397; str. 359, isp. 1, 28. IX 1396; str. 320, isp. 1, 23. I 1389; str. 318, isp. 1, 30. X 1397; str. 525, isp. 2, 15. III 1398; str. 611, isp. 1, 23. XI 1938; str. 471, isp. 1, 16. X 1397; str. 527, isp. 3, 6. X 1398; Codex Diplomatics vol. XII, str. 234, isp. 276; str. 235, isp. 177.

³¹ SN III, str. 485, isp. 1, 27. IX 1397; str. 476, isp. 3, 24. X 1327; str. 396, isp. 3, 28. VI 1397; str. 361, isp. 3.

³² SN III, str. 605, isp. 1, 7. XI 1398; str. 255, isp. 1, 12. XI 1395; str. 607, isp. 1, 3. III 1398; str. 586, isp. 1, 30. IX 1390; Уп.: Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, Протовестијар Грубо, стр. 221; Р. Ковијанић, Которски кнежеви у доба самосталности, Историјски записи, XIII, sv. 1-2, Цетиње 1958, str. 143-164.

³³ SN III, str. 359, isp. 1, 28. IX 1396.

³⁴ SN III, str. 359, isp. 1, 28. XI 1396.

³⁵ SN III, str. 318, isp. 1, 30. X 1397.

у којима су овлашћења закупца истовјетна са овлашћењима закупца код закупа *in perpetuum* у својини појединаца.

Закупци код закупа *in perpetuum*, гдје је закупнина изражена *ad partem*- дијелом плодова, у другој половини XIV вијека имали су знатно мање права, одн. овлашћења на закупљеној земљи него закупци код закупа *in perpetuum* гдје је закупнина изражена у новцу. Обавеза закупца је да добро и савјесно обрађује земљу („*patinare et plantare et teneatur bene et fideliter laborare praedictorum formam statutorum civitatis Cathari*”)³⁶ и да даје дио плодова са земље („*medietatem omnibus fructibus per perpetuale teneatur dare et assignare... sine fraude*”)³⁷, а право да узима остатак плодова („*et alia medietas sit...* ”)³⁸ и да такво право прелази на његове насљеднике под истим условима („*suis heredibus et successioneibus per perpetuale teneatur similibus*”).³⁹ Ни један уговор не садржи могућност закупца да располаже закупљеним земљиштем, односно правима стеченим на њему. Закупац има само широко право коришћење земље за себе и своје насљеднике, чиме су у односу на ранијег закупца та права знатно сужена.

Исправе из XV вијека указују на још веће сужавање тих права. Обавезе закупца са повећавају, а права односно овлашћења смањују. Осим давања закупнине, која се изражава и у новцу и у натури, закупчеве обавезе су садржане у давању поклона закуподавцу и у низу других прецизираних обавеза у погледу начина обраде земље, које су у сваком уговору посебно наводе и које су различите. Тако је нпр. Ратко Андрић из Пераста за земље Цркве св. Марка узете у закуп плаћао 4 гроша закупнине о Св. Михаилу, давао три поклона цркви, био обавезан да закупљену земљу засади одговарајућом културом те да културу у одређеним мјесецима одржава по правилима одређеним Статутом.⁴⁰ Закупљеном земљом се једино уз дозволу старијешине цркве могло располагати. С друге стране, црква је имала право располагања на земљишту датом у закуп *in perpetuum*. Земље већ дате у закуп могла је дати другом. У том случају је обавеза новог закупца црквених земаља била да ранијем закупцу накнади сав рад који је обавио на земљишту датом у закуп. Процјену вриједности уложеног рада давали су „добри људи Града”⁴¹.

³⁶ SN III, str. 396, isp. 3, 28. VI 1397.

³⁷ SN III, str. 476, isp. 3, 24. X 1397

³⁸ SN III, str. 485, isp. 1, 27. IX 1397.

³⁹ SN III, str. 476, isp. 3, 24. X 1397.

⁴⁰ SN V, str. 272, 14. X 1431. Податак узет од: I. Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split 1941, str. 34

⁴¹ I. Stjepčević, Prevlaka (historijska rasprava), Zagreb 1930, str. 34

РАСПОЛАГАЊЕ ЦРКВЕНИМ НЕПОКРЕТНОСТИМА

Анализирани закупи *in perpetuum* указују да су својинска овлашћења цркве на закупљеном земљишту била у знатној мјери редукована током читавог, а нарочито у првој половини, XIV вијека. Закупци на вјечна времена и њихови наследици користе земљу, прибирају плодове са ње, а под одређеним условима имају и право да земљом располажу. Закупци су земље и куће залагали, поклањали, давали у мираз. У свим случајевима располагања предметом закупа постојала је обавеза плаћања цркви износа закупнине, који је утврђен приликом давања земаља и кућа у закуп⁴². Обавеза увијек постоји и на ономе је ко ту земљу држи⁴³.

Нотарске исправе показују да се у пракси црква заиста понашала на овакав начин. Судски спор, покренут 30. VI 1332. године од црквених старјешина, против Филипа де Мулино из Венеције због тога што није платио закупнину за неки виноград који је на црквеном земљишту, то у потпуности потврђује. Филип, млетачки трговац, је земљу одн. виноград који је држао вјероватно добио као залог за исплату дуга по основу закљученог уговора, па се на Суду брани и правда да није платио закупнину за исти јер „није знао да ли се за виноград нешто плаћа или не, али да је спреман плаћати ако је обавезан”. Старјешина цркве, преко патрона тога винограда, доказује да се за виноград плаћа 10 динара годишње, па Суд пресуђује»да Филип као држалац винограда који је оптерећен» плати дугови износ.⁴⁴

Закупци црквених непокретности су имали право располагања правима стеченим на непокретностима узетим у закуп. То су чинили обично пословима *inter vivos*, мада није занемарљив ни број оних који

⁴² SN III, str. 605, isp.1; str. 255, isp.1; str. 507, isp.1; str. 586, isp.1.

⁴³ Остали су забиљежени врло усамљени случајеви ослобађање од обавезе плаћања закупнине, које је у случају који ниже наводимо имало вјероватно класну утемељеност. SNIII, str.643,isp.2.,16.VI.1399.(„...Nos fratres Bartolomeus, theologie magister dicti episcopi Catharensis una cum deliciis filijs canonici...In primis nos episcopi et canonici antedicti liberos et volumus et nunc est liberum dictus ser Marini a pensionis sive afflictationis in debito sint debitis usque a perperis duobus quos obligos erit predictos ser Marini solvat per quondam casale sint in terreno dicte Ecclesie positam in Catharo...Item liberamus ser Marini a pensionem sive afflictationem domus con domiciale olim afflictata et locata in predictis Captoli per perperis duobus presentas in Catharo...”)

⁴⁴ Monumenata Catarensia I,isp.1014 („...Tu possides vineam sancti Petri de Crepis,que est in Magarisio, que tenetur dicte ecclesie annuatim decem denarios, quos non soluisti tribus annis elapsis .Volo ergo,quod soluas michi”. Qui Phylipinus dixit : „ Ego nescio, si dicta vinea tenetur aliquid uel non. Ostende michi legitime et sum paratus soluere”. Qui presbiter Jacobus probauit per Micho de Gemberoso patronum dicte vinee, quod debeat soluere dicta vinea annuatim ecclesie predictis denarios decem”. Propter quod diximus per sententiam, quod quicumque tenuerit dictam vineam, pro ea soluat annuatim dicte ecclesie denarios decem ...et pro tribus annis elapsis dictus Phylipinus soluat grossos decem pro...)

су учињени путем располагања *mortis causa*. По садржају су најшира овлашћења која има закупац код закупа *in perpetuum* гдје је закупнина изражена у новцу. Закупчева овлашћења у погледу права располагања су слична овлашћењима приватног сопственика. Стварни сопственик непокретности издате у закуп, без обзира на ширину стварноправних овлашћења, остаје црква.

Илустративну потврду овог навода даје судски спор вођен 1337. г. између Басе Салвина и Доброслава, зета Коданова из которског залеђа. Спор је вођен око својине на некој земљи у которском Дистрикту на којој је Доброслав засадио виноград. Басе, Которанин, тужи Доброслава „да је ушао у његове наследне земље и да их је засадио виновом лозом”. Захтијевао је да Доброслав земљу напусти и накнади штету коју му је причинио. Доброслав се бранио „да му је те земље дао каптол св. Трипуна и да он није обавезан да одговара на такве захтјеве тужиоца” („*non respondeo pro placito alieno*”). Каптол Св. Трипуна је потврдио да су земље црквене („*terre sunt nostrae*”) и да Басе нема шта да расправља са Доброславом. Старјешине цркве су изјавиле да ће се поводом спорног питања „подврћи пресуди световних судија”. На основу свега реченог Суд је одбио тужиочев захтјев против Доброслава и упутио га да тужи каптол Св. Трипуна.⁴⁵ Спор је требало да се води између Басе и цркве св. Трипуна која је власник спорне земље дате у закуп *in perpetuum ad plantandum*. Доброслав, као закупац, може да располаже правима која је стекао сађењем винограда на закупљеној земљи. Закупчева права су наследива, преносива, дјелују *erga omnes*, али је сопственик земље црква. Зато је у наведеном спору црква била пасивно легитимисана.

У XV вијеку долази до погоршања положаја закупаца на црквеним земљиштима. Редуковано право располагања које је имала црква код закупа *in perpetuum* у XIV вијеку је у XV вијеку скоро потпуно напуштено. Овлашћења цркве су битно измијењена на штету закупаца јер се осјећала њена доминација у погледу услова закључивања уговора о закупу. Владала је скоро потпуна правна несигурност закупаца у погледу дужине трајања закупа. Црквени управници су могли по свом нахођењу земљу давати у закуп, па чак и већ дату земљу у закуп на вјечити рок (*in perpetuum*) дати новом закупцу. То је практично значило да права закупца на земљи нијесу више била трајна, наследива и преносива, већ краткотрајна и једнострано раскидива⁴⁶.

⁴⁵ Monumenta Catarensis II, isp. 295. („...Et capitulum sancti Triphonis veniens coram nobis dixit dicto Base.” Dicte terre sunt nostre; non habes quid facere sum Dobroslauo. Nos sumus parati respondere tibi, si habes quid dicere coram curia seculari et stare eius sententiae”...)

⁴⁶ О положају и улози цркве у укупним друштвеним кретањима тога раздобља детаљно код: С. Flaminius, Catharus dalmatiae civitatis in ecclesiastico atque civilis statu historicis

Овако крупне промјене у положају закупаца на црквеним непокретностима одраз су општих друштвених и политичких прилика које су владале у которској комуну крајем четрнаестог и у првим деценијама петнаестог вијека. Општина је изгубила своју политичку моћ дошавши под власт Венеције, которска властела је због сталних буна сиромашних слојева у експлоатационом општинском аграру остајала са све мање прихода а зависни сељаци из которске околине били окренути све више моћним заштитницима који ће спријечити самовољу властеле. Све то је узроковало да се црква као моћан феудалац издигне у односу на све друге у которској комуну и да у таквим условима скоро самостално, мимо Статута и устаљених правила која су важила за закуп, утврђује правила и одређује начин експлоатације својих непокретности. Стога је тзв. вјечите закупе са подијељеним својинским овлашћењима између цркве и закупаца тешко било срести у свакодневној уговорној пракси прве половине XV вијека.

ЗАКЉУЧАК

Которске цркве, католичке и православне, су у четрнаестом вијеку имале у својини бројне куће у граду и земљишта на ужем и ширем градском подручју. Користили су их на разне начине, најчешће у форми уговора о закупу, из чега су им притицала знатна материјална средства.

На основу архивске грађе и норми градског статута дошло се до закључка да су постојале разне врсте закупа и да су се током четрнаестог вијека овлашћења закупаца на закупљеним земљиштима мијењала. Познати су закупни земље ад *decimat*, *ad edificandum* и *in perpetuum* и закупни црквених кућа који су се међусобно разликовали у погледу права и обавеза уговорних страна. Закупни земље су се разликовали од закупа земљишта у својини појединаца. Повољније услове приликом закључивања уговора о закупу давала је црква, чиме је у првој половини четрнаестог вијека стекла примат у погледу коришћења и убирања прихода у односу на которску властелу и друге приватне сопственике земљишта.

У првој половини четрнаестог вијека у примјени су били махом закупни на десетину у којима су овлашћења закупаца изузетно широка. Имали су права да земљишта користе, прибирају плодове са истих изузев десетине која се даје цркви, право да њоме располажу уз обавезу да сачувају право цркве на утврђени износ закупнине. Својинска овлашћења

documentis illustrata, Patavi 1798, стр.34-57; Katedrala sv.Tripuna, Kotor 1952, стр.111-145; S.Vulović, Crkva katolička i vjeroispovijedanje istočno u Boki Kotorskoj, Zagreb 1875, стр.58-84; Т.Паукар, Друштвене структуре далматинске комуне у средњем вијеку, Југословенски историјски часопис, бр.1-4, 1978, стр.45-57.

цркве код ових закупа била су у знатној мјери редукована. У другој половини четрнаестог вијека ситуација се мијења тако да се црквени и световни закупа по својим правним посљедицама изједначавају, или боље речено покушавају уједначити, при чему јача улога и значај цркве у свакодневном животу становништва. Приоритетно се користе краткорочни закупа облигационоправног дјејства који су раскидиви, непреносиви и ненасљедиви. Спорадично се користе и вјечни закупа земљишта који дају закупцу овлашћења стварноправног карактера на закупљеном земљишту. Плаћајући уредно закупнину купац стиче земљиште са којим је могао слободно располагати свим пословима *inter vivos* и *mortis causa*, при чему је плаћање закупнине терет која прати сваког новог држаоца земљишта.

Закупи кућа и закупа црквених земљишта за градњу кућа су се такође разликовали од уговора о закупу на земљиштима у својини појединаца. Земљишта за градњу кућа су закупљивана обично на дуже рокове. Давале су закупцима извјесна овлашћења стварноправног карактера, док су закупа кућа само у ријетко закљученим уговорима рађали такве посљедице. Већина их је била чисто облигационоправне природе. Крајем четрнаестог вијека овакво стање се измијенило. Све више су у употреби краткорочни и једнострано раскидиви закупа у којима се црквени управитељи понашају скоро самовољно у погледу трајања закупног односа и стечених права купаца. Закупе који се закључују на тзв. вјечити рок са подијељеним својинским овлашћењима између цркве и купаца стога је било много теже срести у свакодневној пракси которских цркава у петнаестом вијеку. Овако крупне промјене у положају купаца на црквеним непокретностима одраз су општих друштвених и политичких прилика које су владале у то доба у которској комуни и израз су јачања позиција цркве у односу на општинску власт. Црква је свог главног савезника нашла у Венецији под чију власт је Котор дошао 1420. године.

Nevenka BOGOJEVIC- GLUSCEVIC

THE LEASE OF CHURCH'S IMMOBILITY IN KOTOR'S COMMUNITY IN 14th CENTURY

Summary

Consulting the archive materials and norms of the Statute of Kotor from XIV th century we find that there were different kinds of lease the immobility of church and that those rules of lease-holder during that period have changed. Most used lease of immobilities were lease *ad decimam*, *ad edificandum*, *in perpetuum* and lease of church houses.

All these leases especially *ad decimam* gave more rights than the rights which were given by lease to the individuals. In the second half of the 14th century conditions of lease became equal in all territory of the Kotor's Community. This changes previous more convenient position of lease holder change to worse. Among the rest, those changes helped arising church as a feudal.

In the first half of XV century the lease have fased with completely turn over of the immobility of the church. The position of lease holders was highly unfavourable. *Affictum in perpetuum* with real effects in favour of lease holders of the church's land was more and more replased with shortdated and one side breakanable contracts in which the right of lease holders were purely obligational.

Lovorka ČORALIĆ*

KOTORSKI PLEMIĆI NIKOLA PASKVALI I
BARTUL PIMA – KAVALJERI
SVETOGA MARKA (1634)

Tijekom prošlosti Mletačke republike djelovao je samo jedan viteški red – kavaljeri Svetoga Marka (*Cavalieri di San Marco*). Prema dosadašnjim saznanjima (ponajprije talijanske historiografije) nije poznato točno vrijeme njegova osnivanja, a povijesnim dokumentima potvrđeni podaci smještaju ga u XV stoljeće. Mletački su viteški naslov stjecali ugledni patriciji, zapaženi vojni zapovjednici, diplomatski predstavnici i zaslužnici na drugim poljima, kako oni podrijetlom iz samih Mletaka, tako i oni zavičajem sa sveukupnoga onodobnog mletačkog državnog područja. Odličnici najvišega ugleda, u pravilu odvjetc i vodećih patricijskih obitelji, čast kavaljera stjecali su odlukom mletačkoga Velikoga vijeća i (ili) Senata, a odličja nižega ranga bila su podjeljivana od dužda. Odličje koje je podjeljivao dužd sadržavalo je jedan križ koji se na rubovima račvao sa plavim pozlaćenim emajlom i s prikazom lava Svetoga Marka u sredini, a nosilo se oko vrata na čuvenoj mletačkoj ogrlici zvanoj *manin*. Odličje koje su podjeljivali Veliko vijeće ili Senat sadržavalo je, osim križa, i jednu bogato ukrašenu ogrlicu s medaljom, kojoj se u sredini nalazio krilati lav, a na naličju natpis. U iznimnim su primjerima, ponajprije kada se radilo o najvišim odličnicima (obnašateljima najviših državnih dužnosti i veleposlanicima), kavaljeri Svetoga Marka nosili uz ogrlicu i raskošnu togu (*vesta de zentilhuomo*) ukrašenu zlatnim rubovima (otuda nazivani i: *Cavalieri della Stola d'oro*, *Cavalieri della Repubblica volgarmente chiamati della Stola d'oro*).¹

Brojni su Bokelji kroz prošlost obnašali čast kavaljera Svetoga Marka te je poznavanje toga mletačkog viteškog reda, njegova ustroja i članstva,

* Autor je viši naučni saradnik u Hrvatskom institutu za povijest.

¹ Osnovne podatke o mletačkom viteškom redu Svetoga Marka usporedi u: R. Bratti: *I Cavalieri di San Marco*, *Nuovo Archivio Veneto*, god. 8., sv. 16/1, Venezia, 1898., str. 321.-349; A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, sv. I., Roma, 1937., str. 28.

ujedno i važna sastavnica u sklopu istraživanja društvene i vojne povijesti Boke Kotorske u doba mletačke uprave. O bokeljskim kavaljerima u historiografiji su zabilježeni podaci najčešće sadržani u sklopu obrađivanja nekih sastavnica iz zavičajne povijesti Boke, prilikom razmatranja vojnih događanja na širem području istočnojadranske obale u ranom novovjekovlju (ponajprije u sklopu istraživanja mletačko-turskih ratova) ili u sklopu podataka iz životopisa bokeljskih vojnih zaslužnika prošlih vjekova.²

Bokelji su, kao i brojni drugi vojni zaslužnici za Republiku Svetoga Marka, kavaljerima najčešće postajali zahvaljujući svojim vojnim zaslugama, ponajprije na osnovu zapaženog sudjelovanja u brojnim mletačkim ratovima i bojevima diljem jadranskih i levantinskih bojišta. Ponajprije su to bili potomci uglednih patricijskih obitelji (ali i kapetanskih i vojničkih obitelji neplemićkoga podrijetla), koje su kroz niz pokoljenja imale važnu ulogu u javnom životu svojih matičnih sredina, a kao mletački časnici, zapovjednici kopnenih postrojbi ili ratnih galija, stekli su za vojne uspjehe Privedre republike iznimne zasluge.³

U Državnom arhivu u Mlecima (*Archivio di Stato di Venezia*, dalje: ASV) pohranjen je fond pod nazivom *Cancelleria inferiore: Cavalieri di San Marco, Privilegi* (dalje: CI: Cavalieri). Fond broji samo dva svežnja (označenih brojevima 174 i 175) koji sadrže povelje o imenovanju mletačkih kavaljera od 1551. do 1678. godine. U sklopu tog fonda, koji ne sadrži sveukupnu građu o mletačkom viteškom redu i o njegovim nositeljima (povelje su pohranjene i u sklopu fondova drugih mletačkih državnih magistratura) sadržano je nešto više od trideset imenovanja koja se odnose na osobe zavičajnim podrijetlom sa istočnojadranske obale (od Kopra do Budve) te je stoga ova građa dragocjen prinos poznavanju povijesti tamošnjih obitelji i

² Iscrpnije podatke o bokeljskim kavaljerima bilježi spomenuti rad R. Brattija, u sklopu kojega se podrobno razmatraju vojne zasluge dobrotskih pomoraca i ratnika Ivanovića (Marka i Joze) te donosi prijepis povelje o njihovom imenovanju vitezovima Svetog Marka. Tragom tog rada gotovo je jedno stoljeće kasnije nastao i kratak prilog A. Albertija, a u žarištu je njegova interesa poglavito kapetan Marko Ivanović (A. Alberti, Marco Ivanovich, *Cavaliere di San Marco, 1724-1756, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*, sv. 11, Venezia, 1978, str. 11-16). O odlikovanjima braće Ivanovića vidi: G. Brajković, Mala spomen medalja pomorske bitke braće Ivanovića 1756. godine i herojski ep Ivana Antuna Nenadića, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (dalje: GPMK), sv. 33-34, Kotor 1985-1986, str. 115-127.

³ Primjerice, kada je riječ o kavaljerima iz Boke Kotorske znani su (na osnovu saznanja iz historiografije), mletački vitezovi iz rodova Bronza (Matija, 1726; Ivan 1730; Josip 1747), Bane (Petar, 1732), Balović (Matija Krstov, 1761), Đoka (Božo, 1752), Visković (Frane, 1703), Radimiri (Božo Antov, 1758), Ivanović (Marko, 1751; Jozo, 1756) i dr. Podrobnije vidi opsežnu i podacima vrlo dragocjenu studiju R. Janićijević, *Odlikovanja slavnih Bokelja u prošlosti kao dokaz njihovih postignuća u pomorskom ratovanju, navigaciji, privredi i diplomatiji*, GPMK, sv. 52, Kotor 2004, str. 279-313. (u istom je radu sadržana i opsežna literatura o vojno-pomorskim pothvatima Bokelja – kavaljera Svetoga Marka).

njihovih istaknutih odvjetaka, ali i općih, ponajprije vojnih prilika i događanja na istočnojadranskom uzmorju u ranom novom vijeku.

Imenovanja koja se odnose na ovu skupinu mletačkih kavaljera obuhvaćaju razdoblje od 1560. do 1675. godine. Najviše je imenovanja zabilježeno od 1618. do 1623. godine (12 imenovanja), a nešto se učestalijim intenzitetom promoviranja kavaljera sa ovih prostora izdvajaju još i razdoblja 1604-1606. (tri imenovanja), 1652-1658. (pet imenovanja) te od 1670. do 1675. godine (šest imenovanja). Kada je riječ o poblížem zavičajnom podrijetlu kavaljera, prednjače Zadrani (devet kavaljera) i Kotorani (pet). Više od jednog kavaljera imali su i Kopar (četiri), Budva (tri) te Trogir, Poljica, Krk i Labin (svaki po dva), dočim se uz neke druge dalmatinske i istarske gradove bilježi po jedan kavaljer (Cres, Korčula, Pula, Hvar). U nekoliko je primjera poblíže podrijetlo kavaljera nepoznato ili je označeno regionalnom oznakom (*Istrianus*). Kavaljeri iz spomenutih gradova uglavnom su odvjetci patricijskih obitelji, dobro poznatih i stoljećima vodećih u javnom životu svojih matičnih sredina. Izdvajaju se, primjerice, kavaljeri iz uglednih zadarskih patricijskih obitelji Fanfogna, Grisogono, Calcina, Detrico, Bortolazzi i Rosa; kotorski kavaljeri iz roda Bolica, Pima i Paskvali, koparski odličnici Gavarado, Fini, Pola i Brutti, vitezovi iz trogirskih obitelji Pace i Radoš, korčulanski Ismaeli, budvanski Solimani, labinski Negri i drugi. Njihova su imenovanja ponajprije vezana uz sudjelovanje u mletačkim ratovima i bojevima od Furlanije do Grčke, za obnašanje časničkih dužnosti (zapovjednici postrojbi, guvernaduri/nadzireteli određenih vojnih teritorija, zapovjednici/sopraokomiti ratnih galija i dr.), osiguranje prijenosa državne pošte preko svojega područja, sudjelovanje u diplomatskim misijama, ali i uz obnašanje službe gradskih poklisara-oratora u Mlecima.

Povelje (najčešće objavljene u duždevoj pisarnici) o imenovanju pojedine osobe kavaljerom Svetoga Marka započinju tipiziranom potvrđnicom kojom se objavljuje promocija novoimenovanog kavaljera, a koju potpisuje jedan od već izabranih mletačkih *Cavaliera* ili jedan od duždevih tajnika, zaduženih za javno objavljivanje ove odluke. Slijedi tekst povelje, u pravilu istoga datuma kao i potvrđnica, u kojoj se – ponekad i vrlo detaljno – razjašnjavaju razlozi imenovanja dotičnoga odličnika u red mletačkih vitezova. S obzirom da je u ovoj skupini kavaljera uglavnom riječ o vojnim zapovjednicima i sopraokomitima, njihove su zasluge, kao i zasluge njihovih obitelji, poglavito vojne naravi, a njihova ubilježba u ovim dokumentima često nam dodatno osvjetljava pojedine sastavnice iz vojne prošlosti šireg područja istočne jadranske obale. U završnom dijelu povelje, koji je opsegom nevelik i uglavnom jednoobrazan za sve kavaljere, navode se (kroz nekoliko tipiziranih formulacija) vrste privilegija koje kavaljer stječe promocijom u mletački viteški red (pravo na nošenje svećanih odora, oružja, križa, ogrlice i sl.).

Arhivska građa o imenovanju mletačkih kavaljera zasigurno je dragocjen i gotovo potpuno neiskorišten izvor za proučavanje brojnih sastavnica iz povijesti dalmatinskih, istarskih i bokeljskih obitelji i njihovih zaslužnih odvjetaka u ranom novom vijeku. Uvidom u ovu građu jasnijom postaju i neke šire onovremene vojne i političke okolnosti i događanja na užim (zavičajnim) područjima istočnojadranskoga uzmorja, ponajprije područja u sastavu Serenissime. Njihovim detaljnijim istraživanjem nadopunjavaju se postojeće spoznaje historiografije, koje su, kada je riječ o ovoj problematici, nerijetko bile nepotpune.

U ovom je prilogu istraživačko zanimanje upravljeno na povelje kojima se mletačkim kavaljerima imenuju odvjetci uglednih kotorskih plemićkih obitelji Paskvali i Pima.⁴

Kronološkim slijedom prva se isprava o imenovanju viteza Svetoga Marka odnosi na odvjetka ugledne kotorske plemićke obitelji Paskvali.⁵ Ri-

⁴ Udio odvjetaka roda Bolica u kavaljerima Svetoga Marka obradila sam u tekstu naslovljenom "Kotorski plemići iz roda Bolica – kavaljeri Svetoga Marka" (predano u tisak: *Povijesni prilozi*, Zagreb). Riječ je o tri odvjetka roda Bolica Grbičić – Frani (1616), njegovu bratu Vicku (1621) i Nikoli Antunovu (1658).

⁵ Obitelj Paskvali (Pasquali, Pascali, Paskalić, Paskvalić) ubrajala se među najistaknutije kotorske plemićke rodove. U plemićkom vijeću rodnoga grada prisutni su od srednjega vijeka, nerijetko obnašajući vodeća mjesta u gradskoj upravi. Iz obitelji potječu brojni kotorski svećenici i redovnici (primjerice, svećenik Marin, XIV stoljeće; svećenik Nikola Tripunov, XV stoljeće; dominikanac Anđelo, oko 1490-1550; misionari Ivan i Pavao, XVII stoljeće; svećenik Antun, nastavnik u kotorskoj gimnaziji u XVIII stoljeću), opati (komentatori) glasovite opatije Svetoga Jurja pred Perastom (Pompej, 1530-1535; Frano, 1535-1565; Vicko, 1565-1579), časnici u mletačkoj vojsci (Paskval Martolov, zapovjednik kotorske ratne galije 1327. godine; Frano, XVII stoljeće; Benedikt, 1740-1790), kao i zapaženi humanistički pisci (Frano Paskvali i njegov sin Ljudevit, oko 1500-1551. i dr.). Podrobnije o odvjetcima obitelji Paskvali usporedi: Š. Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna-Zara 1856, str. 238-240; C. G. F. Heyer von Rosenfeld, *Der Adel des Königreichs Dalmatien*, Nürnberg 1873, str. 17, 69, 123; J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Posebna izdanja SANU, sv. CLV, Beograd 1950, str. 38-39, 180, 183-185, 297-298, 300, 337-339, 343; J. Martinović, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, GPMK, sv. 12, Kotor 1964, str. 60-62; M. P. Ghezzi, *I Dalmati all'Università di Padova dagli atti dei gradi accademici 1601-1800*, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, sv. XXI, Venezia 1992, str. 37, 45, 47, 79, 100, 106, 133; I. Banac – S. Prosperov Novak – B. Sbutega, *Stara književnost Boke*, Zagreb 1993, str. 13-22; P. Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, Perast 1998; Isti, *Kotor za samovlade (1355-1420)*, Perast 1999, str. 46, 65-66, 105; Isti, *Opatija Sv. Jurja pred Perastom*, Perast 1999; Isti, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999; L. Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001, str. 102-103, 123-131, 144-145; S. Krsić, Dominikanci u bokokotorskom zaljevu od XIII do XIX stoljeća, u: *Hrvati Boke kotorske*, Posebno izdanje Zbornika Pomorskog muzeja Orebić, Orebić 2003, str. 345, 348-353; M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni (Studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća)*, priredio V. Đokić, Beograd-Podgorica 2003; I. Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke kotorske*, Perast 2003, str. 66; R. Kovijanić – I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora (XIV-XVIII vijek)*, Perast 2003, str. 39-40, 49-

ječ je o Nikoli, sinu Jakova Paskvalija, a povelja je datirana na 22. lipnja 1634. godine. Pisana je uobičajenom formom i stilom, nalik ostalim dukalama o imenovanju u taj mletački viteški red. Započinje kratkom potvrđnicom Paskvalijeve privilegije koju (20. lipnja iste godine) sastavlja i potpisuje u ime mletačkog dužda i vlade *Cavalier Zuanne Antonio (Zanantonio) Carnovalli* (u drugim dokumentima imenovan i kao *Carnevalli* ili *Charnovalli*). Uz potvrđnicu je sadržan i sam tekst (datiran na 22. lipanj 1634. godine) privilegije, također u svojim osnovnim dijelovima pisan po uzoru na ostale jednakovrsne dokumente. U uvodnom dijelu naglašavaju se zasluge obitelji Paskvali za Mletačku republiku, iskazane tijekom više pokoljenja odvjeta te obitelji u raznim okolnostima, ponajprije u ratovima koje je vodila Republika. Posebno se naglašavaju i pohvalnim riječima ističu zasluge Nikolina oca Jakova, guvernadura (vjerojatno kotorskog vojnog okružja), koji je u svim situacijama iskazao vjernost i odanost Privedroj republici.⁶ “Ne manju pripravnost i zasluge u službi Privedre” iskazao je, kako svjedoči tekst povelje, i Jakovljevi sin Nikola, kapetan u mletačkoj vojnoj službi. Iako ni o njemu ne posjedujemo detaljnija saznanja, prema ovom dokumentu razvidno je njegovo vrsno vojno umijeće i zapaženo sudjelovanje u mletačkim ratovima na području Apeninskoga poluotoka i u Dalmaciji. Zbog svih navedenih zasluga obitelji Paskvali Nikoli se ovom prigodom, odlukom mletačkoga dužda, svečano podjeljuje naslov *Cavaliere di San Marco*, sa svim pravima i privilegijama koje se odnose na taj viteški red (ponajprije se, kao i u drugim sličnim dokumentima, ističe pravo nošenja viteške odore, ostruga i oružja) te tim navodom, uobičajenim za većinu imenovanih kavaljera, završava ova duždeva dukala.

Sljedeće imenovanje odnosi se na Bartula, sina Bernarda Pime, također odvjeta jedne od drevnih i uglednih kotorskih plemenitih obitelji.⁷ Povelja, objavljena od mletačkoga dužda Francesca Erizza (1631-1646), datirana je nešto više od mjesec dana nakon Paskvalijeva imenovanja (24. srpnja

50, 61-62, 74, 83, 204, 226-227; J. Martinović, *Popis plemićkih porodica Kotora za godine 1834-1842*, GPMK, sv. 53, Kotor 2005, str. 141-142.

⁶ O Jakovu Paskvaliju u historiografiji nema opsežnijih saznanja. Znano je njegovo obnašanje prestižnih službi u gradskoj upravi (primjerice, 1604. godine spominje se kao sudac u Kotoru), ali druge detaljnosti glede njegova djelovanja, posebice vojnog, nisu poznate. Usporedi: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja pred Perastom*, str. 52.

⁷ Kao i obitelj Paskvali, i Pime su se ubrajali među posebno istaknute kotorske plemićke rodove te su kroz stoljeća obnašali brojna istaknuta mjesta u gradskoj upravi. Posebno zapaženi odvjeta obitelji Pima bili su pjesnik Bernard (umro 1508. godine; u njegovu je čast Frano, otac Ljudevita Paskvalija, iste godine skladao sonet) i Ljudevit, rektor studenata prava na Sveučilištu u Padovi (u svečanoj dvorani istoga Sveučilišta sačuvan je njegov grb iz 1634. godine). Usporedi: Š. Ljubić, nav. dj., str. 254-255; C. G. F. Heyer von Rosenfeld, nav. dj., str. 71; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 347, 536; M. P. Ghezzi, nav. dj., str. 9, 28.

1634. godine). Zanimljivo je da uvodni dio ne započinje Carnovallijevom ispravom, već općenitim navodom (nepotpisanim) u kojem se ističu zasluge odvjetaka obitelji Pima. Na prvome je mjestu naveden Nikola Pima, kapetan konjaništva (*Capitano di Caualeria*), vjerojatno u vojnoj službi djelatnik diljem mletačkih bojišnica. Potom se ističu zasluge Jerolima Pime, doktora prava, posebno istaknutog kao poslanika (*Ambasciatore*) kotorske komune.⁸ Na zasebnom je listu, kao što je to slučaj i s većinom drugih sličnih dokumenata o imenovanju mletačkim kavaljerima, napisana potvrđnica već spomenutog Zuanna Carnovallija (*Charnouali*), datirana na 24. srpnja 1634. godine. Njome se službeno potvrđuje duždeva odluka o imenovanju kotorskog plemića Bartula⁹, sina Bernarda Pime, mletačkim kavaljerom Svetoga Marka. Slijedi nedatirana (vjerojatno je objavljena istoga dana kada i Carnovallijeva potvrđnica) dukala dužda Francesca Erizza kojom se Bartul Pima svečano proglašava kavaljerom. Povelja također sadrži osnovne sažete podatke o zaslugama obitelji Pima za Mletačku republiku i grad Kotor te se i ovdje (kao i u uvodnoj ispravi) još jednom naglašavaju pregnuća i zasluge kapetana Nikole i doktora prava Jerolima Pime. Upravo radi njihovih zasluga i vjernosti obitelji Pima interesima Serenissime kroz prošlost, ovom se prigodom među mletačke odličnike uvrštava Bartul Bernardov Pima, također zaslužni odvjetak ove obitelji, a uz uobičajene općenite navode o njegovim pregnućima i zaslugama za mletačku državu posebno se ne specificiraju Bartulovi konkretni prinosi. Također, kao i u primjeru drugih imenovanih vitezova Svetoga Marka, i Bartulu se u završnom dijelu povelje odobravaju sva prava i privilegije koje od tada – kao mletački kavaljer – slobodno može koristiti (*gli habbiamo conferito il medesimo grado, dando gli facultà di usar le uesti, le armi, portar la cintura, la spada, li spironi dorati, et tutti gli altri ornamenti, et insegne di Cauallieri, et a tali dignità spetanti, et pertinenti, et di goder tutti li priuileggi, honori et giurisdictioni proprii de gli altri Cauallieri nostri*). Ovim navodom, bez datacije na kraju teksta isprave, ujedno i završava dukala dužda Francesca Erizza o imenovanju Bartula Pime kavaljerom mletačkog viteškog reda.

⁸ Moguće je da se ovdje radi o pjesniku Jerolimu Pimi (umro 1641. godine), autoru stihova na hrvatskom (*Vrh pisanja*) i talijanskom jeziku. Usporedi: *Poezija baroka (XVII i XVIII vijek)*, uredili M. Milošević i G. Braković, Titograd 1976, str. 35-38; I. Banac – S. Prosperov Novak – B. Sbutega, nav. dj., str. 29-31; *Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda* (priredila i predgovor napisala V. Babić), Zagreb 1998., str. 39-40; V. Babić, *Kratki pregled starije hrvatske književnosti Boke kotorske*, u: *Hrvati Boke kotorske*, Posebno izdanje Zbornika Pomorskog muzeja Orebić, Orebić 2003, str. 366.

⁹ O Bartulu Pimi nemamo opsežnija saznanja u postojećim radovima historiografije. Godine 1633. spominje se (uz Marijana Vračena) kao prokurator benediktinske opatije Sv. Jurja pred Perastom. Usporedi: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja pred Perastom*, str. 63; Isti, *Razvitak i ustroj peraške općine*, str. 73.

Proučavanje udjela Bokelja, posebice Kotorana, u elitnom mletačkom viteškom redu, nazvanom prema svecu-zaštitniku Grada na lagunama, zanimljiv je i nedovoljno proučen segment iz bokeljske društvene i vojne povijesti. Uz kavaljere iz glasovitog kotorskog plemićkog roda Bolica, u mletačkom arhivskom fondu *Cancellaria inferiore: Cavalieri di San Marco, Privilegi* bilježimo i duždeve dukale o odlikovanju članova kotorskih obitelji Paskvali i Pima. Obje su povelje objavljene 1634. godine, unutar kratkog vremenskog raspona, a u primjeru obojice kotorskih odličnika posebno se ističu i pređašnje zasluge njihovih obitelji. U oba primjera riječ je ponajprije o vojnim zaslugama iskazanim za Mletačku republiku, ali i o općim pregnućima i obnašanju odgovornih službi i dužnosti u matičnoj gradskoj upravi (poslancima). Upravo radi tih sveukupnih zasluga obitelji Paskvali i Pima, radi njihove dugogodišnje vjernosti interesima Serenissime, kao i na osnovu iskazanih zasluga samih imenovanih pojedinaca, Nikola Paskvali i Bartul Pima imenuju se najvišim mletačkim viteškim odličnicima. Povelje o njihovu imenovanju, iako nam ne donose obilje podataka o njima samima, kao ni i o drugim njihovim zaslužnim članovima obitelji, jamačno su vrijedan izvor koji dodatno naglašava značaj i ulogu kotorskih plemićkih rodova u društvenoj i vojnoj povijesti grada Kotora, ali i mletačke vojne povijesti u cjelini. Ujedno, ovaj sažet prilog nastoji kroz obradu ove teme upozoriti na neke manje znane sastavnice iz bokeljsko-mletačkih povijesnih veza i prožimanja tijekom dugih stoljeća opstojnosti bokeljskog prostora u sastavu Serenissime.

PRILOG 1.: Prijepis povelje o imenovanju Nikole Paskvalija kavaljerom Svetoga Marka (*Archivio di Stato di Venezia, Cancellaria inferiore: Cavalieri di San Marco, Privilegi, b. 174, str. 40-41; 20. VI 1634*)¹⁰

1634. adi 20 Zugio

Facio fede Io Zanantonio Carnoualli Chaulier di sua Serenita si come sua Serenita afato Chaulier in pleno colegio il molto Illustre Signor Nicollo de Giacomo Pasqualli de gentilluomo Cattarino il qualle ha fatto alla presenza di molti gentillomini et in fede dicio Io Zanantonio sopradetto ofatto la presente.

Io Zanantonio Carneualli Cauallier di sua Serenita ofatto la presente secondo l'ordinario.

Sono cosi degne le conditioni della fedelissima fameglia Pasquali Nobile di Cattaro, et sono stati cosi frutuosi gli impieghi di diuersi degni sogetti

¹⁰ Prijepisi se objavljuju bez izmjena, u cjelosti, poštivajući onovremeni pravopis.

d'essa, et imparticolare del Governadur Giacomo Pasquali, il quale secondo le uestigie de suoi antenati, li ha fatto conoscer in numerose, et rileuanti publiche occorrenze, il suo ualore, et fedelta, esponendo le proprie sostanze, et la sua uita, in seruitio della Illustrissima Signoria. Non meno pronto, et fedele si e mostrato il Capitan Nicolo suo figliolo, il quale secondo le uestigie publiche si impiego della profession militare, nella quale, in tutte le occassioni in Italia, et in Dalmatia ha mostrato pronto di zelo et ardore, nelli publici interessi, per li quali cose uolendo noi in aparere qual che testimonio della publica gratitudine, come e stato sempre solita la Repubblica Nostra di far uerso gli honorati et fedeli noi benemeriti suditti, et altri, che se l'hanno sostituta con le proprie uirtu, et degne operationi; habbiamo deliberato de conferir la dignita di Cauallier di San Marco nella persona del predetto Domino Nicolo Pasquali, figliolo del sopradetto fedelissimo Governadur Giacomo, accio che restendo questo grado di honore in ornamento proprio, et della sua honorata fameglia in tutte le occassioni d'incontrar per sempre della publica sodisfatione, pero hoggi nel Nostro Pleno Colegio con la presenza della nostra auctorita l'habbiamo creato, et impertito gli tutti gli honori, giurisdizioni, liberta et priuilegi, che sono proprii de cadaun altro Cauallier, et alla uera militia asignati, potendo usar l'insigne, portar le armi, et le uesti, et tutti gli ornamenti proprii di tale dignita, in segno di che gli habbiamo ordinato il presente priuilegio munito col nostro solito sigillo a memoria de posterì.

Data in Nostro Ducali Palatio die 22 Iunii, indictione terza, 1634.

PRILOG 2.: Prijepis povelje o imenovanju Bartula Pime kavaljerom Svetoga Marka (*Archivio di Stato di Venezia, Cancelleria inferiore: Cavalieri di San Marco, Privilegi, b. 174, str. 44, 47-47; 24. VII 1634*)

La famiglia Pima è delle più stimate de Nobili di Cattaro, l'è stata mai sempre fedelissima uerso il Prencipe; ha prodoto ministri di molta fede, e frutto per li pubblici interessi. Vi è stato fra questi il Signor Nicolo Pima il quale in riguardo della seruitù prestata occorre dalla munificenza del suo Prencipe la carica Capitano di Caualleria al presidio della Patria. Vi è anchora hoggi il Signor Gierolimo Pima Dottor il quale per l'habiltà del suo talento, e buona attitudine ha in diuerse occorrenze della Comunità di Cattaro ben spesso degnamente sostenuto la carica d'Ambasciatore; la casa di presente si mantiene, con molta conuenientia, e rispetatione; tanto serua per illuminatione di questa famiglia.

Bartholomeo Pima fù del Signor Bernardo da Cattaro.

1634 adi 24 Luglio

Facio fede Io Zanantonio Charnouali Chualier del Serenissimo Prencipe sicome sua Serenita ano fatto Chualier il molto Illustre Signor Bortol-

Iamio Pima fu del Signor Bernardo gentilluomo da Cattaro; sua Serenità lo ha fato Chualier alla presenza di molti gentilomini giusto al ordinario et uso di sua Serenita etc.

Io Zanantonio Charnoualli Chualier di sua Serenita ofatto la presente fede secondo l'ordinario.

Franciscus Erizio Dei grazia Dux Venetiarum etc.

Ad perpetuum rei memoriam. Sono cose degne le condizioni della famiglia Pima antica, et fedelissima della Città nostra di Cattaro, dalla quale in ogni tempo la Repubblica nostra ha riceuuto degni, et honorati seruitii, et particolarmente da Domino Nicolo Pima, il qual come Capitano di Caualli s'impiego in urgente occassioni con suo ardore alla difesa della sua Patria, senza risparmio delle facultà, et della propria uita, come anco da Domino Gerolimo Pima Dottore, che col suo ualore, et prudenza si è fatto conoscere degno discendente di cosi benemerita Casa, et segnendo le loro ualore Domino Bartolomio Pima fu di Domino Bernardo, il quale uenuto alla presenza nostra ci ha dimostrar quanto brami d'impiegar se stesso a pubblici comandi in ogni occassione, facendo apparire in ciò la sua deuotione, e fede. Onde aggradendo noi eshibitioni, et considerato il merito della detta famiglia, et li uirtù, et degni sue, imparticolar habbiamo deliberato di honorarlo del grado di Cauallero della Repubblica nostra. Però hoggi alla presenza di molte persone nobili nella camera solita della nostra audienza con la presenza della nostra autorità gli habbiamo conferito il medesimo grado, dando gli facultà di usar le uesti, le armi, portar la cintura, la spada, li spironi dorati, et tutti gli altri ornamenti, et insegne di Cauallieri, et a tali dignità spetanti, et pertinenti, et di goder tutti li priuileggi, honori et giurisdizioni proprii de gli altri Cauallieri nostri. In segno di che habbiamo ordinato che gli sii fatto il presente priuileggio munito col nostro solito sigillo a memoria di poster.

Lovorka ČORALIĆ

KOTOR ARISTOCRATS NIKOLA PASKVALI AND BARTUL PIMA
– CAVALIERS OF SAINT MARKO (1634)

Summary

In the past many people from Boka gained honour of cavalier of Saint Marko so therefore good knowledge of this Venetian knight order, of its organization and members is at the same time an important part of research of social and military history of Boka Kotorska under Venetian rule. There are data on Boka's cavaliers in historiography mostly within history researches of some of regional parts of Boka, then within analysis of military movements in wider areas of east coast of Adriatic Sea in the period from 15-17th century (mostly within researches of Venetian-Ottoman wars) or within data from biographies of Boka's distinguished soldiers in past centuries.

Men from Boka, like other numerous distinguished soldiers of Venetian Republic, became cavaliers mostly due to their military merits, first on ground of their remarkable participation in numerous Venetian wars and battles in Adriatic and Levant regions. They were mostly from dignified aristocrat families (but also from captain and military families of nonaristocrat origin) which for generations played an important role in public affairs of their own towns and acting as Venetian officials, commanders of territorial troops or warships achieved remarkable merits for Illustrious Republic.

This article analyses charts of Venetian cavaliers of Nikola Paskvali and Bartul Pima, descendants of two ancient and notable Kotor aristocrat families. Both charts are from 1634 and they contain summary data on general merits of these two families for Venetian Republic and town of Kotor. At the end of the article there are transcription of the charts which are kept in Venetian State Archive, in fund *Cancellaria inferiore: Cavalieri di San Marco, Privilegi*.

Key words: Boka Kotorska, Kotor, aristocrats, 15-17th century, Venetian Republic, cavaliers of Saint Marko, military history

Томица НИКЧЕВИЋ*

ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦИЈЕ ОБИЧАЈНОГ ПРАВА У
КОДИФИКАЦИЈАМА ГРАЂАНСКОГ ПРАВА У
СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ XIX ВИЈЕКА
(Теоријска и законодавна питања извора права)

I Значај и садржај питања

Однос обичајног права и закона старо је питање, познато већ из класичног доба и има дубоку историју и својеврстан третман, како у домену модерне законодавне праксе тако и у теоријским расправама. Његово расправљање почиње већ од времена римских законодаваца и кодификатора и продужује се кроз читаво доба европских рецепција, да би карајем XVIII и током XIX вијека прерасло у посебно теоријско-методолошко питање модерних кодификација и израда грађанских кодекса, нарочито у Француској (поводом Наполеоновог Code civil) и њемачким земљама XIX вијека. Није за ову прилику ни могуће ни потребно упуштати се у историјат овога питања, јер би то по свему морао бити предмет посебног реферата. Наш циљ је да укажемо на садржај и правно и политичко значење тога питања у оквиру двије југословенске земље које су се крајем XVIII и почетком XIX вијека, изграђујући нове самосталне државе и властито законодавство, неминовно сусреле са основним питањем извора права. Настојаћемо, наравно, да дамо и неопходан осврт на историјске, правне и политичке прилике у којима се појавило и еволуирало ово питање кроз југословенску законодавну праксу и правну теорију.

* Аутор је (1920-1982) радио у Историјском институту Црне Горе од 1951. до 1958. У звању редовног професора за предмет Историје државе и права предавао је на Правном факултету у Подгорици од 1972. до 1976. Овај текст, нађен у његовој заоставштини, која се чува у Историјском институту Црне Горе, био је предвиђен као реферат на грчко-српском симпозијуму одржаном у Солуну у октобру 1982. године. Годину дана касније објављен је на енглеском у солунском часопису Balkan studies. Публикује се овдје први пут на нашем језику.

Ново законодавство у Србији и Црној Гори јављало се прије свега као неопходна конституанта државне и политичке самосталности и жеље за пуним уобличавањем властите индивидуалности на међународном плану. Оно је требало да буде постављено на темељу властитих социјалних, имовинских и етичких односа, јер је било неопходно да се раскине са туђинским друштвеним системима и њиховим наметнутим институцијама (укидање турског феудалног система у Србији последице националних и социјалних револуција 1804-1815) и да правно нормира и учврсти нове друштвене односе засноване на доминацији слободне приватне својине и робноовчаног промета.

Политички и законодавно-правни циљ наших младих држава био је у генералним концепцијама јасан и одређен, али је у погледу његовог практичног остварења морао бити и комплексан и противуречан. Његово остварење било је тијесно условљено историјско-политичким околностима, с једне, и културно-просветним приликама, с друге стране. Распадом српских средњовјековних држава (Зете и Деспотовине) у Србији и Црној Гори је био прекинут законодавни континуитет и престала свака могућност за самостални развитак правних теорија и доктрина. Период од пуна четири стољећа прекида у властитом законодавству практично је порушио и све основне претпоставке модерног законодавства. Старо средњовјековно право, сачувано у основним зборницима (Крмчији, Душановом законнику, Синтагми Матије Властара и другим компилацијама византијског права) представљало је посебан проблем. Оно је као феудално право у принципу било неприхватљиво за ново вријеме и измијењене социјалне односе, те у том смислу и није могло послужити као основ и систем новог законодавства. Међутим, знатан његов дио остао је ипак у употреби. Прије свега је продужило важење у официјелној дјелатности цркве и њеној широкој надлежности у области грађанских односа (брак, сродство, насљеђивање и др.) и у домену кривичног права. Добрим дијелом задржано је и у народном животу и правном саобраћају, прерастајући тако у обичајно право. (Овдје не улазимо у питање генезе обичајног права уопште, утицаја и остатака средњовјековног права и његове еволуције и модификације кроз народну примјену и слична питања, о којима иначе постоје различита мишљења у науци). Наведена дјела су у извјесном обиму и садржају могла послужити као помоћ приликом израде нових закона, што у овим нашим земљама у то вријеме није могло бити спроведено. За њихову систематску прераду и критичку експлоатацију био је потребан веома студиозан рад и такве стручне снаге којима на почетку, великих подухвата није располагала ни једна ни друга земља. Ново, дакле, законодавство морало је почињати у објема земљама у изузетно неповољним условима - без законодав-

не традиције, без икаквог практичног искуства, без стручних људи и без икаквог значајнијег степена правног образовања. Цјелокупни почетни рад на изради закона, па према томе и на рјешавању питања законских извора, отпочео је властитим снагама и био заснован скоро искључиво на емпиријско-практичном схватању потреба и односа. Управо зато, у свим почетним подухватима затечени односи, народни облици живота и обичајно право морали су заузимати приоритетно, може се рећи чак и искључиво мјесто. Са даљим развојем законодавне праксе и постепеним уздизањем властите правне мисли проблем правних извора знатно је еволуирао и од чисто емпиријско-практичног постаје предмет методолошко-кодификаторског и теоријско-доктринарног разматрања.

II Обичајно право у првим законима Црне Горе

Проблем извора права и односа обичајног права и закона први пут се у нашој новијој историји поставио у законодавној пракси Црне Горе стварањем државе крајем XVIII и почетком XIX вијека, управо са доношењем првог закона 1798. и његовим допунама 1803. године. Овај кодекс је био обнародован под називом Законик општи црногорски и брдски, познат још и под именом његовог творца, тадашњег шефа црногорске државе, митрополита Петра I Петровића Његоша (Законик Петра I).

С обзиром на вријеме и услове у којима је рађен, први црногорски законик није ни могао бити приређиван на принципима правне науке и модерних кодификаторских захтјева. Са становишта кодификаторског метода и технике он носи све особине почетне фазе, карактеристичне за све младе и неразвијене земље без законодавно-правног искуства и правне науке. Међутим, сасвим други значај има овај законски споменик кад се посматра са становишта правних извора и смисла друштвених концепција које је изражавао. Његова основна карактеристика је управо у томе што је у пуној мјери био заснован на реалним социјалним условима и аутентичним приликама народног живота. Управо и због тога, он се и у погледу општег садржаја и извора правних норми могао и морао послужити само непосредном друштвеном стварношћу и правилима обичајног права. У том смислу морао је бити претежно зборник обичајног права, састављен из разних правних области (грађанског, кривичног, породичног, јавног права) обухватаних у оној и оноликој мјери колико су то наметале најнепосредније и најактуелније животне потребе и друштвене прилике (Овдје остављамо по страни оне одредбе законика којима су регулисане неке посве нове области државног поретка, уставног права, положаја и задатака службених лица, настале стварањем државног апарата, за које није могло бити извора у обичајном

праву). Законик Петра I преузео је низ обичајно-правних институција и норми њиховог регулисања, руководећи се очигледно њиховом улогом и значењем у приватном и јавном животу, с једне, као и улогом у стабилизацији друштвеног поретка, с друге стране (напр. право прече купње земљишта, установу сока и соџбине и сл., низ установа из области робноновчаног промета, знатан број одредаба и институција из области кривичног права итд). Сувишно је напомињати да је законодавац прећутним начином препустио обичајном праву регулисање свих оних односа који су остали ненормирани законом (*propter legem*).

Питање законских извора и односа закона према обичајном праву не исцрпљује се, међутим, у Законику Петра I само кроз његово преузимање обичајног права (*praeter legem*). Као и у свим другим приликама и облицима мисаоног стваралачког приступа, тако се већ и на овом нивоу јављају и почечи критичког односа законодавца према изворним нормама обичајног права са наглашеном тенденцијом да интервенише у области токова друштвеног живота и обичајно-правног поретка. Законик је огромним бројем својих норми усмјерен негацији и забрани превазиђених и за нови поредак неприхватљивих обичајних правила, норми понашања, па чак и цјелокупних институција обичајног права. То начело (*contra legem*) смјело је примјенио први законодавац у Црној Гори и то не само у домену јавних државних конституционалних односа, него и у области најделикатнијих личних и друштвених односа, као што су на примјер породични, облигациони и др. грађанско-правни односи, многе институције кривично-правног карактера, судског поступка и сл. Немамо могућности да овдје детаљније излажемо све такве појединости, али ћемо навести само неколико најкарактеристичнијих примјера. Законик је, на примјер, забранио и строго инкриминисао отмицу жене и дјевојке као један од начина заснивања брака (чл. 11), при чему је појам отмице обухватио све случајеве којима би женска била принуђена да ступи у брак без своје воље или сагласности својих родитеља, односно укућана или сродника под чијим се надзором налази. За закључење таквог брака (вјенчања) прописане су строге казне и за свештеника (чл. 12). Посебним чланом забрањена је свака једнострана и самовољна наплата дугова (чл. 16). Закон је изричито забранио институцију новчаног откупа за убиство (чл. 2). Изричито је била забрањена иначе стара и веома примјењива институција крвне освете, односно, како то законик дефинише, сваке самовољне освете (чл. 6).

Значајно је напоменути да је законодавац настојао и, према сачуваним подацима, потпуно успио да обезбиједи примјењивост законских одредаба чак и у оним одредбама којима се забрањивао систем старих институција. Сачувани документи са почетка XIX вијека садрже доказе

о томе да су црногорски регуларни судови (кулук) доносили своје пресуде са позивањем на чланове, односно одредбе Законика општег црногорског и брдског.

На истим начелима и скоро под истим условима био је у Црној Гори израђен и други законик 1855. године, познат под називом Општи земаљски законик, односно Законик књаза Данила I, само знатно допуњен и проширен. Данилов законик је непосредно преузео знатан број одредаба и чланова из претходног кодекса, што говори о томе да је Законик Петра I истрајао у примјени и остао на важности, бар у неким својим одредбама, и у другој половини XIX вијека. Са друге, пак, стране, Данилов законик је покушао да превазиђе неке одредбе Петровог законика, да неке области нормира у духу новијег времена и, свакако, нешто измијењених прилика, служећи се и сам обичајним правом као извором. Без обзира на то колико је други законик задовољио судску праксу, он изражава несумњиво значајне тенденције тадашњег црногорског друштва и његовог законодавца - он нам показује непрестано инсистирање на доношењу закона у једној младој држави и чињеницу да је црногски законодавац критички прилазио правним изворима, било да их је преузимао из претходног законика било непосредно из обичајног права. Управо на таквом критичком односу законодавца према изворима права одвијао се онај прогресивни процес са којим је постепено превазилажен прости поступак рецепције правних извора и са којим се стварају зачеци, додуше рудиментарне, али посве самосталне властите правне мисли.

III Проблем правних извора у Грађанском законнику Србије 1844. године

Законодавна дјелатност у Србији отпочела је скоро под истовјетним условима и приликама као и у Црној Гори. Већ са првим успјесима у Првом српском устанку 1804. године дошло је до стварања првих законских прописа, тзв. Законика проте Матије Ненадовића (1804) и Карађорђевог законика (1811). Тим законима очигледно се изражавала неминовност и жеља за доношење властитих прописа и без обзира на границе њихове примјењивости, представљају значајну историјско-правну појаву у развоју правне мисли у Србији. Међутим, ти прописи са становишта нашег предмета имају посебан значај. Законик проте Матије Ненадовића садржао је свега 5-6 чланова, преузетих из Светосавске крмчије, што је за нас овдје нарочито интересантно, јер потврђује тезу да су дјелимично могли бити коришћени средњовјековни кодекси и њихове поједине норме. Сасвим је друго питање колико је редактор таквог законика био у могућности да изврши прави избор грађанско-

правних норми, што је свакако зависило не само од стручне спреме овога српског законописца и државника, него и од историјских услова, јер је законик састављан у јеку жестоких борби за национално и социјално ослобођење. Карађорђевић, пак, законик, без обзира што према досадашњим сазнањима није ступао у употребу, има друге особине. Он се претежно односио на нека тада најактуелнија питања устаничке Србије, на питања војне организације и дисциплине, чиме је и био повезан са конкретном друштвеном стварношћу тога доба. Само, пак, устројство и друга, претежно судско-дисциплинска, питања устаничке војске била су у овом законуку нормирана у духу аутентичних прилика и потреба, те по свему представљају примјер нормирања друштвених потреба на основу народног схватања.

Веома озбиљан законодавни рад, не узимајући у обзир неке мање уредбе књаза Милоша, предузет је у Србији 1828. године и то са врло амбициозним плановима за израду комплетног система тзв. "судских" закона (грађанског и кривичног законика и поступака). Због одређених политичких и других околности и разлога рад на осталим законима морао је бити одложен за дуже вријеме, па се озбиљније радило једино на грађанском законуку, који је и завршен и био обнародован 1844. године.

У Србији је већ тада постављен план да се изради комплетан и систематичан модерни грађански законик, с тим да се за његову основу узме неки од европских кодекса и прилагоди условима и потребама Србије, па је прва комисија, састављена од домаћих чланова, и почела рад на темељу француског грађанског законика (Code civil, 1804). Прва комисија, на челу са Вуком Стефановићем Карацићем, отпочела је рад 1828. године и, колико је досада познато, завршила законски пројекат и предала га на усвајање 1831. године. Овај пројекат из разних разлога није изашао пред скупштину, него је био достављен другој комисији за преправке и измјене. Међутим, ни тако преправљени пројекат није подношен на одобрење српској скупштини, јер је цјелокупни поступак за израду овога законика застао све до 1837. године, када је израда српског грађанског законика повјерена Јовану Хаџићу, који га је завршио и поднио на усвајање 1843. године.

Пројекат Вука Карацића није сачуван ни у свом изворном тексту ни у преправкама тзв. поправитељне комисије, па га не можемо коментарисати, јер не знамо ништа поузданије о садржају и карактеру његове редакције. Остали су, међутим, неки подаци у поменима самога Вука и његових сарадника и савременика, као и подаци Јована Хаџића, који нам дозвољавају да створимо најопштије претпоставке о односу Вука Карацића и српског законодавца према проблему који нас овдје непосредно интересује.

Узимајући за основу француски грађански законик, Вук и његови сарадници су већ на самом почетку уочили да он у многим поставкама не одговара српским приликама, те да ће бити потребно из њега извршити избор и "узети оно што је за Србе, а изоставити оно што није". Већ само ово опште начело, изречено од стране самих сачинитеља, говори да су редактори законика били обазриви и да су поклањали пажњу аутентичности српских прилика и обичајно-правном устројству српског народа. Творци пројекта нијесу се изјаснили о томе шта су сматрали неприхватљивим у француском кодексу, али се сасвим оправдано може претпоставити да су то биле оне норме које су се косиле са владајућим обичајно-правним системом у домену најбитнијих народних институција. Оно што тада сигурно није могло одговорати "српским приликама" свакако се односило на широку област патријархалног устроја српског породичног живота: брака, појма и организације породице и задружног система, имовинског положаја и права мушке и женске дјеце, права удовице по смрти мужа, а с тим у вези и читав систем унутрашњих својинских права, права наслеђивања, односно тестаменталног распоређивања имовине и друга питања из ове области. Вук Караџић није био образовани правни стручњак, као што то нијесу били ни остали чланови његове комисије, али нам је познато из његове грандиозне стваралачке дјелатности да је био изванредан познавалац народног живота и обичајног права, па су му опречности и неподударности француских прописа, као и последице њиховог некритичког преузимања, морале бити сасвим јасне. Према саопштењима каснијег кодификатора, Јована Хаџића, који је прегледао Вуков пројекат, Вук је био извршио низ измјена и одступања од француског кодекса и додао друкчије одредбе којима је несумњиво покушао да у наведеним областима преузме обичајно право, било у његовом изворном или нешто модификованом облику. Да је Вук у овим питањима пошао од обичаја као извора права потврђује и сам Хаџић, који наводи како је Вук "додао неколико параграфа којима је право сопствености поречено и права женама и кћерима при наслеђу окрњена". То доказује да је Вук пошао од обичајно-правног система имовинске и наслеђне неједнакости мушке и женске дјеце и других женских лица, односно од принципа да мушки потомци, уколико их има, искључују женске из права на дио и наслеђивање породично-задружне имовине. Вук је, дакле, у најбитнијим поставкама задржао конститутивне принципе устроја српске, односно југословенске породице (инокосне породице и задруге). Да ли је и на каквом стручном степену Вук успио да систематски разради, усклади и дефинише поједине секторе и детаље породично-правних односа, није познато. Према сачуваним подацима, и сам законодавац, књаз Милош Обреновић, стајао је на становишту да

у битним стварима треба остати при патријархалним односима и обичајном праву, о чему ћемо нешто рећи у наставку овога реферата.

Израда новог пројекта српског грађанског законика била је 1837. године повјерена Јовану Хацићу, стручном правнику из Војводине, који је иначе био у жестоком сукобу са Вуком Караџићем по питањима језика и правописно-књижевних реформи. Он је након проучавања Вуковог пројекта обавио свестране консултације са књазем Милошем и, како сам наводи у својој биографији (Дневнику), указао на, по његовом мишљењу, потпуни промашај свога претходника, предложивши да се за израду новог пројекта узме за основ аустријски грађански законик (1811) и да се из њега преузму нарочито оне одредбе које би својинска и наследна права поставиле на пуној равноправности мушких и женских чланова породице. Предлог је, дакле, полазио од таквог основног принципа који би из темеља мијењао обичајно-правно устројство и цјелокупан систем имовинског и породичног живота у Србији. Проблем извора права и односа закона и обичајног права појавио се у овом случају не само као питање појединачних норми или мање-више значајнијих института, него као питање измјене самог карактера и устројства народног живота, односно потпуне негације обичајног права. у овој области. Радикално напуштање обичајног права у овако широким размјерама водило је озбиљним посљедицама и, свакако, дубоким поремећајима како у домену правног дјјства и могућности примјене овако конципираног законика, тако и у домену политичких односа у Србији тога доба. Такав законик отварао је бројне правне и политичке сукобе са неизвјесним исходом и резултатима. Било из тих или и других разлога, ни сам законодавац није прихватио такву оријентацију. Настојећи и сам да у фундаменталним начелима задржи затечено уређење и обичајно право, књаз Милош је спровео и нарочиту анкету преко локалних и окружних представника власти о народном мишљењу и расположењу. Из анкете је стечено увјерење да треба остати при народним обичајима, односно при концепцији претходног пројекта у Вуковој редакцији.

Књаз Милош је 1839. године био приморан на абдикацију, па је то највјероватније и био разлог да Хацић одустане од његових захтјева и да покуша спровести своје концепције. У дефинитивном пројекту који је завршио 1843. године извршио је корјенит заокрет и у потпуности одступио од обичајног права у наведеним питањима. У свом тадашњем пројекту Хацић је изједначио мушку и женску дјецу у погледу својинских и наследних права. Међутим, дужим разматрањима његовог пројекта и оштрим размимоилажењима у законодавним органима (Скупштини и Савјету) Хацићеве поставке су одбијене. У тим органима одлучено је да се нацрт врати Хацићу на преправку и по тим питањима остане при по-

стојећој пракси и обичајном праву. На тај начин дошло се до коначног рјешења и законом је нормирана имовинско-породична област у духу обичајног права. Савјет је, како је то прокоментарисао каснији правни историчар Слободан Јовановић, "пустио у законе те обичаје које је имао довољно свести да не одобрава, али с којима није имао довољно куражи да се бори".

Грађански законик Србије израђен је, како се види, на изразито компромисној основи. У већем дијелу он је био састављен на темељу рецепције аустријског грађанског законика, а преко њега и рецепције римског права, односно његове западноевропске варијанте и прерада, што је знатним дијелом било супротно обичајно-правном стању и схватањима народа у тадашњој Србији. Другим својим дијелом био је постављен на темељу институција и одредаба обичајног права. У цјелини је била преузета институција српске сеоске задруге и њен имовинско-правни систем са свим основним начелима обичајног права. Један, пак, број обичајно-правних института и одредаба био је поред тога преузет и уграђен у оне одељке који су иначе били постављени на темељу аустријског права.

Двојност Грађанског законика Србије изнијела је на видјело и суштину и значај питања о изворима права и мјесту и улози обичајног права у законодавној пракси. Законом се показало, како у току његове израде тако и његовом примјеном, да некритичка рецепција страног права не може бити прави пут за потпуна и правилна рјешења у изградњи правног система другог народа и друге земље, макар се она изводила и на темељу таквих ауторитативних изора као што су то француски и аустријски кодекси. Такве рецепције се косе са стањем у ширим или битнијим подручјима народног живота и доводе до поремећаја у правној пракси или остају неприхватљиви у народу. Са друге, пак, стране, јасно и се показала снага обичаја и њихова стварна садржина. Обичаји, схваћени као шири или ужи институти, па и њихове појединачне норме, не морају значити само преживјеле и застарјеле реликте прошлих времена, нити могу бити пренебрегнути кад је ријеч о начинима и методима регулисања друштвених односа у једној земљи. Уосталом, застарјеле обичаје брже или спорије напушта и сам народ својом реалистичком филозофијом, или их одржава тек из простих навика. Под обичајима и обичајним правом мора се подразумијевати цјелокупан важећи систем устројства и тока народног живота и начина комуницирања грађана. Из тих разлога законодавац и кодификатор су дужни да изврше дубоку процјену у којој мјери се може и колико је уопште неопходно народном животу супротстављати се законом. Закони се не могу доносити прописивањем произвољних правних норми, нити се њима могу вршити корјените измјене све дотле док то не захтијевају социјално-класне и имовинске прилике у

једној земљи. Закони и њихове норме могу бити само израз постојећих односа и преовлађујућих друштвених тенденција. То значајно начело законодавне дјелатности формулисано је у познатој максими да законе треба прилагођавати народу, а не народ законима.

Грађански законик Србије је у сваком случају значајан по томе што је први пут код нас у облику једне модерне кодификације поставио питање извора права и односа законодавца према обичајном праву. Кроз њега је, иако са крупним промашајима, то питање ријешено у корист обичајног права. Он је показао да се обичаји, макар и против воље самога редактора, намећу снагом голог живота. С обзиром на те особине Грађански законик Србије заузима значајно мјесто и у историји кодификација.

Српски кодификатор, међутим, није успио да досљедно и на систематски начин разријешити проблем извора права. Самим методом компромиса створене су дубоке противурјечности правних норми, које су се са свим посљедицама почеле уочавати већ на почетку његове примјене у судској пракси. Но, управо ти недостаци законика имали су и неке позитивне посљедице. Они су судским, правосудним и законодавним органима послужиле као повод за размишљање, критику и стварање првих зачетака правне мисли у Србији. Законик је ускоро био подвргнут многим објашњењима, измјенама и допунама, које су претежно имале за циљ да се поједине његове одредбе измијене и прилагоде конкретним условима и приликама друштвеног живота.

Критика и примједбе на Грађански законик биле су веома различите и полазиле су са различитих, управо дијаметрално супротних становишта. Поједностављено приказано, једни су полазили од мишљења да је закоником сувише пренебрегнуто и запостављено обичајно право, док су други сматрали да је требало извршити досљеднију модернизацију и "европеизацију" приватно-правног система. Но, независно од тих размислилажења, цјелокупна критика ове кодификације имала је и нешто заједничко - јединствено она је указивала управо на оне недостатке и мањкавости законика које су се изражавале у сукобу и контрадикторности његових одредаба. У Србији је на тај начин почела да се развија правна литература, која је најприје на судско-апликативни, а постепено и на теоријско-доктринарни начин расправљала проблем извора права. Почетком седамдесетих година покренут је поступак за израду новог законика. У том циљу 1872. године била је прикупљена и веома разрађена анкета у круговима судских и правосудних стручњака, кроз коју су прикупљена драгоцјена мишљења о односу обичајног права и закона. Анкета је спровођена у вријеме јаког процеса раслојавања и социјалних превирања на селу, што се у знатној мјери одражавало и на породични

систем српског народа, у којему је дошло до разбијања задружног живота и напуштања читавих институција патријархалног живота. Социјално-класне противуречности српског друштва дубоко су се одразиле и на становишта анкетара. У анкети су изражена крајње опречна мишљења о односу закона према обичајно-правним институтима, а прије свега према патријархалном облику српске породице. Знатан број анкетара предлагао је потпуно напуштање задружног живота и законско омогућавање његовог разбијања, док су други сматрали да треба појачати њихову законску заштиту и даље стимулисање.

Израда новог законика била је повјерена београдском професору грађанског права Николи Крстићу, који је отпочео са израдом првих одељака. Посао је, међутим, већ сљедеће године био обустављен.

IV Обичајно право као извор права у кодификацији Црне Горе

Теоријско-доктринарно разматрање обичајног права и законских извора отпочело је у нашим земљама шездесетих година прошлога вијека кад се оснива и историјско-правна наука као самостална научна дисциплина. Историја права у југословенским земљама почела се програмски развијати у духу славистичких дисциплина и њиховог историјског метода. Послије пионирских радова на издавању правних споменика, историјских извора и правне грађе (Н. Крстић, В. Мијушковић) на научној сцени појавио се истакнути научник Валтазар Богишић, који је приступио систематској разради обичајног права, његовог значаја у народном животу и његовог односа према законима. Богишић је у основним ставовима полазио од идејних и методолошких поставки оснивача словенских филолошких и историјских дисциплина и већ у првим радовима у том духу изложио своја становишта о суштинским питањима карактера и односа закона и обичаја. Он је право сматрао психичким својством народа, а настанак обичајног права приказивао као непосредни производ народног духа и друштвене стварности, с тим што је наглашавао да се оно попуњава и развија зависно од историјских услова и потреба. По мишљењу Богишића, прикупљање и изучавање правних обичаја морао је бити изузетно важан посао и задатак, како из научних тако и из законодавно-практичних разлога.

Богишићева научна начела била су тијесно повезана са непосредном стварношћу и потребама словенских и југословенских земаља. Знатан број југословенских народа стајао је под политичком и правном доминацијом туђинских завојевача (Њемачке, Аустрије, Турске), али са већ зрелим национално-ослободилачким покретима и напорима за изградњу властитих држава и правних система (Хрватска, Словенија,

Босна, Херцеговина). Слободне, пак, земље, или оне које су независно од тадашњег формалног међународног положаја изграђивале самостални правни поредак (Србија, Црна Гора), налазиле су се пред замашним плановима законодавне дјелатности, па су питања кодификације и доградње правних система добијала прворазредни значај. У том процесу обичајном праву је придавана посебна улога.

Своја теоријска становишта о праву и карактеру обичајног права Богишић је изводио и из идејних и научних поставки историјске правне школе, претежно њених оснивача Пухте и Савињија, што је било сасвим разумљиво с обзиром на многе подударности у побудама и методу истраживања. У поставкама историјске правне школе Богишића су нарочито интересовале тезе о духу и снази народних обичаја и њено супротстављање владајућим начелима натуралистичке теорије о универзалности права. У теорији универзалности, бар у крајњим посљедицама њене примјене, Богишић је сагледавао опасности унификације, а тиме и бојазан од даљег наметања и владавине управо оног страног, неапликативног, прије свега европског пандектног права, што је већ у полазном одређењу сматрао неприхватљивим и штетним, јер је гушило самостални развитак и правни идентитет југословенских народа.

Прихватајући знатан дио поставки историјске школе, Богишић је, међутим, из сасвим схватљивих разлога, заузео и веома критичан став по низу њених фундаменталних начела. Богишићу је, прије свега, био неприхватљив схоластичко-статички метод посматрања и изучавања обичајног права, нарочито карактеристичан за касније сљедбенике Савињијеве теорије, који су занемаривали еволуцију обичајног права и његову зависност од друштвене стварности и животне савремености. Таквим својим критичким односом Богишић је ступао на позиције еволуционистичког материјализма и социолошког метода у објашњавању настанка, улоге и значаја обичајног права. Богишић није прихватао ни полазне поставке историјске правне школе о апсолутној довољности обичајног права и негирању сваке потребе за доношење модерних закона. Суштина, дакле, Богишићевих схватања била је управо обрнута. Он је заступао мишљење о неопходности израде модерних кодекса, али таквих који би насупрот становишта теорије универзалности, почивали на систему народних институција... и обичајног права. Сматрајући да ни у сфери практичног живота ни у сфери његовог нормативног регулисања не постоје такве опште и универзалне институције које би одговарале свим друштвима и срединама, Богишић је доказивао да кодификација грађанског права може и мора бити изведена, али само ако се пође од социјалне и институционално-правне аутентичности сваког народа у одређеном периоду његовог живота.

Богишићево супротстављање владајућим начелима европске кодификаторске праксе XIX вијека није значило порицање сваке улоге и значаја европских правних наука и теоријских система. Напротив, он је цијенио и свестрано изучавао сва достигнућа у области правних наука и настојао да у процесу стварања и развитка научне правне мисли ухвати узлазну линију, било да се она остваривала кроз појединачне доприносе аутора, било у облику заокружених научних школа и система. Основно полазиште Богишића било је управо у томе да кодификација мора бити изведена разрадом друштвене стварности и пуном систематизацијом обичајног права, али на темељу јасно утврђених методолошких принципа правних наука. То је значило да, како је он говорио, хаотично и несистематизовано обичајно право треба поставити у складан научни и законодавни поредак. Кад је 1872. године прихватио позив да ради грађански законик за Црну Гору он је, како се сам изразио, већ од почетка био начисто да његова кодификација не смије бити ни проста копија европских и свјетских узора, нити, обрнуто, неодмјерена амбиција за празном оригиналношћу и напуштање незаобилазних достигнућа правне науке. То своје принципијелно становиште непосредно је изразио у свом осврту на историјат црногорске кодификације и изразу Општег имовинског законика: "La nature de la partie du droit que j'avais à traiter, l'ensemble des conditions actuelles resultant de la vie historique du peuple, le developpement ulterieur du pays, m'ont necessairement amene à faire une oeuvre a la fois systematique et populaire. J'ai tenu compte d'un cote des formes et des opinions dominantes dans la theorie et dans la pratique legislative des pays occidentaux, de l'autre, des elemnts originaux du pays meme auquel le code est destine".

За остварење таквих циљева било је неопходно извршити претходни поступак темељитог изучавања обичајног права, како у његовом затеченом облику постојања тако и његову историјску еволуцију. За такав поступак постојали су у Црној Гори веома повољни услови. У званичним установама и приватним збиркама постојало је обиље сачуваних правних исправа које су потицале још из XVI вијека. Поред проучавања тога материјала Богишић је спровео и веома разрађену анкету о важећим правним обичајима на темељу 2000 питања. Одговоре је добијао и записивао непосредно од изузетних познавалаца обичајног права, углавном од високих функционера судских и државних органа (чланова Сената). На основу тако спроведеног поступка Богишић је приступио критичкој анализи и избору обичајно-правних института, њиховом теоријском систематизовању и нормативном уобличавању.

Избор народних института и установа обичајног права није био нимало лак ни једноставан посао. То је било изузетно значајно и више-

струко сложено питање како са становишта социјално-економских односа тако и са становишта правне теорије. Кроз садржај законика и избор обичаја преламали су се погледи и становишта и аутора и законодавца према суштинским питањима социјалних односа и имовинског саобраћаја у земљи. За рјешење овога питања и израду таквог грађанског законика који ће "заживјети у народу" морао је бити изграђен такав концепт који би био истовремено и друштвено мотивисан и усаглашен између законодавца и кодификатора.

Као прво и основно питање тако схваћене кодификације јављало се питање општег садржаја, или, како је то формулисао сам аутор, питање његових "спољашњих граница". Ово крупно питање било је већ почетком XIX вијека постављено и са посебним обзиром расправљано у модерној европској правној науци као питање појма, дефиниције и систематизације грађанског права. Оно је у различитим теоријама добијало и различита разрјешења, али у самој законодавној пракси није до појаве Општег имовинског законика имало никаквог битнијег утицаја. Независно од схватања појединих правних теорија, законодавна пракса се једнако придржавала класичног појма и класификације грађанског права и у законе уносила све његове области, додуше са великим разликама у погледу њиховог распореда и груписања. Општим имовинским закоником за Црну Гору први пут у историји модерних кодификација биле су из појма грађанског права искључене области које спадају у домен породичног права (брак, диоба, наслеђивање, старатељство), а садржај законика сведен на општи дио, одредбе о лицима, стварна права и уговоре.

Богишићева дефиниција грађанског права и његово ограничење на појам тзв. имовинског права били су резултат његових теоријских схватања и становишта о односу закона и обичајног права. Он је полазио од становишта да област тзв. фамилијарних права представља посебан сектор људског живота и опхођења, који стоји изван обима и утицаја онога права које регулише класично одређене приватно-правне односе и спољашње облике комуницирања правних субјеката. Породични односи се заснивају на темељу социјалних (градске, сеоске породице) и религиозно-етничких начела са дубоким морално-етичким комплексима из којих проистичу такве разлике које не могу нити смију бити унифициране и укалупљене законским нормама. Те особености се манифестују и у широком спектру унутрашњих принципа: у положају старешине према кућној имовини, у родитељској власти над дјецом, у личним и имовинским односима и правима супруга, у правима и положају мушких и женских лица, у правима и обавезама појединих укућана према раду и имовини, у правима и овлашћењима комуницирања са спољним лицима, у

праву на стицању посебне имовине, праву на диобу, наслеђивање итд. Управо из таквих особености Богишић је породично право препустио конститутивним нормама сваког облика фамилије, било да оне извиру из канонских било из обичајно-правних норми. Уколико се чак и могла и морала усвојити претпоставка у нужности законодавног нормирања ове области, оно би, по мишљењу Богишића, морало бити извођено појединачним законима заснованим на важећим принципима сваког постојећег типа. Знатан дио ових питања Богишић је покушао да разријешити путем посебних закона о браку, диоби и наслеђивању у Црној Гори, и то само за владајући облик црногорске породице (православно-хришћанске) у чему је пошао од основних поставки обичајног права, али су ти законски нацрти остали незавршени.

Несумњиво најинтересантније и за нас овдје најзначајније питање јесте питање тзв. унутрашњих граница Општег имовинског законика, тј. питање обима и мјере коришћења обичајног права у законнику.

Богишић је у својој кодификацији прихватио сва општа начела и одредбе правних наука и модерних кодификација у оној мјери колико су оне биле примјенљиве у црногорској друштвеној стварности, с тим што је већ у основним поставкама о појму лица (правног субјекта) и имовине (својине) пошао од затеченог поимања и норми обичајног права. Општи имовински законик полази од основног начела да је сваки човек имаоник и да је свачија имовина неприкосновена, чиме је изражено основно начело приватне својине буржоаског друштвеног система. Међутим, као носилац свих права и обавеза у законнику је постављена кућа, односно кућна заједница физичких лица (тзв. домаће чељади), коју у пословном смислу представља њен именовани и овлашћени субјекат. Који ће од чланова кућне заједнице ступати у пословне односе са трећим лицима (спољним свијетом) у начелу је ирелевантно питање, само под условом да се не ради о општим помањкањима пословне способности таквог лица (малољетство, умна неспособност и друга ограничења предвиђена законом), или о општим разлозима за ништавост правног посла (недозвољене радње, ствари изван промета, заблуде у битним условима и особинама предмета правног посла и др.). Сигурност правних послова и заштита савјесних трећих лица обезбијеђена је обавезном одговорношћу кућне заједнице за све радње и послове које изводи њен члан. Имовински и други правни проблеми који би међу члановима кућне заједнице настали вршењем правно ваљаних радњи њеног члана сматрају се као ствар унутрашњих односа куће и рјешавају важећим одредбама породичног обичајног права.

Из ове начелне одредбе изузети су, по природи ствари, случајеви који спадају у домен особитих дјелатности и имовинских права, поједи-

них чланова кућне заједнице (занатлијске, трговачке, стручне, службеничке и друге дјелатности) за које кућа, тј. остали њени чланови нијесу дужни да одговарају, или могу одговорати тек под одређеним условима и зависно од унутрашњих околности у кућној заједници (напр. кућа дозвољава свом члану да обавља занатске или трговачке послове у интересу и за рачун читаве домаће заједнице и сл.).

Сходно наведеном схватању лица и имовине, појам куће дефинисан је законом само у оним елементима који су од утицаја на њену комуникацију са спољним свијетом. Према томе, она је морала бити одређена још и са становишта лица-припадника. Под појмом кућне заједнице подразумева се скуп чланова заснован на сродству, заједничком живљењу, имовини и привређивању. Број чланова и степен сродства потпуно је ирелевантан, те према томе имовинско-правни појам кућне заједнице и према обичајном праву и према закону једнако сачињавају самостално индивидуално биће, ужа индивидуална породица (инокосна породица) и широка заједница сродника (задружна породица). Под сродством се подразумевају директни сродници по мушкој линији, усвојена лица и лица (женска) доведена у заједницу по основу брака. Из појма кућне заједнице искључена су лица која без обзира на дужину трајања у кући живе или раде по основу најамног радног односа (домаћа послуга, најамни радници, чобани и др.). Сходно обичајном праву, законик је поставио веома еластично елемент заједничког живљења и рада, према којему домаћа чељад не морају становати (живјети) у једној кући-здању, нити бити везани истим пословима (на примјер, нека лица могу знатан дио свога вијека провести као пастири и становати одвојено и удаљено од главног здања, али све до формалног раскинућа и диобе представљају кућну заједницу).

Дефиниција куће као носиоца права и обавеза у потпуности је усаглашена обичајно-правним схватањима и облицима породичне својине. Сва наслијеђена имовина (старевина), као и сва добра стечена текућим радом и привређивањем (течевина), у начелу се сматрају заједничком имовином кућне заједнице и као таква препуштена су начелним и детаљним нормама обичајног права. Међутим, овим начелом није негирано нити окрњено право индивидуалне приватне својине, јер је сваки члан кућне заједнице могао, уз испуњење основних претпоставки, у свако доба остварити своја приватна имовинска права диобом, и иступањем из заједнице. Наведено начело формулисано је чл. 966 који ћемо цитирати у цјелини: "Тиме што се кућа сматра имаоником, нити се бркају ни крње права која поједини укућани мушки и женски имају према домаћој заједници као: право на одређени дио заједничке домаће имовине при диоби, право на храну, одјећу, обућу, становање, право на опрему при удаји и тд."

Општи имовински законик преузео је и обичајно-правну институцију тзв. особине, тј. посебног облика имовине коју су под одређеним условима могли самостално стицати и њоме самостално располагати поједини чланови, мушки и женски, кућне заједнице (дарови, добици на срећу, посебне дјелатности редовним радом, на које, поједином члану кућна заједница да сагласност и сл.).

Сви облици имовине кућне заједнице дефинисани су у законнику само у општим одређењима појма. Права појединих чланова и услови стицања имовине, као и међусобни унутрашњи односи чланова кућне заједнице, препуштени су обичајном праву као унутрашњи дио области породичног права.

Кућна заједница у Црној Гори и према обичајном праву и према Општем имовинском законнику чини специфично лице, које не треба мјешати са класичним обликом колективне својине. Колективна својина, иначе позната и у црногорском обичајном праву (сеоски комуни, брат-свеничка и племенска колективна својина и сл.), у начелу је недјелјива и подвргнута одговарајућим начинима експлоатације (испаше, шуме, водопоји и сл.).

Кад је ријеч о стицању имовине кућне заједнице важно је напоменути да Општи имовински законик усваја све општепознате облике и начине оригиналног и деривативног поријекла. Међутим, законик, с обзиром на становиште законодавца, искључује могућност прибављања својине на земљишту путем окупације (*occupatio*), сходно начелу да у Црној Гори не постоји тзв. ничије земљиште, јер је територија сматрана приватном, братственичком, племенском или државном: "Пошто у Црној Гори нема земље за коју се не би знало чија је ... нека нико не мисли да раскрчив или оградив међом или плотом какву земљу он тијем постаје њен власник" (чл. 843).

Област промета ствари и имовине (облигациони односи), с обзиром на њихову улогу у свакидашњем животу становништва, била је веома развијена у црногорском обичајном праву и познавала углавном све врсте уговора класичног облигационог права. У њој се, међутим, због специфичних услова развило мноштво оригиналних институција. Управо у овој области црногорски кодификатор је и користио обиље извора за поуну унутрашњег садржаја свога законика. Одговарајући касније на питања неких пријатеља (М. Веснића) о поријеклу појединих правних института, Богишић је управо истакао чињеницу да их је нашао у обичајима и отуда пренио у законик уз неопходну систематизацију и теоријско-правно дефинисање. Он је притом јасно истакао чињеницу да је црногорско обичајно право у овој области имало скоро све облике и институције европског права, али је посебно наглашавао да су животна

пракса и историјске друштвене околности били разлози да се у њима развију и посебне специфичности.

Облигационе особености Општег имовинског законика могу се подијелити у двије основне групе - оне које у потпуности улазе у законик из обичајног права и оне које примјеном обичајно-правних специфичности у већој или мањој мјери модификују општепознате институте облигационог права. У прву групу се могу сврстати неколико специфичних облика уговарања из црногорског обичајног права, од којих се вјероватно неки могу срести у животу сеоског становишта других народа, али их грађански кодекси не разрађују у посебном облику. То су они уговори који се одnose на промет земље и њену обраду, уговори о изнајмљивању, држању и коришћењу туђе стоке и, најзад, уговори о коришћењу и изнајмљивању људске радне снаге. Сигурно је, пак, да би сви ови уговорни облици у крајњој линији могли бити подведени под појам појединих облигационих института, али их је црногорски кодификатор регулисао као посебне одредбе ради њихове честе примјењивости и улоге у народном животу.

Општи имовински законик је разрадио двије врсте уговорних односа о давању обрадивог земљишта на обраду и то 1) давање земље у наполицу 2) давање земље у закуп одсјеком. Основна карактеристика првог облика је да власник даје земљиште на обраду другом лицу уз аликвотни дио приноса у плодовима (половина, трећина, четвртина), зависно од врсте усјева, плодности и мјесних прилика. При оваквим уговорима реална количина плодова остаје неутврђена. У овим случајевим аликвотно се дијели и добит и ризик, као и све јавне дажбине и порези. Други, пак, облик предвиђа случајеве кад се земља даје на обраду уз тачно утврђену закупнину, па је закупник дужан исплатити власнику уговорени износ у новцу или плодовима без обзира на род и количину плодова. Закупнику, са друге стране, припада и сваки евентуални принос који би настао услед повољнијих услова или његовим посебним заузимањем у обрађивању. У оба случаја уговарачи се договарају о начину и сразмјерама коришћења неопходних средстава за производњу (сјеме-на, ђубрета, алата, ораће и вучне стоке и др.). Закоником су разрађени и сви други детаљи који су од значаја за односе између уговарача (рокови и трајање уговора, раскид, савјесно обрађивање и сл.).

Општи имовински законик је преузео из обичајног права и двије врсте залогне непокретности и то тзв. подлог и заставу. Под подлогом је дефинисан такав облик залогне непокретности при којему заложено добро прелази у државину повјериоца до исплате дуга, с тим што повјерилац користи заложено добро на рачун камате. Законик изричито забрањује сваку могућност да непокретно добро путем подлога пређе у својину повјериоца. Таква могућност је забрањена, чак и у оним случајевима кад би се

уговорачи споразумјели на такву солуцију. У случајевима прекорачења рока за исплату дуга могуће су двије солуције: 1) да се уговорачи уговорним путем или прећутно, сагласе на продужење таквих односа или 2) повјерилац, уколико жели, одустаје од даљег уговорног односа и тражи редовним правним средствима исплату дуга. Под заставом се подразумијева општепознати облик залог за осигурање повјериоца (хипотека), при којој заложено добро остаје у рукама власника-дужника. Уколико дуг не би био исплаћен, повјерилац истеком рока може тражити да непокретно добро пређе у његову својину. У случајевим заставе повјерилац има право и на уговорену камату у границама дозвољеним законом.

Општи имовински законик је усвојио и детаљно разрадио институцију права, прече купње непокретног земљишта, познато у Црној Гори, као уосталом и код других народа, у обичајном праву. Црногорски законодавац поставио је право прече купње на четири основна елемента: 1) сродници, 2) помеђаши добра које се нуди на продају, 3) припадници села у којему живи власник добра и 4) остали племеници. Право на основу сродства ограничено је до шестог степена. Закоником су предвиђене могућности кумулације услова. Осим ових основа, из обичајног права су преузете могућности права прече купње и по основу посебних услова и то 1) по основу сувласништва и 2) по основу посебних уговора. Продаваоц непокретног добра дужан је да на погодан начин огласи продају, да обавијести заинтересована лица о свим битним условима продаје (цијени, начину и року исплате и сл.), а ови да се изјасне у одређеном року. Тек последице одбијања свих ових лица власник може продати своје добро купцима изван круга законских конкурената. Право прече купње не подразумијева никакве повластице у погледу цијене и осталих услова купопродаје. Међутим, свако прикривање или неистинито удешавање услова од стране продаваоца са трећим лицима може бити разлог за поништење уговора од стране лица са пречим правом купње. И по обичају и по закону промјена непокретног добра искључује право прече куповине.

Богишић је у Општем имовинском закону преузео неколико врста уговорног промета стоке и њеног искоришћавања. То су сљедећи уговори :

1) Давање стоке у наполицу. Под овим уговором подразумијевају се иначе веома чести случајеви кад власник предаје своју стоку другом лицу (наполичару) на чување и издржавање, с тим да му овај даје половину од вуне и млади (припаше), а од производа (сира, кајмака и сл.) онолико колико уговоре, или колико је "у обичају" тога краја. Гној од стоке припада у цјелини наполичару. У оквиру овог уговора власник стоке не може располагати ниједном "главом" од принове без договора са напо-

личарем. Од предатог броја стоке (главнице) власник може располагати тек ујесен, односно по завршетку сезоне. Наполичар, пак, не може без договора са власником располагати ни са главницом ни са припашом. Наполичар је дужан да стоку чува и држи савјесно па према томе и одговара за сваку штету и погибију животиње у границама нехата.

2) Под другом врстом уговора, познатог под именом кесим, предвиђа се давање одређеног броја продуктивне стоке на чување и искоришћавање другом лицу за једну или више сезона, с тим да изнајмилац узима уговорени или мјесним обичајем одређени износ у новцу или производима. Стока се у овим случајевима давала "у непогиб", што значи да је изнајмилац био дужан вратити исти број стоке без обзира на разлоге евентуалне погибије или умањења. Изнајмиоцу је, међутим, припадао сав остали дио прихода од стоке, па и сваки добитак који би евентуално премашивао уобичајени приход.

3) Трећу врсту уговора о промету стоке представља обичајно-правни облик под називом изор. Под овим уговором подразумева се изнајмљивање ораће стоке (волова) за једно или више орања, уз уговорену или обичајем одређену цијену. Узималац је дужан да изнајмљену стоку издржава, чува и искоришћава као сваки савјесни држалац и да је употребљава за уговорене или уобичајене послове, па према томе и одговара за сваку штету или губитак животиње у границама нехата.

4) Општи имовински законик преузео је и разрадио обичајно-правни облик уговора под називом спреге. Под овим уговором регулишу се они односи који настају удруживањем вучне, односно радне стоке за обављање одређених послова (орања, вуче дрва и сл.). Уговор се могао склапати на рок сезонског или годишњег трајања (на примјер, само за прољећно, или само за јесење орање, или пак за све годишње радове). Уговорачи су се могли споразумијевати у погледу осталих услова коришћења, реда обављања послова, дана коришћења, односно количине послова, начина исхране и сл. При оваквој врсти уговора ниједан од власника није имао право уступати своју спрегнуту животињу трећим лицима, нити је користити за допунске радове ради зараде без сагласности свога партнера. Власник је могао раскинути уговор тек по обављању радова у уговореном року. Законодавац је предвидио и све детаље о начину исхране, чувању стоке, одговорност за случај преоптерећења, ненамјенске употребе, угинућа и оштећења животиње, као и друге детаље неопходне за овакве уговорне односе.

5) Посебни и веома значајни уговорни однос из сеоског живота преузео је законик под називом супон. Под овим уговором подразумева се удруживање стоке двојице или више власника ради чувања и испаше, којим се постизала рационализација чобана-пастира. У овим прили-

кама стока се класирала у четири категорије: овце, козе, млад и говеда, које бар за одређено доба године нијесу могле бити помијешане. На тај начин, један од уговорача ангажовао је за чобане само онолико лица колико је имао и ослобађао се терета о чувању осталих категорија. Удруживање стоке на овакав начин није утицало на својинска права, нити на начин и облик искоришћавања стоке. Сваки власник је користио своју стоку и прибирао производе. Међутим, ђубре се дијелило "по броју чобана".

Општи имовински законик је разрадио углавном све познате институције из уговора о обављању уговорених радњи (*locatio conductio operis*), али је посебно издвојио два облика изнајмљивања и коришћења туђе радне снаге.

Под првим обликом подразумијева се узимање најамника (кућне послуге) ради обављања кућних послова на уговорено вријеме, уз плату у новцу или производима. Најамник станује у кући свога господара, који га је дужан хранити, одијевати, лијечити и штитити. Најамник је дужан обављати само оне послове за које је изнајмљен, или, пак, оне послове које налаже и подразумијева начин живота те куће. Уговорене послове најамник је дужан обављати савјесно и одговара за сваку штету коју би проузроковао немаром или злом намјером. Најамник, међутим, не може бити присиљен на радње које су противне закону и моралу. Уговор се могао закључити на тачно одређени рок, али и без рока. У првом случају уговорни однос је могао бити раскинут само по истеку рока (уколико се, наравно, не би радило о тежим повредама), а у другом кад год то зажели једна од странака - уговорача.

Други облик коришћења туђе радне снаге предвиђа рад и помоћ коју једном лицу, односно његовој кући, пружају друга лица. Овај облик има двије варијанте: 1) коришћење туђег рада на узајмицу и 2) коришћење без узајмице. Радња и помоћ на узајмицу заснивала се на принципу размјене рада, па је корисник дужан да лицу које му је радило и пружало помоћ узврати истим или сличним послом у приближно једнаком времену или количини (исти или сличан посао, исто вријеме, са или без употребе радне стоке, алата и сл.). У овим уговорним односима корисник туђе радне снаге дужан је узвратити само лицу, односно његовој кућној заједници, које му је пружило помоћ, што значи да га давалац услуге ни под каквим условима није могао обавезати да за његов рачун обавља послове трећим лицима. У другом, пак, облику, коришћењу туђег рада и помоћи без узајмице, корисник није био дужан узвратити својим радом, макар лице које му је обавило послове то касније и захтијевало. Овај облик подразумијева бесплатну помоћ.

Ми смо у овом раду имали намјеру да прикажемо само најопштија питања и начин разрјешења извора права и односа обичајног права

и закона кроз законодавну праксу Србије и Црне Горе, остављајући по страни многобројне детаље и нека крупнија посебна питања (језика, правне терминологије и сл.). Овом приликом нијесмо се могли упуштати у коментарисање, нити упоређивање ових кодификација, иако би то било веома интересантно, поготово због тога што се ради о знатним разликама у прихватању, избору и нормирању потпуно или скоро истовјетних институција са подручја два региона српске етничке групе. Ма колико била интересантна и значајна, таква питања ипак спадају у домен стручних рецензија самих законика, што овдје није био наш циљ.

PhD Tomica NIKČEVIĆ

*PROBLEMS OF PERCEPTION OF COMMON LAW IN
CODIFICATION OF CIVIL LAW IN SERBIA AND
MONTENEGRO IN 19TH CENTURY*

Summary

This article analyzes relation of the common law and state law as an old issue present from antique period, beginning with ancient Roman lawmakers.

The focus is on theoretical and lawmaking issues of origin of law, with emphasis on this relation in modern lawmaking practice.

A special attention was paid to problems of perception of common law in codification of civil law in Serbia and Montenegro in 19th century.

The author analyzes common law in first issued laws of Montenegro as well as the origin of laws for Bogišić's General Code (1888).

Душан Ј. Мартиновић*

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ МУЗИЧКЕ УМЈЕТНОСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ

1. ПРВА ЦРНОГОРСКА ВОЈНА МУЗИКА (1871-1879)

Прва војна музика црногорска основана је у јесен 1871. године по налогу црногорског суверена Николе I Петровића-Његоша, који је за првог капелника ангажовао диригента Антона Шульца, Чеха, до тада хоровађу которског Пјевачког друштва “Јединство”.

Како је и када дошао на Цетиње диригент Антон Шулец поуздане податке пружа Јован Бућин у “Прегледу рада Српског пјевачког друштва ‘Јединство’ у Котору од 1839. до 1929” (Котор 1929). Бућин у својој расправи износи низ занимљивих података, између осталог, да је приликом гостовања “Јединства” поводом крштења Данила Петровића, дошло до неких размирица између капелника Шульца и Управе которског Пјевачког друштва.

“Шулец, иза леђа Јединства, водио је преговоре да добије мјесто капелника Цетињске музике, није се хтио одазвати проби испред вечерње забаве, а послје исте поступао је арогантно и непристојно са пјевачима. Стога на сједници 6. октобра би одлучено да се отпусти, ако се не поправи. На сједници 24. септембра би прихваћена Шулцова оставка...”¹

А. Шулец је очигледно своју оставку послао са Цетиња, јер је, како је већ речено, 11. новембра 1871. приредио први концерт. Такође је 6/18. децембра те године на књажев имендан Пјевачко друштво са Шулцом на челу одговарало у манастирској цркви за вријеме службе. Каже се да је Пјевачко друштво “скоро установљено под управом г. Шульца, бившег учитеља которског пјевачког друштва “Јединство”. Хроничар констатује, на крају:

* Аутор је ванредни члан ЦАНУ.

¹ Прото Јован В. Бућин: *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединство” у Котору од 1839. до 1929*, Котор 1929, стр. 22-25.

“За кратко вријеме имаће Црна Гора и своју војничку банду. Бивши учитељ пјевања которског пјевачког друштва Јединство, г. Шулц, који је прије био у аустријској војничкој банди, примљен је за учитеља црногорске банде, а изабрани су до сада до двадесет црногорскијех момчади, које ће он обучавати. Желимо овој у Црној Гори са свијем новој установи што бољи успјех.”²

Дакле, Пјевачко друштво, основано у окриљу Цетињске читаонице у другој половини 1871. године, ускоро је конституисано и као прва црногорска војна музика, јер су потребе црногорске државе и њеног двора тако налагале.

И Валтазар Божишић у своме раду: “*Попис државног уређења Црне Горе из 1873. године*” констатује:

“Војничка музика од прије двије године је установљена (на Цетињу - Д. М.). У њој има око 30 лица. Пошто је још доста нова установа, није потпуно ни организована. Има свога капел-мајстора.”³

Прве архивске податке о црногорској Војној музици нашао је Ристо Ј. Драгићевић у фондовима такозване Војне управе за 1869-1873. годину и “Војне музике” који се налазе у Државном архиву на Цетињу, и обзнанио их у *Старинама Црне Горе*. Драгићевић је у овој својој фактографијом богатој студији саопштио низ драгоцених појединости о школовању младих музичара, набавци музичких инструмената и музикалија.⁴

И један запис чешког књижевника Јозефа Холечека о “Војничког капели” на Цетињу умногоме употпуњава нашу спознају о њој. Наглашава да је његов земљак А. Шулц још док је био у Котору “обратио позорност на себе” црногорског књаза и “тима, што је у кратко доба сложио двије оперете [...] из повеснице за доба косово-пољског [...] и из црногорског живота”. Холечек истиче:

“Када је хтио књаз да оснује капелу, позове Шулца за капелника. Овај је био готов, али мука беше с капелом. Књаз наложи главарима, да позову младиће из свих округа, да се добровољно пријављују. Прође извесно време и нико се не појави. Да се то тицало нападаја на непријатеља - појурили би и школска омладина, јер Црногорцу ваља војевати, а не забављати се оним што доликује само ускогаћим лацманима!” - закључује Холечек, и додаје да то није одвратило књаза Николу, већ:

² *Црногорац*, Цетиње I/1871, бр. 46, 11. XII, стр. 184.

³ *Записи*, Цетиње 1939, књ. XXI, стр. 282: В. Божишић наводи да сваки батаљон стајаће црногорске војске има 3-4 војничка трубача, који су редовно обучавали “за војничке трубне знаке” војни музиканти из састава Црногорске војне музике.

⁴ Ристо Ј. Драгићевић: *Црногорска војна музика (1871-1916)*. - Старине Црне Горе, Цетиње 1975, V, стр.15-80.

“Он изашаље неколико перјаника по Црној Гори да насилно врбују свираче”.

Перјаници су се разишли, “па кога ухватише, тога не пустише: морао је ш њима да иде на Цетиње”, гдје му је било суђено “да га Шулиц посвети у хармонију тонова”.

Музиканти су имали и своје униформе, што Холечек описује овако:

“Свирачима дадоше неку униформу и то само плаву блузу, која је на огрлицу имала црвене и беле латице. Остало одело имали су народно [...]”⁵

Ј. Холечек своје мишљење о Првој црногорској музици, догађајима и предузиманим мјерама које су јој претходиле, ослања на провјереним причама које је о томе сазнао на Цетињу. Треба овдје подсјетити на један распис црногорске власти упућен племенским капетанима 8. марта 1868. о бирању и обуци војних трубача. Распис је био одштампан у Државној штампарији на Цетињу, и гласи:

“Господине капетане!

У недјељу пред Васкрсење, тј. на Цвијети, да се нађе од сваке стотине војника из ваше капетаније по један трубач са својом трубом на Ријечи Црнојевића, да продужи науку свирања до потпуно потребитог знања.

Ако је који трубач из ваше капетаније умро, Ви ћете од исте стотине изабрати другог момка да упражњено мјесто попуни и да се обучи.

У случају, пак, да је који трубач због празнила (сиромаштине – Д.М.) из ваше капетаније у свијет пошао, то ћете послати са његовом трубом другог момка из исте стотине да се обучава. Но, препоручујем Вам: да гледате да не изаберете празног као првога, јер ће се тицати у том случају Ваше штете, по чем ће Ви се поднијети да платите сав трошак, који ће новоначени трубач потрошити, док своју науку доврши; јер сте сигурно могли од стотине једнога изабрати, кога празнило не би наћерало да трубу остави и у свијет пође пошто је Господар на њега 20 талијера потрошио.

Препоручује Ви се, да ни пређе ни послѣ, но управо на Цвијети, споменути трубачи на Црнојевића Ријеку буду.

По заповијести Његовог Височанства Књаза Николе I.

Машо Врбица, побочник.”⁶

Услѣд недостатка музичког предзнања и културе, А.Шулц је уз огромне напоре оркестар обучио да механички изводи поједине композиције. О начину њиховог музицирања Јосиф Холечек рељефно казује:

⁵ Јосиф Холечек: *За слободу. Слике и цртице из црногорских и херцеговачких бојева против Турака*, Нови Сад, 1881, стр. 33-35.

⁶ Наведено према др Перу Шоћу: *У културно благо Црне Горе уткана је и музика*. - 10 година средње Музичке школе “Његош” - А л м а н а х, Цетиње - Котор 1946/7 - 1956/7, стр. 14-15.

«Свирка траје све fortissimo убрзаним темпом и не знате да ли чујете чинеле или кларинете. Ви их са осмијехом слушате, скоро вам се допада, јер се ту енергично ради. Када би вам свирали на Цетињу Козмаков марш, не би били тако незадовољни... Капела индивидуално црногорска. Али муке! Наједанпут неко није ударио у епакло у потребно вријеме. Узалуд Шулц лупа ногама, окреће се к њима страшним погледом, а лице му обли црвен, а такт је некуд одлетио у гору и Бог зна кад ће доћи.»⁷

Као што смо већ истакли Прва војна капел-музика је основана на Цетињу 1871. године и њен први капелник био је Чех Антон Шулц. *Црногорац*, првјенац црногорске журналистике, у другом свом годишту (1872), пратећи културна збивања у Црној Гори, доноси и прве вијести о “Војничкој банди на Цетињу”, установљеној годину раније, истичући да је прошло доста времена око њеног оснивања”, те је због тога “редовно учење почело скоро”. С тим у вези, овај најстарији црногорски лист констатује да је за веома кратко вријеме ова “музикална школа” добро напредовала под вјештом управом вриједног капелника А. Шулца, зато треба очекивати добре резултате, што се може претпоставити “и по труду учитељевом и по постојећој вољи и бистрини учеће момчади”.⁸

Црногорска војна музика је током 1872. године имала више јавних наступа приликом рођендана појединих чланова Књажевске породице, престолонаследника на примјер,⁹ рођендана и имендана¹⁰ његових одлазака и долазака из иностранства,¹¹ затим поводом важних историјских догађаја, уочи и на дан дворских свечаности и државних празника.¹² Примјера ради навешћемо програм који је Војна музика презентирала 25. септембра 1873 - на рођендан црногорског књаза и господара:

Црногорка и Италијанка - марш потпури од А. Шулца;

Симфонија “*Air Iuisse*”, од Глука;

Милитарска полка, од Каштеа;

Уломак из опере “*Rigoletto*”, од Вердија;

“*Sharlottem*” полка-мазурка од Штрауса;

“*La Fme d Italie*” - фантазија од Шулца;

Напреј застава славе - марш од Мезака.

Поводом изведеног програма *Глас Црногорца* не штеди комплименте и констатује: “Управитељ банде г. Шулц заслужује заиста сваку

⁷ Јосиф Холечек: ор сит.

⁸ *Црногорац*, Цетиње, II/1872, бр. 20, 20. V, стр. 80; *Глас Црногорца*, Цетиње, I/1873, бр. 35, 17. II, стр. [4].

⁹ *Црногорац*, Цетиње, II/1872, бр. 24, 17. VI, стр. 96.

¹⁰ *Глас Црногорца*, Цетиње, I/1873, бр. 23-24, 25. IX, стр. [6]; бр. 34, 10. XII, стр. [4].

¹¹ *Глас Црногорца*, Цетиње, I/1873, бр. 8, 9. VI, стр. [4].

¹² *Глас Црногорца*, Цетиње, I/1873, бр. 10, 23. V., стр. [4], бр. 34, 10. XII, стр. [4]; бр. 35, 27. XII, стр. [4].

хвалу, када је кадар био у овако кратко вријеме толике успјехе показати”.¹³ Војна музика је, по правилу, свирала за вријеме пригодних свечаности испред књажевог двора, а неријетко и улицама града.

Прва црногорска војна капела под руководством капелника А. Шульца имала је двадесетак чланова; њихово школовање и обучавање трајало је три године. Послије тога питомци нијесу постојали професионални музиканти, већ су већина одлазили у чиновнике, понеки у занатлије. Требало је да капелник уложи много знања и још више напора да питомце, најчешће неписмене младиће, понекад и без слуха, обучи и тако створи “музичку банду”. Према неким подацима љекара Вајзера из 1874. године чланови прве генерације црногорских војних музиканата, или “војне банде” како се најчешће звала, били су: Ђуро Вуксановић, Јован Јовићевић, Саво Почек, Илија Филиповић, Томо Средановић, Петко Гавриловић, Перо Средановић, Иван Буроња, Крсто Каваја, Перо Вукић, Милош Крушка, Јован Бановић, Перо и Крсто Јоветић, Милош Живковић, Иво Мијач и Марко Ђуровић.¹⁴ Према архивским подацима из 1879. године наводе се имена сљедећих музиканата, осам раније споменутих и 13 нових: Нико Умац, Нико Јоветић, Петар Ненезић, Крсто (Кићо) Каваја, Милош Живковић, Милош Крушка, Раде Вукмановић, Саво Ђуров (?), Перо Моштрокол, Глигор Вуков (?), Томо Средановић, Перо Ников (?), Маџар Филиповић, Перо и Крсто Јоветић, Нешо Бољевић, Петко Гавриловић, Марко Сорат, Иво Каваја, Саво Почек, Ђуро Вуксановић. Сви су имали плату по 100 талијера годишње.¹⁵

Шулц је руководио животом и радом питомаца Прве црногорске војне музике; увео је војничку дисциплину и ред; питомци су по читав дан вјежбали; на одређени знак су устајали, ишли на ручак и спавање. Били су смјештени у некој цетињској примитивној кући, у чијем је приземљу била штала, а на спрат се ишло стубама (лествама), јер степеништа није било.

Углед Прве војне музике црногорске порастао је за вријеме ратова са Турцима 1875. и 1876/78. године, када је Музика била постављена на видна мјеста, одакле је свирала и за вријеме жестоких окршаја, што је Црногорцима уливало борбени морал, а турске војнике је деморалисало.

Послије ослободилачких ратова, музиканти са својим капелником Антоном Шулцом вратили су се на Цетиње са неколико разбијених труба, које више нијесу биле за употребу. Књаз Никола I је, међутим, набавио нове инструменте и Прва црногорска војна музика је продужила са

¹³ *Глас Црногорца*, Цетиње, I/1873, бр. 23-24, 22. IX, стр. [6].

¹⁴ Уп.: Ранко Кујовић: “Војна банда” на Цетињу.- Цетињски лист, XXI/71997, бр.403, 17.IV, стр.6.

¹⁵ Р.Кујовић: *op. cit.*, бр.404, 15.VI, стр.6.

својим радом до прољећа 1879. године. Мада је дјеловала готово пуне двије деценије, она није постигла виши умјетнички ниво; њезино постојање је, ипак значило доста за будући развој музичке умјетности у Црној Гори.¹⁶

Прва војна музика је привремено укинута маја 1879. године. Тада је и капелник Шулиц напустио Музику на Цетињу. Војна музика је, међутим, обновљена деценију касније ...

У међувремену, у недостатку Војне музике, у неким посебним приликама - када су долазили страни државници у црногорску престоницу, позивана је Војна музика из Котора.

Позитивни помаци у свеколиком културном животу на Цетињу се огледају и у томе што је народ почео све више да се интересује за музику. Истовремено су се мијењала и схватања о музичарима, а њихов позив је сматран часним и достојним Црногораца. Тако је створена повољна клима, у којој су успјешно почела да дјелују деведесетих година XIX и почетком XX вијека културно-умјетничка и пјевачка друштва (КУД "Горски вијенац", Занатлијско-пјевачко и тамбурашко друштво, Прво цетињско црквено-пјевачко друштво "Његош" и др.) и у таквој, новоствореној културној атмосфери, уз појачани пјевачки интерес младих, започела је своју дјелатност Друга црногорска војна музика, са капелником Фрањом Вимером на челу.

Дипломатска активност Црне Горе преламала се на Цетињу, гдје је било 12 акредитованих дипломатских мисија (посланстава); дочеци и испраћаји страних дипломата приликом предаје акредитива, што се вршило по утврђеним међународним стандардима, а, уз то, због све чешћих посјета Цетињу високих страних државних функционера - императивно су наметали потребу за постојањем војне музике, која је, напоскон, обновљена новембра 1889. године и она ће функционисати све до слома Црне Горе почетком 1916. године.

Министарство просвјете и црквених послова 5. јула 1889. године расписало је јавни конкурс¹⁷ којим је тражено лице "за учитеља музике и хармоничног (нотног) пјевања, који би у тим предметима обучавао ученике Богословско-Учитељске школе и Гимназије, а по потреби и ученице овд. Женског института [...]"¹⁸ Стицајем срећних околности за музичку културу у Црној Гори на "Стечај" су се јавила два стручна лица, обојица Чеха: Роберт Толингер и Франтишек-Фрањо Вимер и оба су примљена у црногорску службу. И један и други су провели значајан дио радног вије-

¹⁶ Гордана Крајачић: *Војна музика у Црној Гори (Антон Шулиц и Фрањо Вимер)*. - Музички гласник Црне Горе, Подгорица, I/1997, бр. 2, стр. 8-9.

¹⁷ Уп: *Глас Црногорца*, Цетиње, XVIII/1889, бр. 31, 30. VII, стр. [3]; бр. 32, 6. VIII, стр. [4].

¹⁸ Ibidem.

ка на Цетињу: Толингер као професор музичког васпитања на Књажевом двору и у средњошколским заводима (Гимназији, Богословији и Дјевојачком институту) с краја 1890. до средине 1897. године.¹⁹

2. ДРУГА ЦРНОГОРСКА ВОЈНА МУЗИКА И ЊЕН КАПЕЛНИК ФРАЊО ВИМЕР

У вријеме доласка Фрања Вимера (František Wimmer) на Цетињу су постојале приличне могућности за културно-забавне и позоришне представе. Постојала је Велика сала у Зетском дому у који се од 26. октобра 1888. већ било уселило Друштво Цетињске читаонице које је приређивало културно-просвјетне и забавне приредбе; од 6. јуна до 16. јула 1889. гостовало је Српско позоришно друштво под управом Ђорђа Протића итд. Формирана је у црногорској престоници публика са филтрираним укусом и естетским осјећањем; чинили су је књажевска породица и дворска свита, дипломатски кор, извањци и домаћа интелигенција која се школовала у разним културним средиштима у иностранству. . .

Франтишек-Фрањо Вимер (Roosloki, Чешка, XI 1865 - Загреб, III 1935) се од самих почетака и доласка на Цетиње показао као добар музички педагог и врстан организатор музичког живота. Као апсолвент конзерваторијума у Прагу постављен је за капелника Друге црногорске војне музике крајем 1889. године, када је она и обновљена. Војвода Илија Пламенац, тадашњи министар војни, свакако у договору са црногорским сувереном, сачинио је крајем 1889. концепт услова за пријем у Књажевску војну музику, који, због интересантности, заслужује да се наведе.

1. “Узимат ће се момчад од 15 најмлађих до 18 година, то којег нађе љекар здрава и за тај занат способна.

2. Хаљине морају им се дати, а такође и обућа.

3. Да им се даје годишње помоћи њиховим родитељима по 30 фиорина.

4. Питомци морају три године учити, па пошто сврши три године да буде обавезан служити после ове 3 године још 7 година, те свега 10 година.

5. За све 7 година дана те ће служити као музиканти дават ће се истијема лијепа плата редовна према знању и способностима у своме занату, али да не може ниједан рећи да не може служити док сврши десет година.

¹⁹ Уп. др Душан Ј. Мартиновић: *Роберт Толингер (1859-1911)*. - У: Портрети III, Цетиње 1990, стр. 7 - 39.

6. Музиканту који ће служити за 10 година треба да буде присутан родитељ или пак њему најближи, да сазнаде услове за примање ове дјеце и да примање одобри [...].

7. (Ова тачка односила се на услове служења послвије десет година, па је превучена).

8. Требат ће једна доста пространа кућа у којој ће се смјестити 36 постељица и сувише једна мала камарица за једног официра ваљаног, који ће бити надзиратељ и економ ове дјеце. - У тој кући да буде трпезарија, кухина и сала за учење [...] Надзиратељ осим економских послова учит ће дјецу у пјешачкој науци, у читању, писању и рачуну.

Одредит ће се вријеме за науку у свирању, за науку осталу и за одмор [...].”

У вријеме припрема за обнављање Црногорске војне музике, на Цетињу није било погодних просторија за смјештај музиканата, њихов интернат и увјежбавање, па је, стога, министар војни И. Пламенац 20. октобра 1889. упутио званични акт бригадиру Јовану Савову Мартиновићу, с наредбом да:

“У Подгорици нађе за музику, која ће се из 36 младића саставити, једна кућа или двије, које ће у близу бити и у којима ће се ови 36 младића смјестити. - Одређено је да мора сваки питомац имати засебну постелу, за коју знаш да запреми 3 лакта у дужину и лакат у ширину, а помеђу постељама мора бити простор од најмање 18 унача. - Осим камара за лежњик, треба таква кућа да имаде једну пространу и зрачну камеру за учење, једну камару за трпезарију, једну, ако ће и помању, камару за опрему хаљина и за магацин, и, на свршетку, кухину [...]”²⁰

Министар Пламенац, напоскон, наређује бригадиру Мартиновићу да кућу нађе у Старој вароши подгоричкој, јер “У нову варош (Миркову варош - Д. М.) не би нам за њих ништа ваљало, јер момчад би вазда у пазар била, па то не би ваљало ништа”.²¹ Исто тако, Пламенац савјетује Мартиновићу како да “офит” буде скроман и прихватљив.

У међувремену је министар војни наручио из Трста “сву важнију робу за музиканте: свиту за војничке кабанице, 38 гвоздених кревета са даскама, 152 чаршава од дебелог платна, 72 пешкира, 36 торбица за спрему разних ситница (као што носе аустријски војници на маршевима), 100 кутија масти (‘патине’) за ципеле, по 37 комада четака за чишћење робе и чишћење ципела, малих за мазање ципела, чешљева гвоздених ријетких и дрвених честих, као и 8 комада разних лампи за петролеум”.²² Уз то, наредио је да се инвентар који је припадао Подофи-

²⁰ Ibid. , стр. 37.

²¹ Ibid.

²² Ib.

цирској школи у Никшићу, пренесе у Подгорицу за потребе Друге војне музике, а од дубровачког трговца Риста Иванишевића наручио ‘за музиканте’ “70 дубровачких бјелева, од праве и добре наше вуне и бијеле боје”. Занимљиво је да се министар Пламенац старао да за почетак рада Војне музике обезбиједи све неопходне инвентарне и друге ствари, као на примјер “летурина” (ногари за држање нота) и др. За музиканте је урађена и свечана црногорска народна ношња, по 36 џамадана, димија, докољеница, пасова, капица и по два пара опанака. Поред министра Пламенца о смјештају музиканата и почетку рада Друге црногорске војне музике старали су се командир Мило С. Мартиновић и официр Мирко Ђуровић. Све је било добро организовано и школовање младих црногорских музиканата је, по Пламенчевој препоруци, почело у “великој кући Мучића (Јуса Мучина), касније познатој “Јусовачи” у трећој декади новембра 1889, када је Вимер дошао из Херцег-Новог, гдје је био капелмајстор тамошње грађанске музике.

Ф. Вимер је од пријављених 200 момака, који су жељели да ступе у Црногорску музику, на основу провјере слуха изабрао четрдесетак, са којима је убрзо постигао изванредан успјех. Војна црногорска музика је у Подгорици била до краја 1892. године, а онда се “по највишој заповијести” преселила на Цетиње!

Лудвиг Куба, познати чешки етномузиколог, који се бавио сакупљањем пјесама из наших крајева и увелико допринио проучавању црногорског музичког фолклора, писао и о “црногорској војној музици” (Црногорској капели)²³, о свом земљаку Вимеру каже:

“Постоји једна тајна која објашњава изненађујући Вимеров успјех: Вимер свом оркестру сам припрема композиције на поједностављен начин, тако како њиховом степену увјежбаности одговара. Морао је овако да ради, јер су Црногорци, уложивши паре за музику, нестрпљиви да виде резултате”.²⁴

Л. Куба наглашава да “Момци свирају добро, са жаром и уз то, релативно врло исправно”, да “Црногорци заиста Вимера веома поштују, од када су видјели његове несвакидашње успјехе”, и додаје да је Вимеровим “одушевљењем и трудом” положен “трајни камен темељац црногорској музици за даљу будућност”.²⁵ Према тврдњи чешког етномузиколога, Ф. Вимер је “први пут јавно наступио са својим оркестром дана 6. јуна 1891. године, када је, у присуству француског амбасадора Жерара (Gerarda), свечано био отворен нови пут од Ријеке Црнојевића

²³ Лудвик Куба: *У Црној Гори. Путеви предузети са намјером сакупљања народних пјесама (1890-1891)*, Подгорица 1996, стр. 166-172.

²⁴ *Ibid.*, стр. 171.

²⁵ *Ibid.*

до Подгорице. Тада је свиран музички коктел: из опере *Живот за цара*, Сметанин секстет *Размисли Марженко*, Зајчев (Ивана Зајца - Д. М.) *У бој*, потпури чешких и српских пјесама итд. “²⁶

У току 1890. *Глас Црногорца* је дао врло позитивну оцјену о раду Црногорске војне музике на челу с Вимером, истичући да је овај “млади Чех, капелник г. Вимер, кроз мало мјесеци права чудеса почињо”.²⁷

Вимер је са својим музикантима више пута из Подгорице долазио, по наређењу, на Цетиње у вријеме важнијих народних, државних и дворских празника... Музичка капела је пјешке долазила, и собом инструменте носила, ради учествовања на разним свечаностима, дворским баловима и тсл.

Разлози за пресељење Црногорске војне музика на Цетиње били су релевантни. Чести позиви да музиканти дођу на Цетиње ради разних празника, уз које су бивали све чешћи доласци и испраћаји страних посланика приликом предаје акредитованих писама, што се обављало по утврђеним међународним дипломатским прописима и уобичајеним нормама, а уз то све чешће посјете Цетињу високих страних дипломатских државних функционера, а каткад и крунисаних глава - страних владалаца, принудили су Министарство војно да се побрине о премјештају Војне музике из Подгорице на Цетиње. Црногорска војна музика се доселила на Цетиње у новембру 1892. гдје им је поклоњена већа пажња, и гдје ће остати до капитулације Црногорске војске почетком 1916. године.

Састав ансамбла 1900. године чинили су домаћи музиканти: Стево Шарановић, Стево Иванишевић, Блажо Мартиновић, Михаило Мартиновић, Алекса Ивановић, Саво Шћеповић, Нико Газивода, Машо Пејановић, Саво Ђурковић, Мргуд Маретић, Илија Ников [Милошевић], Саво Томов [Ивановић], Томо Савов [Мартиновић] и Мило Васов [Мартиновић]. Странци у музици црногорској били су: Јован Комарек, Јозеф Давидек, Ђовани [Јован] Веронез, Антон Нелидба, Капелан Едуард, Алфредо, Емануел Холуб, Алберти, Драслер, Вечера, Бријан, Хватан, Лозо Боци, Бон Шињор.²⁸ Поред ових, Драгићевић наводи према платном списку из децембра 1902. године и ове музиканте: Саво Ивановић, Перо Савов Томановић, Лука Филиповић, Филип Кусовац, Јоко Радоман, Душан Ников Мартиновић, Јошо Мартиновић, Васо Мартиновић, Марко Ђуров Мартиновић, Ђуро Калуђеровић, Божо Н. Ивановић, Перо Филиповић, Петар Јовановић, Спасоје Вукмировић, Ђуро Роловић, Лука Јаблан, Лу-

²⁶ *Ib.*, стр. 171-172.

²⁷ *Глас Црногорца*, Цетиње, XIX/1890, бр. 40, 1. X, стр. [3]; бр. 41, 6. X, стр. [3].

²⁸ Ристо Ј. Драгићевић: *Црногорска војна музика (1871-1916)*. - Старине Црне Горе, 1975, Цетиње, V, стр.62.

ка Мудреша, Марко Бановић, Митар Сјеклоћа и Марко Шоћ.²⁹ Касније су, 1. јануара 1904, примљени и ови музиканти: Андрија Абрамовић, Марко Ивановић и Роберт Ванус.³⁰ Р.Ј. Драгићевић доцнијих година спомиње још и: Луку Милова Мартиновића, Александра Петровића, Филипа Шоћа, Гаврила Секулића, Луку Петановића, Петра Шоћа, Блажа и Вида Јоветића, Јована Илина Милошевића и Митра Ђ. Колиновића, затим, Адама Хајбергера, Јарослава Бартака, Ђорђа Факинелиа, Франа Данијело, Ђузепе Сфорца, Алберта Цигорија, Адриана Луиђи.³¹

Гдје је била смјештена Војна музика на Цетињу - није познато све до изградње Војног стана (1896) на Великој ливади (касније названој Обилића пољани). Касније је, почетком XX вијека, Војна музика премјештена у тзв. зграду “Музике” како су је звали стари Цетињани, тада на крају “Нове вароши” (данас је на мјесту гдје је она била, у Булевару црногорских јунака, бр. 75 саграђена је нова стамбена зграда). Отада Војна музика све чешће приређује у вријеме важнијих државних празника и дворских свечаности (имендана, рођендана чланова књажевске породице, њихових вјеридаба, женидаба и удаја) концерте и забаве: у Зетском дому, испред Двора и престолонаследникова дворца (“Плавог дворца”), и веома често у Општинском парку - омиљеном шеталишту Цетињана, гдје је подигнут и омањи павиљон за музицирање. Тамо је најчешће љети свирала Црногорска војна музика пред “пуно свијета”.³²

Уочи Петровдана 1897. године свирала је музика. *Глас Црногорца* биљежи да је у општинској башти, “по вечери на пјаци, дочим су пред Двором играла кола”. Послије литургије у Цетињском манастиру на Петровдан испред Двора дефиловао је “батаљон редовне војске” са музиком. На ливади “Романовини” били су подигнути шатори гдје се народ веселио цијеле ноћи”.³³

О музицирању Војне музике у Општинском парку на челу с Вимером, оставио је др Вратислав Черни (1871-1933)³⁴ диван опис који овдје цитирамо:

“Ту сам често (у Општинском парку - Д. М.) сједио на клупи с пријатељем Вимером, који је дириговање на моменат повјерио једном Црногорцу, којег је за то оспособио, и слушао и чешке народне пјесме [...] Недјељом послје подне може се видјети у градском парку сва

²⁹ Ibidem, стр.63-64.

³⁰ Ibid., стр.64.

³¹ Ibid., стр.71-76.

³² *Цетињско љето. Слика из црногорске престонице од М. Ђуришића*. - Глас Црногорца, Цетиње, XXIII/1894, бр. 50, 19. XI, стр. [3]; бр. 51, 26. X, стр. [2-3].

³³ *Глас Црногорца*, Цетиње, XXVI/1897, бр. 27, 5. VII, стр. [3].

³⁴ Уп.: др Јири Вацек, *Вратислав Черни – присталица права црногорског народа*. - Словенски гласник, Подгорица 1998/99, бр.3/4, стр.132-136.

цетињска елита. У свечаним данима, као и на прославама, официри у ношњама складних боја, богато златом и сребром украшеним, са низовима ордена на прсима, кривим сабљама о боку, шетају у парку живо међусобно разговарајући или у друштву својих дама. Цетињске госпође у велелепном руху свијетлих боја, у сомотским јакетама, боја вишње, богато извезених златом, са сребрним појасевима филигранске израде, сједе по клупама и живо разговарају, а црногорска младеж шета наоколо. - Ту се састајало цијело Цетиње уз звуке војне музике.

Капелник господин Франтишек Вимер [...] извјежбао је војну музику тако, да се може сигурно мјерити с аустријским војним зборовима, који су познати по коректности својих достигнућа.

Наш земљак неуморно ради по цио дан: у музичкој касарни вјежба црногорске младиће у музици; даје часове дјечи богатијих црногорских породица; приређује концерте у Књажевој палати или у насљедњиковом Двору.

Током зиме под његовим руковођењем оркестар свира на забавама у Зетском дому, а он сам, као изврстан пјевач, употпуњава више тачака тога забавног програма [...].³⁵

На крају свога занимљивог описа др Черни напомиње да је Ф. Вимер недавно примио црногорско држављанство и да има на Цетињу двије куће с лијепом баштом, те да у “слободним часовима тргује на велико дрвима” за огрев, на који начин даје примјер како се упорним радом “могу обезбиједити бољи приходи и сигурнија егзистенција”.³⁶

Војна музика и њен оркестар одазивали су се на разне позиве да учествују при појединим свечаностима. Војна музика је коришћена и у туристичке сврхе; свирала је у “Гранд-хотелу” приликом посјета већих група стране туристичке клијентеле. Укратко: присуствовала је Војна музика тако рећи на свим званичним приредбама и церемонијалним свечаностима.

Од 1910. године уведен је **церемонијал мијењања страже** код књажевог и престолонаследниковог дворца, као код страних дворова, а наине у подне војска је смјењивала перјаничку стражу, уз редовну прагњу Војне музике, што је било атрактивно за госте и пролазнике а такође је и за Цетињане била пријатна забава.

За вријеме балканских и Првог свјетског рата престали су сви званични церемонијали па је утихнуло и свирање Војне музике на Цетињу. Једино је 14. априла 1913, када је одржано званично весеље поводом освајања Скадра, некадашње зетске престонице, за вријеме богослужења у манастирској цркви Војна музика, тек што је била приспјела са скадарског ратишта, увеличала опште весеље ... И када је завршен

³⁵ Vratislav Černý: *V hlavním meste Černe Hore*. V Praze, стр. 70-72.

³⁶ Ibidem.

Други балкански рат Букурештанским миром 28. јула 1913, тај датум је свечано прослављен у црногорској престоници. Војна музика је тада интонирала црногорску народну химну и заједно са окупљеним народом манифестовала радост; пред дипломатским представништвима Србије и Грчке пјеване су химне ових држава и патриотске пјесме.³⁷

И 1914. године у неколико наврата свирала је Војна црногорска музика чије је музицирање утихнуло 15. јула 1914, када је краљ Никола објавио општу мобилизацију Црногорске војске, а 24. јула исте године и рат Аустро-Угарској. Отада до почетка 1916. године чланови Црногорске војне музике налазили су се на ратишту, гдје су били на располагању разним војним јединицама. Када је, међутим, средином јуна 1915. Црногорска војска заузела Скадар на прославу тог тријумфа на њеном челу била је Црногорска војна музика, која је свирала кроз град на Бојани и испред велике зграде у којој су генерал Радомир Вешовић, гувернер Скадра, и Алекса Вуков Мартиновић, конзул црногорски у Скадру, примали честитке.

И током јула и августа 1915. године било је неколико свечаних приредби на Цетињу, на којима је учествовала Црногорска војна музика, а имала је и неколико наступа у Градском парку.

Напосљетку треба рећи да су, мање-више, сви успјеси Друге црногорске војне музике на Цетињу - у периоду 1889-1915. године - везани за име капелника Франтишека-Фрања Вимера. Он је за релативно кратко вријеме од готово неписмених горштака године 1889. организовао у Подгорици Другу књажевску војну музику. У Подгорици је 1892. учествовао у конституисању Пјевачког друштва "Бранко", којему је кратко вријеме био хоровађа. Годинама је био наставник Дјевојачког института "Царице Марије" на Цетињу, а такође и Гимназије. На Цетињу је утемељио 1889. године, поред дувачког, и гудачки оркестар.

Уз то, годинама је водио Пјевачко друштво "Његош" и доприносио његовом угледу. Упућивао је неколико даровитих Црногораца на школовање и усавршавање у Праг, међу којима и два истакнута диригента са Цетиња: Алексу Ивановића и Јована Милошевића.³⁸ Ф. Вимер је компоновао сплетове народних пјесама, плесне композиције и корачнице.³⁹

Фрањо Вимер се бавио и журналистиком и музичком публицистиком. Био је дописник разних листова у Прагу, Петрограду и Берлину. Слао је, по правилу, ексклузивне дописе из Црне Горе. Најчешће је објављивао у прашким новинама *Народни лист*, под шифром Wr.⁴⁰ Потоњу

³⁷ *Глас Црногорца*, Цетиње, XXXIX/1813, бр. 33, 29. VII, стр. [2].

³⁸ Уп. Г. Крајичић: *op cit.*, стр. 9.

³⁹ Јован Милошевић и Рагко Ђуровић: *Вимер (Wimer)*. - У: *Музичка енциклопедија 2*, Загреб, МСМЛXIII, стр. 766. Потпис: Ј. Мвић и Р. Ђ.

⁴⁰ Види Алфабетски регистар аутора у "Библиографија о Црној Гори на чешком језику 1801-

деценију и по живота боравио је и стварао у Скопљу, Вршцу и Загребу. Умро је у Загребу 1935. године у 75. години живота.⁴¹

3. КРЕАТИВНИ ОБЛИЦИ МУЗИЧКЕ УМЈЕТНОСТИ

Послије формирања Војне музике на црногорском двору, музичка настајања су живнула. Све већма се поклања пажња музичкој култури и на двору и ван њега у престоници. Поред професионалних музиканата, стварају и композитори-аматери, као на примјер *Шпиро Огњеновић* (Котор, 1843 - Цетиње, 1914), секретар Министарства финансија Књажевине Црне Горе, и престолонаследник *Данило Петровић-Његош* и нарочито брат му - књаз *Мирко Петровић-Његош* (Цетиње, 1879-Беч, 1918). Огњеновић је компоновао корачнице (*Братски цвијет*), стихове из “*Балканске царице*” Николе I, више љубавних и црквених пјесама. Интересантно је напоменути да је Огњеновић вјероватно први покушао да компонује стихове из “*Горског вијенца*” (“Посвету праху оца Србије”). Покушавао је и да увјежбава ове композиције са хором. Иако су то почечи и мање успјели покушаји, ипак треба да се помену.

Престолонаследник Данило компоновао је музику на очеву пјесму *Онамо, онамо*, и објавио је у Прагу,⁴² док је књажевић Мирко компоновао и објавио у Риму *Фердинанд мари* и валцер *Мали прољећни цвијет* (за клавир и оркестар) и војнички марш *Успомена на Рим*. Потом је компоновао музику за очеву драму у стиховима “*Балканску царицу*”, књажеву химну, композиције - романсе за пјевање у пратњи клавира, *Јоште јуче* Ратхауза, *Молитву* Б. Радичевића, *Ја опет слушам твој тихи збор* Локвицкаја, *Кажми мени*, *Изгубљена срећа*, *Моја игра*, *На Лунару*, Ђуре Јакшића, о којима је стручна критика у српској и хрватској штампи доста похвално писала.⁴³ Уз то, компоновао је и једину црногорску оперу, која је извођена у Монте Карлу.⁴⁴ Композиторски рад Ш. Огњеновића, Данила и Мирка Петровића је утолико значајнији

1991”, Цетиње, 1993 (ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА, том IV, књ. 3(2, стр. 842).

⁴¹ *Novosti*, Zagreb, 29. маја 1935; *Зетски гласник*, Цетиње, 1935, бр. 44, 1. VI, стр. 4; НЛ: *Jugoslavensky hudebnik z Česh. František Wimmer, negdejší dvorní kapelník krále Nikolý, zamčel*. – *Česke slovo*, 1935, 2.VI, стр. 4.

⁴² Др Мирослав Лукетић: *Син првјенац био је композитор.Музика за пјесму”Онамо, онамо” коју је компоновао Данило Петровић чува се у Прагу.*-Побједа, Подгорица, 12. јул 2003, стр46.

⁴³ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, стр. 307.

⁴⁴ Др Мирослав Лукетић: *Извођење црногорске опере у Монте Карлу.Прољећни цвијет.*- Побједа, Подгорица, 24. мај 2003, стр.39.

што представља први покушај музичке дјелатности домицилних музичара-аматера.

Од композитора домаћег поријекла, који су својим именом и стваралаштвом доприносили развоју музичке културе у Црној Гори, треба посебно споменути Доњокрајца *Јована Иванишевића* (Цетиње, 1861 - Праг, 1889) - првог школованог музичара из Црне Горе. Иванишевић је завршио средњу школу у Београду и уз помоћ (стипендију) српске владе студирао Школу за оргуље у Прагу код З. Фибиха. Након четворогодишњег студирања (1885-1889), дипломирао је у Прагу и потом, несрећним случајем приликом клизања на леду утопио, се у Влтави. Иванишевић је компоновао скромнија дјела за оркестар, плесне композиције, корачнице за клавир, хорска дјела и соло-пјесме. Између осталих, он је у Прагу компоновао и објавио црногорску химну *Убавој нам Црној Гори*, према стиховима Јована Сундечића, и пјесму Радоја Рогановића - Црногорца поводом вјеридбе принцезе Милице. Урадио је и приручник *“Школа нотног пјевања”*, са упутствима за учење основних школа, и *“Упутство за предавање певања у основној школи”*, које је остало у рукопису.⁴⁵

Сем значајног наставно-педагошког рада и дјелатности на музичком просвјештавању на Цетињу, виолончелиста *Роберт Толингер* (Hlubaka, 1859 - Шабац, 1911), као наставник музике у Цетињској гимназији, Дјевојачком институту и Богословији, оставио је значајног трага као композитор. Још прије доласка на Цетиње компоновао је кантату *Косовка*, коју је завршио са *“Онамо, онамо”*! По доласку у Црну Гору убрзо је завршио композицију за клавир *Са Ловћена, Црногорском војнику* (Р. Рогановића) и низ других за клавир и соло-пјевање. Писао је и разна дјела на црногорске мелодије. Његов композиторски опус врло је опсежан; објавио је двадесетак композиција, а у оставштини их је два пута више.⁴⁶ О њему је писано да је један од оних музичара *“који праве епоху и који су златним словима забиљежени у историји лијепих умјетности”*.⁴⁷ Његове приредбе и музичке нумере на сцени Цетињске читаонице памћене су као изванредна музичка остварења. Стога је његов утицај у цетињској средини и на публику престонице Црне Горе био огроман. Посебно је утицао на даровитије појединце да више пажње обрате подизању властите музичке културе.

⁴⁵ Уп. : Др Перо Шоћ: *Први композитор из Црне Горе*. - 10 година Средње музичке школе “Његош”, Цетиње-Котор, 1946/47-1956/57, стр. 26-43; Рудолф Ј. Кранбацер: *Композитор Јован Иванишевић*. – Овдје, Титоград, III/1971, бр. 22 (март), стр. 20.

⁴⁶ Уп. : Др Душан Ј. Мартиновић: *Роберт Толингер (1859-1911)*. - У: *Портрети III*, Цетиње 1990, стр. 7-39.

⁴⁷ Др Клеантес Теодоридес: *Из Читаонице*. - Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 6, 4. II, стр. [3]. Потпис: Др. К. Т.

И Чех Франтишек-Фрањо Вимер, “аутор плесних композиција, корачница и рапсодичних дјела на народне мелодије” (*Данилов марш*, *Парадни марш* и други, полка *Јелена*, валцер *Шумске виле*, потпури из мотива црногорских народних пјесама) заорао је дубоку бразду у подизању музичке културе и унапређивању музичког живота на Цетињу.

И Вимеров претходник Антон Шулц писао је музичка дјела за потребе свог оркестра, посебно корачнице, служећи се црногорским народним напјевима. Забиљежено је да је компоновао и једну оперету из црногорског живота, која је приказивана у Котору и на Цетињу, али, на жалост, временом је она изгубљена.

Капелник Вимер одабирао је даровите младиће из Црне Горе и подучавао их у свирању дувачких инструмената и теорије музике. Репертоар војног ансамбла који је водио био је класичан, као и осталих војних музика разних земаља тадашњег свијета, што значи да Црногорцима ни у том погледу није недостајало амбиција, а и да је Војна музика на Цетињу била на врло пристојном нивоу. Вимер је био омиљен не само на двору већ и у народу. Као диригент постао је управо легендаран, тако да кад би доцније неко пошао да студира дириговање, обичавало се рећи: “Иде да учи за Вимера”.⁴⁸

Вимер је као солидни музички педагог најдаровитије младиће предлагао да се музички образују на одговарајућим школама у иностранству. Његовом заслугом послато је двадесетак младих Црногораца на музичко школовање у Чешку, а међу њима су, као што је већ речено били и диригенти *Алекса Ивановић* (Цетиње, 1888-Подгорица, 1940) и *Јован Милошевић* (Цетиње, 1895-1959). И Ивановић и Милошевић су завршили музичке студије у граду на Влтави, били истакнути црногорски хоровађе и музички педагози. Обојица су били наставници музике у Цетињској гимназији и хоровађе Пјевачког друштва “Његош”. И један и други су компоновали.

Јован Милошевић се огледао у компоновању хорских композиција, у обради народних мелодија и оркестарских минијатура, претежно за дувачки оркестар. Иако невелик Милошевићев “композиторски опус, једноставан и непретенциозан у изразу, солидарношћу техничке фактуре остаће значајан као документ свог времена и као вриједан допринос првих развојних етапа музичког стваралаштва у Црној Гори.”⁴⁹ Па, ипак, много је значајнији мелографски рад Јована Милошевића. “Путујући по свим крајевима Црне Горе неуморно је биљежио народне мелодије, груписао их у цјелине, хармонизовао и обрађивао за хорске саставе и тим поставио

⁴⁸ Антон Погачар: *Музичка настојања у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека*. - 10 година Средње музичке школе “Његош”, Цетиње-Котор 1946/7-1956/7, стр. 22.

⁴⁹ *Музички гласник*, Подгорица, II/1998, бр. 3, јануар-март, стр. 4.

темеље црногорске етномузикологије. Збирка ових народних мелодија (од неколико стотина), недавно је угледала свјетлост дана; представља драгоцјену грађу за проучавање црногорског музичког фолклора...”⁵⁰

Када је ријеч о музичком фолклору Црне Горе треба посебно споменути чешког етномузиколога *Лудвига Кубу*, који је у Црној Гори боравио и истраживао народни мелос у неколико наврата (1890-1891, 1906. и 1910) и записао 250 различитих напјева. Куба је доста учинио за популарисање црногорског музичког фолклора, који је до њега врло једнострано оцјењиван. Његови записи су важни и за реконструкцију цетињског музичког живота.⁵¹

По позиву књаза-пјесника Николе Првог, године 1888. повремено је боравио на Цетињу *Дионисије де Сарно сан Ђорђо* (Напуљ, 1856-Пераст, 1937), диригент грађанске музике у Котору (1886-1892) ради писања опере по књажевом либрету. Компонувао је “Балканску царицу” (1891) за хор и гудачки оркестар, затим, црногорску химну, Сундечићеву пјесму поводом пунољетства престолонаследника Данила, “*Коло Црна Гора*” приликом вјеридбе принцезе Милице и др. Најпознатије штампано дјело де Сарнове је опера “*Балканска царица*”, издање удешено за пјевање и гласовир” (Трст-Болоња, 1891). Његова друга опера “*Горде*”, према драми Лазе Костића из црногорског живота, изгубљена је у рукопису.⁵²

Црногорски музички фолклор, и црногорски мотиви уопште, доста су рано привлачили пажњу старих музичара-композитора, који су се одушевљавали прегнућем људи настањених на љутом кршу, у вјековној борби за голу егзистенцију и са бројним непријатељима, спољним и унутрашњим. Примјера ради треба истаћи да су познате пјесме Ђуре Јакшића “*Црногорац Црногорки*” и “*Падајте браћо*” компоноване више пута (Александар Морфидис Нисис, Корнелије Станковић, Даворин Јенко, Иван Зајц, А. Добронић, Вацлав Ведрал, Гв. Хаавлас); “*Балканску царицу*” компоновао је и грчки композитор Д. Гиоргис, а црногорску химну *Убавој нам Црној Гори*, А. Даворовић и Ф. Грбич.

Све је то, као и многобројна гостовања страних музичара - истакнутих појединаца⁵³ и пјевачких друштава,⁵⁴ позитивно дјеловало на кул-

⁵⁰ Јован Милошевић: *Записи народних пјесама из Црне Горе / приказ средила мр Злата Марјановић*. - Подгорица 2000, 204 стр.; 24 цм.

⁵¹ Марко Рогошић: *Јован Милошевић*. - Музички гласник, Црне Горе, Подгорица, II/1998, бр. 3 (јануар- март), стр. 4-5.

⁵² Уп.: Лудвиг Куба, *У Црној Гори. Путеви предузети са намјером сакупљања народних пјесама*, Подгорица, 1996, 460 стр. + 130 Албум.

⁵³ Др Милош И. Милошевић: *Дионизио де Сарно сан Ђорђо са нарочитим освртом на каторски период музичког рада 1886-1892. год. (поводом стогодишњице рођења 1856-1956)*. - 10 година Средње музичке школе “Његош”, Цетиње-Котор, 1946/7-1956/7, стр. 185.

⁵⁴ Међу познатијим појединцима помињемо: оперску пјевачицу З. Остојић, из Београда

турну атмосферу на Цетињу и било стимуланс за конституисање и рад цетињских пјевачких друштава.

Dušan MARTINOVIĆ

*A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF MUSIC
ART IN MONTENEGRO*

Summary

The article contains three segments: First Montenegrin military orchestra (1871-1879), Second Montenegrin military orchestra (1889-1916) and Creative forms of music art in Montenegro.

The first chapter tells about First Montenegrin military orchestra which started its work within organization of Cetinje library. The conductor was Anton Shultz, a Czech, who was engaged by Montenegrin ruler Nikola I during performance of "Jedinstvo" from Kotor in Cetinje on 11th November 1871. This orchestra was active until 1879 when they stopped their work.

In the second chapter the author writes about Second Montenegrin military orchestra in Cetinje (1889-1916) and its conductor Frantisek Vimer, Czech, (1865-1935) who achieved extraordinary success and popularity among in management of this military orchestra for twenty seven years.

The third segment relates to creative forms of music art: composers (amateurs and professionals) in Montenegro: Špiro Ognjenović (1840-1914), brothers of Danilo Petrović (1871-1939), the heir of the throne and prince Mirko Petrović Njegoš (1879-1918). Both sons of king Nikola were gifted musicians and they were composers. Besides them other national and foreign composers are described: Jovan Ivanišević (1861-1889), Czech Robert Tolinger (1859-1911), Aleksa Ivanović (1888-1940), Jovan Milošević (1895-1959) and Dionisije de Sarno san Giorgio (1856-1937), with basic data on their music opus.

(1889); Н. Д. Славјанског и Ст. Дескашева (1896); Ж. Савић и Некобе (1899); Коста Травањ, из Вршца (1901); А. Бошке (1910); Клементина Вутје (1912); Италијанско пјевачко друштво под руководством г-ђе Gerstot (1890); Пјевачко друштво из Београда (1893); Бечко музичко друштво Wafelharmonclub (1899); Оркестар В. Грегориа (1900); Српско академско пјевачко друштво "Балкан", из Загреба (1907); Тамбурашки збор из Вирицбурга, Баварске (1907); Оријентални путнички клуб, из Лајпцига (1907); Београдско пјевачко друштво (1910) и др.

Драган НОВАКОВИЋ*

ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Апстракт: Извојевана победа у борби за црквену и школску аутономију пробудила је енергију српског народа у Босни и Херцеговини, који је одважно ступио на историјску сцену и сународницима послао јасну поруку да је политички сазрео и да се на њега може рачунати приликом реализовања пројекта о националном уједињењу. Настојећи да амортизује и отупи оштрицу народног отпора и спречи евентуалне негативне реакције међународне јавности због тешког положаја Срба, донета је одлука, да се после деценијских преговора, усвоји Уредба о аутономији којом је испоштована већина захтева народних представника и јерархије. Актом о аутономији створени су услови да се анаксија изврши са мање последица и у бољим условима почну припреме за велики светски сукоб и планирани обрачун са Србијом.

Увод

Намеру Русије да самостално и у своју корист реши “источно питање” стварајући у Сан Стефану велику Бугарску, осујетиле су велике силе кроз више одлука донетих на Берлинском конгресу 1878. године. Исцртавајући нове границе на Балкану, Аустро-Угарској је, сагласно члану XXV Берлинског конгреса и у складу са Аустројско-турском конвенцијом од 29. априла 1879. године, дозвољено да окупира Босну и Херцеговину.¹ Одлуке великих сила довеле су до незадовољства српског на-

* Аутор је научни сарадник, Министарство вера, Београд.

¹ “Једна од најсудбоносијих одлука Берлинског конгреса било је одобрење Аустро-Угарској да окупира Босну и Херцеговину. На предлог британског премијера Дизраелија, уз безнадежно опирање Турске, ова одлука је донета онако како је у Бечу припремано током ове три године источне кризе”, Ч. Попов, *Србија у источној кризи*

рода, који се тешко мирио са чињеницом да је једног окупатора заменио други и да се морају одложити планови о националном уједињењу.² Војно запоседање Новопазарског санџака, као дела ранијег Босанског вилајета, Аустро-Угарска је учинила “с јасном намером да раставља Србију од Црне Горе и да тим поседом отвори себи даљи пут према Солуну.”³

Знајући сложеност прилика у Босни и Херцеговини и повезаност верског и националног код Срба и муслимана, аустријски цар Фрањо Јосиф издао је 25. јула прокламацију за народ у којој је истакнуто и следеће: “Наше оружје штитит ће свакога, а неће тлачити никога. Заповиједа свијетли Цар и Краљ, да сви синови ове земље имају уживати једнако право по закону; да сваколици имају штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога. Ваши закони и уредбе неће се самовољно укидати и штедит ће вам се светиње и обичаји ваши”.⁴ Чланом два Конвенције, потписане између Аустро-Угарске и Турске, “осигурава се онима који живе или се баве у Босни и Херцеговини, слобода и спољни обреди свих постојећих вера”.⁵ Загарантована права била су само форма, јер је окупатор одмах разрадио свеобухватну стратегију и преузео више различитих мера и поступака ради трајног везивања БиХ за двојну монархију и стварања услова да се у погодним историјским околностима, као крајњи циљ, изврши анексија.⁶

Конвенција са Васељенском патријаршијом

Окупацију Босне и Херцеговине Српска православна црква дочекала је под окриљем Васељенске патријаршије, чију јурисдикцију је прихватила после укидања обновљене Пећке Патријаршије 1766. године. Новом господару није одговарало успостављено канонско јединство, а посебно утврђено право султана да именује и потврђује избор митрополита.⁷ Ради одвајања цркве у БиХ од свог духовног центра у Цариграду,

¹ 1875-1878, Историја српског народа, пета књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд 1994, стр. 414.

² Видети, М. Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, шеста књига, први том, 1994.

³ В. Ћоровић, *Историја Срба*, трећа књига, Београд 1989, стр. 144.

⁴ В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом”, Београд 1935, стр. 33.

⁵ Исто, страна 33-34.

⁶ Првих година окупације створена је царинска унија између Аустро-Угарске и БиХ, извршен попис становништва и уведена редовна војна обавеза.

⁷ Тешке унутрашње прилике, сталне борбе хришћанских народа и притисак великих сила допринели су да током XIX века Порта предузме неке мере ради побољшања положаја православне цркве: “Да би колико-толико поправио зло стање, султан Абдул Мецид (1839-1861) прогласио је 2. новембра 1839. равноправност и слободу сваке

Аусто-Угарска је применила добро познату политику о придобијању дела утицајног домаћег становништва и више јерархије православне цркве за реализовање својих планова. Наклоност новој и модерно организованој држави није било на почетку владавине тешко обезбедити, будући да је српски народ добро памтио свирепост вековног турског господара и грабљивост и колаборацију са османском администрацијом црквене јерархије постављане од Васељенске патријаршије.⁸ Преко посланика у Истамбулу, Аустро-Угарска је настојала да приволи Цариградску патријаршију да дотадашња права султана у погледу именовања и потврђивања митрополита у БиХ пренесе на аустријског цара. Преговори су били сложени, али се ситуација значајно променила када је јануара 1879. године за новог васељенског патријарха изабран Јоаким трећи. Аустријска страна понудила је у првој фази преговора новом патријарху 3000 форинти за његов пристанак да се јерархија не рукополаже без сагласности Беча. Преговори су настављени и окончани 28. 3. 1980. године потписивањем Конвенције од седам тачака, којом је обезбеђена извесна аутономија Српске цркве у односу на Васељенску патријаршију, али и дато право аустријским властима да се мешају у унутрашње ствари

вероисповести у Турској (хатишериф од Гилхане). А да дате слободе не би остале мртво слово на хартији, образовано је и нарочито царевинско веће (танзимат) у које су ушли као чланови и представници хришћана. Нарочитом султановом ирадом из јуна 1853. изражена је потреба за преуређењем хришћанске цркве у Турској... Под притиском европских сила султан је 18. фебруара 1856. објавио хатихумајун којим је хришћанска црква у Турској стављена под заштиту међународног права и тачно је утврђен однос између државе и цркве.”, Р. Веселиновић, *Историја Српске православне цркве са народном историјом, књига два (1766-1945)*, Београд 1966, стр. 173. Овај цитат показује да је Српска црква у БиХ за време турске владавине имала нека права која је Аустро-Угарска настојала да поништи.

⁸ Први план био је да се епархије у БиХ организационо повежу са Карловачком митрополијом и тако избегне директна надлежност васељенског патријарха да бира вишу јерархију и султана да је својим указом поставља. Сарајевски митрополит Антим, иначе фанариот - постављен од Васељенске патријаршије, упутио је 16. августа 1878. године преко Карловачке митрополије писмо аустријском цару у коме је изразио лојалност и затражио пензију. Писмо митрополита протумачено је као жеља да се епархије у БиХ одвоје од Васељенске патријаршије и ставе под јурисдикцију Сремских Карловаца. План је подржао и министар иностраних послова Аустро-Угарске, а преко њега и лично цар Фрањо Јосиф I. После укључења стручњака и разматрања тог питања од стране Босанске комисије у Бечу, која је била задужена за сва питања у вези БиХ, закључено је да издвајање није могуће без споразума са Цариградом. Канонски разлози нису били пресудни у одлуци да се одустане од тог плана, већ и неповерење Беча у Србе, који су везаност за Цариград користили у борбама за верску аутономију. Видети, В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959.

Цркве и одлучујуће утичу на избор јерархије.⁹ Конвенцијом је утврђено “да се затечени митрополити потврђују и задржавају на својим столицама, да аустро-угарски владар има право именовања митрополита на упражњене столице у Сарајеву, Мостару и Тузли, али и право отпуста истих по претходној сагласности Васељенске патријаршије; митрополити наведених места обавезно ће спомињати име васељенског патријарха приликом обреда и богослужења и од њега ће набављати свето миро (уље). Аустро-Угарска се обавезала да исплаћује годишње Васељенској патријаршији износ од 58.000 гроша у злату уместо каноничке субвенције које су јој дотле давале све три босанско-херцеговачке епархије”.¹⁰

После потписивања Конвенције окупациона управа преузела је више мера са циљем да успостави што чвршћу контролу над све три епархије, (дабробосанска, херцеговачка и зворничко-тузланска) које су тада постојале у Босни и Херцеговини. Митрополитима су одређене државне плате, што је у пракси довело до забране прикупљања посебног додатка намењеног њиховом издржавању.¹¹ Дабробосански митрополит Антим, иначе Грк по народности, пензионисан је и на његово место, после дужих консултација између министарстава у Бечу и Земаљске владе у Сарајеву, царским указом од 20. 12. 1880. године, постављен архимандрит Сава Косановић.¹² Одлуком надлежних државних органа

⁹ О Конвенцији видети више, Б. Маџар, *Конвенција о положају Православне цркве у Босни и Херцеговини закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије*, Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. XI-XII (1975-1976).

¹⁰ Р. Веселиновић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини*, “Српска православна црква 1219-1969, Споменица о 750-годишњице аутокефалности, издање Светог архијерејског синода”, Београд 1969, стр. 324. Превод текста Конвенције објављен је у *Шематизам православне митрополије и архидијацезе дабробосанске за 1884-1886*, Панчево 1886.

¹¹ Позивајући се на одредбе Конвенције из 1880. године, Земаљска влада је посебном наредбом забранила митрополитима да убирају таксе за следеће обреде: венчаница (такса за брачне дозволе); јабука (такса за рукоположење); синђелија (такса за додељену парохију); батика (годишња накнада пароха свом митрополиту) и за освећење цркве, *Наредба земаљске владе за Босну и Херцеговину, да се укину таксе и пристожбе, што су их источно-православни митрополити до сада потраживали од свештенства и вјерних (објављена 14. августа 1886., под бројем 38815/1)*, Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, година 1886, Земаљска штампарија, Сарајево 1886, стр. 487-489.

¹² Сходно Цариградској конвенцији архимандрит Сава био је дужан да се обавезе на лојалност новом господару: “Донесена је одлука да се Сава Косановић позове у Беч где треба да се обавезе да ће ‘бити одан царској и краљевској влади, да ће њене интересе према могућностима заштитивати, да ће се лојално политички држати, да ће бити далеко од свих интрига и најзад да ће се према васељенском патријарху понашати како треба и не давати повода за тужбе””, В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине

13. 8. 1883. године у Сарајеву је основана Конзисторија, чији је основни задатак био да се преко чланова, које је плаћала Влада, успостави потпуна контрола над свештеницима.¹³ Конзисторији је дато право, да мимо постојећих канона, поставља и разрешава свештенике, премешта их са једне парохије на другу и изриче казне онима за које оцени да се не понашају у складу са очекивањима новог господара.¹⁴

Наметање уније и рад митрополита Саве Косановића

Преузевши Конвенцијом и другим наредбама у великој мери контролу над Српском црквом, окупационе власти приступиле су реализацији амбициозно замишљеног плана о превођењу српског народа у

1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959, стр. 58. Видјети, такође, С. Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић*, Исто, страна 76-82.

¹³ Састав Конзисторије утврђен је у члану 3: “Ова под управом епархијског епископа делујућа област зове се конзисторија источно-православне епархијске дијецезе сарајевске, и састоји се 1. од 4 права члана, плаћена према точки 2. а) и б) наредбе ц. и кр. заједничког министарства од 19. марта 1882. Бр. 1914/І. Б. Х., и 2. од почасних чланова, које свеколике именује Његово Величанство цар и краљ на тројни предлог, што га у споразуму са земаљском владом има подастријети архиепископ и митрополит. Чланови конзисторије могу припадати мирскоме као и монашкоме свештенству; ови чланови не смију бити међу собом нити пак с митрополитом стојати у сродству све до четвртог степена каноничког права, било то сродство крвно или помијешано. Како прави, тако и почасни чланови заверавају се земаљској влади и митрополиту, да ће званичне своје дужности савјесно вршити.”, *Пословни ред за источно-православну епархијску конзисторију архиепископа и митрополита сарајевског (Одобрен Превизишном одлуком од 12. августа 1883., објављен наредбом земаљске владе за Босну и Херцеговину од 26. фебруара 1884., број 16324 ex 1883.)*, Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, година 1884, Тисак земаљске тискарне, Сарајево 1884, стр. 49-50.

¹⁴ Надлежност Конзисторије обрађена је у другом поглављу под називом Агенде. Чланом 9. утврђено је да “делокругу конзисторије припадају они послови епархијске дијецезе, које епископ по канонским правилима има вршити уз савјет и потпору презвитерија”. Спецификујући овлашћења у духовној области, надлежности су подељене на следећи начин: А. Агенде које епархијски епископ лично врши; Б. Агенде, које зависе од закључка конзисторије и Ц. Агенде, које потпадају једино надзору конзисторије. Акт о оснивању Конзисторије веома је опширан и у њему су са уобичајеном аустријском педантношћу прецизно наведени органи, поступак и делокруг рада Конзисторије. Састоји се од 120 чланова и следећих делова: Опће установе; Агенде; Реферат за послове управе; Израђивање пословних комада у Конзисторији; Уток и Вршење конзисторијалних послова за времена, док је упражњена епископска столица, Исто, стране 49-76. Окупациона управа установила је 1897. године и Конзисторију за Захумско-херцеговачку митрополију, чије је седиште било у Мостару. Будући да су основне одредбе биле сличне Конзисторији, основаној за Дабробосанску митрополију 1883. године, сматрамо да нема потребе да се шире образлажу, Видети, *Гласник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, 1897. година, Земаљска штампарија, Сарајево 1897.*

унију. Избором језуите Јосипа Штадлера, професора Теолошког факултета у Загребу, за сарајевског надбискупа притисак је појачан, а прозелитизам добио институционалне форме.¹⁵ Самовољно је мењан састав црквено-школских општина, контролисане свечаности и јубилеји, ограничавана прослава Ђурђевдана, ометано формирање певачких друштава, забрањивана употреба ћирилице, спречавана изградња и поправка цркава, изbacиване слике српских светаца из учионица, постављани католици за учитеље у српским школама, наметани неприкладни уџбеници, форсирано хрватство, вршена дискриминација Срба приликом запошљавања у државну службу и спречавано истицање српске заставе. Лист “Балкан”, покренут у Загребу, имао је задатак да објављивањем текстова на ћирилици заведе лаковерне Србе и приближи им учење Католичке цркве.¹⁶ Језуитска пропаганда добила је такве размере да је напуштање православља, као начин спашавања Срба, понуђен директно и митрополиту С. Косановићу: “Пре неколико дана посетио га је гроф Мјерошевски који му је без околишења понудио да са својим свештенством и народом треба да приступи унији. Обећао му је, наводи даље Косановић, све већма богатство и покушавао да му докаже, да је за наш народ једини спас да се обратимо на моћни Рим. Надаље је гроф Мјерошовски објашњавао Косановићу да би у том случају Србима била остављена слобода литургије и других обичаја источне цркве.”¹⁷ Поводом

¹⁵ Видети следеће чланке: *Вјештачко умножавање римокатолика у БиХ; Званично имовно потпомагање римске а уназађивање других вјера и Насилно поримокатоличавање*, Поглавља из босанско-херцеговачког зборника VII Римска пропаганда у Босни и Херцеговини од времена аустро-угарске окупације, Издање друштва “Рада”, Милетићева штампарија, Нови Сад 1903. Аутор није познат. Наведени текстови прештампани су у зборнику *Православље, вријеме и Босна*, Бели анђео, Шабац, Српска православна црквена општина Добој, Шабац 2002, стр. 79-149.

¹⁶ Нови управљач Босне и Херцеговине посебне напоре улагао је да наметне латиницу као обавезно писмо свим грађанима: “Ту прије свега видимо, да је земљу преправило читаво море туђинаца чиновника, махом римокатоличких вјероисповједника, који су доведени или само дошли из бијела свијета, и који се надмећу у мржњи према ћирилици, тој старој писменици, коју је некада цео народ у Босни и Херцеговини од све три вјере као своју властиту признавао и неговао. Земаљске власти и судови послују латиницом, само да народ приморају, да науче и знаде, а лијепи и питом народни језик тако унакажују, да је права брука и срамота, те народ писаније њихово и не разумије, и онда му још веле час да је то ‘хрватски’ час ‘земаљски’, а час ‘босански’ језик... Сјем тога, као што смо већ напријед споменули, редовно се латиницом уредује, и сви написи над уредима, све објаве, као и сви натписи, који обиљежавају путове, жељезнице, улице итд. редовно су само латиницом исписани, а тек гдјегдје се срамежљиво промаља запостављена ћирилица.”, *Насилно наметање латинице*, Исто, стр. 150 и 155.

¹⁷ В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, пед-

те понуде, неуобичајене и за тадашња тешка времена, Земаљска влада преместила је свог високог званичника Мјерошевског, а реаговали су и неки листови проценивши да такви поступци наносе штету аустроугарској политици. Митрополит је тим поводом упутио окружницу свим свештеницима с упозорењем да буду опрезни и воде рачуна о римској пропаганди која се несметано води широм Босне.¹⁸ Окружница митрополита С. Косановића била је повод надбискупу Ј. Штадлеру, да заједно са бискупом мостарско-дувањским, одговори путем “отвореног писма” у коме се оспоравају сви наводи о католичкој пропаганди и суштина полемике своди на догматско-теолошка питања. Проценивши даљу полемiku великодостојника две цркве као штетну, власти су забраниле митрополиту С. Косановићу да одговори на “отворено писмо” католичких бискупа. Став митрополита поводом тога био је више него јасан: “Косановић је одговорио да је провоциран и да мора одговорити, иначе ће га православни народ сматрати нулом и неспособним да заступа интересе своје цркве, или можда да му је сама влада везала руке због повлашћивања католицима.”¹⁹ Централно место у одговору, објављеном 10. 9. 1883. године, заузимају многобројни примери католичке пропаганде међу православном децом у државним школама, која се спроводи наметањем и употребом књига различитих садржаја штампаних латиницом. Непоштовање изричите забране да не полемиче са католичким бискупима довело је митрополита у тежак положај, јер је тим чином показао недозвољиву самосталност у одлучивању. Одлука о смени популарног митрополита није могла бити лако донета, тако да је у кампању, по налогу Владе, укључено и више листова износећи различите неистине о његовом раду: “Косановићу су лакше падали директни напади Беча и Рима него клевете извесних српских листова. Ти су напади тешко падали на душу поноситог и осетљивог владике. Зато му је било свега доста. Отежао му је притисак Рима који је долазио преко Беча, односно Земаљске владе за Босну и Херцеговину. Била је претешка невоља кад је он, инспи-

сетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959, стр. 59.

¹⁸ На католичку пропаганду митрополит С. Косановић жалио се и васељенском патријарху: “Но с друге стране ја сам опазио опаку струју и правац са запада, који је наперен против наше цркве и вјере и који јако засјеца у будући живот православног народа ове провинције. Језуити, траписте, милосрдне сестре, сестре Божије љубави, досељени Њемци итд., преплавили су Босну и свуда подижу небројена огромна зданија, цркве и манастире, пружајући примамљивим средствима да добију православну младеж... Очито државне власти упливишу да се што више умали број вероисповједних православних школа.”, Р. Грђић, *Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини*, Исто, стр. 93.

¹⁹ В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, Исто, стр. 60.

ратор ослободилачких напора Босне и Херцеговине, био принуђен да се уклони. Морао је доћи крај борцу за веру и народна права, јер су устале против њега разне видљиве и невидљиве силе. Доведен је био, како је он мислио, у питање и његов понос.²⁰ Желећи да тим чином изрази противљење аустроугарској владавини и поштујући устаљену канонску процедуру, С. Косановић је поднео оставку надлежном васељенском патријарху. Аустројски органи били су затечени тим поступком, јер су поново дошли у позицију да преговарају са Васељенском патријаршијом о питањима за која су били уверени да су решена Конвенцијом из марта 1880. године. Посланик Аустро-Угарске у Цариграду успео је да убеди патријарха да право постављања и разрешења митрополита у БиХ припада цару и да постоји само обавеза да се о извршеним променама у писменој форми обавести Патријаршија.²¹ Указом цара од 2. 8. 1885. године прихваћена је оставка и С. Косановић је пензионисан, тако да се Аустро-Угарска ослободила једног великог противника и жестоког борца за права српског народа.²² Оставка популарног митрополита изазвала је велико узбуђење међу Србима неспремним да се одрекну вођства угледног и способног човека, тако да су се његови разлози за прерано напуштање одговорног положаја тумачили на различите начине: “Дајући оставку Косановић је учинио погрешан потез. Требало је да остане до краја и да трпи са паством, тешећи је својим залагањем. Зашто то није учинио исто је тако тешко објаснити као и рећи зашто су витешки духови одједном сустали, као вожд Карађорђе 1813. године и краљ Никола 1916. године. Тај његов интимни разлог није никада јасно исказан. Још

²⁰ Ј. Дајковић, *Оставка митрополита Хаџи Саве Косановића*, Исто, стр. 83.

²¹ В. Божићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, Исто, стр. 61-62.

²² Разлози за повлачење са дужности С. Косановића најбоље ће се видети из следећег цитата: “У писму стоји (мисли се на писмо С. Косановића): да су се власти безобзирно мешале у управу православне митрополије, конзисторије и богословије; да га је власт укорила што је у једној посланици тврдио да римска пропаганда насрће на православље, а то, по схватању владе, вређа римску цркву, и власт је захтевала да он своје тврдње опозове, па да у другој посланици изјави да нема пропаганде; да су му заповедали да по жељи власти премешта свештенике, и то под претњом заточења; да је влада створила нарочити орган (конзисторију) да сеје смутње и неслогу између свештеника и народа, а од свештеника да ствара шпијуне и изазиваче; да му, као епископу, није било могуће радити за православље, јер је био окружен наметнутим му владиним шпијунима у конзисторији и богословији, катихетама и војним свештеницима; да су му полицијски комесари додијавали саветима да тера политику на штету свога народа и домовине; да му је било забрањено да у одбрану православља одговори на ‘отворено писмо’ бискупа Штадлера; да се римска пропаганда свом силом окомила на православље, помагана од владе свим средствима и на све начине.” В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустроугарском управом”, Београд 1935, стр. 36.

увек је недоречен, необјашњен. Понекад је унутрашњи свет човека сувише загонетан, а Косановић је поседовао сложен свет, који је неопходно пажљиво испитати, па опет не бити у стању казати последњу реч.²³

Митрополит С. Косановић дао је огроман допринос унапређењу црквене и укупне народне просвете у Босни и Херцеговини. После затварања богословије у Бања Луци, која је радила од 1865. до 1875. године, преузео је мере да се нова школа за припрему свештеничког подмладка отвори у Сарајеву. Поклонио је земљиште у Рељеву, а влада на његов захтев одобрила средства за подизање зграде. Примајући нову зграду митрополит је изјавио да ће богословија бити матица која ће одгајати побожне служитеље и носиоце морала, љубави и братске слоге. Указом цара од 19. 10. 1882. године одобрено је да се за три епархије у БиХ отвори посебна богословија. Јуна 1883. године влада је донела Штатут за источно православно сјемениште у Сарајеву, према коме је школовање у богословији трајало осам година.²⁴ Наредбом Земаљске

²³ Ј. Дајковић, *Оставка митрополита Хаџи Саве Косановића*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959, стр. 85.

²⁴ Према одредбама Штатута, питомце у сјемениште прима Земаљска влада на предлог надлежног митрополита. Предвиђено је да се сваке године у први разред прима 12 питомаца, којима је обезбеђен бесплатан стан, храна и одећа. Може бити примљен ученик православне вере са навршених 15 година живота и завршеном основном школом. Настава траје осам година, с тим што рад започињу четири разреда. Током школовања питомци су изучавали следеће предмете: црквено-словенски језик, библијску историју, земаљски језик, земљопис, рачунство, природопис, догматика, читање текстова из старог и новог библијског канона, повијест, природне науке, најглавније части литургије, потанко разјашњавање из новог библијског канона, главне тачке морала, казивање омилија светих отаца, повијест екуменских синода и господарство. Зависно од избора богослова, изучавани су немачки и мађарски језик по два часа седмично у свим разредима. Наставни и пословни језик сјеменишта је српски, а писмо ћирилица. Земаљска влада својим средствима финансира сјемениште и врши контролу рада, а општи надзор поверен је митрополиту сарајевском. Управитеља и професоре именује, по саслушању сарајевског митрополита и на предлог Земаљске владе Заједничко министарство финансија. Наставно особље мора бити православне вере и са простора БиХ. На крају школске године одржавају се годишњи испити, којима присуствује и повереник владе. Свештенички кандидати дужни су пре заређења да положи богословски испит пред сарајевском конзисторијом и у присуству заступника митрополита и повереника владе, *Штатут за источно-православно свештеничко сјемениште у Сарајеву (Одобрен Превизињом одлуком од 10. јуна 1883., оглашен земаљском владом за Босну и Херцеговину под 10. јула 1883., број 12268/1.)*, Збирка закона и наредба за Босну и Херцеговину, година 1883., Тисак земаљске тискарне, Сарајево 1883, стр. 277-283. Често и неконтролисано запошљавање свештеника у државним школама и другим службама, које није било праћено одговарајућом сагласношћу надлежних верских органа, довело је до издавања наредбе којом је та област уређена. Према одредбама те наредбе, сви

владе од 30. 6. 1892. године православно сјемениште претворено је у источно-православно богословско училиште.²⁵ Одлуком надлежних ор-

свештеници приликом прихватања нове дужности морају прибавити канонски отпуст од надлежне црквене власти. Службу и одговарајуће звање могу добити само свештеници родом из БиХ. Уколико се ради о странцима, њихово радно ангажовање могуће је само на предлог Земаљске владе и уз дозволу Заједничког министарства финансија, *Наредба ц. и кр. Заједничког министарства од 23. априла 1885., број 2796/1 Б. Х., земаљској влади у Сарајеву, гледе поступања, када се кроз свештенике кришћанских вјероисповјести из монархије попуњују професорска мјеста затим када се подијељивају црквена знања у Босни и Херцеговини таквим свештеницима (Објављена од земаљске владе за Босну и Херцеговину дана 14. априла 1885. под бројем 9976/1), Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, година 1885., Тисак земаљске тискарне, Сарајево 1885, стр. 118-120.*

²⁵ Сходно одредбама Наредбе, училиште је потпуно изједначено са државним заводима и његово финансирање и надзор врши Земаљска влада. Упис питомца обавља влада на предлог митрополита подручја на коме живи заинтересовани кандидат. Током четворогодишњег школовања изучавају се следећи предмети: црквено-словенски језик, грчки језик, литургија и тумачење литургијских књига, морално богословље, црквена историја и патрологија, црквено право, апологетика, тумачење светог писма, догматика, пастирско богословље, омилитика, катихетика, педагогија и методика, увод у свето писмо, стилистика, црквено појање и правило, пољопривреда и хигијена. Наставни језик за све предмете је српски. Наведене предмете предаје управитељ и четири редовна професора. Заједничко министарство финансија именује, на предлог митрополита сарајевског и Земаљске владе, управитеља и професоре. Уз богословско училиште постоји и сјемениште у коме питомци добијају бесплатан стан, храну и одело. Непосредни надзор над училиштем припада сарајевском митрополиту, чија је дужност да сваке године доставља исцрпан извештај Земаљској влади као врховној надзорној власти, *Наредба земаљске владе за Босну и Херцеговину од 30. јула 1892., бр. 60.290/1 о претварању источно-православног свештеничког сјеменишта у Рељеву у источно-православно богословско училиште, (Одобрена Превршињим ријешењем од 21. јуна 1892.), Гласник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, година 1892., Земаљска штампарија, Сарајево 1892, стр. 401-407.* Школско законодавство дограђено је 1908. године, када су донете три наредбе. Полазећи од права врховног надзора над радом конфесионалних и приватних школа, који припада земаљским властима, јануара 1908. године усвојена је наредба према којој надзор обухвата следећа питања: учитеље који раде у школи, грађевинске и здравствене прилике, извршење наставног плана који је влада одобрила, провера наставне методе, контрола извођења верске наставе, потребна средства за учење и набавку прибора за децу, начин уписа ученика у школу, ред и чистоћа у школи и стање школске библиотеке. Преглед школа стручни органи могу да врше у свако време, а наставни процес само док трају часови. Уколико школске власти затраже могу добити извештај о прегледу. Приликом прегледа посебна пажња поклања се евентуалној употреби забрањених књига и садржајима упереним против реда и поретка., *Нареба земаљске владе за Босну и Херцеговину од 16. јануара 1908., бр. 2036/1., о провађању државног надзора у конфесионалним и приватним школама у Босни и Херцеговини.* Другом наредбом утврђена је обавеза свих учитеља и наставника да прибаве одобрење (декрет) врховне школске власти дотичне религије о праву научавања, *Наредба земаљске владе за Босну и Херцеговину од 16. јануара 1908., бр. 65/1., о праву научавања у конфесионалним школама.* Окружницом Земаљске владе, као трећим актом, даје се право политичким властима да посеђују конфесионалне школе када су у питању здравствено-полицијска питања,

гана богословија је 1. 9. 1917. године премештена из Рељева у Сарајево. Реорганизацијом извршеном 1920. године почела је да ради нова петоразредна средња школа, тако да су последњи кандидати старе сарајевске богословије полагаали стручни испит јуна 1922. године.²⁶

Принуђивањем С. Косановића да поднесе оставку власти Аустро-Угарске закључиле су да је постигнута велика победа и створени услови за поновно покретање отворене прозелитске пропаганде. Синхронизованом акцијом државних органа и надбискупа Штадлера отпочео је процес постепеног избацивања из употребе богослужбених књига из Русије и Србије. Нове богослужбене књиге штампане су у Бечу и помпезно, у присуству високих владиних представника, предаване као поклон митрополитима, црквено-школским општинама и појединим значајнијим црквама и манастирима. Учвршћивањем окупаторске власти донета је одлука да се књиге штампају у Сарајеву, што је у пракси значило повећање тиража и јачање пропаганде. Зворничко-тузлански митрополит Дионисије, иначе неразрешени фанариот, отворено се побунио због наметања тих књига, правдајући свој став чињеницом да садржај није благословио васељенски патријарх. Власти су повеле широку акцију против митрополита Дионисија, која се завршила указом цара о разрешењу 12. маја 1891. године.²⁷

Успех претходних акција охрабрио је окупациону власт и католичку цркву да започну нову прозелитску кампању чији је циљ био конверзија српских и муслиманских девојака.²⁸ Неодмерене акције католичке

грађевинско-полицијски предмети и опште полицијске ствари., *Окружница земаљске владе за Босну и Херцеговину од 7. септембра 1908., бр. 150.645/1., о посетирању вјероисповједних школа по политичким властима*. Све три наредбе објављене су у Гласнику закона и наредба за Босну и Херцеговину, година 1908, Сарајево, Земаљска штампарија, 1909, стр. 34-36; 33-34 и 137.

²⁶ Ч. Драшковић, *Црквене школе Српске патријаршије*, "Српска православна црква 1920-1970, споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије", издање Светог архијерејског синода, Београд 1971.

²⁷ Видети, В. Богичевић, *Стање српске православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, "Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења", Београд 1959.

²⁸ Сасвим разумљиво интелектуалци из католичког културног круга настоје да релативизирају и умање значај тог важног питања: "Проблем конверзија, особито ако се радило о пријелазу на католицизам, био је десетљећима Ахилова пета босанскохерцеговачке земаљске управе и камен смутњи у односима међу вјерама. Сваки такав случај обилато се користио у политичко-агитацијске сврхе међу неупућеним масама. Од неважних пријелаза правила су се замашна политичка и кабинетска питања, а непозвани демагошки фактори црпили су из њих политички капитал у своје пропагандистичке закулисне сврхе, стварајући афере и сукобе, узбуђујући и ширу јавност, као да је

цркве поколебале су Земаљску владу у Сарајеву, која је закључила да ће даља отворена подршка неминовно довести до заједничких протеста Срба и муслимана. Ради регулисања те области, Земаљска влада донела је без сагласности Беча 6. октобра 1879. године Уредбу број 19252/1 о конверзији муслимана. Због евентуалних протеста, дато је тумачење да се Уредба односи на само један случај, што је кореспондирао са ставом Заједничког министарства финансија у Бечу да се конверзије, без обзира како је до њих дошло, разматрају и решавају према насталим околностима. После више случајева преласка на римокатоличку веру, Земаљска влада формирала је комисију од представника све три конфесије са задатком да тај проблем проучи и изјасни се о пројекту Уредбе о конверзијама, која би се после тога доставила Бечу на разматрање и усвајање. Понуђени пројекат Уредбе размотрен је у Бечу, али је због страха од политичких последица препоручено Земаљској влади да настави решавање појединачних случајева конверзије и тако избегне законско регулисање тог осетљивог проблема. Наставак конверзија и све веће незадовољство, посебно муслиманског становништва, дефинитивно су определили Беч да се донесе Уредба и тако бар формално ограничи самовоља надбискупа Ј. Штадлера и његових језуита. Указом цара Уредба је ступила на снагу 5. јула 1891. године, али више нису могле да се исправе штете настале због осиног и суровог католичког прозелитизма.²⁹ Према званичним извештајима Земаљске владе до 1900. године у католичку веру прешло је 33 муслимана, 16 Срба и 1 Јевреј, али је укупна корист била мала, будући да су конверзије директно допренеле и подстакле Србе и муслимане да поведу одлучну борбу за верску и просветну аутономију.³⁰

Борба за црквено-школску аутономију

Католичка пропаганда стално обогаћивана новим садржајима директно је допринела да се српски народ самоорганизује, учврсти у националном уверењу и отпочне борбу за права ускраћивана од новог

ријеч о удару на неку вјеру, или ма коју признату конфесију”, Л. Ђаковић, *Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата (I. дио: до отварања Сабора 1910.)*, Загреб 1985, стр. 66.

²⁹ *Наредба Земаљске владе за Босну и Херцеговину о прелажењу овоземаљских припадника из једног вјерозакона у други у Босни и Херцеговини заступљен вјерозакон*. Одобрена решењем од 30. 6. 1891. године, Гласник закона и наредаба за Босну и Херцеговину, комад XIV, наредба 71, Сарајево 1891.

³⁰ Видети, В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959.

управљача Босне и Херцеговине. Јачању српске самосвести допринео је и све већи број студената школованих на универзитетима широм царевине и све јачи занатско-трговачки слој, који је постепено прихватио модерне начине привређивања. Интелигенција је формулисала националне циљеве, а млада буржоазија прихватила да финансијски помогне борбу за коју се знало да ће бити дуга и са неизвесним исходом. Правилно проценивши унутрашњу ситуацију и међународне околности, вође народног отпора формулисале су оствариве циљеве, тако да су питање националног ослобођења, које је било основни мотив за све активности, оставили за боља времена. Постављен је захтев за црквену и школску аутономију, јер се добро знало да преузимање те важне области из надлежности аустроугарске администрације представља прави начин да Срби ојачају културно и национално и тако постану фактор без кога се не може одлучивати о судбини Босне и Херцеговине. Утврђујући те циљеве као приоритет, вође народног отпора зашле су у канонску надлежност Цркве, што је довело до великих неспоразума са јерархијом. Бранџи утврђени канонски поредак епископат је дошао у тешку позицију да се опредељује између лојалности Цркви и подршке оправданим народним захтевима, чије испуњење је значило директно мешање у изворне црквене надлежности.

Борба за црквено-школску аутономију почела је 1893. године када су 23 општине доставиле Земаљској влади прву петицију са следећим захтевима: “Да општине слободно бирају учитеље за своје школе и да се за њих не мора тражити одобрење босанске владе, јер је, по досадашњем поступку, владино одобрење злоупотребљавано тим што је влада хотимице отезала, да учитељи не би могли на време почети радити, па је у српско-православним школама настава назадовала.”³¹ Депутацију, која је предала петицију, предводио је дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић, што јасно показује да је постојала усаглашеност између народа и јерархије док су у први план истицани проблеми школства. Уместо одговора на народне захтеве изнете у петицији, Влада је повећала притисак на српске школе. Сарајевска општина одржала је 23. јула 1896. године конференцију и донела одлуку да се због ускраћивања права обрати Заједничком министарству финансија у Бечу. Проценивши да протест треба да буде на што широј основи, захтеве је подржало још 13 црквено-школских општина. Састављен је Први царски меморандум, који је, због одбијања владара да прими делегацију, предат дворској канцеларији у Бечу 5. 12. 1896. године. Српски народ изнео је у Меморандуму више притужби на Земаљску владу у Сарајеву и од цара затражио:

³¹ В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом”, Београд 1935, стр. 37.

“Да им се поврате одузета права у цркви и школи: слободну употребу српског имена и писма ћирилице у цркви, школи и ван њих; слободно држање црквено-школских општинских скупштина и саборских седница без пријаве власти; слободан избор свештеника и учитеља; слободно оснивање црквених и школских фондова и примање легата; учешће народа при постављању митрополита; слободно стварање српских читаоница, певачких и других друштава; решавање молби у одређеном року итд.”³² Суштина захтева и смелост Срба да их изнесу, изненадили су дворске кругове у Бечу и администрацију у Сарајеву. Одговор је био жесток и усмерен на чланове делегације који су хапшени, праћени, додатно опорезивани, ометани у трговачким и другим пословима и на различите начине застрашивани са циљем да се одрекну борбе за права свог народа. Тајне агентуре улагале су огромне напоре да ширењем лажи и дезинформација усмере народ против вођа отпора. Укључен је и дабробосански митрополит Николај Мандић, који је 6. марта 1897. године окупио угледне Србе из Сарајева и покушао да их наговори да откажу поверење члановима општине експонираним у националним борбама. После одбијања тог захтева, Влада је распустила сарајевску општину и у договору са митрополитима изабрала ново руководство и председника.³³ Појачани терор дао је контра резултате, тако да се све више општина придруживало народним захтевима. Састављен је Други царски меморандум, који су два члана делегације предала лично владару 19. марта 1897. године. Примивши захтеве цар је обећао “да ће се с пажњом заузети за то питање, ако ту не буде умешан чији прст са стране”.³⁴

³² В. Скарић, исто, страна 38-39. Захтеве Срба из тог периода на сличан начин дефинише и М. Екмечић: “На првом месту био је захтев да се језик назива српским и да се слободно употребљава ћирилица. Општине су тражиле да слободно бирају свештенике и учитеље, да се слободно отварају читаонице и оснивају фондови, прослављају народни празници и да општине учествују у избору митрополита. То је у ствари био захтев да се црква и школа, као и национална удружења и фондови, ослободе надзора стране државе. Са овом депутацијом у Бечу је успоставила везу српска влада, те јој је саветовала да буде умерена и да потражи могућност за споразум и нагодбе.” М. Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, шеста књига, први том, Београд 1994, стр. 619.

³³ Проблеми у односима између јерархије и народа кулминирали су, о чему М. Екмечић истиче следеће: “Започела је широка акција да се бојкотују свештеници које нису изабрале општине, деца су остављена некрштена, а цркве су зјапиле празне. Измишљен је и погрдан назив ‘намет-поп’ за свештенике који нису постављани по народној вољи. Шантићеве мостарске *Гусле* нису хтеле да певају о Божићу у цркви. За седам година у Мостару је било 438 случајева сахране без попа, док су по кућама држана приватна богослужења.” М. Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, шеста књига, први том, Београд 1994, стр. 620.

³⁴ Наведено према, Р. Грђић, *Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-

Велика очекивања народа од интервенције владара изневерена су јер је већ 24. априла владин представник у Сарајеву известио подносиоце Меморандума “да Његово Величанство Цар није обнашао ништа одредити на поднесени му други меморандум”.³⁵ Притисак на Србе поново је добио на интензитету и у пракси је најчешће манифестован распуштањем непослушних црквено-школских општина и постављањем на дужност власти лојалних свештеника и учитеља. Својом одлучношћу Срби су значајно допринели да пропадне пажљиво припреман план да се афирмацијом бошњачке нације, језика и културе, потру постојеће разлике и тако омогући лакше и успешније утапање новог и обезличеног колективитета у аустроугарски поредак.

Неуспеси нису поколебали народне вође, које су приступиле новој стратегији за коју су знали да ће највише узнемирити Аустро-Угарску претерано осетљиву на сваки покушај оспоравања њеног суверенитета над Босном и Херцеговином. Сачињен је Нацрт устава за црквену и школску аутономију и званично представљен аустроугарским властима. Позив је у пролеће 1898. године упућен и свим митрополитима да прегледају Нацрт и укључе се у даљи рад. Митрополит дабробосански Николај Мандић одбио је у име свих архијереја да пружи помоћ, што је довело до готово потпуног раскола између народа и више јерархије. Рад на Нацрту устава настављен је у Сремским Карловцима уз помоћ тамошњих зналаца канонског права и људи са искуством у деценијској борби Срба у Војводини за слободу Цркве. Израђен је Нацрт устава црквене и школске самоуправе српског православног народа у Босни и Херцеговини и однет у Беч ради добијања мишљења. Уместо заузимања става, у Бечу су одлучили да се текст Нацрта врати у Босну и да га размотри Земаљска влада и православна јерархија. Саопштење српских депутата да ће Нацрт устава однети на мишљење Васељенској патријаршији, јер она руководи православном црквом у Босни и Херцеговини, изазвала је револт високог функционера аустријске администрације: “То ви можете тако у новинама писати, а не преда мном говорити... Забрањујем вам да даље говорите о томе.”³⁶ Увидевши да ће се доношење Устава одлагати бесконачно, народни вођи су, и поред изричите забране, одлучили и крајем јуна 1898. године отпутовали у Цариград са намером да са текстом упознају васељенског патријарха и добију сагласност на његову канон-

1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959, стр. 95.

³⁵ Наведено према, Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига друга, Минхен 1966, стр. 557.

³⁶ Наведено према, В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом”, Београд 1935, стр. 44.

ску исправност. Синод Васељенске патријаршије позитивно је оценио Нацрт, али је одлука промењена после интервенције аустроугарске дипломатије: “Патријарх Константин V упуту митрополитима посланице којима ‘захваљује поглаварима православља у Босни и Херцеговини на њиховој ревности и оданости... Ободрава их да бдију над свима интересима цркве и школе, а поред тога народу препоручује да се искрено и одано покорава митрополитима, као и месним властима, и да настави испуњавање својих верских дужности, као што је то чинио и у прошлости.’”³⁷ Ради спречавања рада народних вођа, аустроугарска управа задужила је митрополите у БиХ да и они припреме своју верзију Устава и доставе га на мишљење Васељенској патријаршији. Донета је и одлука да се митрополија дабробосанска подели и оснује нова бањалучко-бихаћка, која је званично почела са радом 1900. године. Подела митрополије сасвим је разумљива у контексту тадашњих прилика, јер се у Бечу и Сарајеву проценило да ће нова организација поделити народ и допринети да се смањи његова одлучност у борби за права, која му припадају.

Велики отпор Беча и предлози Васељенске патријаршије допринели су привременом приближавању народних вођа и црквене јерархије, јер је процењено да, у интересу народа, треба усвојити компромисни предлог прихватљив за обе стране. Одржано је више састанака, али су митрополити упорно инсистирали на својим решењима канонских питања, а за остала нудили компромис. Почетком јануара 1900. године у Сарајеву су се састали истакнути представници готово свих црквеношколских општина са црквеном јерархијом и усагласили ставове о већини питања. Резолуција, издата после састанка, показује да народни представници нису постигли компромис са митрополитима “о устројству епархијских скупштина, конзисторија и вишег духовног суда, бирању свештеника у одборе само гласовима свештеника, о бирању митрополита и о надзору власти”.³⁸ Митрополити су своје примедбе изложили

³⁷ Р. Грђић, *Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини*, “Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине 1878-1958, педесетогодишњице анексије 1908-1958 и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења”, Београд 1959, стр. 95. У другој посланици Васељенска патријаршија била је још сервилнија према окупационој управи: “А пошто имате очинску и народнољубиву владу, која толиким доброчинством обасипа свој народ без разлике племена и вере, која вам пружа благотворну заштиту, која поштује свету и православну веру ваших отаца, њезине свете каноне и ваше свештене заводе, дужни све ви да јој поклоните пуно поверење и да јој враћате те благодети дужном послушношћу и мирољубивим и лојалним владањем...”. Наведено према, В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом”, Београд 1935, стр. 47.

³⁸ В. Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, “Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом”, Београд 1935, стр. 49.

у пет тачака и обавестили народне вође да о њима не може бити компромиса. Суштина отпора митрополита односила се на неприхватање учешћа народа у неким ексклузивно црквеним пословима. Одабрани представници народа отпутовали су у Будимпешту, где је припремљен Трећи царски меморандум у коме је изнета историја настанка Нацрта и примери насиља која се врше над православним народом у Босни и Херцеговини. Делегација од 58 људи, од којих су 18 били свештеници, није успела да преда Меморандум, тако да се необављена посла вратила у Сарајево. После годину дана, у мају 1901. године, цар је примио три српска представника, који су му уручили Трећи царски меморандум. Преко Руске цркве извршен је притисак на Васељенску патријаршију да се одлучније заузме за заштиту права православног народа у Босни и Херцеговини. Маја 1902. године владар је поново примио делегацију Срба, која је предала Четврти царски меморандум у коме су поновљени захтеви за самоуправу и изнето више критичких примедби на рад Владе и њен однос према Србима. Током јесени исте године народну делегацију из Босне примио је васељенски патријарх и после упознавања са ситуацијом сугерисао митрополитима да буду флексибилнији и постигну компромис са народом, али без довођења у питање канона Цркве. После тога одржано је више састанака народних представника и митрополита, на којима је постигнут договор о готово свим питањима “сем за 4 тачке: о бирању, односно постављању митрополита, о бирању и плаћању чланова Епархијског савета и о изборном праву при избору чланова Великог просветног савета. Митрополити су тражили да се они постављају по конкордату од 1880, без учешћа свештенства и народа. Тако исто да влада, без удела народа, поставља чланове конзисторије и да их она плаћа. Чланове свештенике у Епархијском и Великом просветном савету да бирају само свештеници, а световњаке само световњаци, а не да једне и друге бирају заједно и свештеници и световњаци.”³⁹ Због непомирљивих ставова и потребе да се што пре усвоји акт о аутономији, донета је одлука да се спорна питања уступе на решавање Васељенској патријаршији, која ће о свом мишљењу обавестити власти у Бечу.

Доношење Статута

Промене до којих је дошло на челу Заједничког министарства финансија у Бечу, које је било задужено да са Земаљском владом у Сарајеву води целокупну политику у Босни и Херцеговини, убрзале су преговоре. Крајем 1904. и почетком 1905. године вођено је више разговора између власти у Бечу, народних вођа и митрополита дабробосанског Ни-

³⁹ Исто, страна 53.

колаја Мандића. Усаглашена је већина питања, али је остао споран надзор власти, проблем дотација које ће добијати самоуправа и прикупљање аутономног приреза. Постигнути споразум значио је и дефинитивно помирење народа и јерархије: “Када је 11. јануара приспео у Сарајево митрополит Мандић дочекао га је на станици Јефтановић са 40 угледних људи, па су сви заједно отишли у Митрополију. Тако се измирио народ са својом јерархијом.”⁴⁰ Арбитрирајући, на захтев народних вођа о неусаглашеним питањима, Васељенска патријаршија је подржавајући обе стране заузела компромисан став, тако да су били испуњени сви услови потребни ради потписивања споразума. Аустријски цар Фрањо Јосиф потписао је 13. августа 1905. године Статут (Уредбу) црквено-просветне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини.⁴¹

Огромни напори које су уложили народни представници и црквена јерархија да се кроз правни акт, потврђен од суверена, институционално уреди црквено-школска аутономија и тако тај сегмент од посебног интереса за Србе у БиХ ослободи државне контроле, упућују на потребу да се, без обзира на кратак временски рок у коме је примењивана, ближе представе тежишна одређења Уредбе. Право Срба да самостално уређују своје црквене и школске послове, али и минимални надзор државе, јасно су потврђени у преамбули тог значајног акта.⁴² Уредба садржи

⁴⁰ Исто, страна 54.

⁴¹ Према познатом црквеном историчару Јевсевију Поповићу, који је сведок тих догађаја, потписани Статут садржи следеће: “4 митрополије и митрополита међусобно су сасвим координирана и остају у досадашњем одношају и према царско-краљевској влади и према цариградској патријаршији, чак и у погледу постављања и збацивања митрополита; иначе цела босанско-херцеговачка црква у духовним стварима подчињена је Великом Црквеном Суду, који се састоји из 4 митрополита, из 4 избором одређена презвитера, и из 1 презвитера који је редовни професор богословља и црквеног права; у мешовитим стварима пак подчињена је цела ова црква административном црквеном савету, Великом Управном и Просветном Савету, који се састоји из 4 митрополита и из избором одређених 4 презвитера, 16 лајика и 4 професора или учитеља; аналогну организацију имају и поједине митрополије свака са Епархијским Црквеним Судом, који је дошао на место раније конзисторије, и са Епархијским Управним и Просветним Саветом; на против поједине црквене општине имају сасвим демократску организацију. Свака црквена опћина на име има црквену скупштину, која се састоји из свију самосталних мушких чланова те опћине, и црквено-школски одбор, који се бира у црквеној скупштини.”, Ј. Поповић, *Општа црквена историја*, књига два, Прометеј, Нови Сад 1995, стр. 628.

⁴² Комплетан текст царске преамбуле гласи: “Пошто утврђење и развитак српско-православне цркве у Босни и Херцеговини изискује законито уређење одношаја ове цркве, а узимајући у призрење, да је за напредак српско-православне цркве и српско-православног народа у Босни и Херцеговини врло важно, да припадници ове цркве добију право, којим ће у оквиру земаљских закона и без уштрба по надзорно право државе, своје црквене и школске послове самостално уређивати и њима управљати,

Основне одредбе формулисане у 21. члану означеном римским бројевима, шест глава, закључна и прелазна наређења и додатак са прецизно наведеним протопрезвитератима и парохијама у све четири епархије. Будући да је Уредба веома обимна и да садржи 264 члана, представиће се само садржај поглавља Основне одредбе у коме је прецизно исказана њена суштина и јасно представљен обим и начин остваривања аутономије Српске цркве.

Члан I поглавља “Основне одредбе” утврђује да Српску православну цркву у Босни и Херцеговини чине Дабро-босанска, Захумско-херцеговачка, Зворничко-тузланска и Бањалучко-бихаћка епархија. Однос Васељенске патријаршије и епархија у БиХ, утврђен Конвенцијом од 16. (28) марта 1880. године, сходно члану II, не може се мењати Уредбом. Аутономија у црквеним и просветним пословима прецизирана је у члану III: “Српске православне епархије у Босни и Херцеговини имају право, да послове своје цркве, школе и амо односећих се фондова, заклада и добара могу саме и преко својих органа самостално уређивати, о њима рјешавати и њима управљати у смислу наређења ове уредбе уз одржање права врховног надзора Његовог Величанства, који ће надзор Његово Величанство вршити преко своје владе.”⁴³ Према члану IV, Уредбом је уређен делокруг рада и овлашћења црквене општине, парохије, манастира и манастирске општине, епархије, великог црквеног суда, великог управног и просветног савета и управа православних фондова, заклада и добара. Свака епархија, према члану V, има право, да у границама Уредбе, потпуно самостално уређује и управља својим пословима. Члан VI прецизира да су нижи органи црквено-школске управе подређени непосредно вишем органу и преко њега врховним управним властима. Послове заједничке цркви и народно-црквеној управи, према члану VII, споразумно решавају црквено-јерархички и народно-цр-

то смо се нашли побуђени, да подјелимо Нашу санкцију Штатута о уређењу црквене и школске управе српско-православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини, што су га митрополити и свјетовњаци израдили, и којем је васељенски патријарх у Цариграду одлуком ономашњег светога синода од 31. маја 1905. по ст. подијелио канонску апробацију. Наша је воља, да се овом Штатуту, који се ниже излаже, и који овим добива законску снагу, сви припадници српско-православне цркве у Босни и Херцеговини, како клир, тако и свјетовњаци, покоравају и да га најтачније извршују, као што то исто тако и нашој влади у тијем земљама у дужност стављамо.”, *Превизише ријешење од 13. августа 1905. о Штатуту о уређењу црквене и школске управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини*, Гласник закона и наредба за Босну и Херцеговину, Земалска штампарија, Сарајево 1905, стр. 163. Овде је при анализи коришћен текст *Уредба црквено-просвјетне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини са проведбеном наредбом*, Штампарско умјетнички завод Пахера и Кисића, Мостар 1905.

⁴³ Исто, стр. 5.

квени органи. Чланом VIII предвиђено је да свака епархија самостално управља повереним фондовима и закладама, уз обавезу да их користи према циљевима одређеним од оснивача. Управни и просветни послови који се односе на све епархије, сходно члану IX, поверени су у надлежност великом управном и просветном савету. Наредбе, решења и пресуде епархијских и врховних власти извршавају нижи органи у складу са канонским поретком, с тим што је у члану X предвиђена могућност да земаљске власти, на захтев надлежних органа, пруже помоћ при извршавању свих одлука донетих од црквено-просветних управних тела. Члан XI предвиђа могућност да епархије, које су у принципу независне, оснују заједничке фондове и просветно-хуманитарне заводе и обезбеде средства за њихово издржавање. Уместо свештеничког бира, чланом XII, утврђено је право епархијских управних и просветних савета да прикупљају одређени проценат приреза на све директне порезе из кога се свештеницима исплаћују редовне плате. Предвиђени прирез прикупљају надлежни порески органи и преко Земаљске владе достављају аутономној црквено-школској управи. Земаљска влада прихватила је чланом XIII обавезу да издвоји годишњу помоћ која ће се употребљавати за изградњу цркава и школа. Плате митрополита, сталних чланова епархијских судова и финансирање богословије у Рељеву врши се из средстава Владе. Црквено-школске општине, које издржавају сопствене школе, ослобођене су, према члану XIV, обавезе да учествују у финансирању општих народних школа. Члан XV потврђује да остају на снази све дотадашње одлуке Земаљске владе којима су црквене власти биле ослобођене од различитих приреза и намета. Против одлука аутономних црквено-управних и судских власти донетих у складу са Уредбом, сходно члану XVI, не може се тражити правна заштита од земаљских власти. Дарове и завештања, који потичу из БиХ, према члану XVII, могу слободно примати све црквено школске општине и црквено-школске епархијске управе, док је за поклоне из иностранства предвиђена сагласност Земаљске владе. Чланом XVIII утврђен је рок од 14 дана за све жалбе против одлука црквено-просветних власти. Пословни језик, према члану XIX, за све српске православне црквено-школске управе је српски, а писмо ћирилица. Народна црквена застава је, према одредбама члана XX, црвено-плаво-бела. Промене делова Уредбе, које се тичу њихове надлежности, могу вршити велики црквени суд и велики управни и просветни савет на седници којој присуствује две трећине од укупног броја чланова. Предложене промене, сходно члану XXI, добиће снагу само уколико их одобри суверен и благослови васељенски патријарх.⁴⁴

⁴⁴ Исто, "Основне одредбе", страна 4-14.

Према наведеној Уредби деловала је Српска православна црква у Босни и Херцеговини до почетка Првог светског рата. Уграђене компромисне одредбе, а посебно и даље присутан одређен утицај државе на црквене послове, подстицали су стални бунт и незадовољство, чији је носилац била млада генерација нестрпљива да што пре преузме вођење црквених и народних послова. Свештеничка скупштина, одржана у Сарајеву 7. јула 1910. године, поставила је захтев да се богословија изузме из надлежности државе и повери на старање Великом црквеном суду и митрополитима. Захтевано је, такође, да се владике слободно бирају и да епархијски управни и просветни савет предлаже васељенском патријарху и аустријском цару три кандидата. Наредне 1911. године Велики управни и просветни савет предложио је аустријском суверену да се покрене поступак и Српска православна црква у Босни и Херцеговини одвоји од Васељенске патријаршије.⁴⁵ Аустријске власти нису биле спремне на даље уступке народним захтевима, тако да се црквени живот одвијао у складу са Уредбом.⁴⁶

Закључак

Усвајањем Уредбе окончана је вишегодишња борба, коју М. Екмечић сасвим оправдано ставља у шири контекст: “Поред свих неуспеха, умора и одрицања од започетих циљева, аутономни покрет од 1896. до 1905. имао је огроман историјски значај за историју српског народа у Босни и Херцеговини. У њему је остварено историјско преношење народних циљева са неорганизованог бунта сељаштва и завере малог броја непознатих уротника на организован, легалан и савремени покрет буржоазије по градовима. У том покрету је српска буржоазија први пут у историји Босне и Херцеговине наступила сама као организована класа са жељом да постане застава целог народа.”⁴⁷ Извојевана победа у борби за црквену и школску аутономију пробудила је енергију српског народа у Босни и Херцеговини, који је одважно ступио на историјску

⁴⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига друга, Минхен 1966, стр. 560.

⁴⁶ Законом установљена права српског народа и његове Цркве у БиХ, аустроугарски окупатор је настојао да релативизује и у пракси ограничи на различите начине. Пристисци су добијали на интензитету за време анексионе кризе 1908-1909. и Балканских ратова 1912-1913. године. Током Првог светског рата Уредба је била практично суспендована, а велики број православних свештеника је, због подршке борби за слободу, страдао. Видети С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960. до 1930. год.)*, Шабац 2002.

⁴⁷ М. Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, шеста књига, први том, Београд 1994, стр. 622.

сцену и сународницима послао јасну поруку да је политички сазрео и да се на њега може рачунати приликом реализовања пројекта о националном уједињењу.

Изречена оцена била би непотпуна уколико се јасно не назначе и циљеви Аустро-Угарске, која је била позната по упорности у спровођењу и пажљивом планирању свих спољнополитичких акција. Економски и војно све снажнија Србија, после промене династије 1903. године, свакако је представљала највећу опасност плановима двојне монархије да изврши анексију БиХ и потпуно је укључи у свој уставно-правни поредак. Настојећи да амортизује и отупи оштрицу народног отпора и спречи евентуалне негативне реакције међународне јавности због тешког положаја Срба, донета је одлука да се, после деценијских преговора, усвоји Уредба о аутономији којом је испоштована већина захтева народних представника и јерархије. Актом о аутономији створени су услови да се анексија изврши са мање последица и у бољим условима почну припреме за велики светски сукоб и планирани обрачун са Србијом. Развој догађаја је показао погрешност стратегије аустријских политичара и генерала, будући да се рат, који су започели, завршио распадом њихове државе и уједињењем целокупног српског националног корпуса, коме су велики допринос дали и наши сународници у Босни и Херцеговини.

Dragan NOVAKOVIĆ, PhD, Belgrade

THE POSITION OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION

Summary

The victory achieved in the struggle for the church and school autonomy woke up the energy of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina which bravely appeared on historical stage and transmitted to the compatriots the clear message about its political maturation and that one can count on it by the realization of the project of national unification. In the attempt to buffer and deaden the popular resistance and prevent the eventually negative reactions of the international public opinion because of the very difficult situation of the Serbs, it was decided to adopt, after many decades of negotiations, the Regulation about the autonomy by which most of the claims of people representatives and clerical hierarchy were respected. By this regulation were created the conditions to make the annexion with smaller consequences and the start under better conditions the preparations for the great world clash and to settle accounts with Serbia.

Саша КНЕЖЕВИЋ*

ЦРНА ГОРА И ЧЛАН 29 БЕРЛИНСКОГ УГОВОРА

Чланом 29 Берлинског уговора ограничен је суверенитет Црне Горе на дијелу њене обале. Овакве одредбе управо оног међународног уговора којим је Црна Гора коначно призната као независна држава уграђене су на захтјев сусједне велике монархије Аустро-Угарске, која је добила одређена права контроле на црногорској обали и мору. Циљ Аустро-Угарске био је да задржи Црну Гору у одређеној економској зависности, такође политички обгрљену јаким аустријским утицајем и претензијама у Албанији и истовремено да ојача своје позиције у надметању са Италијом око превласти на Јадрану. Црногорски посједи су на тај начин одмакнути од Боке Которске а и отклоњена је опасност да се Русија утврди у црногорском приморју.

У првој алинеји члана 29 Берлинског уговора констатује се да се Бар са његовим приморјем присаједињује Црној Гори, друга алинеја утврђује обавезу да Црна Гора врати Улцињ Турској док трећа алинеја обавезује Црногорце да Спич предају Аустро-Угарској. Члан 29 од четврте алинеје па надаље гласи овако:

- Црна Гора имаће потпуну слободу пловидбе Бојаном. Неће се изграђивати никаква утврђења дуж тока ове ријеке, изузимајући она која ће бити потребна за локалну одбрану Скадра, а која неће смјети да се налазе преко 6 километара удаљености од те вароши(4).
- Црна Гора не може имати ратних бродова нити поморске заставе (5).
- Лука Бар и све црногорске обалне воде остаће затворене ратним бродовима свих земаља (6).
- Утврђења која се налазе између Скадарског језера и Јадранског мора биће порушена; друга нова утврђења неће смјети да се подижу у тој зони (7).
- Поморски и санитарни полицијски надзор вршиће Аустро-Угарска како у луци Бар тако и дуж цијеле црногорске обале (8).

* Аутор је доцент Филозофског факултета у Никшићу.

- Црна Гора ће усвојити поморско законодавство које је на снази у Далмацији. Аустро-Угарска се са своје стране обавезује да врши конзуларну заштиту поморске трговачке заставе Црне Горе (9).
- Црна Гора ће се споразумјети са Аустро-Угарском о праву ове да изгради један пут и једну жељезничку пругу преко нове црногорске територије (10).
- Потпуна слобода промета биће осигурана на тим путевима (11).¹

Спровођење одредби Берлинског уговора на терену и у пракси није ишло глатко. Након што је Аустро-Угарска добила од Црногораца Спич, аустријска влада је предложила црногорској један пројекат о спровођењу у живот оних одредби члана 29 Берлинског уговора који се тичу луке Бар. По том пројекту, који је требао да буде предмет преговора, Црна Гора би практично сасвим изгубила суверенитет над својом једином луком и преосталом обалом. Отпор црногорске стране наишао је на подршку руске и италијанске владе.² Тако је почело дипломатско рвање између два актера у коме се мањи и слабији грчевито бранио да задржи дио свог суверенитета на мору јер је Берлински уговор био сувише уопштен и читав низ ствари је тек требало ријешити у пракси.³ О свим овим питањима књаз Никола водио је разговоре у Бечу са аустријским царем и грофом Андрашијем у септембру 1879. године. Након тога формирана је лучка капетанија у Бару али и даље нијесу била регулисана сва питања и још ће потрајати нагезање око спровођења у живот одредби члана 29 Берлинског уговора. Црна Гора је успјела да избјегне писмену обавезу, односно закључење посебне конвенције о спровођењу члана 29 Берлинског уговора, остављајући на тај начин себи простора за дјеловање у будућности.

У принципу, Црногорци су жељно чекали повољну историјску прилику да се потпуно ослободе наметнутих обавеза на својој територији. Јер јасно им је било, као и другим савременицима, да је то услов њене стварне независности. Историчар Макензи се овим поводом запитаво: «Може ли се сматрати стварно независном земља којој је уговором забрањено да утврди своју најугроженију границу и чија је поморска полиција под страном (аустријском) контролом».⁴

Црна Гора је била и економски зависна од Аустро-Угарске која је била њен главни трговински партнер а почела је да игра и важну уло-

¹ Н.Ражнатовић, *Спровођење XXIX члана Берлинског уговора о црногорском приморју и ингеренцији Аустро-Угарске у луци Бар*, Историјски записи, књ. XXX, бр. 3-4, 1972.

² Исто, 394.

³ Црногорци су се посебно бранили од екстериторијалности лучке капетаније у Бару, односно нијесу жељели да допусте судовима Аустро-Угарске да воде парнице у поморским и санитарним пословима на њеној територији.

⁴ D.Mackenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878*, Ithaca: Cornell University Press, 1967, 318.

гу у транспортном систему Црне Горе. Отуда је расло неповјерење, па када су Аустријанци изградили пут који је водио од Котора до границе са Црном Гором али су Црногорци оклијевали да га доврше. На сличан начин Цетиње је почетком XX вијека одбило захтјев Аустро-Угарске да изгради пругу дуж црногорске обале.⁵

Ситон Вотсон је у својој студији о борби Италије за превласт на Јадрану разјаснио и тај моменат сукобљавања двије велике силе око економског утицаја у Црној Гори јер је Италија такође од почетка XX вијека играла важну улогу у економском животу Црне Горе.⁶

Спорови на граници који су прије 1878. године кварили аустријско-црногорске односе наставили су се и после Берлинског конгреса, посебно у округу Грахово - Кривошије. Британски изасланик Кенеди је написао да је политика књаза Николе била да »обезбједи да вода у лонцу увијек кључа« на граници према Аустрији и Турској.⁷ Уствари, јасно је да се спољнополитичке амбиције црногорске државе нијесу завршиле Берлинским конгресом. Оно што је посебно Црна Гора чекала била је повољна прилика да се ослободи обавеза наметнутих чланом 29 Берлинског уговора.

Та прилика се указала након анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, почетком октобра 1908. године. Тада је отворена велика међународна криза у којој се Аустро-Угарска, због самовољног кршења међународног уговора, нашла под дипломатским притиском великих сила, чланица Антанте, и под притиском значајног дијела европске јавности.

Руски посланик на Цетињу, Штајн, обавјестио је књаза Николу 5. октобра да ће наредног дана бити извршена анексија. Књаз је рекао да ће по објави анексије Црна Гора протестовати код великих сила, па ако Берлински уговор остане нарушен и она ће се ослободити обавеза из њега, посебно 29. члана уговора. Сљедећег дана упућена је протестна нота великим силама у којој је, у суштини, изражено управо оно што је књаз рекао руском представнику.⁸ Књажев надахнути проглас црногорском народу разаслат је у виду летка по земљи.⁹ Опште мишљење је било да

⁵ Р.Јовановић, *Покушај Аустро-Угарске да добије концесију за изградњу жељезнице у црногорском приморју*, Историјски записи књ. XX, 2, 1963.

⁶ R.W.Seton Watson, *The Balkans, Italy and the Adriatic*, London 1912.

⁷ Dž. Tredvej, *Soko i oraо; Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914*, Podgorica 2005, 12.

⁸ Државни Архив Цетиње MID br.3337 24.IX/6.X 1908; Р.Јовановић, *Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине*, Историјски записи, св.1, 1963, 91; Л.Вукчевић, *Црна Гора у босанско-херцеговачкој кризи 1908-1909*, Титоград 1985, 85-86.

⁹ ДАС MID br.3389 30.IX/12.X 1908. Министарство је послало проглас свим црногорским конзулима. Генерални конзул у Лондону Паркингтон је проглас превео на енглески и предао "Тajmsu".

су анексијом нестале наде у прикључење Херцеговине Црној Гори, као и да је угрожен државни положај Црне Горе, као и Србије. Црногорска влада је 9. октобра упутила другу ноту владама потписницама Берлинског уговора, указујући да тражи да јој се ”не ускрати ни једна накнада која би била погодна да успостави политичку и географску равнотежу, а која је тако силно поремећена на штету Књажевине”.¹⁰ На црногорску ноту први је одговорио британски министар Греј, који је признао да је анексијом повријеђен Берлински уговор и устврдио да се његове одредбе не могу поништити без одобрења потписница.¹¹

Црногорска народна скупштина се састала 12. октобра на ванредној сједници. Она је отворена књажевим говором, у коме су изнесени ставови исти као у прогласу. У резолуцији коју је Скупштина издала поводом анексије констатују се идентични ставови који су исказани у нотама црногорске владе великим силама и изражена је подршка влади за све што ће предузети у заштити интереса Црне Горе.¹² Књаз Никола је у почетку, понесен националним одушевљењем и приморан народним захтјевима, изјављивао да је спреман да поведе рат против Аустро-Угарске. Тако је 18. октобра аустроугарском посланику на Цетињу, барону Куну, рекао да ако се његове наде у територијалне компензације не остваре ”онда је дужан својој части и историји свога народа да чак и своју даљу егзистенцију стави на коцку”.¹³ Српском посланику Јовановићу рекао је 13. октобра да је Црна Гора анексијом доведена у безизлазан положај и да се из такве ситуације излаз мора тражити ратом, пошто ”народ хоће и ја хоћу да ратујем”.¹⁴ Ова реторика је касније утишана, а увиђајући да је рјешење настале кризе изнад њених могућности, Црна Гора је од самог почетка одређивала свој став према ставовима пријатељских сила, у првом реду Русије.¹⁵ Књаз је обећао Русији да неће нарушити мир. Национална и државничка дужност налагала му је да се анексији супротстави и уколико буде могао препријечи даљи аустројски продор. Зато су књаз и влада Русију увјеравали да неће нарушити мир а Аустро-Угарској су стално пријетили ратом. Аустро-Угарска је заправо од почетка пристајала на извјесне уступке Црној Гори. Тако је већ 7. октобра аустроугарски посланик на Цетињу, барон Кун, дао изјаву књазу

¹⁰ DAC MID br.5330, 28.IX/10 X 1908.

¹¹ DAC MID br.5337, 28.IX/10. X 1908; ”Тајмс” 12.oktobar 1908.

¹² DAC MID br.3388, 30.IX/12.X 1908; ”Глас Црногорца” 14. X 1908; ”Тајмс” од 14.октобра доноси цијели текст резолуције Црногорске скупштине.

¹³ *Osterreich Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen krise 1908. zum Kriegaubbruch 1914*, Wien und Leipzig 1930, I No.322; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 230.

¹⁴ Архив Србије МИД ПО, извјештај Ј.Јовановића од 15. X 1908.

¹⁵ Р. Јовановић, н.р. 94.

Николи да је Аустро-Угарска спремна да се одрекне својих права по члану 29 Берлинског уговора и да Црној Гори да новчану помоћ за грађење жељезнице у приморју, под условом да она призна анексију.¹⁶ Десетог октобра барон Кун је, по налогу Ерентала, понудио лично књазу Николи 500.000 круна да би га придобио, али су све ове понуде одбијене.¹⁷ Да би се спријечио даљи аустроугарски продор, књаз и влада били су присталице тражења компензација у Санцаку, не толико ради материјалних користи, колико ради могућности стварања баријере даљем аустроугарском продору. Упоредо са тим црногорска влада је одлучила да за надокнаду тражи и Спич.¹⁸ Као што се види из текста њених нота, црногорска влада се одмах прогласила ослобођеном обавеза из члана 29 Берлинског уговора а које су ограничавале њен суверенитет и на мору и на обали, и представљале тежак терет за економски и политички суверенитет Књажевине. Остао је изван тога велики простор да се, заједно са Србијом, формулишу одговарајући компензациони захтјеви. У суштини свих црногорских захтјева и дипломатске активности у анексионој кризи налазили су се захтјеви за укидањем члана 29 Берлинског уговора и за добијањем Спича од Аустро-Угарске.¹⁹

Црна Гора и Србија су истина у јесен 1908. године послале своје изасланике у све европске пријестонице са задатком да упознају тамошње државнике и јавност са захтјевима ових балканских држава за накнадама због анексије Босне. Међутим, захтјеви за територијалним накнадама, као и они који су се тicali аутономије Босне и Херцеговине, па и неки други предлози, од самог старта су били осуђени на пропаст, прије свега због чврстог и непопустљивог става Аустро-Угарске. Она је имала непоколебљиву подршку јаке Њемачке за све вријеме анексионе кризе. Постојала је опасност да се због балканског питања уђе у европски рат па су зато силе Антанте дјеловале на Црну Гору, као и на Србију, у умирујућем и помирљивом смислу, и саме попуштајући пред аустријском ароганцијом²⁰. Коначно, након шест мјесеци који су потресали Европу, анексиона криза се ближила крају. Русија, сила међу осталима препозната као заштитница Црне Горе и Србије, попустила је пред директним њемачким ултиматумом и признала чин анексије. Потом је приморала Србију да и она у својој ноти аустријској влади уради то исто, и да се одрекне свих захтјева у вези са анексијом. Једино је још

¹⁶ Isto, 102; DMC PR Štajn-Izvoljskom 12.X 1908; Dž.Tredvej n.d. 24.

¹⁷ В. Ћоровић, н.д. 234.

¹⁸ Државни Музеј Цетиње, ПР извјештај Штајна од 8. и 9. X 1908.

¹⁹ Л.Вукчевић, *Дипломатска активност Црне Горе на добијању Спича за вријеме анексионе кризе*, Историјски записи књ. XXX бр. 3-4. 1972.

²⁰ M.V.Cooper, *British Policy in the Balkans 1908-09*, Historical Journal, VII, br.2, 1964, 258-279.

остала Црна Гора која је требало да разријеши своје односе и потраживања са Аустро-Угарском и то је било само финале анексионе кризе.

Истога дана када је нота српске владе стигла у Беч њемачки амбасадор у Лондону питао је енглеског министра спољних послова Греја да ли ће сада признати анексију, или британски пристанак зависи још од измјене члана 29 Берлинског уговора у вези са Црном Гором. Греј је одговорио да ће читава ствар око члана 29 Берлинског уговора бити сређена између Аустро-Угарске и Италије, односно да је он то питање препустио Италији.²¹ Пошто није тачно знао шта Италијани намјеравају, тражио је да Рим прецизно одговори који су то услови на којима ће инсистирати и да ли је италијанска страна поуздано сигурна да ће они бити задовољавајући за Црну Гору.²² Извољски је такође препустио иницијативу Аустро-Угарској и Италији, што је значило, по његовом сопственој изјави, признање неке врсте протектората ових двију сила над Црном Гором и цијелим Јадранским морем.²³ Али, с обзиром на то да Аустро-Угарска и Италија нијесу имале међусобне односе повјерења, постојала је могућност да се све искомпликује.

Члан 29 Берлинског уговора значио је озбиљну рестрикцију суверенитета Црне Горе над њеном сопственом територијом и вјероватно је, пак, да се Ерентал надао да ће то успјети да задржи. У сваком случају, игнорисао је ово питање када је правио план за анексију Босне и Херцеговине. Једино је у Бухлау Извољском обећао да ће га узети у разматрање.²⁴ Без сумње, знао је да је Италија посебно заинтересована по том питању, мада о њему није разговарао са Титонијем када су се срели у септембру 1908. године. Надаље, значајан елеменат у аустријској политици према Србији и Црној Гори био је да подстиче и игра на ривалство између двију династија и да их међусобно удаљи. То је један од разлога што је аустријски посланик на Цетињу, Кун, био овлаштен у октобру да књазу, када га буде информисао о анексији, предочи да би коректно држање могло да му донесе користи, а једна од њих је и отварање преговора о измјени члана 29 Берлинског уговора.²⁵

Италијански министар Титони је рекао Еренталу приликом њиховог сусрета прије анексије да је неће признати ако Аустро-Угарска не прихвати да се укину њене привилегије одређене чланом 29. Ерентал му је дао обећање у том смислу, које је поновио у новембру.²⁶ Титони се

²¹ Public Record Office FO 371/12537 31.mart 1909; M.B.Cooper, n.d.270.

²² PRO FO 371/12454 31.mart 1909.

²³ PRO FO 371/13133 3.april 1909.

²⁴ OUAP No.79

²⁵ OUAP No.112.

²⁶ OUAP No.637.

слагао са Еренталом у томе да Србија не би требало да добије никакве територијалне компензације,²⁷ па је сам савјетовао Београд да повуче те захтјеве.²⁸ Виктор Емануел III је одлагао више од два мјесеца одговор на писмо аустријског цара којим га је обавјестио о анексији, да би то онда учинио у једном безбојном и необавезујућем тону.²⁹ Исто тако, талијанска влада се држала прилично по страни и, далеко од живе утакмице између Ерентала, са једне стране, и Извољског и Греја, са друге, која је трајала неколико мјесеци. Титони је, изгледа, преферирао савез између Аустро-Угарске, Русије и Италије, али није урадио ништа да га промовише.³⁰ Његова политика сарадње са Аустро-Угарском није била популарна код његових земљака, а његова позиција била је зато пољубљана. Парламент му је у децембру изгласао повјерење, али су се стално чуле најаве његове оставке.³¹

Вјероватно да је ова ситуација руководила министра да, у фебруару, када је стање постало критично, оживи идеју о међународној конференцији.³² У његовом предлогу програма једна од тачака је била модификација члана 29 Берлинског уговора.³³ Ерентал је био против конференције, али не и против преговора о измјени поменутог члана, под условом ”потпуне промјене става књаза Николе према Монархији”.³⁴ По свој прилици то је било оно што је Титони чекао, па је изјавио да ће радије дати оставку него признати промјену члана 25 Берлинског уговора, онако како предлаже Њемачка, прије него што се договори измјена члана 29.³⁵ Упутио је ноту у Беч којом је предлагао да Аустро-Угарска прихвати брисање параграфа 5,7,8,9,10,11, док би параграф 6 био промијењен, и гласио би: ”Лука Бар ће задржати карактер трговачке луке, никакви радови не могу бити предузети који би је трансформисали у војну луку”.³⁶

Током неколико мјесеци трајања кризе односи између Аустро-Угарске и Црне Горе су били све само не добри. Из тог разлога, као и због тога што је Ерентал био окупиран за њега много значајнијим стварима, није било помака у овом питању. Књаз Никола је остао при захтјеву за територијалном накнадом, у ствари оно што је он тражио био је Спич,

²⁷ British Documents on the origins of the war, London 1927, V No.395.

²⁸ OUAP No.478.

²⁹ OUAP No.732.

³⁰ OUAP No.744.

³¹ G.Gioliti, *Memoirs of my life*, London 1923, 207.

³² OUAP No.1050.

³³ OUAP No.1195.

³⁴ OUAP No.1267.

³⁵ OUAP No.1357.

³⁶ OUAP No.1375.

приморско мјесто које се налази поред самог Бара. Тамо је Аустро-Угарска имала утврђења која су доминирала околином и црногорском луком. Ерентал је оштро одбио овај захтјев, упозоравајући књаза Николу да не врши притисак неким војним мјерама или ”другим интригама”.³⁷ То није одвратило црногорску владу да крајем новембра пошаље циркуларну ноту великим силама, истичући своје захтјеве, ноту коју је Ерентал одбио да прими.³⁸ Књаз Никола је мјесец дана касније обавијестио представнике великих сила на Цетињу да ће ратовати за Спич ако буде неопходно. Али велике силе су практично игнорисале ову изјаву, изузимајући што је британском посланику било наложено да обесхрабри књажеве пријетеће тоне.³⁹ Књаз Никола је 22. јануара окупио представнике страних сила на Цетињу, изузимајући аустроугарског посланика, и упутио им оштар протест због аустријских војних припрема. То је, наравно, остало без икаквог резултата јер су аустријске војне припреме добијале на интензитету, а у њих је спадала и пропаганда у сјеверноалбанским крајевима.⁴⁰ Тако су се односи између двије земље заоштравали.

На Цетињу је много тога зависило од става Русије. Када је Извољски попустио пред њемачком интервенцијом, о томе је одмах обавијестио, поред Србије, и Црну Гору, и то је детерминисало њену позицију. Ерентал је тада наложио свом дипломати на Цетињу, Куну, да обнови комуникацију са књазом и чак покаже ”дух помирљивости”. Очекивао је књажево попуштање, пошто је имао алиби пред својим народом након руског повлачења.⁴¹ Мада је књаз Никола покушавао да укаже како је ”сувише касно” за заокрет, обећао је да ће заузети коректан став чекајући разрјешење од великих сила. Наиме, истог дана одговорио је руском министарству спољних послова да ће мирно прихватити одлуку сила, за шта је аустроугарски посланик на Цетињу одмах сазнао.⁴² Ерентал је књазу Николи убрзо разбио наде у ма и најмање територијалне добитке.⁴³ Вјероватно је тада књаз схватио да је крај игре, па је обећао прекид планиране додатне мобилизације.⁴⁴ Ипак, чувајући понос, он се није препустио Аустро-Угарској већ је судбину својих захтјева ставио у руке Едварда Греја, а овај их је, као што смо већ рекли, оставио Италији.

Вијест о томе да је Русија попустила и да ће признати анексију, као и остале силе, изазвала је на Цетињу дубоко разочарење. ”Цетињ-

³⁷ OUAP No.619.

³⁸ OUAP No.640,651.

³⁹ OUAP No.795,849.

⁴⁰ OUAP No.914,944.

⁴¹ OUAP No.1137.

⁴² OUAP No.1166,1167.

⁴³ OUAP No.1200.

⁴⁴ OUAP No.1310.

скји вјесник” је писао: ”Ставила нас је хумана Европа између двије смрти па да бирамо: воља ли нам умријети у миру или у рату, без крви или у крви”.⁴⁵ Бијес је на страницама овог листа био управљен према великим силама које су погазиле своја обећања и у интересу мира задовољиле ратоборну Аустро-Угарску, па је ова пријетњама однијела побједу. ”Али оваква побједа има свој сјутрашњи дан”, писао је исти лист. ”У овој парници ране нијесу тјелесне, него моралне и оне више боле и опасније су. Не боли толико тијело, колико душа. Стид од пораза више загађује душу у јунака него рана. То значи да је Аустро-Угарска побједила привремено и формално. Претрес је одгођен за боља времена”.⁴⁶ Добродошло је било када су се истовјетни ставови могли пронаћи у неком од познатих европских листова. Тако ”Глас Црногорца” у броју 15 од 2. априла преноси из, у Црној Гори већ веома омиљеног, британског ”Дејли телеграфа”, чланак под насловом ”Сила над правом”, у коме се каже: ”На очиглед цијеле цивилизације казальке сата помјерене су натраг. Концерт Европе је престао постојати. Стегнути антагонизам заузео је његово мјесто. Покушаји Енглеске, Француске и Русије да уведу поштовање међународних уговора претрпјели су један страشان пораз. Ми знамо једанпут за свагда да, у моралном смислу, Европе нема. Вјера јавности у уговоре је сломљена јер су јавни закони погажени; доказано је да уговори чим престану представљати праве интересе уговарајућих страна, не вриједи ни колико хартија на којој су написани. Ни један народ нема она права која не може бранити својом сопственом снагом”.

Књаз Никола је иначе и раније покушавао да наклоност британског јавног мњења искористи за интересе Црне Горе. Тако је генералном конзулу Паркингтону било стављено у задатак да одржава везу са великим лондонским листовима и објављује текстове који би подржавали црногорске захтјеве, посебно онај у вези са Спичом. У ”Тајмсу” је објављен подужи чланак у коме је објашњена природа црногорског захтјева за Спичом и измјеном члана 29 Берлинског уговора. Доказиван је значај Спича за независност Црне Горе као поморске земље.⁴⁷ Међутим, питање је било колико се у том случају могло очекивати од британске владе. Чак се сумњало колико је она уопште разумијевала проблем и суштину црногорског захтјева. О овоме нам лијепо говори један документ, извјештај руског посланика на Цетињу, Штејна. Он је, наиме, средином јануара разговарао са италијанским колегом који му је рекао да је британски подсекретар Чарлс Хардинг рекао италијанском амбасадору у Лондону како вјерује да ће Аустрија учинити све да задовољи Црну Гору, те да је

⁴⁵ ”Цетињски вјесник”, бр.33, 31.03.1909.

⁴⁶ ”Цетињски вјесник”, бр.34, 03.04.1909.

⁴⁷ DAC MID br.4040, 10.12.1908.

изразила спремност да поруши нека своја утврђења која се налазе у рејону Спича, близу црногорске границе. Хардинг је додао да овај предлог покреће нове елементе за обезбјеђење мира па би, по њему, требало да буде база за непосредан споразум између Аустро-Угарске и Црне Горе. Двојица дипломата на Цетињу су се у вези са овом информацијом ”у једнаком степену дивили безобзирном предлогу Аустрије и повјерењу према том предлогу од стране Хардинга”. Констатовали су да у Спичу и око њега има неколико фортица које немају војни значај, али чак и ако би то била права утврђења, за Црногорце би било довољно поставити на Румији неколико батерија које би их зачас разрушиле. Италијански посланик Сквити је закључио како је овакав предлог Аустро-Угарска могла дати једино због потпуног непознавања, од стране европских кабинета, шта је Спич и тамошња утврђења, и да је у питању спремност кабинета великих сила да прихвате било коју комбинацију, чак и ону неразумну, да мир не би био нарушен.⁴⁸

Британски посланик на Цетињу О’Рајли је, са своје стране, предлагао својој влади да размотри могућност утицаја на Турску у правцу да се Црној Гори и Србији уступи дио Санцака, за новчану или другу накнаду. Објашњавао је то страхом од брзог повратка Аустро-Угарске у Санцак, па би се на овај начин направила заштита саме Турске од Аустро-Угарске. Одговор који је добио показао је да његова влада то не прихвата. Одговорено му је да Лондон не допушта помисао о постављању таквих питања која би угрозила цјеловитост Отоманске империје, те да ће војна снага Турске убрзо бити таква да може одбранити Санцак и било који други дио царевине.⁴⁹

Италијанска влада је покренула црногорско питање у комуникацији са Аустро-Угарском, што се посебно односило на члан 29 Берлинског уговора. Ерентал је мислио да ће преко Италијана добити од црногорске владе ноту којом би се средили међусобни односи, и не очекујући да ће у томе бити проблема. О томе говори и чињеница да је конзулу у Скадру речено да прекине рад међу Албанцима у циљу њиховог подизања против Црне Горе.⁵⁰ Велике силе су сматрале да ће Италија, захваљујући родбинским везама са црногорском владарском кућом и добрим односима између црногорске и италијанске владе, најлакше успјети да Црну Гору приволи да демобилише војску.⁵¹ Титони се сложио да посредује на Цетињу, али је његов метод изазвао доста неприлика у Бечу. Он је тражио од црногорске владе да италијанском представнику на Це-

⁴⁸ DMC PR br.7, 16.januar 1909.

⁴⁹ DMC PR br.9, 19.januar 1909.

⁵⁰ OUAP No.1439.

⁵¹ OUAP No.1419.

тињу уручи ноту која би била адресирана Аустро-Угарској, али преко Италије. По његовом предлогу нота је садржавала изјаву да се Црна Гора потчињава одлуци великих сила у вези са чланом 25 Берлинског уговора, и да ће њени будући односи са Аустро-Угарском бити на бази пријатељства и доброг сусједства.⁵²

Ерентал је изјавио да не може прихватити да црногорску ноту добија од Италије, већ она мора ићи директно, и тражио је да се Црна Гора нотом обавезе на прекид протестног и опозиционог става око анексије Босне и Херцеговине.⁵³ Тада је Титони одговорио како није схватио да Ерентал инсистира на директној комуникацији црногорске ноте и да не види стварну разлику ако она буде прво уручена италијанском представнику. Ипак, рекао је да ће сугерисати црногорској влади да пошаље изјаву директно Аустро-Угарској, али је устврдио да је текст ноте који је он предложио сасвим добар.⁵⁴ Међутим, тада се умијешала Русија, предлажући једним циркуларом елиминацију параграфа од 5 до 11 члана 29 Берлинског уговора.⁵⁵ Овај предлог се разликовао од аустријско-италијанског плана јер је предвиђао и елиминацију параграфа 6, који је забрањивао утврђивање Бара, што је одмах наишло на критику британске, а и француске владе.⁵⁶

Пошто је Греј већ прихватио италијански предлог, информисао је Извољског да сматра више него бескорисним вршити притисак за елиминацију овог параграфа и да треба остати при ономе што је већ предложено.⁵⁷ Извољски је примио ово мишљење са видном љутњом, питајући зашто је британска влада, без консултација са њим, усвојила италијански предлог. Чак је доживио британски потез као удар на његову позицију, запријетивши оставком. Вјеровано је да Британци на тај начин желе да му се реванширају због прихватања њемачког ултиматума од 23. марта, без претходних консултација са Лондоном. Жалио се да ће питање које се тиче Црне Горе бити сређивано без Русије, што је свима одувijek изгледало незамисливо.⁵⁸

Ова провала његовог огорчења изазвала је дубок утисак у Лондону. Амбасадор Николсон је овлашћен да увјери Русе како, да није било сарадње британске владе са италијанском на измјени члана 29 Берлинског уговора и да није као такав дат условни пристанак на измјену члана 25, од стране британске владе, Србија би се вјероватно већ нала-

⁵² OUAP No.1438.

⁵³ OUAP No.1444,1445.

⁵⁴ OUAP No.1456,1457.

⁵⁵ OUAP No.1460.

⁵⁶ BD V No.822,825.

⁵⁷ Исто

⁵⁸ BD V No.828.

зила под окупацијом аустроугарске војске. Британска влада не мијења политику подршке Русији на Блиском истоку. Извољски је прихватио ова увјеравања и обзанио да неће дати оставку, осим ако предсједник владе Столипин буде смијењен услед ”реакционарних интрига”.⁵⁹

Док је трајало ово англо-руско убјеђивање, црногорска влада је, притиснута од Италије и Велике Британије, 5. априла упутила двије ноте, једну Италији а другу Аустро-Угарској, која је, у ствари, била копија прве. Преговори о формулацији ноте и црногорског одговора трајали су неколико дана. Књаз Никола је тврдио да мора да врши сталне и исцрпне консултације са владом, а стране дипломате су у томе видјеле његову намјеру да покаже како нема страха и да жели да сачува достојанство земље. Руски посланик Штејн јављао је да је 4. априла имао дуги разговор са књазом Николом и да није у могућности да обавјести о дефинитивном мишљењу књаза и владе, али да му се чини да ће се они у принципу сагласити са тим да Бар сачува трговински карактер и да ће дати изјаву о добросусједским односима са Аустро-Угарском. Највјероватније, писао је Штејн, да ће тешкоћа бити у изналажењу форме, јер црногорска влада неће дати никакву изјаву која би понизила достојанство земље.⁶⁰ Два дана касније, након што је посао око ноте завршен, он је потврдио да је било тешкоћа око форме црногорске ноте. Те тешкоће које су учинили Црногорци превладане су са великим напором, његовим и италијанског посланика Сквитија. ”Успјели смо да установимо одговарајућу редакцију ноте заобилазећи болна мјеста црногорског самољубља а дајући пуно задовољење аустријским захтјевима”, писао је Штејн. ”Појединости изложене у црногорској изјави су другачије од оних формулисаних у италијанској ноти али, у суштини, Црна Гора у потпуности изјављује то што се од ње тражи. Дословна формула није унапријед била упућена на Цетиње колективним кораком великих сила као у Београду”, закључује Штејн.⁶¹

Неколико дана касније он је у дужем извјештају резимирао и оцијенио улогу и учинке Црне Горе у тек превазиђеној кризи. Прва његова оцјена је била да је Црна Гора изашла из кризе са пуном чашћу и несумњивим добицима. ”Дала је своју декларацију само у оним изразима који искључују оцјену да је то урађено под силом и притиском. По општем мишљењу редакција је била врло срећно урађена. Једино су у њој заобиђена болна мјеста националног самољубља Црне Горе, па је могла лако и да прође у Скупштини и јавном мњењу. Био је то подношљив исход из тешког положаја који су они сами себи створили великим надама

⁵⁹ BD V No.830.

⁶⁰ DMC PR br.27, 04.04.1909.

⁶¹ DMC PR br.16, 06.04.1909.

у подршку сила, компензационим захтјевима и обећањима датим свом народу”, писао је Штејн. Он је изразио мишљење да Црна Гора, иако је била јасно против анексије, није иступила снажно и да је од почетка изражавала спремност да се помири са Аустро-Угарском у замјену за добијање Спича, или неких области у Херцеговини. Исто тако, он саопштава суд да би Црна Гора прије прихватила мирни исход кризе него ратни обрачун, иако би сваки Црногорац уз традиционални хероизам испуњавао свој дуг према отаџбини. Ипак се јасни и гласни ратнички шовинизам за све вријеме кризе није осјећало у овој земљи. Вијест о проласку опасности сукоба дочекан је са осјећајем олакшања. ”Осврћући се на то вријеме немогуће је да се Црној Гори не ода признање да је она у току потешкоћа које су на њу пале показала много државног такта и обазривости,” закључио је Штејн.⁶²

Поред руског и италијанског, и британски посланик на Цетињу је био врло значајан и активан тих дана у разрјешењу црногорског питања. Али заинтересованост је била веома присутна и у Форин офису. Док је интервенисао да у Црној Гори прихвате италијански предлог и ноту, Греј је увјеравао Беч да ће, ако Италија буде задовољна модификацијом члана 29, Велика Британија дати свој пристанак на измјену члана 25, односно признати анексију. Ово питање пратила је и британска штампа. ”Тајмс” је у броју од 6. априла, у чланку под насловом ”Велике силе и Црна Гора”, писао да су италијански и британски представници на Цетињу, по налогу својих влада, одиграли велику улогу у формулисању става црногорске владе. Описано је оно што се, отприлике, тих дана дешавало на Цетињу. Сљедећег дана исти лист је обавјестио о декларацији коју је усвојила црногорска влада, оцјењујући је као мудро прихватање савјета великих сила.⁶³

Црногорска нота упућена Италији је у основи она тражена декларација, уз изјаву да ће лука Бар задржати карактер трговачке луке. Уз ноту Аустро-Угарској изражена је још и нада у развој добрих односа између Монархије и књажевине.⁶⁴ У исто вријеме, иако разочаран што није добио Спич, књаз Никола је обавијестио Аустро-Угарску да ће црногорска војска бити повучена са границе и затражио од Ерентала благонаклон став у погледу трговачког уговора.⁶⁵ Мада се наведеним нотама Црна Гора није отворено потчинио аустроугарском захтјеву, Ерентал је изразио задовољство. На Цетиње је послао телеграм у коме каже да сматра да су односи доброг сусједства између двију земаља обновљени

⁶² DMC PR br.18, 18.04.1909.

⁶³ ”Тајмс”, 7. april 1909.

⁶⁴ OUAP No.1478.

⁶⁵ OUAP No.1487.

и да ће се сложити са измјенама члана 29 Берлинског уговора. Са тим се сложио и цар Франц Јосиф.⁶⁶ Овим је питање било ријешено, једино што је преостало биле су формалности.

Ерентал је одмах затражио од Титонија да, након што је сређено црногорско питање, призна анексију на основу њихове погодбе.⁶⁷ Тако је италијански амбасадор у Бечу 11. априла предао ноту своје владе,⁶⁸ а истог дана италијански амбасадор у Лондону је обавјестио Греја да је његова влада рјешењем црногорског питања ”у потпуности задовољна”.⁶⁹ Пошто је и његов услов испуњен, Греј је обавјестио Аустро-Угарску да је спреман да призна промјену члана 25 Берлинског уговора, односно да призна анексију. Британска нота, у том смислу, уручена је Бечу 17. априла.⁷⁰ Слиједећи ово, два дана касније, исто су урадили и Французи.⁷¹

Овим је и формално завршена анексиона криза, иако је она практично окончана када је Русија попустила под њемачким притиском, а Србији није остало ништа друго него да то исто уради пред Аустро-Угарском јер је тада елиминисана могућност да криза прерасте у европски рат.

Тако се ријешило и ово, за Црну Гору веома значајно питање, уз пуно учешће италијанске и британске дипломатије, чиме је она из читаве кризе извукла ипак неку корист. Наравно, то у тадашњим околностима није било могуће без добре воље Аустро-Угарске, за коју је ово питање ипак, у читавом комплексу проблема изазваних анексијом, било питање од мањег значаја.

Saša KNEŽEVIĆ

MONTENEGRO AND ARTICLE 29 OF THE BERLIN TREATY

Summary

According to the article 29 of the Berlin Treaty in 1878, Montenegrin sovereignty on the coast was limited. Austria-Hungary had right to take customs and others control in the port of Bar. So, Montenegro was waiting for opportunity to change that condition.

⁶⁶ OUAP No.1485,1493.

⁶⁷ OUAP No.1491.

⁶⁸ OUAP NO.1508.

⁶⁹ BD V No.832.

⁷⁰ BD V No.839; OUAP No.1536.

⁷¹ OUAP No.1543.

In 1908 Austria-Hungary proclaimed the annexation of Bosnia and Herzegovina, and it was the violations of the Berlin treaty without the consent of other signatories. The proclamation triggered a strong reaction of the public in Europe, especially in Montenegro and Serbia. For six months fear of the European war prevailed. At the end Russia and, after that, Serbia were forced to recognize the annexation.

Prince Nicholas continued to hold out for a territorial concession, in particular he wanted Spizza, an Austrian town which dominated the port of Bar. Aehrenthal rejected any and all such demands and warned the prince against trying to exert pressure by his military preparations. After proclamation, on the beginning of the crisis, Aehrenthal offered him the modification of the Article 29, in return for a correct attitude. With support of Italian and British diplomacy Montenegrin successfully got out from the annexation crisis because modification of the Article 29 of the Berlin Treaty was achieved.

Звездан ФОЛИЋ*

ДРЖАВНО ЗАКОНОДАВСТВО И ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ 1946-1965.

Устав ФНРЈ 1946. и положај вјерских заједница

Типологија односа државе и цркве (вјерских заједница) познаје три система тих релација: систем јединства цркве и државе, модел у коме је црква јавноправна корпорација у државном подручју и систем раставе цркве и државе. Потоњи систем односа у великој је зависности од идеолошко-политичког амбијента у одређеној држави. Тако нпр. у Сједињеним Америчким Државама, иако је црква одвојена од државе, власт прихвата и подржава религијски плурализам и обезбјеђује равноправан социјални и правни статус свим религијама. Складност ових релација тешко је била замислива у социјалистичким државама које су због дубоке протканости марксистичким начелима третирале религију као антиподно учење.

Први знаци који су назначавали смјернице будућег југословенског законодавства и у конфесионалној сфери били су видљиви у Одлуци АВНОЈ-а од 3. фебруара 1945. године. Овом Одлуком укинута су прописи донесени од стране окупатора. док је чланом 2 речено да се дерогирају сви правни прописи који су били на снази до непријатељске окупације, тј. до 6. априла 1941. ако су у супротности са тековинама НОБ-е.¹

Тежећи да улије правну и личну сигурност код својих грађана, Предсједништво АВНОЈ-а је 24. маја 1945. донијело Закон о забрани изазивања националне, расне и вјерске мржње и раздора.² Чланом 1 било је прописано да је свако ограничење грађанских права, као и свако давање повластица и предности грађанима Демократске Федеративне Југославије у зависности од њихове националне, расне и вјерске при-

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Службени лист ДФЈ, бр. 4, 13. фебруар 1945

² Службени лист ДФЈ, бр. 14, 29. мај 1945.

падности, било кажњиво као кривична радња, којом се нарушава начело равноправности народа и грађана и братство и јединство народа ДФЈ. По члану 2, као напад на националну равноправност, била је кажњива и свака агитација и пропаганда којом се изазивала расна, национална мржња, као и издавање, писање и штампање списа такве садржине. Предвиђене санкције биле су ригорозне, готово драконске и кретале су се од казне затвора, до казне губитка националне части и смртне казне.³

Рад на доношењу првог Устава, припреман под руководством Едварда Кардеља у Министарству за конституанту, улазио је у завршну фазу након проглашења Југославије за Федеративну Народну Републику Југославију (ФНРЈ) 29. новембра 1945. од новоизабране Уставотворне скупштине. Комисија за изградњу нове власти очекивала је да прокламовање Устава унесе нови живот у законодавни и организациони рад у цијелој земљи. Уставни параграфи нијесу мимоишли проблематику из домена вјерских заједница, и о томе говоре ови чланови:

Члан 21 - "Сви грађани Федеративне Народне Републике Југославије једнаки су пред законом и равноправни су без обзира на народност, расу и вјероисповијест. Не признају се никакве привилегије по рођењу, положају, имовном стању и ступњу образованости. Противан је уставу и кажњив сваки акт којим се грађанима дају привилегије или ограничавају права на основу разлике у народности, раси и вјероисповијести као и свако проповиједање националне, расне или вјерске мржње и раздора".

Члан 25 - "Грађанима је зајемчена слобода савјести и слобода вјероисповијести. Црква је одвојена од државе. Вјерске заједнице, чије се учење не противи Уставу, слободне су у својим вјерским пословима и у вршењу вјерских обреда. Вјерске школе за спремање свештеника слободне су, а стоје под општим надзором државе. Забрањена је злоупотреба цркве и вјере у политичке сврхе и постојање политичких организација на вјерској основи. Држава може материјално помагати вјерске заједнице".

Члан 26 - "Брак и породица су под заштитом државе. Држава законом уређује правне односе брака и породице. Пуноважан је само брак закључен пред надлежним државним органима. После закључења брака грађани могу извршити и вјенчање по вјерским прописима. Сви брачни спорови спадају у надлежност државе. Евиденција рођених, вјенчаних и умрлих је у надлежности државе. Родитељи имају према дјечи рођеној ван брака исте обавезе и дужности као и према брачној дјечи".

Члан 38 - "Школе су државне. Само законом може се допустити оснивање приватних школа, а њихов је рад под контролом државе. Школа је одвојена од цркве".⁴

³ Исто.

⁴ Устав ФНРЈ, Београд 1946.

Посланици Савезне народне скупштине су у новембру 1945. први пут разматрали нацрт Устава ФНРЈ. Већина посланика је својим декларацијама подржала приједлог о одвајању цркве од државе и истакла његову прогресивност за функционисање југословенске социјалистичке заједнице. Образлажући услов под којим је могућа материјална подршка вјерским заједницама, Едвард Кардељ, министар за Конституанту, је неувијено нагласио да се он састоји од кооперативности вјерских поглавара према државним властима, односно “од начина како ће они да прислушкују вољу и дисање народних маса”.⁵ На другој сједници Уставотворног одбора Савезне уставотворне скупштине од 11. децембра 1945, Драгољуб Јовановић, првак Земљорадничке левнице, је у својем говору подвукао да се одвајањем цркве од државе и укидањем државних вјера дефинитивно раскинуло са средњим вијеком. Слично становиште на истој сједници заступао је и Милош Рашовић, председник Главног одбора Народног фронта Црне Горе, рекавши да је раставом цркве од државе уклоњена препрека за заједнички живот и односе међу јужнословенским народима.⁶

Поједине одредбе Нацрта Устава ФНРЈ изазвале су, мање-више, узнемиреност у редовима три најмногбројније вјерске заједнице у Југославији. Представници Српске православне цркве су у децембру 1945. у разговору са Владом Зечевићем изнијели примједбе на чл. 25 и чл. 26 Нацрта устава. Српски архијереји су сматрали да је неприродно изједначавање ванбрачне дјече са брачном, а такође су се залагали за факултативну форму брака или давање приоритета црквеном браку над грађанским. По њиховом схватању, вјеронаука је требало да се обавља под школским кровом и да буде обавезна. У том хтјењу крила се и бојазан од римокатоличке цркве која је имала обученије кадрове и боље материјалне могућности да преноси учење о вјери и ван школских објеката.⁷

Свети архијерејски синод СПЦ упутио је представку Министарству за Конституанту са потписом митрополита Јосифа, а нешто доцније, када је преко штампе сазнао да поднијете примједбе у дебати у Уставотворној скупштини нијесу усвојене, шаље један захтјев и Предсједништву Уставотворне скупштине ФНРЈ. Из ова два документа упадљиво је да се Св. арх. синод помирио са одвајањем цркве од државе, па су његова хтјења била усмјерена на сљедеће: доношење посебног

⁵ Радмила Радић, *Вером против вере*. Држава и верске заједнице у Србији 1945-1953, Београд 1995, 368.

⁶ Исто, 162.

⁷ Бранко Петрановић, *Активност римокатоличког клера против сређивања прилика у Југославији март 1945 - септембар 1946*, Историја XX вијека, Београд 1963, 304-305.

закона којим би се регулисали имовински односи између вјерских заједница и државе, гарантовање неповредљивости мјеста намијењених за вршење вјерских обреда, склапање пуноважног брака пред црквеним органом, одобрење да црква може оснивати своје вјерске и стручне школе, омогућавање школској омладини да слободно похађа богослужења и да обавља вјерске дужности. Уставни одбори нијесу усвојили ниједну од ових примједби.⁸

Замјерке Улема-меџлиса Исламске вјерске заједнице из Босне и Херцеговине углавном су се сводиле на сличне приговоре који су дошли и од СПЦ, допуњене захтјевом да у брачним, породичним и вакуфским стварима суде вјерске (шеријатске) судије, чија би се надлежност уредила посебним законом. Интересантно је да је, независно од овог захтјева, имам Абдулах Хоџић, члан Вјерске комисије у Црној Гори, још 28. јануара 1945. тражио да се поставе шеријатске судије при среским народним судовима у срединама гдје живе припадници исламске вјероисповијести.⁹ Временом су ови приједлози редуковани и то је потврђено на засиједану Вакуфског сабора ИВЗ Босне и Херцеговине одржаном у децембру 1945. када је заузето позитивно становиште према одвајању цркве од државе. Вакуфски сабор је такође поздравио слободу вјере и савјести, а на многобројним састанцима припадници исламске вјероисповијести се изјашњавају за такве принципе.¹⁰ По свему судећи, исламски свештеници и вјерници су брзо увидјели погодност уставног начела којим се проглашава равноправност свих вјера, јер је у предратном раздобљу ИВЗ *de facto* била у неравноправном положају у односу на Српску православну цркву и Римокатоличку цркву. Заправо, и одвајање школе од цркве у државној заједници у којој су муслимани, укупно узевши, конфесионална мањина, одговарало је ИВЗ, пошто је укидало могућност антиисламске индоктринације с православних или римокатоличких позиција, док је у односу на марксистичко учење све религије стављало у подједнако дефанзиван положај.¹¹

Римокатоличка црква је и поводом овог питања испољила одраније препознатљиву непопустљивост према материјалистичким тенденцијама. Истина, бискупска конференција није због Нацрта Устава ФНРЈ издавала никаква званична саопштења, али се став РКЦ може пратити преко Представке ђаковачког бискупа Акшамовића од 8. јануара 1946.

⁸ Исто, 305.

⁹ Архива Министарства вјера Црне Горе, Записник Прве сједнице чланова Вјерске комисије при Предсједништву ЦАСНО-а одржане 28. јануара 1945.

¹⁰ Бранко Петрановић, *Активност римокатоличког клера против сређивања прилика у Југославији...*, 306.

¹¹ Дарко Танасковић, *Исламска заједница у Југославији*, Зборник текстова Религија и друштво, Београд 1987, 385-386.

године. Више факата говори да ова Представка није била изоловани чин, а најувјерљивије то доказује излагање надбискупа Степинца од 3. октобра 1946. на судском процесу вођеном против овог римокатоличког великодостојника у Загребу.¹² Римокатоличка црква је била једина вјерска организација у Југославији која се изјаснила против одвајања цркве од државе. То становиште рационализовала је тиме што су "... од Бога установљене двије власти: држава и црква од којих једна промиче временито и земаљско добро људи сугласно с њиховом земаљском сврхом, а друга вјерско духовно сугласно с вјечном сврхом човјека".¹³ Римокатоличкој цркви је нарочито сметало сужавање компетенција ван духовне сфере дјеловања, па је тражила извођење вјерске наставе у школама, право на оснивање конфесионалних школа, завода и интерната, слободу оснивања добротворних установа (болница, сиротишта, домова за старце и напуштenu дјецу, разних каритативних удружења и слободно управљање тим установама), факултативност при закључивању бракова и др.¹⁴

Приспјеле захтјеве бискупа Акшамовића оштро је критиковао на Седмој редовној сједници Савезне скупштине од 22. јануара 1946, не и спонтано надахнути, говорник Тоне Фајфар, хришћански социјалиста. Фајфар је том приликом рекао да незадовољство РКЦ проистиче из њених егоистичних материјалних разлога. На Осмој редовној сједници расправљало се о члановима 25, 26 и 38 и дискутовали су и свештеници Светозар Ритиг и Милан Смиљанић. Они су у начелу прихватили Устав иако се нијесу слагали са појединим члановима.¹⁵

Недовољно је познато да је једини вјерски поглавар у Црној Гори 1945. године, др Никола Добречић, изражавао неслагање са појединим члановима Нацрта Устава ФНРЈ, о чему је писао Едварду Кардељу 10. децембра 1945. године. Невољно прихватајући одредбу о растави цркве и државе, Добречић је, употребом афирмативних и пожељних навода, попут "... како рече наш добри Маршал Тито, религија је дубоко укоријењена у народу...", настојао да убиједи Кардеља да држава и даље треба да пружа материјалну помоћ вјерским заједницама у Црној Гори. Образлажући своје становиште, барски надбискуп је тврдио да се економска позиција вјерника у Хрватској и Словенији нипошто не може изједначити са сиромашним стањем црногорских вјерника, па укидање државне помоћи пријети да "... оvdје (Црна Гора - прим. З. Ф.) постепено про-

¹² Говор који је одржао надбискуп Степинац на главној судској расправи објављен је у књизи Процес Алојзију Степинцу, документи, Загреб 1997, 90-94.

¹³ Бранко Петрановић, *Активности римокатоличког клера против сређивања прилика у Југославији...*, 307-308.

¹⁴ Исто, 308. Процес Алојзију Степинцу... 92-94.

¹⁵ Радмила Радић, *Вером против вере...*, 163.

падне сваки траг религије...”¹⁶ Ово јадиковање, дакако, није изазвало сажаљење код Едварда Кардеља који је у допису од 29. децембра 1945. избјегао давање одговора на конкретно питање и, ондашњим клишеима, покушао увјерити барског надбискупа да ће црква у новој држави уживати потпуну слободу у свом дјеловању.¹⁷

Готово истовјетну аргументацију поновио је Моша Пијаде, предсједник Законодавног одбора, приликом претреса извјештаја Уставотворног одбора о Нацрту Устава ФНРЈ на сједници одржаној 17. јануара 1946. године. Све је већ било извјесно и 31. јануара 1946. проглашен је први Устав ФНРЈ. Фундаментална тековина овог најважнијег правног акта у односу према религији било је њено изопштавање из сфере јавног поретка и дислоцирање у домен приватног права. Уставним одредбама, поред осталог, одстрањен је утицај вјерских заједница у школи, одузето им је првенство у вођењу матичних књига, а преузимањем контроле у закључивању бракова држава је полазила од премисе да су то правни односи од значаја за јавну власт.¹⁸

Гледано с теоријског аспекта, поменута рјешења представљала су либералне принципе, али скепсу у искреност њиховог спровођења у пракси, поред идеолошке обојености законодавца, подгријавале су недовољно прецизне и недоречене форме. Много тога непотпуног погодвало је државним властима да евентуалне недоумице ријеше снагом свог ауторитета. Неке формулације, попут “Држава може материјално помагати вјерске заједнице”, дискретно су указивале свештенству да је лојалност према новим властима предуслов за добијање државних дотација.

Уставни параграфи у односу на вјеру утицали су, сасвим разумљиво, на нерасположење већег дијела свештенства у Црној Гори. Извјештаји среских народних одбора у Бару, Котору и Подгорици свједоче о негодовању православног и римокатоличког свештенства, мада треба узети у обзир да ове изворе карактерише предимензионираност у оцјењивању и најблажег опозиционог мишљења.¹⁹

¹⁶ Архив Југославије (даље - АЈ), 50-1-3, Никола Добречић, надбискуп барски и примас српски - Едварду Кардељу, министру за Конституанту 10. XII 1945.

¹⁷ Државни архив Црне Горе, Архивско одјељење Бар, лични фонд др Николе Добречића, књ. - 6. Едвард Кардељ. министар за Конституанту - Николи Добречићу, надбискупу барском и примасу српском 29. децембра 1945. Шербо Растодер и Јасмина Растодер, *Др Никола Добречић, архиепископ барски и примас српски 1872-1955*, живот и дјело (Прилог изучавању историје Барске надбискупије), Будва 1991, 129.

¹⁸ Јован Стефановић, *Однос између цркве и државе*, Загреб 1953, 138-141. Мирослав Печујлић, *Однос цркве и државе*, Београд 1958, 38-42. Иван Лазич, *Правни и чињенични положај конфесионалних заједница у Југославији*, Вјерске заједнице у Југославији, Загреб 1970, 59-61.

¹⁹ У извјештају среског народног одбора у Подгорици упућеном ПК КПЈ Црне Горе,

Сасвим супротан став поводом одвајања цркве од државе заузео је мањи број православних и римокатоличких пастира у Црној Гори. Штампa је преносила таква гледишта. паје “Побједа” од 23. фебруара 1946. објавила изјаву свештеника Милутина Вугделића која је веома апологетски представљала чл. 25 Устава.²⁰ Борђије Калезић је савјетовао свештенству да помогне властима у објашњавању народу новог југословенског законодавства.²¹

Нацрт првог Устава НР Црне Горе био је на дневном реду сједница Уставотворне скупштине ове републике у периоду 20-22. новембра 1946. и 28-31. децембра 1946. године. Први говорник који је анализирао уставне одредбе које се односе на вјеру био је дон Нико Луковић, каноник Столног каптола у Котору. Луковић се, послије патетичног излагања о историји Црне Горе и перспективама живота у новој Југославији, осврнуо и на чл. 25 и чл. 26 Устава, казавши: “Одвајање цркве од државе за нас је нова ствар, али није у свијету. За нас је то демократски дух и потреба времена, а у свијету је тога било и сад има, и већина држава Европе су одвојене од цркве. Али то није донијело никакве штете цркви. Дапаче, знамо да је црква процвјетала у Француској откако је одвојена од државе и исто тако и у Совјетском Савезу (подвукао - З. Ф.).”²² Податак да је ове афирмације изговорило духовно лице имао је велику тежину у оправдању третираних чланова. а пажљивији истраживач лако примјећује да у Луковићев језик лојалности према актуелном политичком тренутку, не треба много вјеровати. То се не би могло односити на излагање протојереја Јова Радовића, које је и овог пута одисало безрезервном подршком усвајању помињаних чланова.²³ Устав НР Црне Горе проглашен је 31. децембра 1946. године.

Прије тога, појавили су се многи законски прописи и њихове измјене и допуне, као што су Закон о кривичним дјелима против народа и државе, Закон о штампи, Закон о удружењима, зборовима и другим јавним скуповима и сл. Заједнички именоватељ ове нормативе било је

2. фебруара 1946. између осталог, се каже: “Одвајање цркве од државе нарочито је погодило попове овог среза тако да су они данас постали на врло прикривен начин, најактивнији разбијачи у овом срезу”. ДАЦ, Архив Историјског института Црне Горе, ф. ЦК КП Црне Горе, кут. - 1, 296/46. Секретар СНО у Бару је расположење свештенства у свом срезу, након проглашења Устава ФНРЈ, овако представио: “Попови свих вјероисповијести, поготово католички, не слажу се са одвајањем цркве од државе и школе, али су и ту усамљени, без било какве подршке народа”. ДАЦ, АИИП. ф. ЦК КП Црне Горе, кут-1, Извјештај СНО Бар - ПК КПЈ за Црну Гору 3. новембра 1946.

²⁰ Побједа, 23. II 1946, 3.

²¹ Побједа, бр. 9, 3. III 1946, 7.

²² Рад Скупштине Црне Горе 1945-1950, приредили Чедомир Перовић и Невенка Илић, Титоград 1986, 198-199.

²³ Исто, 204-205.

децидно забрањивање и кажњавање националне, расне или вјерске мржње и раздора. У томе је, својом оштрином према вјери, предњачио Закон о потврди и измјенама Закона о забрани изазивања националне, расне и вјерске мржње и раздора којег је Президијум Народне скупштине ФНРЈ прокламовао 11. јула 1946. године. Члан 5 овог Закона назначаво је да је изазивање и распиривање вјерске мржње кажњиво, као и изазивање или распиривање националне или расне мржње. Предвиђене казне за ову радњу кретале су се од три мјесеца до пет година затвора. Сматрало се отежавајућом околношћу ако изазивање и распиривање вјерске мржње врше црквени представници. Законодавац је нагласио да је научна критика религије и критика неисправног рада црквених службеника дозвољена и неће се третирати као изазивање вјерске мржње.²⁴ Међутим, нигдје се није рекло шта се подразумијева под “неисправним радом вјерских службеника”, па је властима пружена неограничена могућност арбитража у нејасним ситуацијама.

Савезно вијеће и Вијеће народа Народне скупштине ФНРЈ на својим сједницама од 27. фебруара 1951. усвајају Кривични законик у којем се дотицала и проблематика везана за вјерске заједнице. Законом је предвиђена знатно већа казна за изазивање и распиривање националне и вјерске мржње и она је износила чак 15 година затвора, док је за vriјеђање грађана на националној и вјерској основи била прописана санкција од двије године лишења слободе (чл. 119). Вјерски представник у случају злоупотребе вршења вјерских обреда у сврхе противне уставном поретку кажњава се са двије године затвора (чл. 311), а за ометање или спрјечавање вјерских обреда прописана је новчана казна или казна затвора до једне године (чл. 313). Казна затвора била је прописана и за оне свештенике који изврше обред вјенчања по прописима вјероисповјести прије него је закључен брак пред надлежним државним органом (чл. 312).²⁵

Кривични законик, поред неизнијансираних формулација, није био имун од извјесних контрадикторности које су се рефлектовале и на дискретност свештеничког рада. Прецизније, чл. 280 је наглашавао да се за непријављивање кривичног дјела или починиоца изузима од кривичне одговорности, поред осталих, и вјерски исповједник починиоца. Насупрот томе, чл. 279 није уважавао свету тајну исповјести (покајања), па се међу лицима која су изузета од санкција, због непријављивања припремања кривичног дјела, не налази вјерски исповједник починиоца.²⁶

²⁴ Службени лист ФНРЈ, бр. 56, 12. VII 1946.

²⁵ Службени лист ФНРЈ, бр. 13, 9. III 1951.

²⁶ Исто.

Закон о правном положају вјерских заједница

Југословенско социјалистичко законодавство према вјерским заједницама толико је било, поред идеолошких поставки, условљено унутрашњим и спољно политичким околностима, да је тешко разумљиво без њиховог општег познавања. Једном ријечју, вјерске заједнице су остале посљедње неосвојено поље југословенског руководства, па је њихов алтернативни поглед на свијет сматран и као потенцијални инструмент у окупљању незадовољника и опонената актуелним кретањима. Спољнополитички моменти који су утицали на уобличавање нове правне регулативе у поменутом домену, превасходно су проистицали из искључивости која је оптерећивала међусобне односе југословенске владе и Римске курије. Почетне несугласице и трвења кулминирала су крајем 1952. године. Прво је Ватикан, на национални југословенски празник, 29. новембар, објавио листу имена нових кардинала, међу којима се налазио најпознатији југословенски затвореник, загребачки надбискуп др Алојзије Степинац. Тиме су затворена врата за даље преговоре и компромис, и југословенска влада је 17. децембра 1952. прекинула дипломатске односе са Ватиканом.²⁷

Да би разувјерио међународно јавно мњење да постоји непријатељство југословенске владе према римокатоличкој цркви, Јосип Броз Тито, предсједник ФНРЈ, је убрзо након прекида дипломатских односа са Ватиканом, позвао римокатоличке бискупе на разговоре у Београду. До састанка је дошло 8. јануара 1953, а седмочлану делегацију РКЦ предводио је Јосип Ујчић, надбискуп београдски и в.д. предсједника бискупских конференција. Изузев рекламног ефекта, којег је, накратко, штампа максимално потенцирала,²⁸ овај сусрет није испунио притајена очекивања југословенског предсједника у могуће дистанцирање римокатоличког епископата од политике римског понтифекса. Знајући позадину овог састанка, надбискуп Ујчић је, одмах послје куртоазних поздрава, нагласио да је за сваки споразум између РКЦ и државе надлежна Св. столица. Надаље, Ујчић је тражио доношење посебног закона о римокатоличкој цркви у ФНРЈ којим би се регулисао њен правни положај, и да римокатоличкој хијерархији буде признат карактер репрезентанта РКЦ у Југославији. Као основне потребе РКЦ он је истакао чак 15 захтјева, од којих су најинтересантнији сљедећи: законска заштита имовине, побољшање материјалног положаја клера; потпуна слобода вјерске обуке;

²⁷ Драгољуб Живојиновић, *Ватикан, католичка црква и југословенска власт 1941-1958*, Београд 1994, 374-380.

²⁸ "Борба" је на првој страни објавила и фотографију са овог састанка. Борба, 9. I 1953. Вјесник, 13. I 1953.

слобода вјерске штампе; слобода организовања вјерских школа; слобода сакупљања добровољних прилога; оснивање свештеничких удружења по принципу световних удружења (љекара, адвоката); празновање Божића и друго.²⁹

Поднесени захтјеви надилазили су и најпесимистичнија предвиђања југословенских званичника и на њихов одговор није се дуго чекало. На страницама “Борбе” се 12. фебруара 1953. појавио Нацрт Закона о правном положају вјерских заједница у Југославији, са напоменом да ће Савезно извршно вијеће о њему расправљати на првој сједници и да ће крајем мјесеца бити поднијет на усвајање Народној скупштини. Треба рећи да су и поједине вјерске заједнице често слале апеле државним органима да начине прецизнију законску регулативу којом би се избјегло двосмислено тумачење уставних одредби према вјери,³⁰ али хитрина уз коју је направљен и моменат у којем је поднесен на разматрање, указују да је Нацрт поменутог Закона понајвише уобличен због римокатоличке цркве.³¹ Наравно, нацрт Закона представљао је уопштену нормативну регулативу, пошто није посебно апострофирао ни једну вјерску заједницу. За све је важио јединствени критеријум код одређивања прописа.

Нацрт закона је предвиђао и ове моменте: гарантовање само слободе савјести; вјерске активности, церемоније и образовање могле су бити ограничене другим законским прописима у интересу јавног реда; настава у школама повјеравала се лаицима и заснивала се искључиво на научним достигнућима и слободи ума; добровољни прилози изван цркве могли су се прикупљати једино уз сагласност локалних власти; вјерска настава се могла обављати искључиво у црквама, уз одобрење родитеља и дјетета, ако је оно било у стању да се изјасни; држава је могла давати материјалну помоћ вјерским заједницама које су биле обавезне да поднесу извјештај о њеној намјени; надлежност локалних органа над гробљима која су била у посједу вјерских заједница и др.³²

²⁹ АЈ, 144-8-144, Тезе које је у име РКЦ поднио др Ујчић на састанку са маршалом Титом у јануару 1953. године.

³⁰ Нарочиту упорност у том погледу испољио је Св. арх. синод СПЦ који се још од септембра 1946. више пута обраћао државним органима да направе прецизнију правну регулативу у односима између државе и вјерских заједница. АЈ, 144-1-13, Свети архијерејски синод СПЦ - Предсједништву Савезне владе ФНРЈ 20. новембар 1948.

³¹ Ову констатацију добрим дијелом потврђује и навод из елабората којег је направила Управа државне безбједности (УДБА) при Државном секретаријату за унутрашње послове ФНРЈ 1954. године, у којем се истиче да су у Закон о правном положају вјерских заједница унијета извјесна ограничења и “... то искључиво ради католичке цркве (напр. “може”, “ако” и сл.)”. Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Засијдање Архијерејског сабора Српске православне цркве (31. V 1954-20. VI 1954), Београд 1954, 20.

³² Борба, 12. фебруар 1953.

Предложени нацрт Закона продуковао је узнемиреност код скоро свих вјерских поглавара у Југославији. Надбискуп Ујчић, је исти дан када је обнародован нацрт Закона, упутио циркуларни допис у коме је захтијевао од свих надбискупских и бискупских ординаријата евентуалне примједбе на овај акт.³³ Ујчић је иначе већ 19. фебруара 1953. доставио Савезној комисији за вјерска питања експозе поводом Нацрта Закона у коме је још једном поновио да уређење односа између РКЦ и државе припада компетенцијама Св. столице. Његове начелне примједбе односиле су се на лаичку наставу, брачне спорове, свештеничка удружења, посјете затвореницима и болесницима од стране свештеника и сл.³⁴

Много детаљнију разраду представљеног Нацрта закона предочио је Савезној комисији за вјерске послове 26. фебруара 1953. скопски бискуп др Смиљан Чекада. Критикујући ускогрудост државних власти према вјери, Чекада се посебно залагао да се поред слободе савјести грађанима зајемчи и слобода вјероисповијести, јер “само слобода савјести оставља могућност скривених намјера које би се могле манифестирати на штету слободе вјероисповијести, а у корист апсолутне, неограничене слободе савјести (у лаичком смислу те ријечи)”. Готово изричито износећи своја гледишта, скопски бискуп је тражио забрањивање антирелигиозне пропаганде у школама, слободу вјерских дужности за професоре, гаранцију за немијешање државе у унутрашње послове цркве, слободну (сем потребне грађевинске дозволе) изградњу вјерских објеката.³⁵

Примједбе на Нацрт закона поднио је 2. марта 1953. београдском надбискупу и апостолски администратор Которске бискупије дон Грација Ивановић. Он је сугерисао да у Закону о правном положају вјерских заједница треба да се цркви обезбиједи гаранција да доноси црквеноправне одлуке према својим вјерницима, онемогући присвајања црквеног гробља, дозволи свештенику да на позив појединца (затвореника и болесника) може вршити вјерске обреде и ван црквених просторија.³⁶

Послије приспјећа извјештаја из многих дијецеза, надбискуп Ујчић је 8. марта 1953. послао Савезној комисији за вјерска питања допуњене примједбе на Нацрт разматраног закона. При томе је уочио да се од-

³³ Бискупски архив Котор (даље - БАК). Ову документацију добили смо на коришћење захваљујући доброты и разумијевању дон Антона Белана, жупника у Которској бискупији. БАК, Јосип Ујчић, в. д. председника Бискупских конференција -Свим пречасним надбискупским и бискупским ординаријатима у ФНРЈ 12. II 1953, бр. 29/53.

³⁴ АЈ, 144-7-128, Јосип Ујчић, в. д. председника Бискупских конференција - Савезној комисији за вјерска питања 19. II 1953.

³⁵ АЈ, 144-8-150, Бискупски ординаријат Скопље - Савезној комисији за вјерска питања 25. II 1953.

³⁶ БАК, Бискупски ординаријат Котор-Председништву Бискупских конференција 2. III 1953.

редбе које иду у прилог вјерским заједницама изражавају у факултативној форми (“може” и “могу”) а забране су децидирано исказане, као и да се многе нефиксираности остављају на тумачење државним органима.³⁷

Јавност је, дакако, остала ускраћена за ова саопштења, али не и за она становишта која су афирмисала понуђени Нацрт закона. У “Побједи” од 22. фебруара 1953, под насловом “Још један израз нашег демократског законодавства”, осванула је изјава дон Ника Луковића која је суштину третираног акта завила уопштеним фразама: “...У ствари овај законски нацрт је даља разрада уставног принципа о слободи савјести и вјероисповијести и он је најбољи одговор свима онима који злонамјерно шире гласове да се у нашој земљи прогони религија”.³⁸

Најаналитичније примједбе на третирани Нацрт поднио је Св. арх. синод СПЦ. Детаљно претресајући сваки његов члан, српски епископи су примијетили да понуђени Нацрт није гарантовао слободу вјероисповијести, да се државним органима давала могућност да слободно процијене који вјерски послови нарушавају јавни ред, да нема чврсте гаранције у неповредивост имовине вјерских заједница, да није прописано светковање вјерских празника (Божића, Св. Саве, Крсне славе), да ученици не могу похађати вјерску наставу у току школских ферија, да се лицима која се едукују у богословијама не признају иста права као ученицима у државним школама и др.³⁹ Било је и другачијих мишљења. Свештеник Митар Кажих, парох у Титограду и секретар Удружења православног свештенства Црне Горе, изјавио је да је предложени Закон “... потребан, јер ће регулисати односе према вјери, а што је најглавније то ће се постићи без ичије сметње или дозволе”.⁴⁰

Врховно исламско старјешинство је такође подробно разматрало Нацрт закона и о томе је извјестило Савезну комисију за вјерска питања 14. фебруара 1953. године. Тражено је, поред осталог, фиксирање законских одредби како би се предуприједило арбитрарно пресуђивање државних органа, уношење ријечи богомоља умјесто израза црква, гаранција за несметано одвијање вјерске наставе, а најопширнија опсервација односила се на омогућавање надокнаде свештеницима за обављене обреде ван исламске богомоље.⁴¹ Приговори челника ИВЗ су утишани 14. марта 1953. када је дошло до њиховог састанка са представницима Комисије за вјерска питања БиХ које је предводио њен предсједник Це-

³⁷ АЈ, 144-7-128.

³⁸ Побједа, бр. 16,22. III 1953.

³⁹ АЈ, 144-8-142, Св. архијерејски синод СПЦ - Савезној комисији за вјерска питања 17. II 1953.

⁴⁰ Побједа, бр. 15,19.II 1953.

⁴¹ АЈ, 144-8-160, Врховно исламско старјешинство ИВЗ у ФНРЈ - Савезној комисији за вјерска питања 14. II 1953.

мал Биједић. Реис-ул-улема Ибрахим Фејић је убрзо дао изјаву за штампу у којој је у цјелости подржао Нацрт закона, а нешто слично у Црној Гори је учинио Шукрија Бакаловић, имам у Подгорици и секретар републичког Удружења исламског свештенства.⁴²

Хришћанска адвентистичка црква је поздравила Нацрт Закона и истакла његову толерантност према свим вјерским заједницама, што је било и разумљиво с обзиром на њено негативно искуство с предратним властима. Те реминисценције утицале су на Главни одбор ХАЦ да инсистира на прокламовању законске одредбе којом би се јасно категорисала правна способност вјерских заједница. Захтијевано је, због специфичног уласка нових чланова у ову вјерску заједницу,⁴³ да се у Закону предвиди обављање крштења изван црквених објеката.⁴⁴

Приговоре на Нацрт закона, који се нијесу разликовали од већ наведених примједби, упутиле су евангелистичке цркве у Хрватској и БиХ, Словачка евангелистичка црква, Баптистичка црква, старокатоличка црква,⁴⁵ као и Савез удружења православног свештенства у ФНРЈ.⁴⁶

Након разматрања приспјелих примједби у Секретаријату за законодавне и управне послове СИБ-а израђен је нови нацрт Закона о правном положају вјерских заједница, али ни он није био коначан. Потом је у априлу 1953. СИБ образовао привремене комисије које су биле задужене да у разговорима са епископатима СПЦ и РКЦ испитају могућност проналажења обострано задовољавајућег рјешења.⁴⁷ Разговори са епископима СПЦ одржани су 23. и 24. априла 1953. и протекли су, по ријечима Слободана Пенезића, члана СИБ-а, у "...атмосфери пуног разумевања. Морам овом приликом да истакнем и да се захвалим представницима Светог синода на њиховом труду и конструктивним предлозима, што је много допринело да се рад успешно и брзо оконча". Том приликом је било ријечи о материјалном положају цркве у вези са прикупљањем добровољних прилога и опорезивањем свештеничких прихода, затим о вјерским школама, црквеним одборима, матичним књигама и сл.⁴⁸

Римокатолички великодостојници се нијесу одазвали позиву државних власти. Јосип Ујчић, надбискуп београдски, и бискупи: Сми-

⁴² Побједа, бр. 15,19. II 1953.

⁴³ Обред крштења у Хришћанској адвентистичкој цркви обавља се погружењем (урањањем), обично у ријеци, а вечери Господњој претходи обред прања ногу. Енциклопедија живих религија, Београд 1992, 661.

⁴⁴ АЈ, 144-8-133, Преглед примједби на Нацрт Закона о вјерским заједницама.

⁴⁵ АЈ, 144-8-133, Преглед примједби на Нацрт Закона о вјерским заједницама.

⁴⁶ АЈ, 144-8-138, Савез удружења православног свештенства ФНРЈ - Савезном извршном вијећу 25. II 1953.

⁴⁷ АЈ, 144-8-141. АЈ, 130-783-1259.

⁴⁸ Борба, 26. април 1953. Политика, 26. април 1953.

љан Чекада, Јосип Лах, Антон Вовк, Максимилијан Држечник, Марко Алауповић и Габријел Букатко, су 23. априла 1953. упутили Представку Савезном извршном вијећу ФНРЈ која је одисала оштрим, готово упозоравајућим тоновима. У Представци се наводи да би проглашење Закона о правном положају вјерских заједница без сагласности Св. Столице, РКЦ сматрала унилатералним актом југословенске владе и стога би узроковао незадовољство римокатоличког клера.⁴⁹

Законодавни одбор Савезног вијећа Народне скупштине ФНРЈ на сједницама од 16. до 20. маја 1953. претресао је Предлог закона о правном положају вјерских заједница и направио извјесне измјене и допуне у неким члановима. Поједине примједбе су и усвојене, па је поред слободе савјести зајемчена и слобода вјероисповијести, уклоњен је став из чл. 4 који је прописивао да се настава у школама мора заснивати на научним достигнућима, акт крштења и акт обрезивања могао се обавити уз пристанак само једног родитеља, забрањено је ометање вјерске наставе. Већина чланова је остала непромијењена, тј, одбијени су захтјеви за признавање вјерских празника као државних празника, ученицима у вјерским школама нијесу одобрена иста права која су имала лица на школовању у државним школама, одбачен је предлог да свештеници могу посјећивати особе у затворима, а није удовољено ни захтјеву да појединац на одслужењу војног рока има иста вјерска права као и остали грађани, нити је израз црква замијењен термином богомоља. Поједини захтјеви су изгледали исувише претенциозно, па нијесу ни разматрани.

Нацрт Закона о правном положају вјерских заједница био је допуњен, наоко, либералним ставом у чл. 2 који је гласио: "Грађани могу слободно оснивати вјерске заједнице". Овај став прошао је незапажено и није изазвао никакав коментар ни од стране поглавара вјерских заједница. Његова позадина, међутим, била је много дубља и њу је објаснио Милоје Дилпарић, секретар Савезне комисије за вјерска питања у свом елаборату поднесеном члановима наведеног органа 18. фебруара 1953. године. Дилпарић је иначе учествовао у изради Нацрта закона, али у накнадном размишљању дошао је на идеју да чл. 2 треба да гласи: "Грађани могу припадати вјерским заједницама чија је делатност била призната актима државних органа, као и оснивати нове, ако њихове делатности нису у супротности са Уставом и државним законима". Образложење за уношење овог става Дилпарић је видио у сљедећем: "*Мислим да би се овим отворила врата оним елементима у кат. (католичкој - прим. З. Ф.) цркви који теже одвајању од Ватикана и у исто време заплашио Ватикан од цепања, ако би наставио даљу борбу про-*

⁴⁹ АЈ. 144-8-144.

*тив наше државе и јединства.*⁵⁰ Овај приједлог, као што смо навели, је донекле престилизован.

Савезно вијеће и Вијеће народа народне скупштине ФНРЈ коначно су на својим сједницама одржаним 22. маја 1953. усвојили Закон о правном положају вјерских заједница. Закон је укупно имао 24 члана и био је подијељен на четири тематска поглавља: опште одредбе, вршење вјерских обреда, вршење вјерске наставе и завршне одредбе. Грађани ФНРЈ могли су припадати било којој вјерској заједници, или не припадати ниједној, што је значило да могу исповиједати своја вјерска осјећања и без припадања вјерској заједници. Исповиједање вјере је, дакле, било приватна ствар грађана (чл. 1). Закон је прописивао да све вјерске заједнице имају једнак правни положај и слободу у обављању вјерских послова и вјерских обреда (чл. 2 и чл. 3). У члану 6 је наглашено да нико не може на било који начин бити принуђен да постане члан неке вјерске заједнице, да остане члан такве заједнице или да из ње иступи, као и да нико не може забранити грађанима да учествује у вјерским обредима и другим испољавањима вјерских осјећања. Грађани нијесу били ограничени у правима због својих вјерских убјеђења, припадања некој вјерској заједници и испољавања вјерских осјећања, али их те атрибуције нијесу ослобађале од општих грађанских, војних или других дужности које су морали вршити на основу закона (чл. 7).⁵¹

Члан 12. овог Закона је био изричит да нико не може бити принуђен ни спријечен да даје прилоге у вјерске сврхе, који су се могли прикупљати у црквама, храмовима и *другим просторима* (подвукао - 3. Ф.) који су за то одређени. Ван ових мјеста прикупљање се могло вршити само по одобрењу народног одбора среза односно града. Свештеници су могли примати награду у новцу или на неки *други уобичајени начин* (подвукао - 3. Ф.) за обављање вјерских обреда које врше на захтјев појединца без обзира да ли се вјерски обред врши у црквама, домовима вјерних или на другим мјестима. Савезно извршно вијеће и републичка извршна вијећа могла су давати помоћ вјерским заједницама, а у случају додјељивања те помоћи, могли су тражити од поменутих институција подношење извјештаја о употреби додијељених средстава (чл. 12).⁵²

⁵⁰ Дипларић се залагао и да се чл. 13 прошири ставом који би обавезивао вјерске заједнице да на руководећа мјеста (епископска, бискупска и сл.) не могу постављати лица која нијесу пријатељски расположена према југословенској социјалистичкој заједници. При томе је као негативне примјере навео рад неколико великодостојника СПЦ и РКЦ. Ова сугестија није била усвојена. АЈ, 144-8-133, Елаборат Милоја Дилпарића, секретара Савезне комисије за вјерска питања, о проблематици Закона о правном положају вјерских заједница.

⁵¹ Службени лист ФНРЈ, бр. 22, 27. мај 1953.

⁵² Исто.

Најобимнији и најнеодређенији ставови у новодонесеном Закону садржани су у члану 13 који се односио на вршење вјерских обреда. Њихово обављање у скуповима могло се слободно вршити у црквама, храмовима и *другим јавним просторијама* (подвукао - З. Ф.) које одреде вјерске заједнице, као и у двориштима, портама, гробљима и другим јавним просторијама везаним за цркве, односно храмове. Одржавање литија, процесија и других вјерских обреда ван наведеног простора могао је одобрити само народни одбор среза, односно града, на основу прописа републичког извршног вијећа. Народни одбор среза, односно града, могао је забранити одржавање вјерских скупова услед предузимања мјера за здравствену заштиту и осигурања јавног реда (подвукао - З. Ф.).⁵³

Вршење вјерске наставе било је слободно у црквама, храмовима, односно у другим просторијама које су за то одређене (чл. 4). Ученици редовних школа нијесу смјели похађати вјерску наставу у вријеме одвијања школских часова, а за њено похађање било је потребно одобрење оба родитеља и пристанак малолетника. Школе за спремање свештеника могла су похађати само лица која су завршила обавезно основно школовање (чл. 19).⁵⁴

Главна тенденција која се као црвена нит провлачила у овом Закону састојала се у слабљењу интензивнијег и масовнијег вјерског живота и стога се у већини његових одредби примјећује разлика између толерирања појединачног и групног испољавања вјерских осјећања. Кодификатори закона су наглашавали да појединац може обављати вјерске обреде и без припадања вјерској заједници и да нико не може ограничити такву активност. Та погодност, сем у црквама и просторима у њеној непосредној околини (дворишта, порте, гробља), није се дозвољавала за групно манифестовање вјерских обреда и обиљежавање вјерских светковина, па је њихово евентуално одвијање зависило од процјене локалних власти.

Већина вјерских заједница била је дјелимично задовољна доношењем наведеног Закона, понајвише због јачих гаранција у очувању своје аутономности. Законодавац, ипак, није превидио да такве одредбе не буду врло широког опсега, па су се могле тумачити на више начина.⁵⁵

Одредбе Закона о правном положају вјерских заједница заиста су зајемчиле већа права вјерских заједница у односу на идеолошке интенције државних органа, али његове недоречене формулације отварале су низ питања и могућих дилема. Пракса је то убрзо и потврдила. Св. арх.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Вриједи рећи, ради даље анализе, да је чл. 23 овог акта прописивао да се Савезно извршно вијеће и републичка извршна вијећа старају о извршењу Закона и по потреби доносе ближе прописе за његову реализацију. Исто.

синод СПЦ је 23. марта 1954. упутио допис Савезној комисији за вјерска питања у којем је указивао да локалне власти по сопственом нахођењу тумаче изразе “друге просторије и друге просторе” у члановима 4, 12 и 13 Закона, па се на терену догађало да се свештеници кажњавају и због сакупљања добровољних прилога у својим становима који им уједно представљају и канцеларије.⁵⁶ Ову апорију изнијели су чланови Св. арх. синода у разговору са Добривојем Радосављевићем, предсједником Савезне комисије за вјерска питања, одржаном 21. октобра 1954. у Београду. Епископи Макарије, Василије и Герман су том приликом захтијевали да се чл. 12 Закона протумачи тако да свештеник може прикупљати прилоге за цркву у кућама вјерника и да се, уопште, пружи шира могућност за прикупљање прилога у вјерске сврхе. Српски епископи су, такође, тражили да се услед непостојања цркве у неким мјестима, омогући групно крштавање дјеце у приватним домовима, причешћивање болесних и изнемоглих у њиховим кућама, као и да се извјесни вјерски обреди могу обављати у свештениковом стану. Пошто је саслушао ове предлоге, Радосављевић је само обећао да ће се они размотрити приликом доношења ближих прописа за примјену Закона о правном положају вјерских заједница.⁵⁷

Врховно исламско старјешинство је већ 7. јануара 1954. тражило одобрење од Савезне комисије за вјерска питања на свој нацрт упутства које је намјеравало упутити нижим органима ИВЗ због једнообразне апликације Закона о правном положају вјерских заједница. Челници ИВЗ су детаљно прочешљали одредбе Закона и понудили њихово разјашњавање којим је, поред осталог, сматрано да ИВЗ може несметано да врши све послове око подизања, одржавања и коришћења вјерских објеката, слободно обављање вјерских обреда у приватним кућама (дове, женидбе, мевлуде, хатме итд.), а под формулацијом заштита јавног реда подразумијевало се завођење опсадног стања и предузимање сигурносних мјера у пограничним зонама. Савезна комисија за вјерска питања је остала нијема на ове експликације исламске вјерске заједнице.⁵⁸

Чланови Савезне комисије за вјерска питања нијесу пак сједели скрштених руку. Они су, понајвише и због тога што су вјерске заједнице знале, истина ријетко, да искористе одређене недоречености у Закону, направили у јулу 1954. Тезе за доношење ближих прописа о извршењу Закона о правном положају вјерских заједница. Тезе су третирале мате-

⁵⁶ АЈ, 144-9-162.

⁵⁷ Исто, забиљешка о пријему чланова Архијерејског синода Српске православне цркве у Савезној вјерској комисији 21. октобра 1954. године.

⁵⁸ Исто, Врховно исламско старјешинство - Савезној комисији за вјерска питања 25. јуна 1954.

рију из чланова 2, 12, 13 и 14 Закона и нијесу биле толико децидиране, него су имале општи карактер. Њима се предвиђала регистрација вјерских заједница, ограничења страним држављанима у обављању вјерских обреда, а највише пажње је поклоњено конкретнијем одређивању израза “друге просторије и друге просторе”, тајни крштења, катехизацији и вјерским школама. Коначна одлука о њиховој ваљаности требало је да се донесе након прибављања мишљења разних државних органа, у првом реду републичких комисија за вјерска питања и управа државне безбједности у свим републикама.⁵⁹

Најисцрпнији извјештај по овом питању начинила је у августу 1954. Управа државне безбједности у Хрватској. Стремећи да има потпуни надзор над радом вјерских заједница, ова служба је наведену проблематику посматрала кроз своју професионалну визуру, а како су неки њени предлози верификовани у нешто доцније донесеној нормативи, заслужују наш посебан осврт. Државна безбједност у Хрватској сматрала је да је термин “јединствена грађевинска цјелина” најцелисходнија замјена за неодређени израз “друге просторије које су вјерске заједнице одредиле за вршење вјерских обреда”; да се задржи дискреционо право којим органи власти могу забранити одржавање вјерских обреда у скупу, али вјерске заједнице биле би дужне да поднесу благовремену молбу (најмање осам дана прије одржавања обреда), у којој би назначиле генералије планираног скупа; писмено одобрење родитеља за похађање вјеронауке од стране њиховог дјетета, у интернате вјерских школа могли су бити примљени само ученици школе за спремање свештеника уз коју је интернат основан.⁶⁰

Ограничавање предочених Теза извршила је и Комисија за вјерска питања у Црној Гори, септембра 1954. године. Она је заузела прилично оштар став према вјерским заједницама, па је предлагала да се вјерска настава изводи само у црквама (цамијама), обављање крштења уз пристанак оба родитеља, купљење добротворних прилога требало је дозволити само у црквама, одређивање погодног мјеста за обављање вјерских обреда у болницама, како би се спријечило дуже присуство свештеника међу осталим болесницима.⁶¹

На сједници Савезне комисије за вјерска питања, одржане 11. октобра 1954, расправљало се о конципирању ближих прописа за примје-

⁵⁹ АЈ, 144-9-162.

⁶⁰ Исто. Интересантно је да су ове сугестије, донекле престилизоване у Уредби за извршење Закона о правном положају вјерских заједница коју је донијело Извршно вијеће НР Србије 3. марта 1962. године, АЈ, 144-62-488. Ова уредба је објављена у Службеном гласнику НР Србије 17. марта 1962.

⁶¹ АЈ, 144-9-162, Комисија за вјерска питања НР Црне Горе - Савезној комисији за вјерска питања 30. септембра 1954.

ну Закона о правном положају вјерских заједница. Дискусије Милоја Дилпарића, секретара Комисије и њених чланова Петра Ивичевића и Миливоја Урошевића, ишле су у правцу максималног туторства над дјелатношћу вјерских заједница, па их је Добривоје Радосављевић упозоравао да не смију игнорисати начело одвајања цркве од државе. Петар Ивичевић је предложио да "...кад су државни и црквени прописи у супротности, имају предност државни прописи".⁶² Чланови Комисије су одлучили да је најсврхисходније да Савезно извршно вијеће донесе Уредбу о извршењу Закона о правном положају вјерских заједница. Она је заиста и направљена у априлу 1955. године, но СИБ је одложио доношење те Уредбе сматрајући да је таква одлука преурањена.⁶³

Стари проблеми и даље су се појављивали, а метод њиховог рјешавања остао је непромијењен. Савезна комисија за вјерска питања је пребацивањем одговорности на локалне органе власти одбила да разматра жалбе Св. арх. синода поднесене током 1956. године. Извјесни оптимизам код СПЦ уливало је обећање да ће се неспоразуми ријешити брзим доношењем ближих прописа за спровођење Закона о правном положају вјерских заједница.⁶⁴ Као неки лајт-мотив ова формулација постаје неизбјежна у вокабулару Савезне комисије и током 1957. и 1958. године.

Напокон је, почетком 1959. године, Савезна комисија за вјерска питања урадила Нацрт Уредбе за извршење Закона о правном положају вјерских заједница. Нацрт је, у поређењу с претходним планираним рјешењима из ове области, садржавао много толерантније принципе, од којих се посебно издвајају: дозвола крштења и обрезивања у стану припадника вјерске заједнице и омогућавање катехизације у просторијама одређеним за вршење вјерских обреда.⁶⁵ Без сумње, чланови Савезне комисије су увидјели да раније стеге према вјерском животу треба постепено да лабаве, тим прије што је утицај вјерских заједница на друштвена кретања био занемарљив.

Таквог мишљења нијесу били неки утицајни чланови Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног вијећа који је окупао политичаре из свих југословенских република. На челу овог Одбора био је Александар Ранковић, потпресједник СИБ-а и једна од најмаркантнијих личности на ондашњој југословенској политичкој сцени.⁶⁶ Ранковић

⁶² АЈ, 144-9-162, Записник са сједнице Савезне комисије за вјерска питања одржане 11. X 1954.

⁶³ АЈ, 144-14-204.

⁶⁴ Гласник СПЦ, бр. 5, мај 1956, 2-3.

⁶⁵ АЈ, 144-33-353.

⁶⁶ Чланови Одбора за унутрашњу политику СИБ били су: Александар Ранковић, Иван Крајачић, Добривоје Радосављевић, Авдо Хумо, Светислав Стефановић, Слободан Пенезић, Јосип Хрнчевић, Митја Рибичич, Никола Ђаконовић, Угљеша Даниловић,

је поднио уводно излагање приликом претресања Нацрта Уредбе на сједници поменутог Одбора одржаној 29. марта 1959. године. Рекао је да се Нацртом прилично отварају врата за шире активности вјерских заједница, али да није у цјелости против њеног доношења. Потом је узео ријеч Иван Крајачић који је истакао да је Нацрт Уредбе неприхватљив, јер се њиме оставља већи простор за дјеловање вјерских заједница, поготово римокатоличке цркве. Са Крајачићевом оцјеном сложили су се Угљеша Даниловић, Светислав Стефановић, Нико Шилих и Његослав Оцокољић који су оштро замјерали Петру Ивичевићу на попустљивости испољеној у већини чланова Нацрта. Послије дуге и исцрпне расправе, коју су обиљежиле и духовите досјетке Александра Ранковића,⁶⁷ чланови Одбора су ријешили да се Уредба може усвојити са извјесним корекцијама

Нацрт Уредбе разматран је јуна 1959. и у Савезном државном секретаријату за унутрашње послове у ФНРЈ. Овај орган је сматрао да Уредбом треба спријечити сакупљање добровољних прилога ван цркве, онемогућити часним сестрама да врше катехизацију итд.⁶⁸ Такви приједлози су били у колизији са Законом из 1953. и директно су задирали у унутрашњи живот цркве, па их Савезна комисија за вјерска питања није могла прихватити.

Дјелимично усвајајући приспјеле примједбе разних државних органа који су на вјерски живот гледали са бирократских и идеолошких позиција, чланови Савезне комисије за вјерска питања су у октобру 1959. допунили Нацрт Уредбе у којем се прописивао већи увид мериторних тијела у рад школа за едукацију свештеника. Ускоро су почеле да пристижу критике републичких комисија за вјерска питања у чему је својим ригидним гледиштем предњачила комисија из НР Хрватске.⁶⁹ Огласила се

Страхил Гигов, Брана Јевремовић, Нико Шилих и Његослав Оцокољић, АЈ, Г44-43-3823.

⁶⁷ Залажући се да оба родитеља морају одобрити крштење свог дјетета, Иван Крајачић је навео примјер секретара комитета у Великој Горици који, наводно, није знао да су му жена и ташта одвеле дијете на крштење без његовог знања, на што је Ранковић рекао: “Том секретару је слаб политички рад у његовој сопственој кући”. Када је Његослав Оцокољић брзомислено тражио да састанци вјерских представника, као и сједнице црквених одбора, буду јавни и са слободним приступом сваког заинтерсованог грађанина, Ранковић је узвратио: “Па неће те ваљда пустити да присуствујеш бискупској конференцији”. АЈ, 144-40-333, Стенографке биљешке са сједнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а одржане 28 и 29. марта 1959. године.

⁶⁸ АЈ, 144-32-324.

⁶⁹ Ова Комисија је процјењивала да је опасно одобрити вјерским заједницама да слободно одређују било коју врсту просторија за вршење вјерских обреда, да се чин крштења може извршити само уз сагласност оба родитеља, строжији надзор над радом вјерских школа итд. АЈ, 144-33-353.

7. марта 1960. и Комисија за вјерска питања у НР Црној Гори која је била незадовољна формулацијом да се скупни вјерски обреди могу обављати на “земљишту уз цркву”, јер поједини манастири у Црној Гори располажу земљиштем у дужини од неколико километара и то може произвести потешкоће у контроли њиховог одвијања. Чланови ове Комисије још више је иритирала одредба да се крштење може обавити у приватном дому, па су предлагали да се тај параграф престилизује, тако да се крштење може “слободно вршити у стану вјерника у породичном кругу”.⁷⁰

Новонаправљени Нацрт Уредбе био је на дневном реду сједнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а одржане 12. маја 1960. године. Поред Добривоја Радосављевића, највећи заговорник доношења Уредбе био је Александар Ранковић који је успио да убиједи превише ревносне колеге да ова норматива пружа извјесне погодности државним органима, али и да се вјерски живот не може превише ограничити. За разлику од Митје Рибичича, Ранковић се сложио да се обред крштења може обављати у приватним кућама и у томе није видио опасност од ширења нежељених тенденција. Закључено је да Савезна комисија за вјерска питања, уз мање корекције формалне природе, начини дефинитиван текст Уредбе за извршење Закона о правном положају вјерских заједница,⁷¹ што је она и урадила 25. маја 1960. године.⁷²

Уобличена Уредба, мимо очекивања заинтересованих субјеката, ни овог пута није добила снагу правног акта. Остаје нејасно ко је и због чега стопирао доношење ове Уредбе, а како извори о томе ћуте трагање за истином остаје у сфери хипотетичких разматрања. Савезно извршно вијеће је, ипак, у децембру 1960. допустило републичким владама да направе ближе прописе о спровођењу Закона из 1953. године и саобразе их специфичним вјерским приликама у њиховим републикама.⁷³ Током 1961. и 1962. све републике, осим Црне Горе, добиле су Уредбе за извршење Закона о правном положају вјерских заједница.⁷⁴ Садржај њихових одредби пружа и посредан одговор на раније постављено питање. Прецизније, Уредбе словеначког, хрватског и босанскохерцеговачког извршног вијећа обавезивале су једног од родитеља да поднесе писмени захтјев надлежном органу, уколико је спријечен да присуствује крштењу свог дјетета. Уредбама у БиХ и Србији захтијевао се писмени приста-

⁷⁰ АЈ, 144-47-399.

⁷¹ АЈ, 144-43-383, Стенографске биљешке са сједнице Одбора за унутрашњу политику СИВ од 12. маја 1960.

⁷² АЈ, 144-43-397.

⁷³ АЈ, 144-44-398.

⁷⁴ Извршна вијећа НР Словеније, НР Босне и Херцеговине и НР Хрватске донијела су Уредбу 1961. године, а то су наредне године учинила Извршна вијећа НР Србије и НР Македоније. АЈ, 144-57-456; АЈ, 144-57-464; АЈ, 144-62-488;

нак оба родитеља да би њихово дијете могло похађати вјерску наставу, а дијете је имало право да одбије ову жељу својих родитеља.⁷⁵

Црна Гора је била једина југословенска република у којој није донесена Уредба о спровођењу Закона о правном положају вјерских заједница, већ је проблематика из те области и даље рјешавана на основу Закона из 1953. године. Занимљиво је да је на сједници Комисије за вјерска питања НР Црне Горе од 6. децембра 1960. ријешено да чланови овог органа: Петар Лековић и Никола Шекуларац ураде нацрт ближих прописа о спровођењу Закона из 1953. за потребе НР Црне Горе.⁷⁶ На основу доступне документације не можемо дознати разлоге који су утицали на недовршеност овог посла. По свој прилици, искуство са Законом из 1953. било је више него повољно и црногорско руководство је одлучило да задржи претходну регулативу.

Устав СФРЈ и Основни закон о правном положају вјерских заједница

Нови, трећи по реду Устав социјалистичке Југославије изгласан је на сједници Савезне народне скупштине 7. априла 1963. године. Рад на његовом уобличавању отпочео је још 1960. године и био је углавном усмјерен ка продубљивању самоуправних друштвених односа, лоцирању мјеста друштвено-политичких организација у политичком систему, проширивању политичких и економских права радних организација итд.⁷⁷

Поучени претходном праксом, поглавари најмногобројнијих вјерских заједница у Југославији врло су рано показали сумњу у добронамјерност законодавца према питањима из професионалне проблематике. Ванредну обазривост испољио је Фрањо Шепер, загребачки надбискуп и предсједник бискупских конференција, који се, прије упознавања са нацртом устава, обратио 13. септембра 1962. Савезној комисији за вјерска питања. Пошто је указао на неповољан третман римокатоличке цркве и њених вјерника у Југославији, Шепер је подвукао: “Католички епископат је посебно забринут гласовима, да би се у вези с реформом школске наставе у наше школско законодавство имала унијети одредба, према којој би Црква у своја сјеменишта односно у своје вјерске школе,

⁷⁵ АЈ, 144-57-456; АЈ, 144-62-488.

⁷⁶ АЈ, 144-46-398, Записник са сједнице Комисије за вјерска питања НР Црне Горе од 6. децембра 1960. године.

⁷⁷ Бранко Петрановић и Чедомир Штрбац, *Историја социјалистичке Југославије*, књ. 1, Београд 1977, 150. Бранко Петрановић, *Историја Југославије, 1918-1988*, књ. 3, Београд 1988, 351-352.

могла примати само оне свећеничке кандидате, који су већ свршили читаву средњу школу”.⁷⁸ Загребачки надбискуп је евентуално уношење такве одредбе у нови Устав оцјењивао погубним по интересе РКЦ и стога је пркосно поручио да ће се томе одлучно супроставити. Такво мишљење нескривено је износио и скопски бискуп Смиљан Чекада.⁷⁹

С много више умјерености и увиђајности, Српска православна црква је 21. октобра 1962. истакла своје предлоге на објелодањени преднацрт Устава. Епископи СПЦ били су веома узнемирени изостављањем одредбе која се односила на могуће државне дотације вјерским заједницама, па су тражили “уставно озакоњење државне помоћи цркви”, као и поштеду црквене имовине од даљих експропријација, ослобађање дјелатности вјерских заједница од било каквих дажбина и изједначавање права лица која похађају школе за спремање свештеника са ученицима у државним школама.⁸⁰

Реис-ул-улема Сулејман Кемур такође није био равнодушан према појединим параграфима преднацрта Устава. Кемур је у свом допису Комисији за израду преднацрта Устава од 27. децембра 1962. изнио скоро истовјетне примједбе као епископи СПЦ, допуњене захтјевом да вјерске заједнице слободно одређују и прикупљају доприносе својих припадника и убирају прилоге у вјерске сврхе.⁸¹

Комисија за израду новог Устава је парцијално усвојила наведене примједбе и то показују ставови чл. 46 који је у цјелини третирао питања из вјерског дјелокруга: “Исповиједање вјере је слободно и приватна је ствар човјека. Вјерске заједнице одвојене су од државе и слободне су у вршењу вјерских послова и вјерских обреда. Вјерске заједнице могу оснивати вјерске школе за спремање свештеника. Противустанна је злоупотреба вјере и вјерске дјелатности у политичке сврхе. Друштвена заједница може материјално помагати вјерске заједнице. Вјерске заједнице могу имати, у границама које одређује савезни закон, право својине на непокретности.”⁸² Упадљиво је да је у Устав унесен нови став о праву власништва вјерских заједница на њихову имовину, али се нигдје категорично не гарантује да је она поштеђена од евентуално даљих експропријационих захвата, па је овим ставом испуњена форма, док је сушти-

⁷⁸ АЈ, 144-63-489, Предсједништво бискупских конференција - Савезној комисији за вјерска питања 13. септембра 1962.

⁷⁹ АЈ, 144-61-487, Биљешка о пријему бискупа скопског др Смиљана Чекаде код Мите Мицајкова, предсједника Комисије за вјерска питања у НР Македонији 6. октобра 1962. г.

⁸⁰ АЈ, 144-64-510, Патријаршијску управни одбор СПЦ - Савезној комисији за вјерска питања 21. октобра 1962.

⁸¹ АЈ, 144-64-519, Реис-ул-улема Сулејман Кемур - Комисији за израду преднацрта устава при СИВ 27. децембра 1962.

⁸² Службени лист СФРЈ, бр. 14, 10. априла 1963.

на остала иста. Необлигаторност је поновљена и у ставу да друштвена заједница може помагати вјерске заједнице.

Уставом из 1963. промијењен је назив државе: Федеративна Народна Република Југославија назива се Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Нови Устав полазио је од човјека-грађанина и произвођача, слободног удруженог рада, друштвене својине и од расподеле према раду. Друштвено самоуправљање је проглашено “као неотуђиво право грађанина Југославије”. Нови Устав је одвојио функције Предсједника Републике од функције Предсједника Савезног извршног вијећа. На заједничкој сједници свих пет вијећа Савезне скупштине одржане у мају 1963, за предсједника овог тијела изабран је Едвард Кардељ, а за предсједника СИВ-а Петар Стамболић.⁸³

Одредбама новог Устава прописано је да се дотадашња расцјепка на уставно правна материја замијени сходно принципима јединственог уставног документа. Ради операционализације таквих замисли, основана је Комисија за усклађивање савезних закона и других савезних прописа са Уставом. Комисија се ослањала на рад мериторних државних органа чији је основни мјерни инструмент требало да буде супротност између претходне савезне нормативе и новодонесеног Устава. Стога су савезни органи управе направили лабаву дистинкцију између закона које треба скоро у цјелости модификовати од оних који се формално усклађују са појединим одредбама Устава.⁸⁴

Међу Закономима код којих је требало извршити усклађивање са Уставом СФРЈ налазио се и Закон о правном положају вјерских заједница из 1953. године. То је и констатовано на сједници Савезне комисије за вјерска питања одржане 25. новембра 1963. године. На састанку чланова ове Комисије, 9. децембра 1963, закључено је, да се последице прибављених мишљења од стране републичких комисија, конкретизују активности на поменутој проблематици.⁸⁵

Вијест о потреби усаглашавања Законске регулативе са Уставом, са одобравањем и надом је примљена у круговима Српске православне цркве. Св. арх. синод се 30. јуна 1964. преко опширне представке обратио Савезној комисији за вјерска питања у којој је истакао неопходност доношења новог Закона о правном положају вјерских заједница. Епископи СПЦ били су преокупирани материјалним положајем своје институције, па су тражили да одредбе новог Закона гарантују неповредивост преостале црквене имовине, слободно прикупљање прилога у вјерске

⁸³ Бранко Петрановић и Чедомир Штрбац, н. д., 150-151.

⁸⁴ АЈ. 144-77-564, Информација о стању рада на усклађивању савезних закона и других савезних прописа са Уставом и мјерама које у ту сврху треба предузети, 24. XI 1964.

⁸⁵ АЈ. 144-68-525, Забљешка са састанка Савезне комисије за вјерска питања од 9. XII 1963.

сврхе, умањење пореске основе на црквене приходе, као и извјесне погодности за одвијање вјерске наставе и толерантнији однос према слободи вјероисповиједања.⁸⁶

Чланови Савезне комисије за вјерска питања нијесу били толико широкогрудни да изађу у сусрет већини захтјева великодостојника СПЦ. Они су, након анализе пристиглих мишљења републичких комисија за вјерска питања, успјели да у новембру 1964. направе Приједлог Закона о измјенама и допунама Закона о правном положају вјерских заједница. У Приједлогу Закона се готово игнорише економска проблематика вјерских заједница, изузмемо ли прецизирање мјеста у којима се могу прикупљати прилози за њихове потребе. Једним бројем одредби сужавала се могућност дјеловања вјерских институција. Тако је чланом 4 Приједлога онемогућена несметана дистрибуција вјерске штампе која није била намјијењена катехизацији и вјерској поуци свештеника. Чл. 17 је давао ингеренције и општинским органима управе да надзиру општи рад вјерских школа, а новину је представљао члан 11 који је прописивао да се акт крштења и обрезивања може обавити једино уз пристанак оба родитеља. Овај став је рационализован тиме, што дотадашње рјешење није било у складу са уставним начелом о равноправности родитеља у вршењу родитељског права.⁸⁷

Предложени члан изазвао је нерасположење Сулејмана Кемуре, поглавара ИВЗ. Кемура је 28. новембра 1964. тражио коначно регулисање статуса ученика вјерских школа.⁸⁸

Свети архијерејски синод је 9. децембра 1964. подсетио Савезну комисију за вјерска питања да није тражио измјену члана Закона који се односи на крштење дјетета, па је запитао: “Зар ће то служити равноправности родитеља, када је један од њих за крштење детета, а други није, и зар се (дијете - прим.З.Ф.) увек мора приклонити вољи оног родитеља, који у овом питању покаже негативан став?”⁸⁹

Ускоро је реаговало и Савезно извршно вијеће које вјерску проблематику у том тренутку посматра претежно кроз лупу потенцијалне нормализације односа с Ватиканом. Миливоје Рукавина, секретар СИВ-а је 4. јануара 1965. обавијестио Едварда Кардеља да југословенска влада сматра да не треба кориговати одредбу која прописује да се крштење

⁸⁶ АЈ, 144-80-567, Свети архијерејски синод СПЦ-Савезној комисији за вјерска питања 30. јуна 1964.

⁸⁷ АЈ, 130-783-1259, Образложење Предлога закона о правном положају вјерских заједница, 17. XII 1964.

⁸⁸ АЈ, 144-77-564, Савезна комисија за вјерска питања - Републичкој комисији за вјерска питања СР Босне и Херцеговине 8. децембра 1964.

⁸⁹ АЈ, 144-80-567, Свети архијерејски синод СПЦ - Савезној комисији за вјерска питања 9. XII 1964.

може извршити уз пристанак само једног родитеља.⁹⁰ Предсједник Савезне скупштине СФРЈ не само што је усвојио наведену сугестију, него се 19. јануара 1965. на састанку са Петром Стамболићем, предсједником СИБ-а и Момом Марковићем, предсједником Савезне комисије за вјерска питања, договорио да је због комплексности преговора с Ватиканом “...најоportunије да се у поступку усклађивања закона не иде на било какве измене и допуне, већ само на најнужније формално усклађивање закона са Уставом.”⁹¹ Уредник “Политике” је напрасно заборавио на чланак од 7. децембра 1964. којим су популарисане промјене предвиђене у Предлогу Закона, и 20. јануара 1965. објављен је напис с крајње сугестивним насловом “Нема потребе да се одредбе Закона о правном положају вјерских заједница битније мењају”.⁹² Текст исте садржине објавио је и загребачки “Вјесник” 20. јануара 1965. године.⁹³

Флексибилност југословенских власти и те како су запазили римокатолички великодостојници окупљени на бискупској конференцији која се одржавала 19. и 20. јануара 1965. у Загребу. Процјењујући да је југословенским властима веома стало до потписивања споразума с Ватиканом и доживљавајући наговјештене промјене Закона из 1953. као слабост југословенског режима, римокатолички бискупи су 20 јануара 1965. упутили врло оштре примједбе Комисији за усклађивање закона и других прописа са Уставом. Оштро критикујући, као никад послје 1945. године, скоро сваки члан Предлога и нудећи своја рјешења за спорна питања, римокатолички бискупи су такође захтијевали признавање права вјерницима на светковање Божића, слободну изградњу црквених објеката, денационализацију већ национализованих црквених зграда, итд.⁹⁴

Повлачење предложених промјена створило је велике тешкоће члановима Савезне комисије за вјерска питања јер је Предлог закона раније усвојен од Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, Савезног извршног вијећа, Комисије за усклађивање савезних закона и других савезних прописа са Уставом и одговарајућих скупштинских тијела: Организационо-политичког одбора и Савезног вијећа. Јавност је крајем 1964. такође обавјештавана о “прогресивности” Приједлога Закона, и све наведено је могло да остави утисак о неконзистентности југословенских власти, односно њиховом превеликом респекту према Ватикану. О проналаже-

⁹⁰ АЈ, 130-783-1259, Др Миливоје Рукавина, секретар СИБ-а - Предсједнику Савезне скупштине СФРЈ, 4. јануара 1965.

⁹¹ АЈ, 144-83-597, Записник са сједнице Савезне комисије за вјерска питања од 23. јануара 1965.

⁹² Политика, 20. I 1965.

⁹³ Вјесник, 20. I 1965.

⁹⁴ БАК, Предсједништво бискупских конференција - Комисија за усклађивање закона и других прописа са Уставом 20. I 1965.

њу адекватног оправдања разговарано је на сједници Савезне комисије за вјерска питања 23. јануара 1965. године. Ријешено је да се вјерским заједницама објасни да је Комисија “ненадлежна” за испуњење њихових захтјева, пошто они прелазе компетенције овог органа, а српском патријарху Герману и реису Кемури требало је, поред овог оправдања, рећи да њихови приједлози изискују дуже вријеме за разматрање како не би посумњали да је одлагање услиједило због преговора с Ватиканом. Ово није била једина варијанта него су чланови Комисије озбиљно размишљали и о томе да један од скупштинских одбора стави амандман на Предлог Закона и затражи само усклађивање закона, што је по мишљењу Златка Фрида, секретара Комисије, био још бољи аргумент, јер би изгледало да је помињани Приједлог Закона скинут с дневног реда Скупштине, а не под притиском преговора с Ватиканом. Чланови Комисије су закључили да се планирани Закон само формално усклади са Уставом и да се у сарадњи са надлежном скупштинском комисијом пронађе најпогоднија форма за спровођење ове одлуке.⁹⁵

По завршетку ове сједнице, Мома Марковић је истог дана разговарао са А. Касаролијем, подсекретаром у државном секретаријату Ватикана. Марковић је, између осталог, саопштио Касаролију да ће Савезна скупштина највјероватније одлучити да се Закон о правном положају вјерских заједница само формално правно усагласи са новим Уставом, а као алиби за овај поступак навео је да “... краткоћа расположивог времена (рок за доношење Закона био је април 1965) онемогућава свестрано и детаљно проучавање многобројних примједби изнетих од стране југословенског епископата, а искуство доказује да одлуке донесене у атмосфери ужурбаности и нервозе нису никада најбоље ни најтрезвеније.”⁹⁶ Указао је и на неприхватљивост примједби римокатоличког епископата и оцијенио их као претенциозне и некоректне. Касароли је одговорио да је упознат са уопштеним примједбама у писму југословенских бискупа али не и са његовом конкретнијом садржином. Сложио се да је у том тренутку најбоље да Закон само формално коренсподира са Уставом, не превиђајући да акцентира потребу накнадног уношења одређених измјена у Закону.⁹⁷

Послије овог разговора, Марковић је напоскон могао да одахне и предстојећи послови представљали су рутински задатак. То је потврдио и разговор Марковића и Германа Ђорића, патријарха Српске и Маке-

⁹⁵ АЈ, 144-83-597.

⁹⁶ Исто, Забиљешка о разговору Моме Марковића, председника Савезне комисије за вјерска питања са монс. А. Касаролијем, подсекретаром у Државном секретаријату Ватикана 23. I 1965.

⁹⁷ Исто.

донске православне цркве обављен 29. јануара 1965. у Београду. Одмах на почетку овог дијалога, Марковић је рекао патријарху Герману да се разговори између југословенске владе и Ватикана воде у оквиру Устава СФРЈ и позитивних законских прописа и одлучно нагласио да не долазе у обзир било какви уступци Ватикану, те не може бити ријечи ни о каквом конкордату, већ се ради о нормализацији односа СФРЈ и Ватикана. Патријарх је био веома задовољан оваквим објашњењем, а када му је речено да ће се Закон о правном положају вјерских заједница само термилошко ускладити са Уставом, изјавио је да је то најцјелисходније рјешење у том моменту.⁹⁸

Закон о измјенама и допунама Закона о правном положају вјерских заједница усвојила је Савезна скупштина на сједници Савезног вијећа 16. фебруара 1965. године и на сједници Организационо-политичког вијећа од 27. фебруара 1965. године. Новодонесени акт је имао 10 чланова а чланом 1 је промијењен назив Закона из 1953, па је гласио “Основни закон о правном положају вјерских заједница”. Формалне промјене услиједиле су и у осталим параграфима, изузмемо ли чл. 8 (чл.20 ранијег Закона) који је прописивао новчане и затворске санкције за лица која ометају извођење вјерских обреда, али и за оне особе које прикупљају прилоге у вјерске сврхе ван назначених мјеста, одржавају вјерске обреде мимо прописаних простора и приме лице без завршене осмољетке за ученика у школама за спремање свештеника.⁹⁹

Мато Радуловић, члан Савезне комисије за вјерска питања, је 13. марта 1965, поводом обзнањивања помињаног Закона, сугерисао предсједницима републичких комисија да упознају представнике вјерских заједница са мотивима који су одредили термилошко усклађивање Закона са Уставом. Наравно, без откривања правих разлога. Радуловић им је, надаље, поручио да у тим разговорима могу слободно рећи да ће се у току 1965. године приступити изради новог Закона о правном положају вјерских заједница.¹⁰⁰ То је било само јалово обећање, а нови савезни закон није донесен за читаво вријеме егзистирања СФРЈ. Временом је ова проблематика прешла у надлежност република и аутономних покрајина.

⁹⁸ АЈ, 144-84-598, Забиљешка о разговору Моме Марковића, предсједника Савезне комисије за вјерска питања, са патријархом Германом 29. I 1965.

⁹⁹ Службени лист СФРЈ, бр. 10, 10. март 1965.

¹⁰⁰ АЈ, 144-84-598.

PhD Zvezdan FOLIĆ

STATE LAWS AND RELIGIOUS COMMUNITIES IN YUGOSLAVIA 1946-1965

Summary

Several principles of Yugoslavian Constitution of 31st January 1946 were related to issues from religion domain. Church was separated from the state, and school institutions from church. Validity of marriage was in competency of state authorities. Practice of religious communities was free but political activities were forbidden for them. These were liberal principles but their implementation was doubtful not only because of ideological bias of the law maker but also because of formulations which were not precise enough.

State government issued Law on legal position of religious communities on 22nd May 1953. The main tendency of several articles of this Law was to weaken religious life regarding its intensity and quantity. The difference between tolerance of individual and collective practice of religion was evident. In sufficiently defined formulations opened, also, a number of questions and possible dilemmas. That's way in 1961 and 1962 all Yugoslavian republics, except Montenegro, got Bylaws on implementation of Law on legal position of religious communities. The Bylaws slightly modified some of the articles of Law from 1953.

The final legal enactment for religion sphere in Yugoslavia was issued in 1965. Corrections in Law on changes and amendments of Law on legal position of religious communities had mostly formal character. This was result of interdenominational opportunism of Yugoslavia authorities and, partly, of their negotiations with representatives of Vatican. With time these issues became responsibilities of federal republics and autonomous regions.

Раденко ШЋЕКИЋ*

ПОЛИТИЧКА ПРОПАГАНДА, ПОЈАМ И ОДРЕЂЕЊЕ И ПОСЕБАН ОСВРТ НА ПРОПАГАНДУ У ДОБА КОМУНИЗМА

Савремену економију, политику, културу, спорт и бројне друге дјелатности готово је немогуће цјеловито замислити и представити без пропаганде, која је присутна у неком од обличја и врста скоро на сваком мјесту. Информативна и пропагандна дјелатност се у савременом свијету често налазе у својеврсним односима симбиозе – пропагандне поруке на тај начин могу да добију информативно рухо, а информације политичку или економску подршку. Врло је тешко јасно разграничити, гдје престаје свакодневна комуникација и информисање, а гдје почиње пропагандно дјеловање. Разговор о неком политичком проблему, као и медијска информација о неком догађају, без обзира на намјере, дјелује на људе и обликује њихов однос према политичкој реалности. Пропаганда представља софистицирану стратегију у којој се вјештим коришћењем медијских канала утиче на емоције и свијест публике, јер информација може да служи обавјештавању, али и контролисању и манипулисању грађана, зависно од циљева оних који је саопштавају. Данас готово да нема политичког актера (групе, појединца, покрета или странке), нити политичке идеологије којом се они користе, који се неће позивати на цивилизацијске правне и политичке тековине попут демократије. Насупрот томе, исти ти актери ће практично неријетко поступати на сасвим другачији начин. Често се то назива политичким лицемјерјем и демагогијом или пак политичким опортунизмом. Јер, политичари су често мајстори за поправљање слике стварности у правцу и смјеру који им одговара, односно који не одговара њиховим опонентима.

Политичко комуницирање је, најкраће, размјена различитих садржаја у домену политичких активности. Њега у савременим друштви-

* Аутор је виши научни истраживач у Историјском институту.

ма чине процеси размјене различитих политичких садржаја у троуглу: власт – медији – јавно мњење, односно између три групе актера : политичара, новинара и грађана. Оно обухвата све видове комуницирања у политичкој сфери без обзира на облик власти и друштвене и политичке услове. Ипак, политичка пропаганда је ужи појам – не обухвата оне персуазивне (убјеђивачке) активности које нису организоване, које не укључују већи број институција и појединаца. Са друге стране, политичка пропаганда је шири појам од политичког маркетинга. (З. Славујевић, 2005: 9). Политичко комуницирање има најмање три функције : прва функција је *политичко информисање* и представља размјену информација међу политичким субјектима, и она је претпоставка другим двијема функцијама - *политичкој едукацији* и *социјализацији*, што подразумева подучавање људи разним политичким знањима, која су неопходна за њихово укључивање у политички живот, правилима политичке игре, улози политичких институција и њиховом функционисању, као и друштвено прихватљивом понашању; трећа функција политичког комуницирања јесте *политичко убјеђивање* или *персуазивна* дјелатност, односно – формирање, учвршћивање, промјена и сл. ставова људи о политичким догађајима и актерима и подстицање људи да узму учешћа у политичком животу. У оквиру ове функције реализује се политичка пропаганда, политички маркетинг, политичко оглашавање, односи са јавношћу и сродне активности. (З. Славујевић, 2005 : 10).

У политичком животу представљања и придобијања јавног мњења можемо разликовати неколико концепата. *Страначки концепт* - се појављује у оним друштвима у којима је тежиште на политичким странкама, које су непосредни носиоци политичког програма. Странке су често политички искључиве и не полазе од бирачког тијела и његових потреба, већ су усмјерене на своју интерпретацију друштвене стварности а једном донесени политички програм је ригидни критеријум политичког понашања. *Маркентиншки концепт* - се појављује у оним друштвима у којима је тежиште на појединцу као кандидату, тј. у већинском изборном систему, у друштву са развијеном информацијском инфраструктуром. Овај концепт, за разлику од страначког, не полази од политичког програма, него од бирача, јер се најприје анализирају потребе потрошача (бирача) па се тек тада креира производ (програм, кандидат) који би требао да их задовољи. (И. Шибер, 2003 : 21).

Наш језик је богат глаголима који изражавају различите облике убјеђивачке (персуазивне) дјелатности – *убјеђивати*, *увјеравати*, *наговарати*, *агитовати*, *заговарати (нешто)*, *заузимати се (за нешто или некога)*, *препоручивати*, *проповједати*, *наводити (некога на нешто)*, *заступати (неко становиште, идеју или личност)*, *сугерисати*, *дока-*

зивати итд. Пропаганда представља врсту комуникације која се врши ради убјеђивања прималаца порука. Људска способност за убјеђивање повезана је најприје са развојем способности за комуницирање, као и са развојем човјека као бића, као и са друштвеним промјенама. **Сви ми убјеђујемо, јер смо сви у нешто убијеђени и желимо да други прихвате наша убјеђења.** Убјеђивање као врста друштвеног односа не може се занемарити јер је оно дио нашег свакодневног искуства, било да ми покушавамо утицати на ставове других, било да други настоје утицати на наше ставове. Крајњи циљ политичке пропаганде јесте да посредно или непосредно наведе појединце да учествују у политичким активностима одређеног политичког субјекта, и то на начин и у мјери које одређује сам политички субјект. Данас се овај термин користи веома често, не само у научном и политичком смислу већ и у свакодневном говору. Пропаганда је моћно средство остваривања политичких циљева, а колики успјех ће постићи зависи од знања и вјештине којом се обликују пропагандне поруке, друштвених односа који владају између субјекта и објекта пропаганде и материјалних и технолошких средстава који субјекту стоје на располагању. На тај начин се пропаганда претвара у вјештину, и можда није претјерано рећи, у умјетност политичког дјеловања.

Практично, готово да нема људске дјелатности у којој се не говори о пропаганди. Притом се под овим називом подразумевају веома различити појмови. Због тога није ништа необично да се у одређивању појма пропаганде јавља скоро онолико дефиниција колико и аутора који ту дефиницију потврђују. Овај појам је додатно оптерећен емоционалним односом који у схватању његове суштине имају појединци као и читаве друштвене групе. Пропаганда као политичка дјелатност је вриједносно неутрална. Њене поруке, ставови на које се утиче као и понашање које се жели изазвати, нису ни добри ни лоши по себи, односно они могу бити и добри и лоши. Да би пропаганда могла да се вреднује неопходно је извршити анализу начина на који се спроводи као и циљ због кога се овај поступак врши.

Пропаганда означава намјеру да се путем средстава комуникација, а ради остварења одређених циљева, утиче или измијене ставови одређених лица или група. Термин је настао од латинске ријечи *propagare* која значи *убрзавати раст младих биљака, ширити нешто, прије свега вијести, одређена схватања и идеје, систематско настојање да се формирају ставови и мишљења група или појединаца да би се преко њих контролисале њихове акције.* О суштини пропаганде постоје различита схватања. Тако према већини америчких аутора, о пропаганди можемо говорити само онда *када се настоје проширити објективно неисправна схватања и мишљења, када постоји залагање за друштвено супротне*

и неправедне циљеве и идеје, другим ријечима - када се жели дезинформисати и обманути јавност. Са друге стране, европски аутори праве шире одређење појма пропаганде, као систематске активности усмјерене на формирање одређених ставова, а ради подстицања на одређену активност. При томе ставови који се шире не морају бити објективно неисправни а нити активности које се спроводе друштвено штетне. Пропаганда се често према томе схватању користи и за ширење неправних и друштвено корисних идеја и ставова као нпр. здравствена пропаганда или борба против предрасуда. (Н.Рот, 2003:399).

Већ први утисак при сусрету са литературом о политичком комуницирању, политичком убјеђивању, политичкој пропаганди, политичком маркетингу, политичком менаџменту или односима са јавношћу, јесте да су ови појмови, који означавају сличне садржаје, недовољно прецизно одређени, или пак, да се тако одређују да готово немају везе један са другим. Стручњак за односе са јавношћу, на примјер, своди политички маркетинг на изборну кампању и сматра га једном од дјелатности у оквиру односа са јавношћу, док се у комерцијалном маркетингу, под пропагандом сматра само плаћено рекламирање. Онај ко не воли појам пропаганда умјесто њега користи појам персуазивна (убјеђивачка) дјелатност. Стручњаци за политички маркетинг своде односе са јавношћу на формирање и побољшање имиџа и сматрају их само средством политичког маркетинга. (З.Славјевић, 2005:9).

У научним, енциклопедијским и сродним радовима наилази се на више покушаја одређивања садржине појма пропаганде. Пред Други свјетски рат се сматрало да је то "... планско ширење неких наука, мишљења, политичких захтјева, ширење идеја и ставова који утичу на мишљења или ставове или на обоје, као и покушаји да се утиче на мишљења и ставове људи и тиме на њихове акције, у жељеном правцу". (М.Звонаревић, 1976:697). "Дјелатност којој је циљ да утиче на најшире слојеве, ширење, односно распрострањавање идеја." (М.Вујаклија, 2004:754). Пропаганда је ширење идеја и ставова ради стварања спремности за одређени начин поступања. Појам, као што смо навели, потиче од латинске ријечи *propagare* (ширење, распрострањавање, размножавање, множење). Новији ватикански извори откривају да је тадашњи папа Клемент VII термин *propaganda*, употребио 1597. године у Були *Sacra Congregatio de propaganda fides*, са планом ширења вјере по читавом свијету. (З.Јевтовић, 2003:24). Потом га је користио Папа Гргур XII у були *Iuckustabili divine* (1582.) у којој се као задатак језуита одређује пропагирање и одбрана вјере. Исти Папа ће повремено окупљати три кардинала који расправљају о најпогоднијим средствима и начинима борбе против Реформације. Папа Климент VIII 1622.године, озваничава ову институцију булом

и даје јој назив *Sacra Congregatio cristiano nomini propagando* (касније позната као *Sacra Congregatio de propaganda fides* – Конгрегација за ширење вјере¹ Појам политичка пропаганда појављује се касније, са удружењем *Пропаганде*, основаним 1793. године у Алзасу, које се бавило ширењем идеја Француске револуције. Свестраније бављење овим питањем почело је по завршетку Првог свјетског рата, од када датирају и прве дефиниције. Разлике у дефиницијама појма пропаганде су доста велике. Према Редфорду, из 1923. године, пропаганда је *»ширење информација и мишљења која се траже,«* Лионард Дуб је пропаганду одредио као *покушај да се дјелује на личност и да се контролише понашање појединца ...*, Фрејзер под пропагандом сматра *активност или умјетност навођења других да се понашају на начин како се иначе не би понашали у њеном одсуству*, по Жаку Елилу пропаганда је *скуп метода којима се служи нека организована група како би психолошким манипулацијама навела масу појединаца, укључених у неку организацију да узму активно или пасивно учешће у њеној акцији*. Теренс Кволтер дефинише пропаганду као *намјеран покушај појединца или групе, да створе, контролишу или промијене ставове других група коришћењем инструмената, комуникација, са напњом да у било којој датој ситуацији, реакција оних на које се утиче буде у складу са жељама пропагандисте*. Џон Мартин пропаганду дефинише као *систематски покушај утицаја на људе помоћу средстава масовног дјеловања са циљем утицаја на њихов вид мисли, а овим и на њихово понашање у интересу одређених група*. Оливер Томпсон пропаганду једноставно описује као манипулацију медијима ради друштвене контроле. Мате Ореч сматра да је пропаганда *плански организовано, смишљено ширење разноврсних политичких, привредних, културних, религиозних и других вијести, идеја, мишљења итд. у циљу утицаја на мишљење и понашање људи*. Војин Димитријевић и Радослав Стојановић сматрају да је, у најширем смислу ријечи, пропаганда сваки систематски напор да се мање или веће групе људи придобију за став који одговара ономе који тај напор предузима. (*М. Тадић, 2002: 15*). Према Славујевићу *„Политичка пропаганда је планска и организована активност на обликовању, представљању, ширењу политичких садржаја, на придобијању људи и обезбеђивању њихове подршке, одређеном политичком садржају и њиховим носиоцима.“* (*З. Славујевић, 2005: 12*). Уважавајући наведена одређења, чини нам се примјерном сљедећа дефиниција – *“Пропаганда*

¹ “Чинила су је 29 високих црквених великодостојника – кардинала који су представљали конгрегацију у појединим хришћанским земљама и чији је задатак био ширење хришћанске вјере. Ова институција се одржала до данас под називом Конгрегација за евангелизацију народа. Године 1627. образована је и прва институција за образовање пропагандиста *Collegium de Propaganda Fide*.” (*З. Славујевић, 2005 : 12*).

је планско и намјерно дјеловање на промјену и контролисање ставова ради стварања предиспозиција за одређени начин понашања и мишљења". (И.Шибер, 1998:293). То је намјеран процес, наглашавајући да сваки случајан разговор, у овом случају о политици, независно од тога како дјелује на саговорника није и пропагандна активност, осим ако није и тај разговор дио свјесне и намјерне акције.

Пропаганда је у основи један од облика манипулације, чиме је у овом случају вриједносно негативно одређујемо. Сама ријеч манипулација је новолатинска кованица *манус* – рука, *пуларе* – угладити, удешавати. Први пут се сусријеће у називу Кардиналског вијећа 1623. ради надгледања рада мисионара и ширења моћи Римокатоличке цркве. Манипулацију можемо дефинисати као непримјетну лаж у раскораку са реалним ставом, кодирану да се инфлтира у туђа мишљења, понашања, вјеровања, али без употребе силе. (З.Јевтовић, 2003:25). Манипулацију укратко одређујемо као *умјешност завођења и вођења маса са циљем да се постигне њихова зависност, а то се најбоље постиже апеловањем на несвјесно у човјеку и угрожавањем његовог критичког расуђивања*. То је покушај да се људи придобију за оне циљеве које не би прихватили и у чијој реализацији не би учествовали да су свјесни њиховог стварног смисла, свих услова и консеквенци њихове реализације. (З.Славујевевић, 2005:60).

Негативно значење пропаганде углавном је присутно у свакодневном говору, више у САД него у Европи, посебно након Другог свјетског рата и пропагандног дјеловања нацистичке Њемачке. Обично се исказује ријечима – *“Све је то чиста пропаганда”*, при чему се мисли на превару, насиље над истином, скривање циљева, употреба лажи, једноставно речено - бескрупулозну манипулацију. Према томе, ако се за нешто каже да је пропаганда, онда је то унапријед негативно вредновано, као уосталом и особе које раде у тој дјелатности. Свеprisутност пропаганде полази од чињенице да сваки процес информисања, комуницирања, интеракције међу особама, у основи садржи и одређене елементе усмјеравања и дјеловања.

Са друге стране, политичка пропаганда је шири појам од политичког маркетинга, који је ипак само једна њена варијанта. Први пут се синтагма политички маркетинг појављује у дјелу америчког аутора Келија, у смислу – *“Професионални јавни односи и политичка снага, у смислу повезивања логике маркетинга у економији и у политици, повезивање економских законитости, организације економске сфере и политичких активности”*. (З.Јевтовић, 2003:25). Најефикаснија оруђа манипулације јесу пропаганда и реклама, као двије стране једног те истог поступка утицаја на шире масе. Док је код пропаганде нагласак на политичкој, код рекламе је нагласак на економској страни.

За разлику од политичке пропаганде која постоји углавном у ауторитарној држави и која није повезана са тржишним приступом политици, политички маркетинг дјелује у демократским друштвима – у којима су политичари свјесни метода *продаје и тражње* и у којима постоји спона између политике и бизниса, гдје постоје комерцијални медији и рекламне агенције, гдје су политичари спремни прилагодити своје ставове налазима истраживања јавног мњења². Политичка сфера као циљ има човјека, али га посматра углавном као робу која на тржишту има своју употребну вриједност.

Упоредни приказ маркетинга у економији и политици. (*И. Шибер, 2003:15*) -

<i>Економија</i>	<i>Политика</i>
Компаније	Политичке странке и покрети
Тржиште	Политичка јавност
Производ	Идеје и програми кандидата
Потрошач	Бирач
Продаја	Пропаганда – упознавање јавности
Потражња производа	Излазак на изборе
Профит	Резултати избора, подршка
Трајност производа	Трајност мандата

Индоктринација обухвата *планско, систематско и контролисано ширење владајуће идеологије и мишљења путем васпитно-образовног система*. Указано је да је једно од схватања да је пропаганда процес својеврсног идеолошког образовања, односно индоктринација, мада је јасно да је ријеч о два самостална али и повезана појма. Основна разлика је у томе што образовање у првом реду даје чињенице, па тиме евентуално дјелује на ставове, док је пропаганда првенствено усмјерена на ставове, односно, образовање увијек има својеврстан пропагандни ефекат, али пропаганда ријетко када образовни.³ Без обзира на тежњу ка вриједно-

² “Маркетиншку активност прожима читава мрежа информативно-пропагандних процеса. То је скуп техника којима је сврха да поспјеше подобност једног кандидата (политичке странке, програма) одређеном изборном потенцијалу, да га приближе што већем броју бирача, да направе уочљиву разлику према другим кандидатима или противницима и да са минималним средствима добију што већи број гласова.” (И. Шибер, 2003:13).

³ Пропаганда се може повезати са васпитањем (одгојем) као дијелом образовног процеса. Док је образовање усвајање одређених знања, вјештина и навика, те припре-

сно неутралном образовању, против индоктринације и идеологизације и сл, образовање увијек остаје снажно средство својеврсне политичке игре, односно оно је у функцији постојећег система. Мада се чине велики напори да се политика одстрани из школских клупа, врло је тешко избјећи одређене садржаје, начин излагања и сл. који такође изражавају став особе која их износи.⁴ У комунистичким режимима постојала је тенденција да се путем институција Агитпропа утиче на креирање жељене културно-образовне политике по једнообразном образцу партије.⁵

Пропаганда у првом реду дјелује на ставове људи, наглашавајући на тај начин да су ставови својеврсна предиспозиција за понашање, односно ставови су латентна структура која усмјерава понашање у ситуацијама када је појединац суочен са објектом става. У пропагандној активности смо заинтересовани за одређени начин понашања и разли-

ма појединца за одређене послове у друштвеној подјели рада, васпитање (у којем је незаобилазно присутно и свјесно дјеловање на формирање одређених ставова) је процес социјализације, прилагођавање социјалној околини и социјалном животу. Уосталом, образовање је увијек подручје непосредне политичке контроле и имплицитно или експлицитно, средство политичке социјализације, односно систематски покушај да се младе генерације формирају у складу са преовладајућим вриједносним системом. Иако постоји значајна повезаност та два процеса, пропаганде и образовања, ипак их је потребно разликовати. Међутим постоје примјери да се политичка пропаганда управо одређује као процес политичког образовања. Тако на примјер у “Малом лексикону политике” објављеном 50-тих у СССР-у, постоји сљедећа дефиниција – “Пропаганда је интензивно разјашњавање писања Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина, те историје бољшевичке партије и њезиних задатака”. Овдје је већ ријеч, не само о пропаганди, већ и о политичкој индоктринацији. – (И. Шибер, 1998:298).

⁴ “Учење историје нпр., осим образовног циља, има задатак, такође, да код ученика формира позитиван однос према властитом народу, његовој традицији и укупним постигнућима. Историја јесте *magistra vitae*, али је за нашу анализу занимљиво да та учитељица различито тумачи прошлост, зависно од државе до државе, народа, односно политичког режима на власти, тако да исте историјске ситуације у којима су се нашли различити народи, имају своју врло различиту научну интерпретацију. Разумљива потреба сваког друштва да заснује позитиван однос младих према себи, да створи осјећај припадности, патриотизма, често доводи и до некритичке и тенденциозне интерпретације историје, тако да се управо кроз њу репродукује и негативан однос према другима који су кривци што наш потенцијал (који је у свакој интерпретацији надмоћан другима) није могао доћи до изражаја. Сматра се управо да настава историје отежава процесе међународног разумјевања и да је често један од основних извора предрасуда и стереотипија. Упоредне анализе у склопу Европске уније показале су различите интерпретације појединих историјских збивања у школским уџбеницима, па према томе и различите садржаје политичке социјализације младих, што неминовно доводи до одређених негативних стереотипија и предрасуда према другима, и извор су потенцијалних непријатељстава.” (И. Шибер, 1998:298).

⁵ Агитпроп је скраћеница за органе за агитацију и пропаганду који су постојали при комитетима комунистичких партија. Задатак им је био да организују и непосредно руководе агитационо-пропагандним радом ради политичке мобилизације грађана у остваривању партијских задатака и циљева.

шљања, нпр. *да неко купи одређени производ који му нудимо* (подручје економске пропаганде), односно да изађе или не изађе на изборе, гласа за одређену странку, кандидата или неку изборну опцију. Будући да се често пропаганди приступа као дјелатности која нема увијек јасне и поштене намјере, многи аутори умјесто израза пропаганда, употребљавају израз *увјеравање*, како би нагласили отвореност и поштење свог приступа. Међутим, други аутори праве разлику између та два појма.⁶

Постоји више врста пропаганди : – **политичка** – која обухвата све видове пропаганде који имају за циљ задобијање или одржавање постојеће политичке моћи, – **економска** – која обухвата све облике пропаганде створене да убиједи људе да купују, продају или чувају робу, – **ратна (војна)** – која има за циљ да деморалише непријатеља, охрабри свој народ и војску као и савезнике, – **дипломатска** – која има за циљ да изгради пријатељство или непријатељство код потенцијалних пријатеља или непријатеља.

Према отворености намјера пропагандиста, пропаганда се дијели на **1. Отворену или бијелу** – у којој се јасно експлицирају стварни циљеви и намјере, извори и носиоци пропагандних порука. **2. Прикривена или црна**⁷ пропаганда – у којој су извори тајни, носиоци порука аноним-

⁶ “Увјеравање је комплексни континуирани, интерактивни процес у којем су пошљалац и прималац повезани симболима, вербалним и невербалним, којима пошљалац покушава утицати на примаоца да прилагоди или промијени неки став или понашање. Увјеравање је успјело када онај који се увјерава реагује са – ја то никада нисам видео на тај начин. У том процесу своје потребе задовољавају и онај ко увјерава и онај који се увјерава, тако да је увјеравање знатно неутралнији појам од пропаганде. Пропаганда је облик комуникације који је различит од увјеравања, јер он жели постићи одговор који задовољава жељени циљ и намјеру пропагандиста. Увјеравање је знатно индивидуалнији процес, усмјерен претежно појединцу, док је пропаганда усмјерена групи, маси, јавности.” (И.Шибер, 1998:295).

⁷ “Црна пропаганда садржи поруке у којима се извор, пошљалац лажно представља тако да је објекат пропаганде доведен у заблуду. За вријеме Другог свјетског рата Њемци су употребљавали радио станице чији програм је био усмјерен на енглеске слушаоце и које су се представљале као енглеске копирајући стил и начин рада званичне Британске радио корпорације (BBC). Са друге стране и Британци су били основали њемачке радио станице чији програм је почињао њемачким патриотским пјесмама и Вермахтовим дневним извјештајем, листама добитника Витешког крста и извјештајима са фронтова. Вијести су биле тачне 90 % док је остали дио отпадао на измишљене вијести без коментара или лажна писма њемачких војника. Совјети су такође били основали посебну радио станицу за Њемце. Под сивом пропагандом сматрају се поруке које не садрже податке по којима би се препознао пошљалац али примаоци без много тешкоћа препознају ко је творац. На једном њемачком летку из 1944. године представљен је војник који милује скоро потпуно свучену жену – тиме су упозорени енглески војници који се боре на континенту да амерканци стационирани у Енглеској заводе њихове жене док они непотребно гину на фронту. Веома је тешко правити разлику између црне и сиве пропаганде јер је углавном субјективни фактор

ни или лажни, а стварне намјере прикривене истицањем у први план фингираних циљева.⁸

Према поводу због кога се предузима одређена пропагандна активност, разликује се – **1. Превентивна** – којом се припрема јавно мњење за неку наредну политичку одлуку или чин, за очекивани потез супарника и сл., **2. Профилактичка** – којом се реагује на негативне одјеке појединих властитих одлука и потеза или којом се реагује на потезе супарника.

Према односу политичких вођа и публике којој се обраћају разликује се – **1. Пропаганда партиципације** – која јача хомогеност групе, подстиче заједништво, партиципацију појединца у одређеним акцијама и лични ангажман. **2. Пропаганда подјеле улога** – која се заснива на стриктној подјели улога вође и публике, односно која од публике тражи углавном прихватање, пасивно пристајање.⁹

Према односу према постојећем систему могу се разликовати – **1. Пропаганда интеграције** – или пропаганда развијених нација која афирмише успостављене институције и односе, потребу адаптације појединца у циљу хомогенизације социјалног ткива, тј. суптилну, комплекснију, изнијансиранију и перманентну пропаганду, усмјерену на моделирање дубљих слојева личности. – **2. Пропаганда агитације** – којом се замеће један експлозиван, револуционаран, са становишта система деструктиван покрет, која се обраћа најједноставнијим и најснажнијим осјећањима и користи најелементарнија средства са циљем да максимално ослободи енергију људи и приволи их на напоре и жртве како би се остварили постављени циљеви, а може бити : - *дефанзивна* (којом се бране постигнућа и досадашње активности власти) и *офанзивна* (којом се постављају и отварају неугодна питања, критикује актуелна власт и резултати владавине). Иначе појам *агитација* разли-

пресудан за ово разликовање. Подјела на бијелу и црну пропаганду може бити изведена и са обзиром на њихове циљеве. Наиме, бијела пропаганда постоји када су циљеви који се желе да постигну познати а црна када циљеви нису познати. Разликовање пропаганде са обзиром на скривеност циљева је још теже чак и у поређењу црне и сиве, са обзиром на скривеност извора.” (М. Тадић, 2002 : 32).

⁸ “Хитлер је у периоду од 1936. до 1939. отвореном пропагандом инсистирао на мирном рјешавању међународних проблема и одржавању међународних конференција и сл. док је прикривеном пропагандом припремао њемачки народ за рат. Јата бијелих голубова пуштена у небо на отварању Олимпијаде у Берлину 1936. требало је да симболизују залагање за мир, иако се Њемачка убрзано припремала за рат. Погађање са Стаљином око Пољске и пакт о ненападању била су пропагандна лукавства која је требало да завајају Стаљина, јер се већ радио план напада на СССР.” (З. Славујевић, 2005 : 18).

⁹ “Првом типу припадају пропаганде револуционарних и других друштвених покрета, кампање за национално окупљање у случајевима криза, рата, елементарних непогода и сл. Другом типу припадају изборне кампање.” (З. Славујевић, 2005 : 19).

чито се одређује, а посебно га је користио Лењин. Лењиново разликовање пропаганде и агитације смјештено је у контекст његових ставова да класна политичка свијест може бити донесена раднику само споља, и да су пропаганда и агитација облици политичког образовања маса које врше револуционари по професији. Он о агитацији говори као о политичком разголићавању противника коришћењем слогана, метафора, полуистина и сл. у циљу подстицања осјећања неправде, изазивања незадовољства и масовне акције.¹⁰

Једна од класичних подјела пропагандног дјеловања, непосредно примјенљива на политичку пропаганду, односи се на јасну концепцију разраде пропагандне активности, с обзиром на отвореност циљева и непосредност дјеловања. Према томе можемо разликовати три основне врсте пропаганде – **1. Отворена и непосредна** – је таква врста пропагандне активности у којој су циљеви пропаганде од самог почетка познати. Предизборна кампања је типичан примјер таквог типа пропаганде, јер је свима јасно да је ријеч о покушају увјеравања бирачког тијела у предности одређеног програма, странке или појединца. У ратним ситуацијама такође су циљеви транспарентни и нема потребе скривати да је циљ пропаганде створити самопоуздање, јединство и борбени морал у властитим редовима, а у исто вријеме унијети раздор, страх, панику у противничке редове. – **2. Одређена** пропаганда – Често, нарочито у сфери политичког, постоји потреба да се обави одређена психолошка припрема прије него што се изађе са јасним пропагандним циљевима. – **3. Индиректна и одложена** пропаганда – Овај тип пропаганда је много комплекснији и захтијева пажљиву разраду. Користи се у тренутку када су околности против нас, када постоји одређени отпор према пропагандном садржају. Слично је и код одложене пропаганда, и овдје се у првом реду стварају одређени психолошки услови, који олакшавају примање пропагандне поруке, али се у прво вријеме не експлицира непосредна веза између пропагандне активности и каснијег отвореног изношења пропагандних циљева. До неке мјере слично значење има и појам суб-

¹⁰ “У раду под називом “Јасан приказ замршеног плана”, Лењин даје конкретан примјер разликовања пропаганде и агитације . “Када пропагандиста обрађује неко питање, на примјер питање незапослености, она мора да објасни капиталистичку природу кризе, да покаже зашто су кризе у таквом систему неизбјегне, да разјасни да се друштво мора преобразити у социјалистичко друштво итд. Мора се дакле изнијети много идеја и чињеница да би се придобио релативно мали број људи. Када пак агитатор говори о истом питању, он бира примјер који је добро познат, па на основу њега тежи да бројним слушаоцима усади само једну идеју – идеју о бесмисленој противурјечности између све већег богатства и све веће биједи. Агитатор покушава дакле да изазове масовно незадовољство и огорчење том нечувеном неправдом” (З. Славужевић, 2005 : 20).

пропаганде, а под тим се подразумева ширење одређене идеје у дужем раздобљу, а која није блиска одређеној јавности. То је процес стварања одређене психолошке подлоге која олакшава комуникацију и спремност да се прихвати неки садржај. У ту сврху, објављују се књиге, билтени, одржавају конференције, дају стипендије, финансирају истраживачки пројекти, стварају лични контакти. Та дјелатност често и није непосредно пропаганда, колико је у функцији олакшавања прихватања евентуалне пропагандне поруке.¹¹

Највећи број људи прихвата одређену идеологију идентификујући се са одређеном друштвеном групом или дистанцирајући се од ње. Идеологије имају серије "сакралних" докумената (као што су устави, статuti, повеље, манифести, декларације) и своје хероје (оце осниваче, мислиоце).¹² *Националсоцијализам је ненадмашан у том погледу, као магловита смјеша коју је направио самоуки човјек, док лењинизам посједује ипак филозофски педигре.* (Ф. Фире, 1996 :15). Руски бољшевици су очекивали да им припадне почаст да Совјетски Савез постане *домовина човјечанства*, захваљујући тврдњи да посједују законе историје. Али земља у којој су победили, наслеђе којим је требало да управљају, друштво које су морали да преобразе и политичка схватања која су истицали у први план, довели су до тога да идеје које су имали у себи и слика коју су жељели да дају буду још упадљивије контрадикторне. Илuzија о брисању свега и почињању из почетка, која је саставни дио идеје о револуцији, такође помаже да се идеја о револуцији универзализује. Учење о диктатури пролетаријата оправдавало је насиље. Друштво је такво инкорпорирано у државу, што је и крајни циљ тоталитаризма да друштво служи држави.¹³

¹¹ "До неке мјере слично значење има и појам субпропаганде, а под тим се подразумева ширење одређене идеје у дужем раздобљу, а која није блиска одређеној јавности. То је процес стварања одређене психолошке подлоге која олакшава комуникацију и спремност да се прихвати неки садржај. У тој функцији, објављују се књиге, билтени, одржавају конференције, дају стипендије, финансирају истраживачки пројекти, стварају лични контакти. Та дјелатност често и није непосредно пропаганда, колико је у функцији олакшавања прихватања евентуалне пропагандне поруке. Средином 70-тих година 20. вијека, САД су запошљавале око 8 800 људи у 126 земаља свијета, са основним задатком да странцима олакшају боље разумијевање америчке политике и њених добрих намјера. Америчка информативна агенција је у то вријеме издала 12 часописа на 22 језика и правила више од 90 филмова годишње, и емитовала више од 800 сати дневно радио емисија у оквиру Гласа Америке на 37 језика, које је слушало како се претпоставља, више од 75 милиона људи." (И. Шибер, 1998:305).

¹² Једна важна особина идеолошког мишљења је детерминизам. Идеологије убјеђују себе и настоје да убједе друге да је историја на њиховој страни, да је напредак ка циљу који су одабрали неизбјежан и стога неодољив. (Гедис, 2003:19).

¹³ "За масу, пропаганда треба да буде проста, категорична и директна. Сумњичавост моћних и образованих према нижим (духом, поријеклом, материјалним богатством)

Побједом комунистичке револуције у Русији 1917. године успостављен је нови друштвени систем и образован Совјетски Савез¹⁴. Нова власт је развила агресивну индоктринацију и пропаганду ради стварања одређених ставова и начина мишљења као и проширења и јачања политичке власти. Због тога се одмах на почетку образује Одјељење агитације и пропаганде (*Агитпроп*) као и Секција за међународну пропаганду чији је циљ био да допринесе ширењу комунизма у свијету. Пропаганда је имала знатног успјеха у иностранству, а у земљи ју је пратила груба физичка сила. Комунизам се у практично-политичком смислу исказује као партијско – државна диктатура. Као један од главних стубова режима, политичка полиција, иако је често мијењала име, остајала је досљедна у спровођењу своје функције. Тако, *Соба 75*, зачетак будуће политичке полиције, замијениће пет недјеља након Октобарске револуције нови орган. (*Гелер, Некрич, 2000: 44*). Декретом од 20 децембра 1917 образована је *Сверуска изванредна комисија за борбу против контрареволуције и саботаже* или ЧЕКА. Била је то добро организована политичка полиција, а истовремено и обавјештајна служба, коју су чинили идеолошки веома убијеђени кадрови. На челу службе стајао је Феликс Ђержински, поријеклом из једне пољске племићке породице. (*А. Митровић, 1998 : 94*). Године 1922 основана је нова установа политичке полиције, ГПУ, која је наслиједила од ЧЕКА-е (осим руководиоца Феликса Ђержинског), главну резиденцију – Лубјанку 2, име које је изазивало ужас.¹⁵ Тако је *Чека* све снажније спроводила своју дискрециону репресивну моћ. Диктатура пролетеријата постала је диктатура партије која је користила насиље против радника и сељака са истим интензитетом као и против буржоазије. Нису сви бољшевици могли да пређу своје неслагање са тиме, али у пракси није постојала друга могућност.¹⁶ Исто-

и невјерица у њихову способност за било шта велико и вриједно, стара је колико и друштво. Конфучијево страховање од вулгарности једноставних, на коме се темељи његов отпор идеји да народ учествује у иправљању, дијели и велики грчки историчар Херодот, који каже да кад је гомила на власти – немогуће је да најгори не избију на површину. Велики вођа реформације, Мартин Лутер плашио се народног радикализма и тврди да су жабама потребне роде, те да би он лично трпио владара који ради криво, него народ који ради право”. (Р. Радоњић, 2002: 176).

¹⁴ “Стаљин се залагао за аутономију неруских народа у оквиру једне совјетске државе, али је преовладало Лењиново мишљење да треба створити државну заједницу посебних совјетских република. У Лењиновим примједбама на држање и методе Стаљина према Грузији налази се запажање да се он, задужен од партије да потисне сепаратизам, понашао као већи Рус од оних који су рођењем били Руси.” (А. Митровић, 1998 : 276).

¹⁵ “Било је довољно да ноћу продрмусаш било кога и викнеш – „Лубјанка”!, па да млад, здрав и снажан човјек погледа у своје босе ноге, опрости се са свима и заплаче као дијете.” (Гелер /Некрич, 2000 : 197).

¹⁶ У том смислу бољшевик Рјзанов каже “Кажу да енглески парламент може да учини све осим да промијени мушкарца у жену. Наш Централни комитет далеко је моћнији.

ријска искуства илуструју ефикасност политичке пропаганде и огромне штете које она може да изазове.¹⁷

Стаљинова пропаганда, нарочито она под палицом Андреја Жданова, прожела је све сфере друштва (политику, науку, кинематографију, спорт, сликарство, књижевност, музику и др.), најављујући долазак “*новог човјека*”, “*бића*” које је тек требало да се изгради и којем је на жртву принесен сваки облик опозиције - методом политичких чистки, депортација цијелих група становништва и убистава опонената на друге начине. Опсесивно усредсређеној на култ Вође (Стаљина) и на понављање догми и парола, Стаљиновој пропаганди – која се може повезати са маоистичком пропагандом - својствена је цензура, централизовано управљање инструментима дифузије (средствима јавног информисања), инструментализација вијести или масовне приредбе које не трпе никакву другу форму критичког израза.

„*Тешко побијеђенима*“, говорили су још стари Римљани, што је значило не само физичко уништавање побијеђених или њихово претварање у робове, већ је значило и значи да побједник пише историју побједничког рата, овладава прошлошћу, овладава памћењем. У том смислу је Џорџ Орвел дао јасну и недвосмислену формулу – „*онај који контролише прошлост контролише и будућност*“, док је још прије њега руски историчар Покровски тврдио „*да је Историја политика пројектована на прошлост*“. Памћење чини човјека човјеком, а лишен памћења, човјек се претвара у безобличну масу из које они који контролишу прошлост могу да обликују шта им је по вољи. Идеолог тумачи догађаје из прошлости у складу са својим интересом, тако да по вољи прекраја чињенице, или их уништава, или измишља нове. Отуда се за таквог идеолога – историчара каже – „*Историја нас учи да не вјерујемо историчарима и што историчари могу то историја никада није могла*.“ (Б. Шушњић, 1995 :11).

Бољшевизам је побиједио у Русији 1917. готово лако, без отпора, управо зато што је нудио утопију – све свима и одмах. „*Истина је страшна*“, писао је шпански професор Мигуел де Унамуно, „*народ има потребу за митовима, за илузијама, за тиме да га обмањују. Истина је нешто опасно, неподношљиво, смртоносно*“. Да би масе усвојиле једну идеологију, оне у њој морају препознати своје потребе, интересе и жеље. Овдје се очигледно види како истинитост идеологије није толико

Он је промијенио више од једног човјека незаинтересованог у револуцију у старицу, чији број расте из дана у дан”. (Ц. Робертс, 2002 : 469)

¹⁷ Народни комесаријат унутрашњих послова (НКВД), јесте нова установа политичке полиције која је оформљена 1934, на челу са Жежим. НКВД је био главни орган задужен за спровођење одлука о масовним чисткама и о органозовању ГУЛАГ-а, и под тим именом је егзистирао до 1946 године.

важна, јер је важније да она даје одговоре на масовна очекивања, макар они били неистинити и нереални.

Бољшевици су дали илузију мира, илузију земље и хљеба. А реалност је била – нови рат, конфискација жита, глад и невидљиви терор. Лењин је говорио „*Држава је оруђе за експлатацију угњетених класа тако да се та буржоаска држава која се све више отуђује од друштва мора срушити само насилним путем*“. (Гелер, Некрич, 2000: 41). Жорж Клемансо је говорио да је рат сувише озбиљна ствар да би се могао повјерити генералима, а Лењин¹⁸ је одмах по освајању власти дошао до закључка да је „*диктатура пролетаријата сувише озбиљна ствар да би се могла повјерити пролетаријату*“. Лењин је дефинисао диктатуру пролетаријата као стапање, уједно, и управљања и законодавства, што значи да они који имају власт доносе законе по којима остварују своју власт, не подлежући никаквој контроли.¹⁹ Пошто пролетеријат није способан да остварује ову диктатуру, њу преузима на себе авангарда радничке класе – партија.²⁰

Хитлер, марљиви ученик Лењина и Стаљина, напомињао је да је слабост буржоаског свијета у поређењу са марксизмом у принципијелном одвајању духа и силе, идеологије и терора. „*У марксизму*“, говорио је фирер – „*дух и груба сила хармонично су повезани ... Национал-социјализам – то је оно што би марксизам могао да буде када би раскинуо апсурдне узде који га везују за демократски поредак*.“ Лењин је тако први открио тајну повезивања духа и грубе силе, практичног коришћења силе у циљу остварења, утопијског програма, прикривања силе утопијским програмом. (Гелер/Некрич, 2000 : 53). Осим непрестаног и свакодневног понављања ријечи великог Стаљина, а што је било у складу са формирањем његовог култа личности, остале су забиљежене и неке његове занимљиве изјаве које се тичу Запада: „*Њемци су покорили Француску за 20 дана, а прошло је двије године а САД нису још увијек успјеле да подчине малу Кореју. О каквој је снази ријеч? Главно америчко оружје*

¹⁸ „У Доњем дому британског парламента Винстон Черчил је изјавио 5. новембра 1919. – „Лењин је послат у Русију од стране Њемаца,“ алудирајући на познату тезу да је Лењин послат у пломбираном возу од стране Њемаца за Русију, у жеку ратних збивања Првог свјетског рата, са циљем изазивања нестабилности и избацивања Русије из антињемачке коалиције.“ (С. Аврамов, 2000 : 12)

¹⁹ Лењин је, да не би било никаквих погрешних тумачења сам објаснио значење ријечи диктатура „Научни појам диктатуре не значи ништа друго до ничим неограничену, никаквим законима, апсолутно никаквим правилима неспутавану власт, која се непосредно ослања на силу.“ (Гелер / Некрич, 2000 : 52).

²⁰ Када су Херману Герингу напоменули да је један од његових сарадника Јеврејин, он је одговорио – „Ко је Јеврејин – одређујем ја.“ Много прије Геринга у совјетској држави је био утврђен принцип „Ко је непријатељ совјетске власти – одређује совјетска власт – потпуно произвољно у складу са потребама даног тренутка.“ (Гелер/ Некрич, 2000: 52).

су...женске најлон чарапе, цигарете и остала роба. Желе да покоре свијет, а још не могу да потчине малу Кореју“.(Манделбаум, М.2004:21). Занимљив је и примјер како је у овако тоталитарном друштву путем пропаганде објашњавана нагла промјена спољнополитичког курса. Ријеч је о наглој пријатељској сарадњи дотадашњих опонената, Совјетског Савеза и Њемачке 1939, а која је резултирала подјелом Пољске у септембру исте године.²¹ Тек по њемачком нападу у јуну 1941. године пропаганда је промијенила садржај порука, потпуно је изостављена комунистичка антизападна црта и у порукама је почео преовлађивати првенствено патриотски садржај, тако да успјех није изостао.

Терор који је тад примјењиван, није био средство него суштина саме власти. Физичку ликвидацију пратило је и негирање постојања жртве у свим односима у друштвеном животу. Међу свим траговима који су брисани, посебно мјесто, а за пропаганду најважније, заузимао је нестанак људи са фотографија, јер последице њихове физичке ликвидације, више им није било мјеста уз великог вођу, па макар то било и на фотографијама. Због тога су морали да буду избрисани, тако што су фотографије једноставно скраћиване или су ликове замјењивала бијела поља.²² Након рата, поново се јавила манија завјера, међу којима је најпознатија љекарска завјера – јануара 1953. група љекара, углавном Јевреја, била је оптужена да се завјерила да уништи водећи кадар СССР–а. (*Х.Арендт, 1998:12*). Совјетска пропаганда се након Октобарске револуције 1917. широко ослањала на марсистичко-лењинистичку терминологију, све до Стаљинове²³ смрти 1953., од када се у њој могла

²¹ “Њемачки нацисти су у очима совјетског народа били највећи и најокорелији непријатељи. И наједном се испоставило да они нису никакви фашисти већ некакви национал-социјалисти, дакле, такође социјалисти ... Рибентроп (њемачки министар иностраних послова) кога су у совјетској штампи до тада називали потпаљивачем рата, био је свечано дочекан на аредоруму у Москви, украшеним заставицама са кукастим крстом и српом и чекићем, а у новинама су се појавиле фотографије насмијаних, Стаљина и Рибентропа. Народ наравно није знао какве су разговоре они водили, нити за здравце у Хитлерово здравље. Хиљаде агитатора је било упућено у разне установе да објасни како совјетско – њемачко зближење није никакав коњукуртни маневар, већ историјски преокрет, а брзо су припремљени за штампу и објављени у два тома успомене давно преминулог њемачког рајхсканцелара О. Бизмарка, који се залагао за њемачко-руски савез.” (Гелер/ Некрич, 2000 : 331)

²² “Гротесна ситуација је била потпуна када је на слици морала да буде избрисана већина ликова. Тако је на једној фотографији из 1926. године, снимљени су Стаљин, десно од њега Антипов, а лијево Киров и Шверник. Када је последице неколико година Антипов пао у немилост, уклоњен је са фотографије, након њега слиједи уклањање Шверника, а фебруара 1934. године убијен је Крилов који је важио за Стаљиновог наледника. Тако да је на фотографији из 1926. године остао само Стаљин.” (М. Тадић, 2002 : 176).

²³ Једно од моћних средстава којим се Стаљин користио у борби са својим противницима јеврејског поријекла био је антисемитизам, а чињеница је да су му сва три главна опонента за долазак на власт, Троцки, Зиновјев и Камењев управо били Јевреји.

уочити већа флексибилност и утицај прагматизма. Вјера у неку погрешну идеју, понекад ову идеју претвори у истиниту. Вид стаљинистичког терора представљају и принудна пресељења читавих групација становништва.²⁴ Распадању породице доприносила је политика партије коју је она водила у односу на дјецу. „*Азбука комунизма*“, Н. Бухарина – најпопуларнији уџбеник новог човјека двадесетих година – наглашавала је – *Дијете припада друштву у коме се родило, а не својим родитељима и неопходно је породицу замијенити комунистичком партијом.* (Гелер/ Некрич, 2000:154). На снази је била подјела у школама према полу. Одвојена настава за дјечаке и дјевојчице имала је дубоке психолошке последице. Униформа дјечака – мундири и качкети – личила је на униформу коју су носили гимназијалци у царско доба. Постојао је наводно пројекат о увођењу униформи и за академике, али нису успјели да се договоре о броју звјездица на еполетама академика. (Гелер/ Некрич, 2000 : 435).

Претпоставља се да је у периоду јануар 1937 – децембар 1938. било стријељано око милион људи а да је у затворима умрло око 2 милиона, а према Солжењичину само до јануара 1938. стријељано 1,7 милиона а да је у ГУЛ–азима било око 12 до 15 милиона затвореника.²⁵ Године 1939. осам милиона совјетских грађана, или 9 процената од укупног одраслог становништва, налазило се у концентрационим логорима и затворима. (Гелер/Некрич, 2000:285). У таквој држави је била створена логорска империја какву није познавала историја човјечанства.²⁶ Одмах по завршетку рата, Стаљин је саопштио да су губици СССР-а 1941-45 године 7 милиона људи. Поводом 45 година од побједе над фашизмом Михаил Горбачов је саопштио да је Велики отаџбински рат однио више од 27 милиона живота совјетских људи, а према најновијим руским

²⁴ “Тако је крајем 1943, када су совјетске снаге већ биле пробиле скоро све фронтоне, донијета одлука о пресељењу свих Караша са подручја на којима су живјели, у исто вријеме крајем децембра 1943. иста судбина је задесила цјелокупно становништво Калмичке аутономне републике, у марту 1944, сви Чечени и сви Ингуши били су пресељењени а Чеченско – Ингушка република укинута ... Украјинци су избјегли сличну судбину само захваљујући својој бројности иначе то би се и њима догодило“ (Р. Арон, 1997 : 273).

²⁵ ГУЛАГ – Државна управа логора, - (Гелер/Некрич, 2000 : 276)

²⁶ Према процјенама истраживача, само у периоду између 1939. и 1940. у логорима је умрло 1, 8 милиона људи. Хитлер се љутио када су му приговарали због концентрационих логора – “Кад бих ја имао бескрајни Сибир, мени не би били потребни концентрациони логори...” Стаљин је за своје логоре користио цијелу територију СССР –а и по броју затвореника оставио Хитлера иза себе. Логорска империја, архипелаг ГУЛ–аг, како ће је назвати Солжењичин, имала је важну економску и васпитну улогу. Становништво земље у којој се број затвореника бројао на милионе било је сваког часа изложено притиску који је уништавао психу људи – (Гелер / Некрич, 2000 : 351). Од 5,7 милиона руских ратних заробљеника у Њемачкој, 3,3 милиона је умрло. (Е. Хобсбаум, 2002 : 39).

истраживањима, та злокобна бројка износи и преко 30 милиона.²⁷ (*Р. Лубурић, 1994:4*).

Након 1956. када је Хрушчов на XX Конгресу КП нагласио да совјетска пропаганда не смије бити претјерано повезана са програмско-теоријским начелима комунизма, већ да треба да постане практична у што већој мјери, замијењени су стари клишеи марксизма-лењинизма новим слоганима. Умјесто термина *пролетаријат* или *радничка класа*, почели су се користити изрази *маса*, *сви мирољубиви људи* или *најшире људи*; умјесто *насилне револуције*, *класне борбе*, *империјалистичких хијена* и *крвотија народа*, почело се говорити о *националним интересима*, *интересима мирољубивих људи* и *агресивним круговима* итд. (*З.Исаковић, 1998 :130*).

Значајну пропагандну дјелатност у иностранству вршила је и информативно-пропагандна установа бившег СССР-а основана 1925. године под називом Свесавезно удружење за културне односе са иностранством (ВОКС), а од 1958. године мијења име у *Савез совјетских друштвава пријатељства и културних веза са иностранством*. Овај Савез је био оснивач совјетских домова културе у разним државама а цјелокупна активност је била усмјерена на политичке циљеве у чему је пропаганда играла прворазредну улогу. Совјетске домове културе замијенили су руски домови. Коријени совјетског тоталитаризма налазе се, према Бжежинском, у катастрофалном Лењиновом насљеђу чије су двије главне карактеристике – **а**) концентрација политичке моћи у уском кругу људи, што је довело до централизације власти у рукама бирократизоване авангарде партије која контролише читаво друштво, и – **б**) ослањање на терор, укључујући и коришћење института колективне кривице, што је довело до симбиозе између владајуће елите и политичке полиције. Зато је овај систем, систем завјереничке власти која се налази у сукобу са друштвом.

Уопштено узевши, комунистичку пропаганду, као уосталом и остале типове тоталитарне пропаганде, карактерисала је свеопшта и свеобухватна контрола свих области живота. Диктатура партијске елите успјешно је спровођена путем репресивних институција државног апарата, али и индоктринацијом у образовном процесу, чиме се настојало створити друштво по мјери режима.

²⁷ О броју затвореника након другог свјетског рата подаци су доста противурјечни. Најнижа цифра коју објављују западни истраживачи је 8 милиона сталних становника логора а највећа цифра је 15 милиона. По процјени енглеске владе изнесеној на засиједању Економског и Социјалног савјета ОУН 15. августа 1950, у Совјетском Савезу је у то вријеме на принудним радовима било око 10 милиона људи. (Гелер / Некрич, 2000 : 459).

Radenko ŠĆEKIĆ

*POLITICAL PROPAGANDA, CONCEPT AND DEFINITION AND
A SPECIAL REVIEW OF PROPAGANDA DURING
THE COMMUNIST PERIOD*

Summary

Propaganda is defined as planned and intentional influencing change and controlling attitudes for the purpose of creating predispositions for a particular way of behavior and thinking. It is directly connected to the following notions: indoctrination, manipulation and political marketing. Indoctrination is defined as planned, systematic and controlled broadening of ruling ideology and opinion by means of educational system. Manipulation is in short defined as an art of misleading and ruling the mass with the aim to make them dependant, and this is best done through appealing to the unconscious in people and endangering their critical reasoning. In the modern world, especially on the west, the process of propaganda acting is spoken of in terms of political marketing, that is linking marketing logic in economy in politics, linking economic rules, economic sphere organizations and political activities. Methods of propaganda have been similar for centuries, but thanks to technological innovations techniques of manipulation that shape messages and send them to the public have been developed. In general, propaganda affects public opinion in order to make it adopt particular political and social ideas, support certain politics, authority or its representative. Public opinion is expressing of attitudes, formed by common experience and interaction of individuals interested in a social issue, with the possibility for the resulting majority to affect the course of action when resolving that issue. For the mass, propaganda needs to be simple, categorical and direct. Rich propaganda experience, gained over centuries in promoting various forms of ideas and opinions, and combined with technological achievements of today's time, directed by means of various forms of media-is manifested in hardly discernible, perfidious, and well designed, planned and intentional affecting the change and controlling the attitudes with the aim of imposing desirable forms of opinions and behavior. Principles and techniques of propaganda practices have been developed to perfection, and equating the notion of a voter with that of a customer influences the symbiosis of politics and economy which thus follows the trend of cooperation: authority-capital-media. Means of propaganda acting are numerous, and they have been developed parallel with technology development and scientific achievements. Communication means can be classified into audiovisual and the media for mass communicating-mass media and the internet. Whether that be the press (newspaper, poster, leaflet, etc), radio and television (film) as forms of mass media, or the internet as a form of modern and the easiest form of political propaganda, propaganda means have been used with the aim to impose desirable way of thinking and behaving. Public relation agencies (PR) and Pressure groups (lobbies) are the modern forms of propaganda practices, directed towards the public, as well as state institutions.

ПРИЛОЗИ

Stevo VUČINIĆ*

PRIOLOG PROUČAVANJU MJESTA BITKE IZMEĐU VOJSKI DUKLJANSKOG KRALJA DOBROSLAVA I RAŠKOG ŽUPANA VUKANA

*Analiza materijalnih izvora za XLIII glavu
“Ljetopisa popa Dukljanina”*

Uvod

Da bi se izvršila utemeljena procjena validnosti “Ljetopisa popa Dukljanina”, kao spisa historiografskog karaktera, odnosno, da bi se potvrdio ili osporio takav njegov karakter, neophodna je komparativno-analitička provjera podataka iz Ljetopisa, u korelaciji sa naznačenim toponimima, hidronimima, oronimima, etnonimima, geografijom, te, naročito, materijalnim činjenicama. Mi smo, u ovom prilogu, predstavili rezultate sveobuhvatne i detaljne komparativne analize podataka navedenih u šestoj i sedmoj rečenici XLIII glave, “Ljetopisa popa Dukljanina”, sa naznačenim geografskim i geomorfološkim osobinama terena te vojno-strategijskim i taktičkim uslovima kao i artefaktima pronađenim u koritu rijeke Zete, u neposrednoj blizini ostataka antičke Dokleje. Inače, navedena glava je istovjetna u oba prepisa “Sklavorum Regnuma”, dakle, i u Vat. Lat. 6958 i beogradskom R-570¹. Takođe, i u tekstu: “Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini”, vol. III, Bibliopolre Vindobonensis, 1746, p476-509, koji je objavio Johanes Georgii Schwandtneri a štampan je na latinskom i u prevodu u “Monumenta Montenegrina”, knjiga X, Istorijski Institut, 2003 godine, pripremio za štampu Vojislav D. Nikčević. Zato ću je, u daljem tekstu, citirati po Vat. Lat. 6958². Takođe, i za druge citate iz Ljetopisa koristiću isti rukopis.

* Autor je publicista.

¹ Dr. Eduard Peričić, Sclavorum regnum Grgura Barskoga, Conteco, Bar 1998. uporedno oba rukopisa od 96-21. strane.

² Isto.

U navedenoj glavi pominje se bitka između vojski dukljanskog kralja Dobroslava i raškoga župana Vukana koji je podržavao pretedenta na dukljanski presto Kočapara. Prema Dukljaninu, bitka se odigrala u arealu antičkog grada Dokleje. Sa stanovišta srednjovjekovne vojne doktrine postavlja se suštinsko pitanje: da li prostor areala antičkog grada Dokleje može biti bojišnica i pod kojim uslovima odnosno, da li su osnovano i zašto vojskovođe zaraćenih strana izabrale ovaj prostor za sukob dvije vojske? Dakle, da li je bitka o kojoj je riječ autorova fikcija ili istorijska činjenica? Pa, da bismo potvrdili ili opovrgli navode iz citirane glave, napravili smo komparativnu analizu geografskih, geomorfoloških i vojno-strategijskih te vojno-taktičkih razloga i drugih uslova za ovu bitku na prostoru antičke Dokleje. Takođe, interpretirali smo, u korelaciji sa prethodno izvršenom analizom, i obilne nalaze ranosrednjovjekovnog materijala iz rijeke Zete, i to upravo u neposrednoj blizini ruina antičke Dokleje. A kao sveukupni rezultat izveli smo i odgovarajući zaključak.

U XLIII glavi Ljetopisa, u šestoj i sedmoj rečenici, piše: “Commiso denique bello supra fluvium, qui Moracia dicitur, cecidit pars populi regis Dobroslavi et ipse captus est. Post haec Cociaparus cum Belcano mittentes vinculatum regem Dobroslavum in Rassam, venerunt et obtinuerunt Zentam et depraedaverunt maximam partem Dalmatie³ - Kada se, dakle, zametnu boj u Diokliji, na rijeci koja se zove Morača, pogibe dio Dobroslavljevih ljudi a on bi zarobljen. Potom su Kočapar i Vukan poslali okovana Dobroslava u Rašku a oni odu i zauzmu Zetu te opljačkaju veliki dio Dalmacije⁴. Ove rečenice indetifikuju areal antičkog grada Dokleje kao mjesto na kome se, kako pop Dukljanin piše, odigrala navedena bitka. Inače, Konstantin Porfirogenit, sredinom desetog vijeka, u “Spisu o narodima”, strana 63, o oblasti Duklje i istoimenom gradu piše: “Duklja se naziva po gradu u ovoj zemlji koji sagradi car Dioklecijan, a sada je to pust grad i do danas se zove Duklja”. A Mavro Orbini, o ovom sukobu dukljanske i raške vojske, u svom djelu Kraljevstvo Slovena, prevedeno u izdanju Narodne novine, Zagreb, 1999 godine, na strani 300, kaže:” Kočapar ode u Rašku i prijatelji se s tamošnjim knezom Belkanom, te skupiše vojsku i povedoše je u pohod protiv Dobroslava. Ovaj im se suprostavi sa svojim ljudima, pa kad se uhvatiše u koštac na obali Morače, vojska Dobroslavova osta poražena, a on sam pade živ u ruke neprijatelju”. U daljem tekstu, nakon što predstavimo rezultate gore naznačene uporedne analize, pokazaćemo da ova Orbinova rečenica, pri indetifikaciji mikrolokaliteta na kome se dogodio boj između dukljanske i raške vojske nije oprečna tvrdnji popa Dukljanina. Ali, kao prvo, postavlja se pitanje da li postoje razlozi, vojno-strategijske i taktičke naravi, koji bi usloveli sukob dukljanske i

³ Isto.

⁴ prevod isti autor.

raške vojske na teritoriji areala pustog antičkog grada Dokleje ili u njenoj neposrednoj blizini? Da bi smo odgovorili na ovo pitanje razmotrićemo sve relevantne činjenice za donošenje zaključka.

Granice oblasti Zete i Dalmacije

Dakle, u XLIII glavi pominje se Dokleja iznad rijeke koja se zove Morača, te oblasti Dalmacija i Zeta. Za razumijevanje ove glave prethodno ćemo razlučiti međusobne odnose ovih dviju oblasti u teritorijalnom, saobraćajnom, geografskom i historiografskom pogledu. Takođe, i topičku poziciju Duklje u odnosu na njih kao i poziciju grada u lokalnim geografskim uslovima.

Autor Ljetopisa⁵ precizno indetifikuje tri toponima izvedena od imenice Dioclia. U IX glavi pominje se civita Dioclitiana (Dukljanski grad). Pisac Ljetopisa navodi da je u crkvi Svete Marije u Dukljanskom gradu sahranjen legendarni slovenski kralj Svetopelek. U istoj glavi pominje se i Dioclia (Duklja) u kojoj je po naređenju kralja Svetopeleka posvećen arcibiskup (arhi-episkop) nadležan za Gornju Dalmaciju, a u XLIII glavi pominje se Dioclia supra fluvium qui dicitur Moracia. Dakle, Duklja na rijeci koja se zove Morača. Poslednji toponim indetifikovan je u korelaciji sa hidronimom Morača, upravo, u šestoj rečenici XLIII glave Ljetopisa. Ovaj toponim označava ruševine antičkog grada Dokleje koje se nalaze, najdužim perimetrom, iznad istoimene rijeke. Recentno stanovništvo danas ih zove Duklja. Taj naziv se odomaćio u literaturi pa ćemo ga i mi upotrebljavatu u tekstu.

Što se oblasti Dalmacije tiče, o njenim garanicama u XXXVI glavi piše povodom pohare koju je izvršio car Samuilo: "Post haec congregato exsecitu, debelalavit Dulcinium longo tempore, sed eum capere nullatenus valuit. Inde ascendit iratus, caepit destruere, incendere ac depraedare totam Dalmatiam, Decatarum autem atque Lausiam civitates incendit nec non et vicus et totam provinciam devastatit, ita ut terra videretur esse sine habitatore - Potom spojivši vojsku, opsijedaše mnogo vremena Ulcinj ali ga ne mogaše nikako zauzeti. Odande se diže gnjevan i poče rušiti, paliti i pljačkati cijelu Dalmaciju, gradove pak Kotor i Dubrovnik zapali, pa sela i cijelu oblast opustoši tako da se činjelo da je zemlja bez stanovnika"⁶. Na temelju uporedne analize teksta XXXVI i XLIII glave možemo utvrditi da se Dalmacijom zove primorska oblast, izuzimajući teritorije župa Oblik, Prapatna, Budva sa Kučevom i Gripoli (Grbalj) koje su primorske oblasti Zete.

U XXX glavi Ljetopisa oblast Zete indetifikovana je na sljedeći način: "Post haec Predimiro regni nati sunt quator filii, quorum nomina sunt haec: primogenitus Chvalimirus, secundus Boleslavus, tertius Dragislavus, quar-

⁵ Eduard Peričić, Ljetpis popa Dukljanina, str 67.

⁶ Isto.

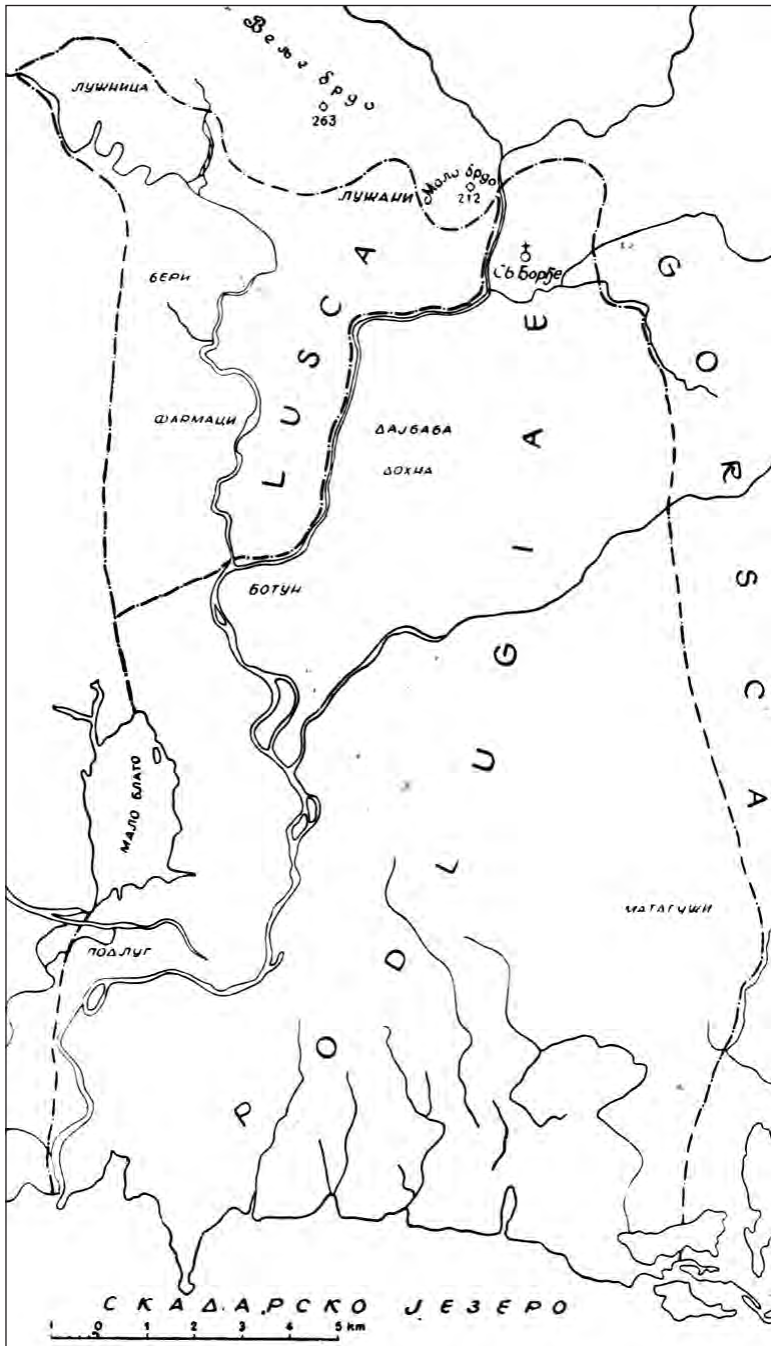
tius Svevladius, quibus et divisit terram suam hoc modo: Chvalimiro dedit Zentae regionem cum civitatibus, et has iupantias: Lusca, Podlugiae, Gorsca, Cupelnich, Obliquus, prapratna, Cermeniza, Budua cum Cuceva et Gripuli. - Potom se kralju Predimiru rode četiri sina, koji se ovako zovu: prvijenac Hvalimir, drugi Boleslav, treći Dragislav, četvrti Svevlad. Ovi jema i podijeli zemlju na ovi način: Hvalimiru dade oblast Zente (Zetu) s gradovima: Luska (Lješko polje), Podlužje (Žabljački okrug), Gorska (Hoti oko Podgorice), Kupelik (Koplik na istočnoj obali Skadarskog blata), Oblik (Taraboš), Prapratna (kraj između Bara i Ulcinja), Crmnica, Budva s Kučevom (Kčevo) i Gripuli (Grbalj, Župa)⁷. Današnja oblast Zeta, međutim, zahvata samo sjeverozapadni kraj srednjovjekovnog prostora, počevši od sjeverne obale Skadarskog jezera i to bez ikakve promjene ovih granica u odnosu na rijeke Moraču i Zetu od vremena kada je pisan Ljetopis. Jovan Kovačević smatra⁸ da su se na granici sjeverozapadnog dijela oblasti Zete nalazile župe Gorska (Gorsca) i Lusca. Kaže da se župa Gorska prostirala istočno od župa Lusca i Podlugie, s tromedom negdje oko Ribnice. Samo ime, kako veli, pokazuje njenu šumovitost. Ona je mogla zahvatati župne djelove kučke oblasti ka Morači, gdje se nalazi oniči vrh Gorica, na 2 kilometra udaljen od Duklje u pravcu jugoistoka. Što se tiče župe Lusca, smatra da, iako nije priobalna župa Skadarskog jezera, gravitira preko ravne Podluške župe ka jezeru. Ona, po njemu, odgovara današnjem Lješkopolju, između Morače i rijeke Sitnice, a možda je zahvatala i manje polje na lijevoj obali Matice, koje se i danas zove Lužnica. Prema Piperima, odnosno Duklji, smatra da granicu čine dva uzvišenja: Velje Brdo i Malo Brdo.

O granicama oblasti Zete (Skica 1), u odnosu na antičku Dokleju, na osnovu istraživanja provedenih početkom prošloga vijeka, Andrija Jovičević⁹ kaže: "No sa padom njene samostalnosti (Zete), ovaj se naziv sve više sužavao i danas se ovim imenom zove polje između malisorskih planina s jedne strane i crnogorskih brda s druge strane, između piperskih i kučkih brda i Skadarskog jezera. U širem se smislu ovo ime prostire i na Lješkopolje, s desne strane reke Morače, a u užem smislu na prostor s leve strane njene... Severnu granicu čine podnožja Kučkih gora iznad Podgorice, pa Malo i Velje Brdo iznad Lješkopolja. Sa Veljeg Brda granica prelazi preko r. Matice na brdo Zeleniku, pa od ove na podnožje komanskih brda. Odavde se zapadna granica proteže niz r. Maticu i r. Sitnicu, zagrađuje Lješkopolje i od r. Sitnice prelazi na lješanska brda, na brdski lanac između Lekića i Grbavaca, sa kojih povija na zapd u Gornje Blato... Dužina oblasti u pravcu i.-z. iznosi 15,

⁷ Dr Eduard Peričić, Ljetopis popa Dukljanina, str. 63.

⁸ Историја Црне Горе, Титоград 1967, стр. 318-320.

⁹ Andrija Jovičević, Zeta, Lješkopolje i Skadarsko jezero, CID, Podgorica 1999, reprint izdane knjige iz 1921, 11-12.



Skica 1. Karta župa Lusca, Podlugiae i Gorsca (Istorija Crne Gore, Titograd 1966, str. 319)
 Na skici se vidi da sjevernu granicu oblasti Zete čine rijeke Zeta i Morača, uzvodno po 3 kilometra, od njihovih sastavaka ispod antičke Dokleje

a u pravcu s.-j. oko 22 km. Njen oblik liči na trapez, čije istočne i zapadne granice k severu, odakle dolaze reke Morača i Zeta, konvergiraju, a k jugu divergiraju. Površina oblasti ima 300 km²". Takođe, i prof dr Pavle Radusinović¹⁰, na temelju istraživanja izvršenih nakon Drugog svjetskog rata, potvrdio je granicu današnje oblasti Zete, u odnosu na antičku Dokleju, upravo kako je utvrdio Andrija Jovićević u već citiranom radu. U Imeniku geografskih naziva srednjovjekovne Zete izdatom 1959 godine, Gavro Škrivanić na strani 24 piše: "U geografskom smislu, Zeta iz sredine XII vijeka, dakle iz vremena kada je nastao Barski rodoslov, treba da obuhvata svih deset župa koje se tu navode". Takođe, navodi da su od sredine XIV do sredine XV vijeka granice oblasti Zete zavisile, kao što i danas zavise, od raznih političkih prilika. Tako su u vrijeme Balšića zahvatale nešto širi prostor u odnosu na granice iz dvanaestog vijeka. Sezale su duboko na zapad, obuhvatajući današnju Katunsku nahiju, prolazile pored Grahova i išle na Ostrošku gredu obuhvatajući rijeku Zetu cijelim tokom i bjelopavličke i piperske planine, a rijeku Moraču je prelazila iznad Meduna, pa je išla na Kučki Kom i spuštala se na Hotski zaliv. Potom, Skadarskim jezerom do ušća Drima kod Skadra, ostavljajući Zeti sela: Selce, Hmelnicu i Kuševo, a Pilotu selo Kupelik i grad Skadar, da bi završila kod ušća Drima u more kod Lješa. Dalje, Škrivanić smatra da je od sredine XV vjeka ova granica Zete uvećana u odnosu na dukljanski period počela blijedeti. U svakom slučaju, Škrivanić se priklonio mišljenju Stojana Novakovića koji je oblast Zete utvrdio na osnovu *Slavorum Regnuma*. Novaković je razlučio pojmove Zete u fizičkoj u odnosu na političku geografiju. Smatrao je da je Zeta u geografskom smislu nepromjenljiva a da su se u političkom pogledu njene granice mijenjale zavisno od političkih prilika. Analogno sa ovim je i pitanje granica Crne Gore. One su u geografskom smislu veoma precizne i obuhvataju četiri nahije. Međutim, u političkom pogledu, pod pojmom Crna Gora podrazumijevaju se granice današnje republike koje su ograničile nemjerljivo veću teritoriju. Ovaj naziv je dat u čast oružja stanovnika takozvane Stare Crne Gore koji su bili predvodnici borbe za stvaranje moderne države. Tako da je granica oblasti Zete, u geografskom smislu, koju su utvrdili istraživači neposredno pred Drugi svjetski rat, u stvari, bila, u svom zapadnom dijelu, u odnosu na antičku Dokleju, očito, istovjetna kao u vrijeme kada je pisan *Ljetopis popa Dukljanina*, odnosno, u dvanaestom vijeku. Inače, u to vrijeme oblast Zeta bila je jedna od regija Dukljanske države. Tako je očito da se ime ove oblasti punih osam stotina godina zadržalo u narodnoj svijesti, protežući se na precizno utvrđni geografski prostor. A u narodnom pamćenju su se zadržale reminiscencije i na neuporedivo veću oblast srednjovjekovne Zete, koja nije geografski već

¹⁰ Prof dr Pavle Radusinović, Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba, Titograd-Nikšić 1991, knjiga II, str. 17, 20 i 147.

politički pojam. No, autor *Ljetopisa Zetu* smatra, isključivo, kao geografski pojam, što je ovom prilikom za nas jedino relevantno. Dakle, rijeka Morača od sela Zlatice do sastavaka sa rijekom Zetom, u dužini od četiri kilometra, dio je zapadne granice s kojom se, u neposrednoj blizini sastavaka rijeka Zete i Morače, doslovno graniči istočni perimetar zidina Dokleje. A rijeka Zeta od utoka u rijeku Moraču do Vranićkih Njiva, u dužini od jednog kilometra, dio je sjeverne granice oblasti Zete, s kojom se u kraćem dijelu, počev od sastavaka prema zapadu, nekih 300 metara, graniči južni perimetar bedema antičke Dokleje. Tako da se Dokleja rijekama Zetom i Moračom, doslovno, i u dvanaestom i u dvadesetom vijeku, graniči sa oblašću Zeta. Zato je rečenica iz XLIII glave, koja glasi: “Potom su Kočapar i Belkan poslali okovana Dobroslava u Rašku a oni odu i zauzmu Zetu te opljačkaju veliki dio Dalmacije” zasnovana na činjenicama potvrđenim na terenu. Dakle, nakon pobjede nad Dobroslavljevom vojskom, Vukan i Kočapar su sa vojskom sa prostora areala antičke Dokleje prešli rijeku Zetu i stupili na tlo oblasti Zete. A potom su, obodnim prostorom Zete, preko Lješkopolja i Podluške župe, pošli u Dalmaciju i izvršili poharu po okolini dalmatinskih gradova, vjerovatno Svača, Ulcinja, Bara i Kotora.

Zemljopis prostora na kojem je smješten antički grad Duklja

Plato na kome je smještena Duklja¹¹ nalazi se na krajnjem sjeverozapadnom, uglu prostrane Zetske ravnice i pripada basenu Skadarskog jezera. Sa sjeverozapada, kroz Bjelopavličku ravnicu, teče rijeka Zeta i usijeca se s južne strane duboko kroz diluvijalnu ravan platoa Duklje. Ispod južnog perimetra gradskih zidina antičke Duklje rječno korito Zete odsijeca plato Duklje, s juga, od površi na kojoj u neposrednoj blizini dominiraju Malo i Velje Brdo a dalje se nastavljaju brdoviti predjeli Lješanske i Katunske nahije. Rijeka Morača teče od sjevera i usijeca svoje korito kroz karbonat šljunka i pijeska u narodu zvanom pećine. Prolazi neposredno ispod istočnog perimetra gradskih zidina i odsijeca Duklju od podgoričke terase, odnosno polja Zagorič na kome se, tri kilometra južnije, nalazi grad Podgorica. Ove dvije rijeke se sastavljaju na mjestu zvanom Sastavci, koje se nalazi neposredno ispod mjesta na kojem se na platou Duklje istočna i južna strana bedema lome pod oštrim uglom. Sa zapadne strane plato je odsiječen suvim koritom potoka Širalije koji u kišnom periodu izvire iz tzv. “Jame đe se đavoli štene”, smještene ispod brda zvanog Liša. Jama je udaljena od platoa Duklje oko tri kilometra sjeverno. A potok Širalija uvire u rijeku Zetu 300 metara zapadnije i uzvodno od sastavaka rijeka Zete i Morače. Od sastavaka, zajednički tok ove dvije rijeke zove se Morača, koja 25 kilometara jugoistočnije uvire u

¹¹ Piero Sticoti, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica 1999, str. 13 - 14

Skadarsko jezero. Na taj način plato Duklje je sa tri strane oivičen dvijema rijekama, tokom sušnog dijela godine, i suvim koritom potoka Širalije, što ga je učinilo nepristupačnim. Sa sjeverne strane plato se nastavlja uzvodno uz rijeku Moraču oko tri kilometra i završava se kod mjesta zvanog Smokovac. Nekih osamstotina metara sjevernije od sjevernog gradskog bedema plato se jednim jezičkom odvaja i zavija sjeverozapadno, sastavljajući se sa poljem Straganicom, i otvara komunikaciju dalje prema obodnim piperskim i moračkim planinama iznad kanjona Platije u pravcu Mojkovca i dalje. Sa sjeverne strane grad je, takođe, bio ograđen jakim bedemima iza kojih se nalazi, i sada vidljivi, dvostruki iskop kao dodatna zaštita od napada neprijatelja. Sa te strane, svojevremeno, bilo je jedino moguće napasti i osvojiti grad. Ovako siguran i nepristupačan položaj prvobitno je bio izazovan za naseljavanje, a kasnije, u srednjem vijeku, doprinio je da grad Duklja bude sasvim raseljen.

Dakle, rijeke Zeta i Morača svojim duboko usječenim kanjonima cijepaju središnju teritoriju današnje Crne Gore na tri cjeline. Jugozapadna površ obuhvata Katunsku nahiju sa dijelom Bjelopavličke ravnice koja se nalazi sa desne strane rijeke Zete. Sjeverozapadni dio obuhvata Pipere, dio Bjelopavlića, Rovca, Moraču sa planinskim masivima Sinjavine. Ova brdsko-planinska površ preko piperskih brda kaskadno se spušta na plato neposredno ispred Duklje. Sjeveroistočni dio koji obuhvata brdsko-planinsku površ Kuča, Bratonožića i Vasojevića koja se okomito spušta u Čemovsko polje i dalje nastavlja u Zetsku ravnicu koja se naslanja na Skadarsko jezero. Ova cjelina presječena je i vodenom preprekom, odnosno, rijekom Cijevnom koja od istoka teče kroz Čemovsko polje i pet kilometra južnije od Podgorice, na obodu Zetske ravnice i Čemovskog polja, uliva se u rijeku Moraču. Cijevna u ljetnjem periodu usahne i ne predstavlja prirodnu prepreku. Takođe, i u zimskom periodu ukoliko nije bujica može se jednostavno prebroditi, naročito u dijelu toka južno od Podgorice. Na tom dijelu ona je plitka i ne naročito brza. Mada i u gornjem dijelu toka postoji niz mjesta na kojima je kanjon uzak moguće je jednostavno uspostaviti prelaz pomoću brvna.

Komunikacije između Duklje i oblasti Zete krajem XI i početkom XII vijeka ostvarivane su, isključivo, preko gazova na rijekama Zeti i Morači. Na temelju dosadašnjih istraživanja i materijalnih ostataka utvrđeno je da na ovim rijekama u tom periodu mostova nije bilo. U neposrednoj okolini Dokleje u srednjem vijeku nalazio se most od kojeg su danas očuvani ostaci zvani "Mostine". Krajem preprošlog vijeka Maksim Šobajić¹² je zabilježio da recentno stanovništvo ostatke mosta zove "Mramorje". Od njega je sačuvano sedam pilona. U knjizi "Stari kameni mostovi" grupa autora smatra da je most turski. O tome u okolnom stanovništvu ne postoji predanje niti legenda o zidanju zbog čega ovu tvrdnju treba dovesti u sumnju. Autori, inače, nijesu

¹² Maksim Šobajić, *Starine u Zeti*, Beogradu 1892.

izvršili autopsiju načina gradnje, sloga, materijala od kojeg je vršeno zidanje. Naprotiv, aproksimativno su ga, po hronološkoj indetifikaciji datirali u 16 vijek a po stilskim karakteristikama opredijelili su ga kao most koji karakteriše turski stil gradnje. Inače, most su početkom devetnaestog vijeka srušili Piperi da bi spriječili Turke da prelaze Moraču i vrše napade na njihovu teritoriju. Pjero Stikoti¹³ pretpostavlja postojanje antičkog mosta, kilometar južnije od Mostina, koji je povezivao, direkno, unutrašnjost gradskih zidina sa drugom obalom Morače i išao dalje preko polja Zagorič ka današnjoj Podgorici. Isti autor smatra da je most koncem IX ili početkom X vijeka srušila visoka voda. A, svojevremeno, da bi grad bio odbranjen od Bugara, u vrijeme pustošenja Dalmacije, krajem desetog vijeka, most je bio porušen. Za ovakvu tvrdnju ne postoje dokazi i nema matrijalnih ostataka od njega tako se može smatrati za pretpostavku autora. Isti autor o mostu na Zlatici kaže da neobična širina i strmi prilazi glavnom luku svjedoče da se radi o turskoj konstrukciji XV ili XVI vijeka. Međutim, uzduž toka Morače od gradskih zidina pa do ulaza u kanjon Platije, u dužini od dva kilometra, postoji više plicaka (plichina) koji mogu poslužiti kao prelazi.

Dakle, Stikoti smatra da sjeverozapadna površ preko platoa Duklje nije imala komunikaciju preko mosta sa druge dvije površi, koje su južno i istočno od nje, u periodu od kraja IX ili početka X vijeka pa do kraja XV ili početka XVI vijeka, mada je taj podatak irelevantan za pomenutu bitku. Nije bitan zato što se u neposrednoj blizini platoa Dokleje nalazi veliki broj gazova preko kojih vojska može da izvrši forsiranje rijeka Zete i Morače. Ali, isključivo, u vrijeme niskog vodostaja rijeka.

U načelu, vojska može da pregazi rijeke u ljetnjem i zimskom periodu, kao i u vrijeme rane jeseni. Dok, u vrijeme kasne jeseni i ranog proljeća, preciznije u vrijeme velikih kiša, nabujale rijeke Zeta i Morača ne dozvoljavaju prelaz ljudstvu na gazovima. U neposrednoj blizini platoa Duklje, 300 metara uzvodno uz rijeku Moraču, nalazi se gaz. Recentno stanovništvo zove ga Rogamski gaz. Služio je i kao vodopoj za stoku. Korišćen je do početka šesdesetih godina prošloga vijeka, kada je izgrađen most na rijeci Morači koji je, nažalost, preveo prugu Podgorica -Nikšić preko ostataka antičke Duklje.

Takođe, upravo, ispod zapadnog perimetra antičke Duklje, počev od sastavaka dviju rijeka i uzvodno 300 metara, moguće je prebroditi rijeku Moraču po čitavoj dužini. A do jedan kilometar uzvodno uz rijeku Zetu, počev od sastavaka dviju rijeka, nalaze se četiri gaza na kojima se u vrijeme niskog vodostaja, bilo zimi a u pravilu i ljeti, rijeka Zeta može pregaziti. Formirani su na prirodnim stepenastim kaskadama nastalim u procesu prirodne hidroerozije u geološkoj praistoriji. Rijeka Zeta preko ovih kaskada, od gaza

¹³ Piero Sticoti, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, str. 23

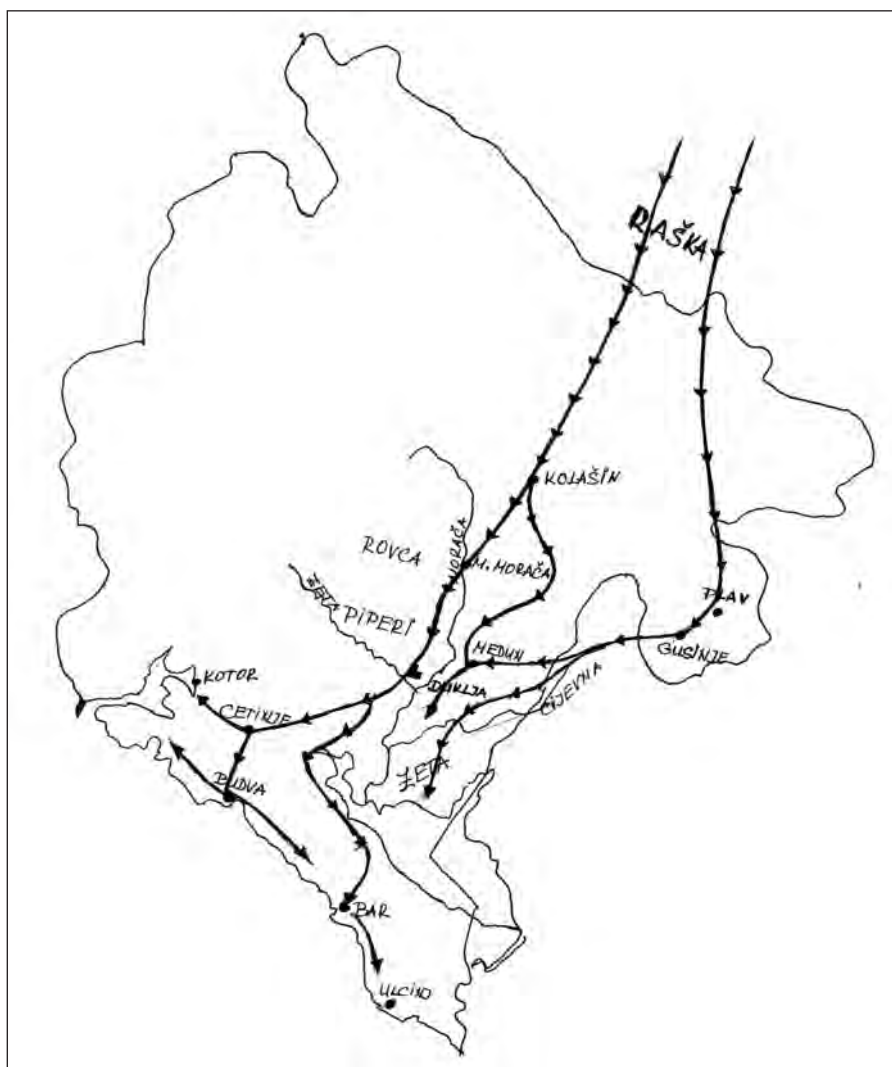
zvanog Pod Milovanovu luku pa do sastavaka, prilično strmo, u dužini od 1,5 kilometar savladava razliku nivelete Bjelopavličke ravnice i znatno niže nivelete na kojoj se nalaze sastavci. Prvi gaz se nalazi ispod ugla u kome se lome južni i zapadni bedem Duklje. To je mjesto utoka potoka Širalije u rijeku Zetu i zove se Šurman. Upravo, na tom mjestu nalazi se gaz zvani Gaz na Šurmanu. U pličini sredine gaza uočavaju se višeslojne intervencije. Prisutan je kamen obrađen u *opusu kvadratumu*. Na desnoj obali, u pličini, vidljiv je zid od odlomaka karbonata šljunka i pijeska, u narodu zvanom Pećina. Na desnoj obali je dobro očuvan suvomeđni zid zidan u *opusu insertumu* sa temeljima zidanim od veoma krupnih pritesanih komada. Temelji ovih zidova su postavljeni oštro ukoso od lijeve ka desnoj obali. Sto metara iznad njega nalazi se drugi gaz zvani Pod Kolovrat ili Pod izvor. Na njemu, u pličini, uočavaju se intervencije pokrivenne pijeskom i šljunkom te razbacani ostaci kamenja obrađenih u *opusu kvadratumu*. Treći gaz je 800 metara uzvodno od Duklje i zove se Benat. Na gazu zvanom Benat, djelimično prekrivenim šljunkom, postoje ostaci zidova iz antike, rađeni u *opusu insertumu* sa hidrauličkim malterom. Maksim Šobajić¹⁴ za ovaj zidani dio gaza kaže da ga okolno stanovništvo zove Dukljanovi mlini, što potvrđuje njegovu duboku starinu. Do vremena neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kako sam utvrdio autopsijom preostalih ploča koje su porušene namjerno, bio je popločan širokim ulomcima pragova donesenih iz ruina antičke Dokleje. Preko ovoga gaza, do početka pedesetih godina prošloga vijeka, moglo se izvršiti prelaženje rijeke gazeći je do iznad gležnja. Četvrti gaz nalazi se 150 metara iznad Benta i zove se Pod Milovanovu luku. Prelaz preko njega je skopčan sa izvjesnim teškoćama zato što je u središnjem dijelu nešto dublji i potrebne su izvjesne intervencije da bi se pripremio za prelaz ljudstva.

Trase puteva u srednjem vijeku između Raške, Zete i Dalmacije

Glavni pravci komunikacije (Skica 2) kojima se može marševati iz Raške i Metohije ka središnjem dijelu današnje Crne Gore su rječne doline, planinski prevoji i geotektonske depresije¹⁵. Postoje tri takve prirodne komunikacije. Prvom komunikacijom ide se kroz Plav i Gusinje, dolinom Grnčara preko Bogićevice i Vrmoše niz kanjon rijeke Cijevne te preko antičkog mosta kod sela Rogam, kod Tuzi, ulazi se u teritoriju srednjovjekovne Zete odnosno Zetske ravnice. Jedan krak ove trase, prije kanjona rijeke Cijevne, odvaja se u pravcu Rikavačkog jezera, Korita i nastavlja pored Meduna. Ova trasa izlazi u podnožje kućkih brda kroz selo Doljane, udaljeno tri kilometra od Podgorice ili Duklje. Trećom komunikacijom može se ići iz Raške preko Brskova (Moj-

¹⁴ Maksim Šobajić, *Starine u Zeti*, Beograd 1892, str. 36.

¹⁵ *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, str. 23.



Skica 2. Trase puteva u srednjem vijeku između Raške, Zete i Dalmacije

kovca), Kolašina, Mateševa, te Lijeve Rijeke, Vjeternika, Brskuta na Medun. A silazi se, takođe, kroz Doljane u Podgoricu ili Duklju, odnosno, u Zetsku ravnicu. Četvrtom komunikacijom može se marševati od Raške kroz Mojkovac, pored Kolašina, pa, platoom na kojem je u trinaestom vijeku sazidan manastir Morača a zatim preko Rovaca, odnosno Trmanja na Kokotovo ždrijelo via Seoca u Piperima potom se niz planinu Brotnjik dolazi na Bjeloglav. Sa

Bjeloglava silazi se, obodom piperske ravnice Strganice, upravo pred sjeverna gradska vrata Duklje. Ova trasa ima još jednu mogućnost za izlaz na Duklju i to trasom koja ide sa Trmanja preko Razdolja, Topolovika, Kotomice, potom sela Blizne, Petrovića, Radeće i Đurkovića. Ona takođe izlazi se pred sjeverna gradska vrata antičke Duklje. Dalja maršruta ide preko gazova na rijekama Zeti ili Morači ka Podgorici i Zetskoj ravnici. Ova trasa je, inače, korišćena u srednjem vijeku. Donedavno je služila za komunikaciju stanovnika Rovaca i Morače sa Podgoricom. Preciznije rečeno, Rovčani i Moračani koristili su je do šesdesetih godina prošloga vijeka sve dok je izgrađena jadranska magistrala kroz kanjon rijeke Morače zvani Platije. Maršruta ovom trasom, ka oblasti srednjovjekovne Zete, ima stanovite prepreke, upravo u neposrednoj okolini antičkog grada Dokleje. Dakle, prirodne prepreke su rijeke Zeta i Morača na kojima u 11. i 12. vijeku, nije bilo mostova.

Opšta razmatranja o razlozima sukoba dukljanske i raške vojske u Duklji

Razmotrili smo i utvrdili međusobne odnose Dalmacije i Zete u teritorijalnom, saobraćajnom i geografskom pogledu. A, takođe, i topičku poziciju Duklje u odnosu na njih, kao i poziciju grada u lokalnim geografskim uslovima. Sada se postavlja pitanje: koji su razlozi doveli do sukoba ove dvije vojske na platou Duklje? Mogući razlozi su dvojake prirode, dakle, strateške i taktičke prirode.

U četvrtoj rečenici XLIII glave *Ljetopisa* piše: Cocciaparus quoque frater eius perrexit Rassam, inde cum Belcano iupano congregantes populum venerunt contra Dobroslavum regem - Njegov pak brat Kočapar pođe u Rašku i odande sa županom Belkanom skupivši ljude, pođu na kralja Dobroslava¹⁶. Dakle po pitanju razloga za donošenje odluke o Vukanovoj podršci Kočaparu da posjedne dukljanski prijesto vojnim sredstvima dr F. Milobar¹⁷ smatra da su oni uzrokovani političkim prilikama između Raške i Vizantije i o tome kaže: "Od Ane na ime doznajemo, da je Vukan bio u otvorenom ratu sa Bizantincima, odnosno sa Dračkim vojvodom, onom nama iz bitke kod Zvečana poznatom kukavicom- pitanje je sada: za što Kočapar ide tražiti pomoć proti Dobroslava Vukanu, neprijatelja Aleksijeva, ako je išao po zapovijedi Aleksijevoj protiv Dobroslava? Za što ostaje Gojslav sa svojim sinovima u Draču, dok je poslan protiv Dobroslava? Zar bi drački vojvoda dozvolio, da Gojslav i rodbina mu u Draču mirno planduju, dok im je bila zadaća da svrgnu Dobroslava?- Uvažimo li sve te okolnosti, čini nam se, da je najvjerojatnije, e se taj

¹⁶ Dr Eduard Peričić, *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 88.

¹⁷ Dr Fran Milobar, *Dukljanska kraljevina*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, str. 33.

preokret u tečaju stvari ovako dogodio: Videći Dobroslav kakova se odasvud bura na nj sprema, odluči da se osigura barem od one strane, otkuda mu je najveća pogibao- na ime od Bizanta. U tu svrhu biće da je priznao vrhovništvo bizantskog cara t. j. stupio je u sizerenski odnošaj spram Bizanta i učinio Duklju vazalnom državom – Aleksij se je zadovoljio ovim bez ikakve muke stečenim uspjehom, pa je rado priznao Dobroslava zakonitim vladarom, i tim to radje, što više ne bi bio postigao niti onda, da je iz teških bojeva, koji od njegovih šticićenika zasio na Bodinovo prijestolje. – Priznav pak jednom Dobroslava za kralja, nestalo je razloga da mu postavlja protukandidata, pa je za to bez sumnje naložio Kočaparuu i Gojislavu i ostaloj rodbini, da se mirno drže Drača. Gojislav i rodaci poslušашe, a to učiniše tim lakše, što Aleksij i onako nije njima namijenio prijestolje već Kočaparuu.“ Dakle, Vukan je zbog izvjesnih političkih razloga odlučio da podrži Kočaparove pretenzije na presto. Naravno, one su se mogle ostvariti jedino vojnim sredstvima. Ali, razlozi koji su uputili Vukana i Kočapara da odaberu komunikaciju kojom će povesti vojsku pravcem Raška via manastir Morača, Rovca pred sjevernu kapiju Duklje strateške su prirode. Oni su se uzdali u svoje vojne potencijale i nije im odgovarala nikakva strategija iscrpljivanja svoje vojske, veoma nepogodna za svaku vojsku koja se nalazi u stranoj zemlji. Zato su željeli da sukob riješe namah, moguće i ne vodeći računa o mjestu sukoba jer su bili suviše sigurni u moć svoje vojske. A, očito, ovu trasu su odabrali zato što su željeli da izbjegnu ulazak u oblast Zete kanjonom Cijevne ili preko Meduna u njen dio, Zetsku ravnicu, koja je sa tri strane zatvorena vodenim površinama, Skadarskim jezerom sa jugoistočne i južne strane i rijekom Moračom sa jugozapadne i zapadne strane. A središnjim dijelom ove površi, dijagonalno, od istoka ka jugozapadu, teče rječica Cijevna. Sjevernu stranu čini podnožje kučkih brda koja se u dubini nastavljaju prema planinskim masivima istočnog dijela centralne Crne Gore. Kroz nju prolaze tri komunikacije koje vode, upravo, iz Raške.

Zato je ova površ, koja u cjelini čini oblast Zetu, zbog toga što je ispresijecana vodenim tokovima, u stvari klopka za svakog neprijatelja koji uđe u nju. Ukoliko se iz ove oblasti na vrijeme evakuiše stanovništvo, stoka i žitarice, svaki neprijatelj će se naći u nezavidnoj situaciji. Prije svega zbog nedostatka hrane, nemogućnosti popune vojske ljudstvom kao i zato što se svaki njegov pokret može jednostavno kontrolisati sa okolnih visokih brda i brzo i efikasno pokrenuti vojska branioca da mu spriječe svaki manevar, naročito zato što svaki njegov pokušaj da prijeđe u napad podrazumijeva prelazak nekog od vodenih tokova, što je uvijek skopčano sa nevoljama za onoga koji forsira rijeku. Vizantijski pisac Teofilakt Simokata¹⁸ opisuje forsiranje rijeke vojskovođe cara Mavrikija, Petra, 595 godine. On kaže da je strateg natjerao

¹⁸ Vizanijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Vizantološki institut SANU, Beograd 1955, str. 119.

vizantijsku vojsku da prelazi rijeku grupno da vojnici ne bi, prelazeći u malim odredima, postali žrtve neprijatelja. Zato branioci mogu, odugovlačenjem odsudne bitke, da iscrpu napadača, demorališu njegovu vojsku, izazovu glad u vojsci i slično. A što je veoma bitno za rezultat sukoba - mogu da diktiraju vrijeme, mjesto i taktiku sukoba vojski, birajući za sebe najpovoljnije uslove. Takođe, iz ove oblasti vode dobri putevi prema centralnoj Albaniji odnosno Draču gdje je stolovao vizantijski namjesnik koji je mogao, u slučaju naznaka lošeg ishoda sukoba, vojnim snagama, brzo da interveniše u korist Dobroslava. Inače, Vukan je pokrenuo ofanzivu kako bi, između ostalog, opljačkao Zetu i Dalmaciju, s namjerom da namiri troškove ratnog pohoda, vjerovatno i da nešto zaradi te da pljačkom plati vojsku kojoj je to osnovna motivacija da se uključe u pohod ovakve vrste. Dakle, pljačka je bila uobičajeni način kojim je u srednjem vijeku plaćana vojska. U proljeće 1283. godine, nakon iznenadne smrti vizantijskog cara Mihaila VIII, Andronik II, uz pomoć Tatara i veliku vizantijsku vojsku koju je predvodio despot Mihailo, poveo je pohod na Tribale. Vizantijski pisac Georgije Pahimer¹⁹ kaže da su Tatari bili prikupljeni radi neostvarene vojne protiv Tesalije. Međutim, Vizantinci su ih pokrenuli i usmjerili na Tribale (pod kojima podrazumijeva Dukljane), obećavši im plijen od pljačke kako bi platili učesnike ekspedicije. Tatari su se odazvali pogotovo zato što ih je car bio pozvao u pohod pa im je, ustvari, plijenom od pljačke ipak platio, neostvareni ratni angažman, ne dirajući u državnu blagajnu. Dakle, pljačka je bila motiv za vojnu. Očito da se zbog pljačke bila okupila velika vojska pod komandom Vukana i, moguće, Kočapara. Oni su pošli da opljačkaju Dalmaciju čije je primorje bilo bogato. Dokaz da je pljačka bila važan razlog za pohod na Duklju nalazimo u šestoj rečenici XLIII glave *Ljetopisa*: "...a oni pođu i opljačkaju Zetu i veliki dio Dalmacije". U svakom slučaju Kočapar im je mogao obećati bogat plijen od pljačke Dalmacije a to podrazumijeva veliku i jaku vojsku kojoj se Dobroslav nije mogao oduprijeti. A ni obližnji Vizantinci nijesu bili dovoljno vojnički moćni da ih odbiju od pljačke.

Rečenica iz XLIII glave *Ljetopisa* koja kaže: "Rex vero cogregans populum voluit se defendere - Kralj pak prikupi narod i odluči da se brani"; govori u prilog tvrdnji da je Dobroslav očekivao Vukanov vojni pohod na njega i da je na vrijeme bio o njemu obavještavan. Ali takođe svjedoči i da je priprema vojnog pohoda bio proces koje je trajao izvjesno vrijeme.

Prethodni navod potvrđuje i da je Dobroslav pravovremeno pratio marširanje prema oblasti Zete i Dalmacije jer je na vrijeme postavio sopstvenu odbranu unutar zidina atičke Dokleje. Istovremeno to svjedoči i da se Dobroslav kolebao po pitanju organizovanja odbrane, vjerovatno zato što nije imao vojne moći da se ravnopravno suprostavi Vukanovoj vojsci. Stoga su Vukan i

¹⁹ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Vizantološki institut SANU, Beograd 1986, str. 33.

Kočapar pretpostavili snažan i trenutani sukob sa dukljanskom vojskom, uzdaјуći se u моћ сопствених војних потенцијала. U том случају природно је било да су одабрали комуникацију преко манастира Morače i Rovaca ка Duklji, s разлогом да овом трасом уђу у област Далмације. Они су вјероватно били замислили да потом, не губећи вријеме, западним ободом зетске области наставе марш кроз Далмацију и приморску област Zete, зато што је приморска област била сједиште војно-политичке власти, привредних потенцијала и депозит свеукупног богатства које је требало опљачкати да би се војска намирала. Pomen плjaчке Далмације, као области, значи да Vukanova војска није плjačkала градове већ покрајину јер нема помена градова. Такође, смисао ове реченице указује да Vukanova војска није, могуће, располагала нити је могла, неповољним тереном преко области Morače, Rovaca i Pipera, да транспортује опсадне справе за рушење градова. Зато нападачи нису рушили и опсадили далматинске градове. Dakle, i ова реченица попу Dukljanina може се сматрати као историографски податак заснован на чињеницама потврђеним теренским истраживањима.

U сваком случају, Vukanu i Kočaparу није одговарала било каква дефанзивна тактика коју би, против њих, примјенио Dobroslav. Јер би им изморила и деморалисала војску, већином заинтересовану за плjaчку. A, u међувремену, Vizantinci би могли војнички да помогну Dobroslava i доведу у опасност њихов поход.

Dobroslav није имао могућност да бира мјесто коначног sukoba двју војски. Он је, након што је одлучио да се брани и прикупио народ, могао да бира између стратегије изнуривања непријатеља, одуговлачењем директног sukoba i муњеvitих напада на непријатељске колоне или директног судара двје војске који је требало, namah, да разријеши sukob. Stoga је одабрао стратегију одбране на такозваној отпорној таčki, на сјеверној граници зетске области, dakle, Duklji. Razlog за такву стратегију треба тражити, између осталог, i u другој реченици XLIII главе *Ljetopisa*: “Regnante eo, caepit se dure agere contra populum – за његова владања počelo се сурово поступати с народом”. Dakle, iz непознатих разлога поступао је сурово са народом због чега му, očito, народ није био наклонjen i, могуће, sklon побуну i промјени власти. Зато није смιο дозволити да му Kočaparova војска уђе у земљу, јер се могло десити да народ подржи његову војну било приступањем у његову војску, било давањем хране непријатељу или важних обавјештајних информација о Dobroslavljevим намјерама i распореду снага. Зато је морао да одлучи исход битке директним sukobом на ободу своје области прије него му непријатељ дође у средиште државе, побуну народ против њега, i заједно с њиме, osnažen, потуче га у бичу на некој другој локацији. U сваком случају, чињеница да се sukob догодио на граничној зони зетске области, која је периферни појас његове државе, govori да су се двје војске, по први пут, sukobile управо у Duklji, iznad ријеке Morače. A i реченица из *Ljetopisa* која гласи: “потом су

Kočapar i Vukan poslali Dobroslava okovana u Rašku, a oni odu i zauzmu Zetu te opljačkaju veliki dio Dalmacije”- potvrđuje da je bitka u Duklji bila prva i odlučujuća nakon koje su njih dvojica pošli u oblast Zete i Dalmacije i opljačkali ih. Ova rečenica, striktno tumačena, potvrđuje da su Vukan i Kočapar, nakon pobjede, prošli jedinom od dvije komunikacije koje vode u Zetsko primorje odnosno Budvu. Dakle, pravcem kroz Lješkopolje via srednjovjekovnom trasom preko današnje Lješanske nahije, Bokova, Cetinja u Zetsko primorje odnosno Budvu sa okolinom ili pravcem podno Lješanske nahije via Žabljak Crnojevića (župa Podlužje), kroz današnju Rijeku Crnojevića, kroz sela Komarno, Dupilo, Podgor, Brajiće u Zetsko primorje i Budvu, a potom, u Dalmaciju kojom se zvala oblast izvan budvanskog gradskog distrikta u divergentnim pravcima primorskih gradova Bara i Kotora.

Izabor strategije munjevitog i direktnog sudara na bilo kojoj tački Dobroslavljevog kraljevstva odlučio je i komunikaciju za marš vojske pravcem koji izlazi na sjevernu kapiju Duklje. Ova trasa za marševanje vojske koja prolazi od Mojkovca, via Kolašin, pored današnjeg manastira Morače, Trmanja, Kokotovog ždrijela, Seoca, Bjeloglava, obodom piperske ravnice zvane Straganica izlazi na 800metara udaljenosti od zapadne kapije Duklje. Ona je prilično pogodna za marševanje zato što prolazi prohodnim terenom. Na pojedinim dionicama trasa je nesigurna sa stanovišta obezbjeđenja marševske kolone od napada neprijatelja. Od manastira Morače do Duklje moguće ju je ubrzanim marševskim korakom proći za jedan dan, a ukoliko vojska vodi sa sobom natovarene tovarne životinje za dva dana hoda. Podrazumijeva se da se na trasi mora organizovati noćenje, i to na platou Trmanja, u Rovcima, koje je pogodno i za organizovanje odbrane od iznenadnog napada. Kralj Nikola Petrović u svojim *Memoarima* piše da je ovom trasom Mehmed-Ali paša, 1876. godine, nastupao sa 20 tabora vojske i 5000 Arnauta sa ciljem da se preko Morače i Rovaca sastane u Spuzi sa Sulejman-pašom i Ali-Sahib-pašom. Međutim, ova komunikacija koja izlazi direktno na ruševine antičke Duklje prirodno završava na sastavcima rijeka Zete i Morače, koje je odsijecaju od površi Katunske nahije i podgoričkog platoa te Zetske ravnice sa Skadarskim jezerom. Da bi se nastavilo dalje marševanje potrebno je forsirati bilo koju od ovih dviju rijeka i to na gazovima zbog toga što mostova u to vrijeme nije bilo.

Kočapar i Vukan su 1101. godine, po mišljenju dr Dragoja Živkovića²⁰, odlučili da pođu na vojnu protiv kralja Dobroslava. Dr Fran Milobar²¹ smatra da je do sukoba vojski došlo 1103. godine. A Jovan Kovačević²² posredno hronološki datira bitku nakon 1108 godine koju smatra godinom smrti Dobroslavljevog prethodnika kralja Bodina. O pripremi vojne i datumu kada je

²⁰ *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989 godine, str. 114.

²¹ *Dukljanska kraljevina*, Glasnik zemaljskog muzeja BIH, Sarajevo 1900, str. 30 i 37.

²² *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, str. 399.

Vukan pokrenuo vojsku protiv njega, Dobroslav je, očito, bio na vrijeme obaviješten. Konačno, odlučio je da sačeka Vukana na najpogodnijoj poziciji za sukob sa njegovom vojskom. To je plato ispred antičkog grada Duklje. Zašto je ta geografska pozicija bojišnice bila najpovoljnije rješenje za vojsku kralja Dobroslava? Zato što je plato na kome se nalazi Duklja, *intra muros*, zaštićen tvrdim bedemima i sada dobro sačuvanim. Ispred nje, u pravcu sjeveroistoka, *extra muros*, nalazi se plato na kome se mogu sukobiti vojske. Širok je nekih 500 metara i dug do ispod rogamskih strana, upravo, prema komunikaciji kojom dolazi Vukanova vojska oko 800 metara, a nepravilno zavija ispod istočnih rogamskih strana prema selu Smokovac još nekih dva kilometra, širok u prosjeku do 500 metara. Sa južne strane, neposredno ispod gradskih bedema, nalazi se gaz zvani Šurman a pedesetak metara uzvodno drugi gaz zvani Pod Kolovrat. U slučaju naznaka lošeg ishoda bitke, preko njih je moguće brzo napustiti odbranu unutar gradskih bedema i povući se nasuprot, prema vrhu Malog Brda ili današnjim Vraničkim Njivama. Odstupnicu je moguće kontrolisati i štititi sa vrhova Maloga brda. Upravo, opozito prema vrhu Maloga brda, u pravcu zapada, nalazi se jedan od nižih vrhova Veljega Brda, između kojih je prevoj zvani Preslo. Oba vrha su na desnoj obali rijeke Zete. Rastojanje između njih je oko jedan kilometar. Vrh Veljega brda, iznad V. njiva je kontrolna pozicija za nadziranje gaza zvanog Benat ili Pod Milovanovu luku. Sa pozicije platoa Duklje moguće je brzo i jednostavno intervenisati prilikom mogućeg zaprečavanja prolaza neprijatelju preko Morače. Takođe, neposredno preko potoka Širalije nalaze se oniži vrh Doljanska glavica i, u blizini, sjeverno od gaza Benat nešto viši vrh brda Trijebač, koji se nalaze sa lijeve strane rijeke Zete, opozito Malom i Veljem brdu. Obje pozicije su povoljne za kontrolu druga dva gaza na rijeci Zeti, iznad Duklje. Potvrdu, u ovom slučaju, dobrog izbora Duklje kao pozicije za sukob nalazimo kod Makijavelija. On u svojim vojno-teorijskim raspravama na 434 strani tvrdi da vojskovođa koji hoće da bude gotovo siguran da neće biti pobijeden treba da postroji vojsku tamo gdje će imati blisku i sigurnu odstupnicu, ili u močvari, ili u planinama, ili unutar zidina nekog moćnog grada, jer ga u tom slučaju neprijatelj neće moći slijediti. Takođe, i Tit Livije²³ navodi da se ovakvom taktikom svojevremeno poslužio Hanibal protiv rimskog vojskovođe Marka Marcela.

Dobroslav je bio prinuđen da sačeka Vukanovu i Kočaparovu vojsku, baš pred razvalinama antičke Dokleje i još zbog jednog razloga. Zato što je trasa za marševanje koja prolazi preko Trmanja i Blizne veoma nepovoljna za postavljanje efikasnih zasjeda. Mada o bici u Duklji dr Milobar²⁴ kaže: "Kad dakle sve to svjedoči, da je Dobroslav bio dosta sposoban vladar, čudno nam se čini, da je on čeka neprijatelja na Morači, mjesto da ga čeka u

²³ Tit Livije, knjiga XXIII, 16 i XXVII 12-14.

²⁴ Fran Milobar, *Dukljanska kraljevina*, str. 35.

klancima i gorama, što bi svaki pa i manje sposoban čovjek učinio? – Mi sebi to tumačimo tako, da je Dobroslav odveć bio siguran pobjede, te je neprijateljsku silu odveć omalovažavao, a svoju precjenjivao. A osim toga valja znati, da mu je doveo nešto pomoći i drački vojvoda, onaj jadni i plašljivi Ivan, bratić cara Aleksija - koji nam je sa svoga kukavičluka već od prije dobro poznat.”. Međutim, stav dr Milobara da je trebalo da se neprijatelj uništi u klancima opovrgava Nikola Makijaveli²⁵.

Materijalni izvori za XLIII glavu Ljetopisa

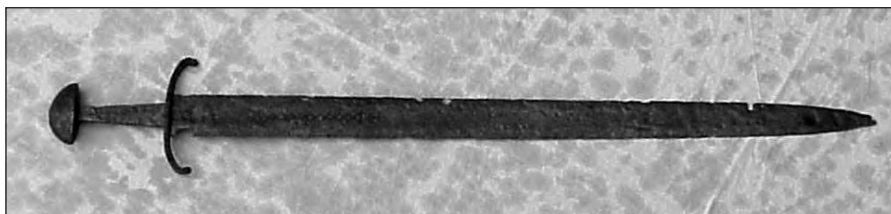
Međutim, naučnim prilogom “Zbirka srednjovjekovnih mačeva nadenih u rijeci Zeti”²⁶, reklo bi se, otvoreno je novo poglavlje u izučavanju mediavistike na teritoriji centralne Crne Gore, preciznije - Zetsko-bjelopavličke ravnice. Obilni nalazi srednjovjekovnog ratnog materijala, nadenog u rijeci Zeti, u neposrednoj blizini gaza Benat, daju materijalne osnove za povezivanje nekih podataka iz XLIII glave *Ljetopisa popa Dukljanina* sa nađenom, hronološki i tipološki indetifikovanom i objavljenom materijalnom dokumentacijom.

Od oružja za bod i sječu, koje potiče iz XI i XII vijeka, u rijeci Zeti, neposredno iznad gaza Benat, pronađena su četiri mača i jedne korice mača.

²⁵ Nikolo Makijaveli, *Izabrana djela*, Zagreb, poglavlje XXIII, str. 189-190. U vojno-teorijskim raspravama autor veli: “Padaju u tu nepriliku gotovo uvijek oni što u vrijeme kada prilazi neprijatelj odlučuju braniti teško savladiva mjesta i čuvati pristupe. Ta će odluka, naime, uvijek biti štetna ako na tom mjestu ne mogneš prikladno držati svoje snage...jer nije moguće dovesti mnogo ljudi da čuvaju gorovita mjesta, bilo zato što se ne može dugo boraviti, bilo zato što su uska i ne mogu mnogo njih primiti pa se neprijatelju ne može odoljeti kad te s jakim snagama napadne. A neprijatelju je lako doći s velikom snagama, jer mu je namjera proći a ne zaustaviti se, dok onome tko čeka nije moguće čekati s velikim snagama jer se mora smjestiti na dugo vrijeme, ne znajući kad neprijatelj kani proći, na skučenim i nerodnim mjestima. Pošto, dakle, izgubiš prolaz koji se nadao nadzirati i u koji su se tvoji ljudi i tvoje čete pouzdavali, većinom se u vojsku i u ostale ljude uvuče takav strah da ne možeš ni iskušati njihovu hrabrost, i tako izgubiš cijelu fortuna a da si uložio samo dio svojih snaga.“ U istom poglavlju Makijaveli navodi primjer iz istorije:” Svatko zna kako je teško Hanibal prešao preko Alpa koje dijele Lombardiju od Francuske i kako je teško prešao planinu što dijeli Lombardiju od Toskane, pa ipak su ga Rimljani očekivali najprije na Ticinu, a zatim u ravnici Arezza, i radije su htjeli da im neprijatelj vojsku uništi na mjestima gdje je mogla pobijediti nego da je odvedu na Alpe da propadne u pogubnim prirodnim uvjetima”. Na kraju ovog teksta navodi još jedan primjer iz 1515. godine, iz vremena rata između Francuske i Milana, i kaže:” Kad je Franjo kralj Francuske snovao preći u Italiju da opet zadobije Lombardiju, protivnici su njegova poduhvata svoje neslaganje najviše temeljili na tome da će ga Švicarci zaustaviti na planinskim prolazima. Iskustvo je pokazalo da je njihovo mišljenje ostalo bez temelja, jer kralj nije vodio računa o dvama ili trima mjestima koja su oni čuvali, pošao je nepoznatim putem i u Italiji je njima u blizini bio prije nego su i naslutili. Zato su se zaprepašteni povukli u Milano i svi su se Lombardijci pridružili Francuzima, jer ih je razočarala sigurnost da će Franzuze zadržati u planinama.”

²⁶ Dr.Đurdica Petrović, *Istorijski zapisi*, LXXIV, br. 1-2/2001, str. 255 - 294.

Jedan od njih (Sl. 1) nađen je 1987. godine, na lokalitetu Vraničke Njive. Gvožđe, kovanje i tauširan je. "Dvoseklo pravo sečivo postepeno se sužava od prve sedmine dužine i prelazi u kratak zakošen vrh. S obe strane plitak, širok žleb sa žigovima. Na jednoj strani u urezane kanale je utisnuto meko gvožđe tvoreći ime kovača INGELRII. Natpis je dug 12,5 cm, a slova su vi-



Sl. 1. - Mač sa natpisom INGELRII, oko 1100-1150.

soka 2,5 cm i natpis počinje 7,5 cm od nakrsnice. S druge strane u plićim kanalima tauširan geometrijski motiv od niza spojenih rombova, koji se prema osnovi završava sa dvakcentrična kruga, a prema vrhu sa krugom i krstom. Vrat drške blago konusan, jabuka u obliku polumasline. Nakrsnica neznatno oblog preseka blago se savija nadole i završava vrlo kratkim kracima. Dužina mača: 82,8 cm." Što se tiče hronološke datacije Petrovička se poziva na ruskog naučnika A. Kirpičnikova i svrstava ga u mačeve koji se nalaze na prelazu od IX-X ka XI-XIII veku, od starih tipova u nove tipove romaničkih mačeva. Zato, aproksimativno, smatra da se ukupno uzev ovaj mač treba datirati u vremenski odkvir oko 1100-1150. godine. A poseban zanačaj ovom maču daje natpis Ingelrii na sečivu. Takođe, ističe da je jedan od dvojice poznatih proizvođača franačkih sječiva bio Ingelrii, čije se ime nalazi na mačevima u evropskim muzejima od sredine X do XII vijeka. Do sada su u Evropi pronađena 22 mača sa ovim natpisom i ovaj je 23. primjerak u Evropi. Međutim sa pravilno ispisanim ličnim imenom ili je znatno manje, svega sedam a ovaj je osmi primjerak u Evropi koji ima pravilno ispisano ime Ingelrii.

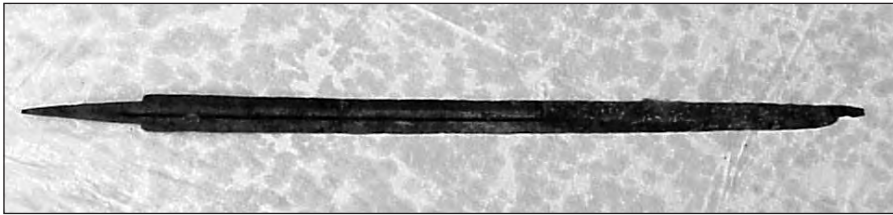
Drugi primjerak (Sl. 2) je nađen na istom lokalitetu u neposrednoj blizini gaza zavani Benat 1985. godine. Petrovička smatra da ovaj mač cjelokupnim izgledom predstavlja spoj elemenata zadržanih iz ranijih vremena i novih



Sl. 2. - Mač, oko 1100-1200

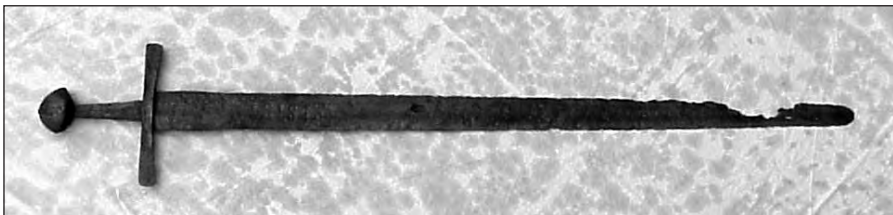
stremljenja ka prelazu iz romaničkog u viteški mač. Taj tip se javlja još u ranoj romanici, moguće oko 1000, da bi uskoro dobio manje ili više zaobljene konture. Na početku se ne sreće često, ali je oko 1000. dobio široku primjenu. On je zdržao poseban duktus koji naginje proizvodima jugozapadne Evrope. Lop-tasta jabučica je bila opštezastupljena u Južnoj Evropi. Inače, pripada starom kulturnom nasleđu mediterana čije je porijeklo u vizantijskoj i bosforskoj kulturi. Toj kulturnoj sferi pripadala bi neznatno povijena nakrsnica. Okvirno, Đ. Petrović ga je hronološki opredijelila u vrijeme od 1100-1200 godine. Što se žigova tiče, ona smatra da bi se slovo H na žigu moglo povezati sa poznatom radionicom iz Bordoa u Francuskoj. Sječiva iz Burdoa uživala su svojevremeno veliku popularnost i smatrana su za najbolja na čuvenom lionskom tržištu mačeva. Naročito su bila cijenjena u XIV i XV vijeku.

Što se sječiva mača tiče (Sl. 3) Petrovićka kaže da se širi oblik vrata drške javlja na mačevima proizvedenim između 1050 i 1100 godine. A na osnovu ukupnih osobina sječiva ona je zaključila da bi ovo sječivo moglo da pripada grupi takozvanih prelaznih oblika, koji obuhvataju period od 1100 do 1150. godine.



Sl. 3. - Sječivo mača, oko 1100-1150.

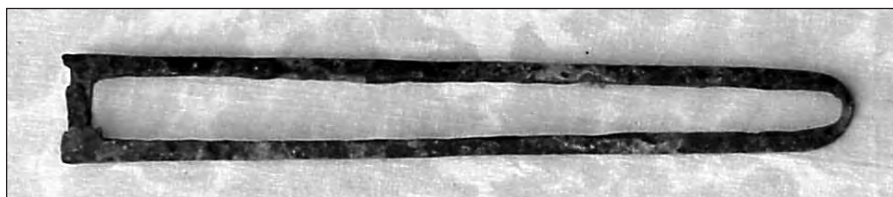
Četvrti primjerak (Sl. 4), takođe, nađen je na istom lokalitetu kod gaza Benat, 1988 godine. Mač je svojim oblikom namijenjen za sječū. Dužina mu je 102,4 cm a sječiva 88 cm. Na jednoj strani u usječene kanale u žljebu uložena je deblja žica od mekog gvožđa koja tvori natpis: S..S..SISIS. Jabučica je trbušasto-pečurkastog oblika. Ona pripada tipski prelazniom obliku trbušasto pečurkastom koji se nalazi na mačevima proizvedenim između 1050. i 1200 godine. Zato je Petrovićka hronološki opredijelila mač kao proizvod



Sl. 4. - Mač, oko 1100-1200.

radionica perioda između 1100 i 1200 godine. Ovaj tip odgovara jabuci takozvanog mača svetog Mauricija, koji se računa u državne dragocjenosti Njemačkog carstva čije je sječivo opredijeljeno u XI vijek. Natpis na sječivu izveden je tehnikom karakterističnom za franačke radionice i pretpostavlja se da predstavlja vokaciju Sanctus Iesus, dakle, hrišćansko geslo. Tendencija nakrsnice da dobije izgled krsta vidljivija je već od 1100 godine i nastavila je da živi tokom čitave hrišćansko-riterske epohe.

Djelovi korica mača (Sl. 5) iz XI vijeka izvađene sa istog lokaliteta 1989. godine. Sačuvani dio predstavlja završnicu s takozvanim prvim horizontalnim poluprstenom koja je pripadala maču za sječju sa zaobljenim vrhom. Obje polovine metalnog okova spajale su se zakivcima na širem dijelu. Dužina im je 38 cm a širina 5,2-3,5 cm. Vremensko opredjeljenje odlučeno je prema luksuznim koricama mača svetog Mauricija u Svjetskoj riznici u Beču, koje su iz XI vijeka, na kojima se, takođe, vide zakivci. Dakle, proizvedene su u XI vijeku.



Sl. 5. - Dio okova korica mača, XI vijek

Ništa nas ne priječi da povežemo informaciju koju daje pop Dukljanin sa nalazima mačeva i ratnog ranosrednjovjekovnog materijala iz rijeke Zete, koje odgovara vremenu sukoba dukljanske i raške vojske, čije su se glavne sukobile u neposrednoj blizini mjesta nalaza. Naravno, Orbinovu tezu da se bitka odigrala na obali rijeke Morače ne treba dovoditi u sumnju. Mavro Orbin²⁷ kaže: "Kočapar ode u Rašku i prijatelji se s tamošnjim knezom Belkanom, te skupiše vojsku i povedoše je u pohod protiv Dobroslava. Ovaj im se suprostavi sa svojim ljudima, pa kad se uhvatiše u koštac na obali Morače, vojska Dobroslavova osta poražena, a on sam pade živ u ruke neprijatelju". Zašto ne treba dovoditi u pitanje Orbinovu tezu? Ne ulazeći u razmatranje izvora koji je Orbinu poslužio da tvrdi da se predmetna bitka odigrala iznad rijeke Morače, da se zaključiti da je sasvim precizan u indentifikaciji upravo obale rijeke Morače koja, sa istočne strane, omeđava polje ispred antičke Duklje od oblasti Zete. Jer, u kontekstu daljeg Orbinovog teksta, čita se: "Poslaše ga zatim svezana u Rašku, a oni zauzeše Zetu i uništiše najveći dio Dalmacije"²⁸. Dakle, kako smo već utvrdili zauzimanje Zete može se izvršiti jedino prela-

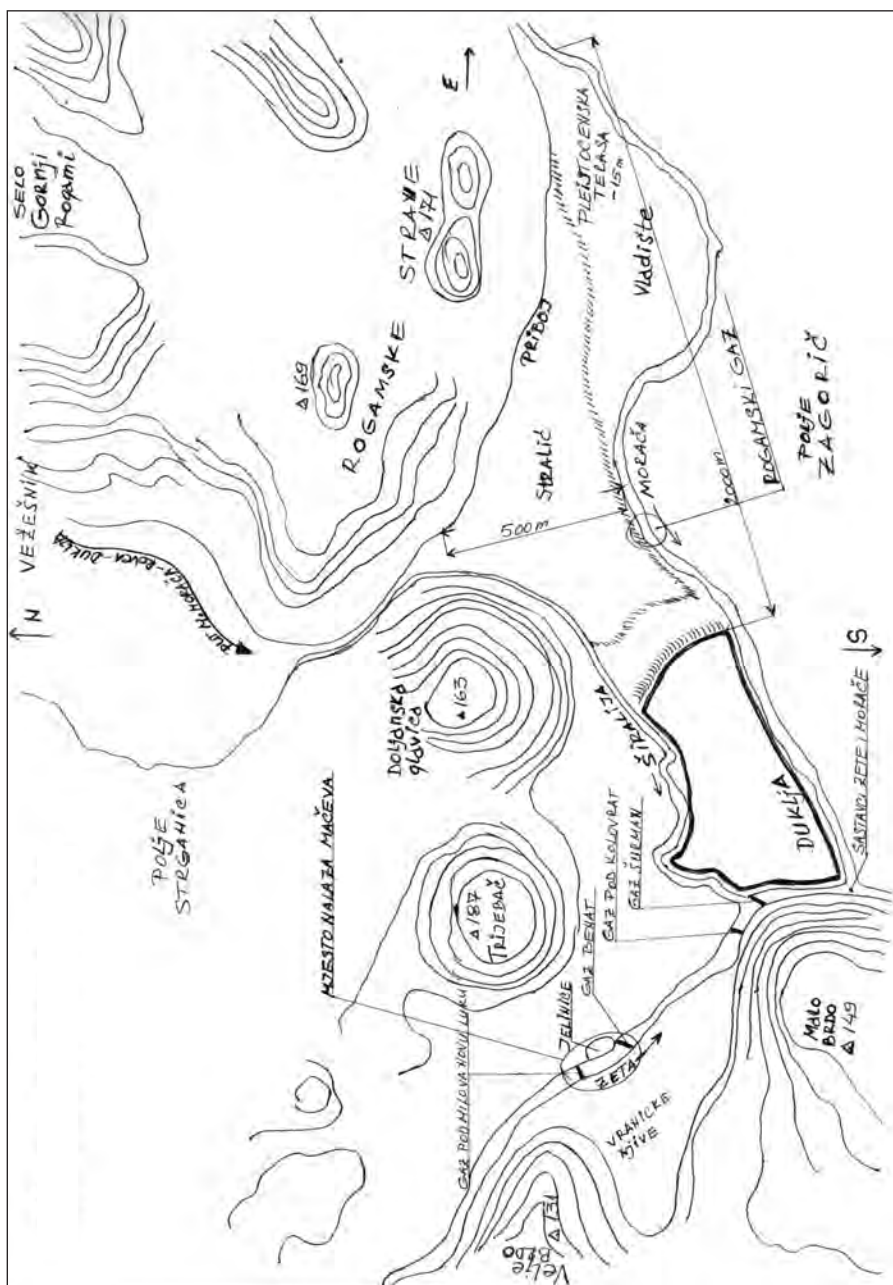
²⁷ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Zagreb 1999, str. 300.

²⁸ Isto.

skom iz areala Dokleje bilo forsiranjem rijeke Zete bilo rijeke Morače, stoga što se Dokleja geografski nalazi upravo kao mali klin i neposredno, rijekama Zetom i Moračom, graniči se sa teritorijom oblasti Zete. Ona zahvata preko puta Dokleje Zagoričko polje ili preko rijeke Zete Malo i Velje brdo. Međutim, na temelju urađene analize sasvim je jasno da od Dokleje do utoka u jezero rijeka Morača teče zapadnim obodom oblasti Zete, ili kroz oblast Zete. Da je Vukanova vojska ušla u Zetu preko Meduna ili rogamskog mosta kod Tuzi, ona bi morala da preгази kontinentalni dio oblasti Zete da bi na krajnjem zapadu, stigala do oblasti rijeke Morače. U tom slučaju ne bi poslije bitke Vukan išao da zauzme Zetu jer je prethodno morao zauzeti. Dakle, rijeka Morača ima slobodan prostor za bojišnicu koji je izvan teritorije Zete, isključivo od Smokovca do sastavaka sa rijekom Zetom u dužini od 2 kilometra. To je upravo polje ispred Dokleje. A Morača je na ovoj dužini baš granica između oblasti Zete i Podgorja. U svakom slučaju, taktički, ukoliko se bitka odigrala na rijeci Morači, što je moguće, zato što na ovom dijelu ima više pličina i gazova, razlog za to je bio što je Dobroslav pokušao da prevede vojsku preko Morače i da se povuče. U tom slučaju bitka se doslovno mogla odvijati obalnim pojasom Morače i kroz pličinu. Materijal se ne bi mogao sačuvati zato što je ona veoma plitka i sav materijal bi pokupio pobjednik zato što su oružje i oklopi bili veoma skupi i cijenjeni. Recimo, nakon bitke, baš na Trijepču, 25 avgusta 1876. godine, po starom kalendaru, Crnogorci su nakon turskog poraza prikupili ratni materijal sa bojišta i to 1000 pušaka i tri ratne zastave²⁹. A veliku količinu ratnog materijala prikupili su narednih dana sa posječenih i utopljenih Turaka iz pličina na gazovima rijeke Zete. Čak, zbog poznatog siromaštva crnogorske vojske, sa njih su oplijenili i odjeću, obuću te novac i, naravno, oružje. Međutim, ratni materijal iz rijeke Zete, svojevremeno, u vrijeme bitke u Duklji, nije se mogao izvaditi jer je Zeta duboka u prosjeku 7 metara i ima okomitu i visoku obalu tako da ga nije moguće videti u vodi koja ima i poznatu zelenkastu boju vode. Dakle, nije prozirna do te dubine. Zato je moguće izvaditi materijal jedino koristeći tehnička pomagala za ronjenje i posmatranje kroz vodu, što sam ja i učinio. Potvrdu ove teze o mjestu bitke nalazimo i u *Ljetopisu*, u glavi XXVIII, u kojoj se pominje kralj Predimir koji je razdijelio zemlju na ovaj način: “Hvalimiru dade oblast Zente s gradovima Luška, Podlužje, Gorska, Kupelik, Oblik, Prapatna, Crmnica, Budva s Kučevom i Gripuli”, dakle, teritoriju preko puta Dokleje. Svevladu dade oblast koja se slovenski zove Podgorje, latinski Submontana, i ove županije: Onogošt, Moracija, Komernica, Piva, Gerniko, Gaza, Kom, Debreka, Neretva i Rama; ova četiri okruga nazva tetrahijom”³⁰. Iz rasporeda župa da se zaključiti da se teritorija Dokleje nalazila u Podgorju jer geografski predstavlja prirodni

²⁹ Milutin Mijušković, *Velike crnogorske bitke*, Podgorica 1999, str 411.

³⁰ Dr. Eduard Peričić, *Ljetopis popa Dukljanina*, str. 63.



Skica 3. Bojište i mjesto nalaza materijala

silazak visokih planina u bjelopavličku ravnicu koju prosijeca rijeka Zeta, a koja je i predstavljala prirodnu granicu između Primorja i Podgorja. A kako se bitka odigrala na platou iznad rijeke Morače a ispred zapadne kapije Duklje, više stotina metara daleko od rijeke Zete, Orbin zato i ne spominje rijeku Zetu već bitku fiksira za prostor iznad rijeke Morače.

Naravno, nas ništa ne sprečava da uspostavimo koralacije između pisanih dokumenata o predmetnoj bici i materijalnih nalaza srednjovjekovnog oružja (Skica 3) nađenog u rijeci Zeti, naprotiv. Nalazi su objavljeni.³¹ Zbirka od deset primjeraka mačeva, dva sječiva, jednog bodeža i jednih korica mača nađena je u rijeci Zeti na prosječnoj dubini od 7 metara. Zato nijesu, svojevremeno, nađeni jer zbog dubine i neprozirne vode nijesu mogli biti indetifikovani sa obale. Tek kada sam upotrijebio tehniku za ronjenje i gledanje pod vodom mogao sam da ih indetifikujem i izvadim. Deset primjeraka oružja nađeno je na malom prostoru površine 50x50 metara kvadratnih. Nalazi se mogu podijeliti u dvije tipološki i hronološki različite grupe mačeva, dok su tri primjerka nađena u blizini od 200 odnosno 500 metara od mjesta grupnog nalaza. Primjerak sječiva mača spate nađen je u gornjem toku rijeke. Uslovno rečeno, grupni nalaz pokazuje stilsko-hronološku pripadnost određenim epohama. Preciznije rečeno, četiri mača pripadaju kraju 11. i 12. vijeka. Dva se mogu smjestiti u 12. vijek a 6 u 14. vijek. Ovim povodom su zanimljiva četiri primjerka i jedne korice mača okvirno smješteni u kraj 11. i 12. vijek. Dakle, potiču iz vremena sukoba dukljanske i raške vojske. Po tipskim karakteristikama pripadaju proizvodima zapadnih radionica. Nedvosmislena je asocijacija da su naručiocu pripadali slovensko-latinskom kulturnom krugu. Moguće je da su mačevi proizvedeni, takođe, u lokalnim radionica Dukljanske države ili uvezeni, po bilo kom osnovu, iz zemalja latinske kulture. Zbog toga ga možemo posmatrati kao grupni nalaz koji evidentno čine dvije grupe mačeva istih stilsko-hronoloških karakteristika. Obje grupe mačeva zbog svoje tipske i hronološke indetičnosti indiciraju da su se svi primjerci istovremeno našli u vodi. Inače, ravničarska rijeka kao što je Zeta, tokom uz dno korita, nema energiju koja primjerke od težeg materijala, kao što je gvožđe, može nositi koritom, čak ni u vrijeme velikih jesenjih i proljećnih bujica. Decenijama sam, roneći, provjeravao kako se, nakon jesenjih i proljećnih bujica, ponaša materijal od metala i kamena u vodi. Ustanovio sam da rijeka Zeta nema snagu koja je u stanju da pomjera materijal teži od krupnijeg pijeska. Na taj način sam utvrdio da su se svi materijali od gvožđa ili od kamena ostali u stanju *in situ* i nakon više stoljeća, čak, i jednog milenijuma. Tako je sasvim sigurno da se svaki primjerak mača našao upravo na mjestu na koje je nepoznatim putem dospio. Dakle, svi primjerci su se našli u situaciji *in situ* od trenutka potonuća, nezavisno od toga kada se to desilo u prošlosti.

³¹ Istorijski Zapisi, Istorijski Institut Crne Gore, br. 1-2/2001, str. 255-293.

Gavro Škrivanić u svom već citiranom radu navodi da je mač napadno sečno bodno oružje i sastoji se od krsnice (balčaka) i sječiva. Djelovi krsnice su nakrsnica, držak i jabučica, a djelovi sečiva: oštrica, vrh i žljeb, a kod jednooštričnih mačeva još i teluč. Sječivo je, načelno, sa obe strane naoštreno, a rijetko samo sa jedne.

Profesorka Petrović smatra da ostaje otvoreno pitanje za koga je oružje nabavljeno. Analogijom sa izvorim snadbijevalja oružjem srednjovjekovne Zete i Srbije može se pomišljati na zvaničnu nabavku radi potreba u oružju oblasnih ili lokalnih moćnih gospodara, i to uglavnom iz Italije, Ugarske i Njemačke. Ukoliko je u ovom slučaju riječ o zvaničnoj nabavci, ona je mogla da se odvija direktno na osnovu dozvola odedenih vlasti u odgovarajućim zemljama ili preko posrednika. U obzir bi dolazili Dubrovnik, Kotor ili neki drugi značajni urbani centri. Takođe, kao značajan izvor snadbijevanja moguće je računati i individualnu kupovinu. Nabavljeni mačevi zvaničnim putem mogli su i budu namijenjeni starješinama i značajnim članovima posada u tvrđavama i utvrđenim mjestima, ličnoj oružanoj pratnji vladara, krupnih velikaša, moćne vlastele. Dobar mač, pogotovu ako je bio ukrašen plemenitim metalima, nije bio svima pristupačan, bio je skup i posjedovanje takvog mača bilo je omogućeno samo onima sa potvrđenom društvenom i ekonomskom moći. Kao drugi mogući posjednici tih mačeva u obzir bi došli najamnici, koje su vladari i moćna vlastela regrutovali u zemljama Evrope. Oni su obično stupali u službu svojih novih gospodara sa ličnim oružjem koje je uglavnom bilo raznog porekla, prema mestu izrade.

Važan faktor pri utvrđivanju izvora snadbjevanja mačevima bila je trgovina oružjem. Ona je bila vrlo razvijena u srednjem vijeku, a naročito se trgovalo sječivima mačeva koji su liferovani u znatno udaljenije zemlje od mjesta izrade. Tako su npr. iz poznatih franačkih radionica u oblasti Srednje Rajne i Dunava sječiva stizala u velikom broju na Sever Evrope, a pomišlja se i na trgovačke veze pri isporučivanju oružja iz ruskih oružarskih radionica Vizantiji. U trgovinu oružjem bile su uključene i manje poznate radionice sečiva, iako nijesu bile adekvatno renomirane. Izbor je zavisio do kupovne moći naručioca. Obično su mjesto ili oblast u koju su pristizala poručena sječiva stavljale drške i nakrsnice prema lokalnom ukusu i običajima, pa su često i tako kompletirani mačevi opet uključivani u lokalnu ili internacionalnu trgovinu. Kao jedna od mogućnosti porekla oružja iz rijeke Zete u obzir bi mogao doći i ratni plijen ističe Đ. Petrović.

Još jedno pitanje ostaje bez odgovora a tiče se lokalnih radionica oružja u Duklji i Zeti u periodu od XI do polovine XIII vijeka, kao i okolnim značajnim urbanim naseljima u istom vremenu. Za sada nije poznato da li su u periodu o kome je u ovom tekstu riječ, postojale mačarske, odnosno kovačke radionice u navedenim oblastima današnje Crne Gore, kao ni u Dubrovniku,

Kotoru, Baru ili u nekom obalnom gradu u današnjoj Albaniji, kao i Srbiji. Prve vijesti o mačarima u Dubrovniku su iz 1280/81 godine, kaže Petrovićka³².

Gavro Škrivanić³³ piše da se takozvani karolinški mač, koji se do kraja VIII vijeka proširio po cijeloj Germaniji, a odatle trgovinom u slovenske zemlje, što dokazuje kapitular Karla Velikoga iz 805. godine kojim se zabranjuje prodaja oružja i oklopa Slovenima. On navodi i mišljenje ruskog istraživača Ribakova koji smatra da su mačevi izrađivani u rajnskim i gornjodunavskim radionicama a sječiva radionica (Ingelerd i Ulfbert) koja se nalaze u Rusiji smatra da su tamo stigla trgovinom.

Đurđica Petrović³⁴ iznosi stanovište utemeljeno na istraživanjima da je Dubrovnik predstavljao u ranom srednjem vijeku jedno od najvažnijih oružarskih središta na Balkanu, koje je snadbijevalo oružjem složenije izrade Zetu, dijelom Bosnu, Srbiju i neka područja današnje Albanije. Ona takođe navodi da je dubrovačko oružje rađeno po uzoru na italijanske tipove zbog toga što su dubrovačani održavali tijesne veze sa italijanskim gradovima i Venecijom, koji su svojevremeno bili centri oružarske proizvodnje u Evropi. Gavro Škrivanić iznosi mišljenje da su mačevi karolinškog tipa izrađivani u rajnskim i gornjodunavskim radionicama. A sječiva (radionica Ingelerd i Ulfbert) koja se nalaze u Rusiji da su tamo stigla trgovinom. Što se kopalja tiče, u XI vijeku najduža su bila do tri metra. Ali pješačka su bila duga do dva metra jer su bila namijenjena za bodenje i zbog težine nijesu se pravila duža.

Pripremne radnje i tok bitke

Razloge zbog kojih je Dobroslav izgubio bitku i pored povoljnih uslova za odbranu jednostavno je pretpostaviti. Dobroslavljeva vojska je prilikom pohoda raških trupa očito bila u strategijskoj defanzivi, zbog čega su se Kočapar i Vukan odlučili da vode bitku napadno i da izvrše jedan smjeli udar kojim bi potukli Dobroslavljevu vojsku, što su i uspjeli. Operativne pripreme za bitku izvršili su po ondašnjim pravilima ratovanja. Što se tiče odlučnosti, brzine i siline udara Vukan i Kočapar su bitku izveli taktičko dinamički. A pobjedu su eksploitalisali i politički i strategijski veoma efikasno. Naročito Vukan koji je ovom bitkom ostvario posljedice od dalekosežnog značaja za Rašku. Jer je Dukljanska država poslije ovog poraza bila u političkom smislu konačno uzdrmana, što je znatno kasnije obezbijedilo uslove za konačni njen poraz od raških trupa kojim je komandovo Stefan Nemanja. Dobroslav nije mogao uspješno da vodi dužu manevarsku odbranu jer je dubina njegove teritorije bila plitka za takav vid odbrane. Zato se odlučio da na najpovoljnijoj

³² Dr Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u xv veku*, Beograd, 1976, str. 256.

³³ Gavro A. Škrivanić, *Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Beograd 1957,

³⁴ Dr Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u xv veku*, str. 15.

poziciji za odbranu, organizuje odbranu u odsudnoj bici u Duklji i pokuša da zaustavi Vukanove trupe. Nije uspio i zato što je Vukan pohod vodio u taktičko-operativnom pogledu napadno, što je imalo veliku prednost nad odbranom. Takođe, Dobroslav nije iskoristio povoljan momenat da napadne Vukanove snage, koje su prije nego što su zauzele borbeni poredak na polju Stralić morale da se prikupe iz dugih maršovskih kolona i izvrše neophodno rekognisciranje terena prije zauzimanja borbenog poretka. Već, im je omogućio da se konsoliduju i pripreme za borbu. Očito, da je Vukan dobro procijenio kolebljivost komandanta Dobroslavljeve vojske i poveo vojsku u brz i silovit napad koji je završio pobjedom. Ali, smatram, na temelju već izložene analize XLIII glave, da je važan faktor koji je odlučio bitku bila velika vojna premoć na strani Vukanovoj i Kočaparovoj. Takođe, i loše motivisana Dobroslavljeva vojska, sastavljena od naroda koji je prikupio da se brani i koji ga je izdao zbog toga što je loše s njim postupao. Dr Fran Milobar smatra da je porazu presudio komadant Dobroslavljeve vojske vizantijski vojskovođa Jovan koji je izgubio već jednu bitku protiv srpskoga župana Vukana, u bici kod Zvečana. No, za izučavanje toka bitke moguće, relevantno je da se, upravo, zemljište sa kojeg se sa stupa na gaz zvani Benat, obalni pojas lijeve obale rijeke Zete naziva Jelinice. Vlasništvo je autora ovog priloga posjedovni list broj 162, KO Rogami, brojevi katarstarskih parcela 1290, 1291, 1293 i 1294. A, takođe i nedaleko odatle, odmah iznad podnožja brda Trijebač, sa kojeg se jednostavno kontoroliše gaz zvani Benat nalazi se pećina zvana Jelinica. Ove toponime tumači Petar Skok³⁵: "Jelin, gen. ina m (Vuk), pl. Jelini = najanin Jelinjanin, f. Jelinka, etnik "Grk prema Grkinja", "Vuk Karadžić, takođe, na isti način: "Jelini, Jelina, m, ein Hellene, Hellen. Za mnoge se stare građevine po našim zemljama pripovijeda da su ih gradili Jelini"³⁶. Naravno, ja ne bih ovaj toponim spekulativno i spektakularno povezivao sa sukobom Vukanove i Kočaparove sa Dobroslavljevom vojskom, odnosno sa učešćem vizantijske (grčke) vojske koja je došla u pomoć Dobroslavu, stoga, što je ovo mjesto i prije i poslije ove bitke, očito bilo poprište sličnih događaja. Međutim, smatram da ovaj toponim, u svakom slučaju, pobuđuje interesovanje, bar, zato što na čitavoj teritoriji areala grada Dokleje, sem ovog, ne postoji nijedan drugi toponim koji u etimološkom smislu odgovara nekom istorijskom događaju ili njegovim učesnicima.

Datum sukoba vojski kao i godišnje doba nijesu poznati i o njima nema ni naznaka u *Ljetopisu*. O ovom pitanju vrijedi navesti opis vizantijskog pisca Jovana Kinama³⁷ drugoga pohoda cara Manojla protiv Dalmata iz godi-

³⁵ Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1971.

³⁶ Vuk Stefanović Karadžić, Srpski rječnik, četvrto državno izdanje, u Beogradu 1935.

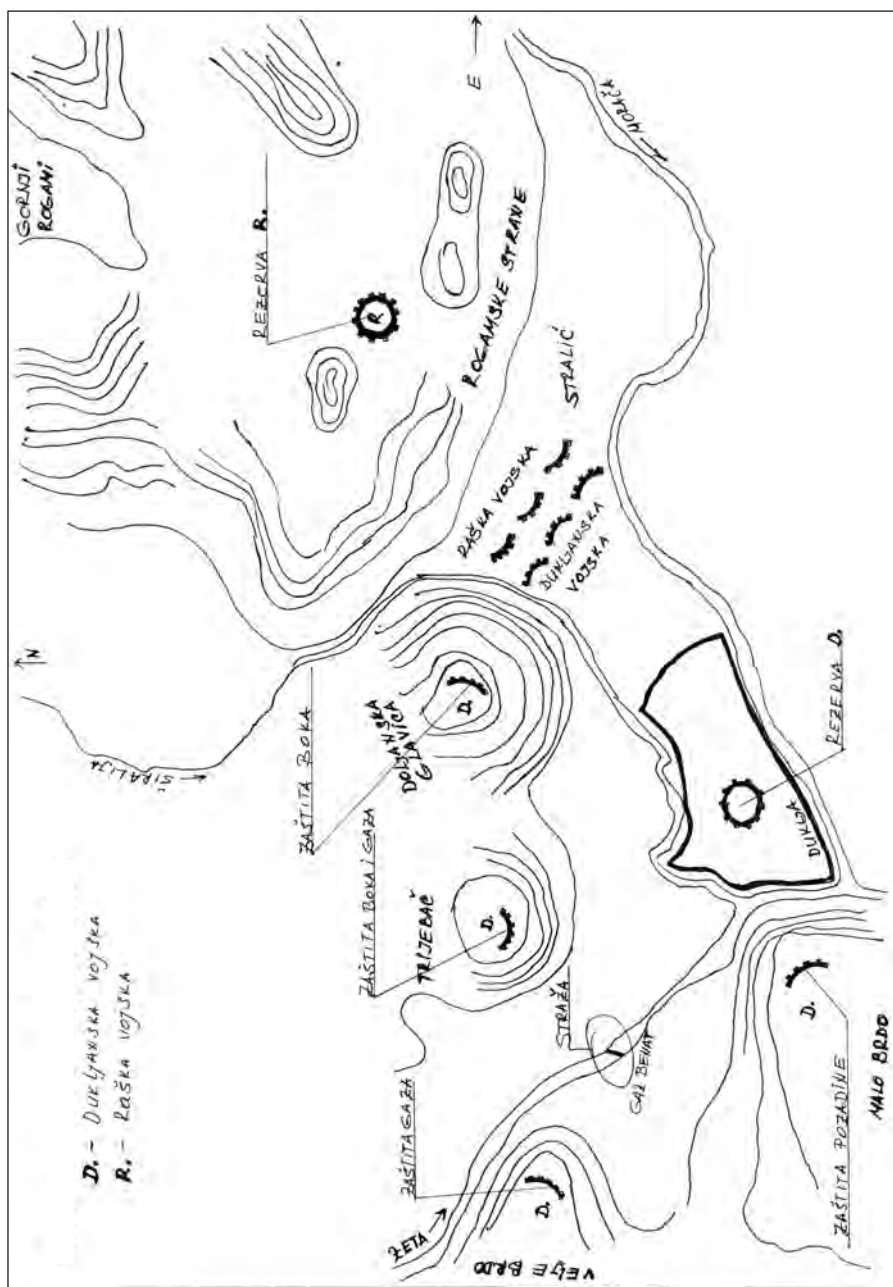
³⁷ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Vizantološki Institut SANU, Beograd 1971, tom IV, str. 27.

ne 1150. Kinam navodi da pred kraj ljeta putevi postaju najpogodniji za vojsku koja napada, jer tada drveće počinje da gubi lišće. Isti pisac³⁸ govoreći o učešću srpske vojske u vizantijskoj vojsci u ratu protiv ikonijuskog sulatana Arslana, godine 1176, govori da su vizantijski saveznici Huni i Romejima potčinjeni Srbi, ne stigavši na vrijeme, doprinijeli da se ratuje za vrijeme ljeta zbog čega su se, kako kaže, mnoge stvari pogoršale. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da su Vukan i Kočapar morali prilikom planiranja vojnog pohoda kalkulirati sa činjenicom da marširanje odabranom komunikacijom pretpostavlja forsiranje gazova na rijekama Zeti i Morači da bi nastavili vojni pohod u Zetu i Dalmaciju. Dakle, sukob se, najvjerojatnije, dogodio u vrijeme niskog vodostaja ovih rijeka. A to je, u pravilu, period od ranog ljeta do rane jeseni, što uključuje vremenski period kasnog ljeta koji Kinam savjetuje. Kratak period kasne zime treba isključiti kao period sukoba zato što su u tom intervalu, u pravilu, snijegom zavijana planinska veza preko Morače, Rovaca, niz piperske planine do Duklje. Takođe, zavijana je i komunikacija koja vodi pravcem preko planinskog masiva Lovćena i Paštrovske gore na Zetsko i Dalmatinsko primorje. U svakom slučaju, zbog toga bi se Vukanove snage našle u velikim neprilikama koje bi mogle da imaju porazne posljedice za njegovu vojnu.

Geografska pozicija Duklje nalagala je izbor taktike bitke ratujućim vojskovođama. A na temelju navoda iz *Ljetopisa* koja kaže da se bitka odigrala u Duklji, iznad rijeke koja se zove Morača, da se zaključiti da se, bar, ishod bitke riješio u Duklji. Dakle, *intra muros* ostataka antičkog grada. Na takav zaključak navode i materijalne činjenice odnosno nađeni mačevi u rijeci Zeti. Takođe, i drugi dio šeste rečenice XLIII glave kaže da pogibe dio Dobroslavljevih ljudi, a on bi zarobljen. To će reći da je samo dio njegovih ljudi poginuo, dok se ostatak predao. Jer, u istoj rečenici se veli da Dobroslav bi zarobljen a nema pomena o zarobljavanju njegove vojske koja je očito priznala poraz i kralja, odnosno vojskovođe Dobroslava.

Sa taktičkog stanovišta bitka se može razmatrati samo načelno (Skica 4). Ali, na osnovu nalaza materijala u koritu rijeke Zete, u neposrednoj blizini gaza Benat, utvrdio sam da je Vukanova vojska, u konačnom, izvršila manevar opkoljavanja Dobroslavljeve vojske, tako što je nakon, očito uspješne bitke sa Dobroslavljevom zaštitom gaza Benat, forsirala rijeku Zetu i posjela visove Maloga i Veljega brda, naspram Duklje. Na taj način izvršila je taktičko opkoljavanje Dobroslavljeve vojske unutar bedema antičkog grada Duklje koja je dijelom izginula a većim dijelom se predala, nakon čega je kralj Dobroslav zarobljen. Međutim, vrijeme dana u kojem se desila bitka može se samo pretpostaviti. Razumna je pretpostavka da je počela izjutra zato što se bitka dogodila u vrijeme visokih temperatura. Dakle, u periodu

³⁸ Isto, str. 105.



Skica 4. Raspored vojski za bitku

između kasnog proljeća i rane jeseni, i vojskovođe su je morale završiti u prikladno vrijeme dana. Nije moguće ništa određenije kazati o tome koliko je bitka trajala. Način postrojavanja vojski, na temelju materijalnih dokaza i pisanih dokumenta, ne može se pretpostaviti, sem načelno. Učešće konjice, takođe, nije sa sigurnošću utvrđeno. O manevrima u toku bitke koje su primijenile vojskovođe ne može se, ni u kom slučaju, govoriti određeno. Takođe, nije moguće ništa određeno kazati o broju vojnika, osim načelno, na osnovu lingvističke analize rečenica Orbina i Dukljanina. Na temelju postojeće dokumentacije, sudim, da je Vukanova vojska bila nadmoćnija. Nije moguće ništa preciznije kazati ni o tome je li Vukan istovremeno izvršio napad glavninom snaga a potom izvršio opkoljavanje Dobroslava. To će reći da li se bitka sa zaštitnim Dobroslavljevim snagama odigrala istovremeno sa bitkom glavnine ili nakon što se njegova glavnina povukla u bedeme Duklje? Da li su vojskovođe uvodile rezervu u bitku ili ne, nije jasno? Ali, na osnovu Dukljanove i Orbino-ve tvrdnje, očito, da su se glavnine vojske sukobile na polju ispred Dokleje. Dakle, polju čiji se pojedini djelovi zovu Stralić, Priboj i Pod Strane koje je sa zapadne strane oivičeno Moračom. Zato Orbin i kaže da se bitka dogodila na rijeci Morači. Jer je ovo polje udaljeno od zidina Dokleje nekoliko stotina metara i ta rečenica svjedoči da se bitka dogodila na polju ispred bedema. Naturfakti i artefakti govore u prilog teze da su Vukan i Kočapar morali vojsku uobičajeno da postroje i podijele na glavninu, krila, rezervu, zaštitu, komoru i osmatrače. Komoru i njenu zaštitu vjerovatno je rasporedio u ataru sela Gornji Rogami, sa južne strane brda Vežešnika, u sredini njegove padine. Selo je oivičeno sa južne i jugoistočne strane brdašcima zvanim Rogamske strane na kojima se nalazi nekoliko suhomednih preistorijskih utvrda pogodnih za odbranu. A zbog svoje uzvišene pozicije pogodno je za osmatranje polja Stralić i unutrašnjosti bedema Duklje i Dobroslavljeve vojske. Ovo selo se nalazi sa sjeverozapadne strane polja ispred razvalina antičke Dokleje, opozitno njojzi. Udaljeno je od nje 1,2 kilometara vazdušne linije. Upravo ovu poziciju za taborovanje vojske koristio je vojvoda Božo Petrović³⁹ kada je 1876. godine sa svojom brigadom vršio zaštitu istočnog krila Crnogorske vojske tokom bitke na Trijepču. Vojska je upravo iz ovog sela izvršila manevar ka Trijepču, razbila trursku vojsku i prognala je preko rijeke Zete na njenu desnu obalu.

Dobroslav je glavninu snaga postavio je unutar zidina. Prelaze na rijeci je takođe zaštitio. Rezervu je postavio unutar bedema. Očito da je pravovremeno posio položaje unutar gradskih bedema Duklje jer se kaže u XLIII glavi da se bitka dogodila u Duklji u kojoj je Dobroslav, dakle, sačekao Vukana i Kočapara. Preko puta rijeke Zete, sa južne i jugozapadne strane, na Malom i Veljem brdu postavio je zaštitu koja je trebalo da ima dvojaku namjenu: da bude zaštita vojsci u slučaju eventualnog povlačenja i da spriječi ma-

³⁹ Milutin Mijušković, Velike crnogorske bitke, str. 405.

nevar opkoljavanja Dobroslavljevih snaga u gradskim bedemima. Isti takav manevar⁴⁰, ali iz obratnog pravca, od Podgorice, izvele su trupe Derviš-paše prilikom njegovog pokušaja posijedanja brda Trijebač, 26 avgusta 1876. godine, po starom kalendaru, u vrijeme Veljeg rata. On je od pravca Podgorice, Malim brdom, u pet sati poslije podne, poveo dvadeset tabora nizama, 3000 bašibozuka i 2000 Zebeka, idući preko Maloga brda pravcem prema Veljem brdu. Kada se našao iznad gazova na Zeti, naredio je da se deset bataljona nizama, bašibozuk i Zejbeci, naglo prebace preko rijeke Zete, upravo preko gaza na Šurmanu i Pod Kolovrat na suprotnu stranu i posjedne obližnji vrh brda Trijebač, kota 189, neposredno nslonjenu Doljansku glavicu i antičku kulu zvanu Muvaricu, koja flankira zapadni bedem antičke Dokleje. Deset bataljona vojske zadržao je na visovima Malog i Veljeg brda kao zaštitu za povlačenje ili moguću rezervu. Sticajem okolnosti Crnogorci su nakon tri protivjuriša na vrhu Trijepča uspjeli natjerati Turke na povlačenje, baš preko ovih gazova. Tom prilikom se udavilo ili tokom prelaza gaza bilo posječeno mnogo turskih vojnika. Vojvoda Gavro Vuković u svojim *Memoarima*, strana 365-66, kaže da su tom prilikom Crnogorci gonili Turke koji su u masam padali u Zetu i davili se. Kaže da ih je crnogorska vojska tjerala do Zete i sjekla kao snoplje. A neki su pošli za njima u Zetu, (na gazovima) hvatali ih po vodi i sjekli i prelazili na onu stranu Zete. Ali, nijesu bili kadri da zauzmu vis Maloga brda koje je štitilo tursko obezbjeđenje i artiljerija, a i noć je već padala. Dakle, i Dobroslav je koristio vis Maloga Brda sa koga je zaštita mogla, sa desne obale rijeke Zete, da štiti njegovu, moguću, odstupnicu. Upravo na brdu Trijebač ili njegovom podnožju, preko puta Duklje, sa zapadne strane, na lijevoj obali, a iznad gaza Benat, Dobroslav je postavio osmatrače, zaštitu gaza lijeve obale rijeke Zete i, moguće, rezervu za uvođenje u bitku.

O značaju ovoga visa te visa neposredno naslonjenog uz njega zvanog Doljanska glavica vojni kritičar Milutin Mijušković⁴¹ kaže: "Taj položaj pruža neposrednu zaštitu za prelaz preko Zete, pod uslovom da ga napadač čvrsto drži u svojoj vlasti". Trijebač je, inače, i u toku Drugog svetskog rata služilo italijanskoj vojsci kao otporna tačka i osmatračnica takozvanog Bloka koji je obuhvatao grad Podgoricu i njeno neposredno okruženje, dakle, Vraničke Njive i dio današnjeg sela Rogami uključujući i Duklju. Blok je u Rogamima bio ograđen bodljikavom žicom i rovovima tako da je vršio sigurnu zaštitu gaza Benat i svih gazova na rijeci Zeti, zatim vrh Maloga brda i brdo Trijebač na kojima su se nalazili osmatračići i otporne tačke. Potvrdu za moje mišljenje da su ovi visovi, svojevremeno, koristili za neposrednu zaštitu gazova na Zeti dobijam i na temelju ratnog materijala koji je nađen sa obje strane rijeke. To će reći da se bitka odvijala na objema obalama rijeke Zete

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Milutin Mijušković, *Velike crnogorske bitke*, str. 411.

koje je, prirodno, vodila vojska koja se nalazila u neposrednoj blizini jer je glavnina snaga bila vezana za samu okolinu Duklje.

Taktika koju je odabrao Vukan bila je prilagođena neobično povoljnoj borbenoj poziciji Dobroslavljevih trupa zaštićenih bedemima Duklje. A, takođe, i povoljnoj poziciji, u slučaju naznaka lošeg ishoda bitke, za izvlačenje Dobroslavljeve vojske preko gazova Šurman i Pod Kolovrat u pravcu Malog brda. Ove gazove su koristile i turske jedinice za prelazak rijeke Zete u toku Veljega rata od 1876. do 1878. godine. Vukan je odlučio da izvrši manevar opkoljavanja Dobroslavljeve vojske zato što je raspolagao većim vojnim snagama koje su mu dozvoljavale, bez štete, takvu upotrebu vojske. Posijedanje kružnog ratnog položaja i hvatanje kompletne neprijateljske vojske u krug je stara taktika o kojoj govori, takođe, vizantijski pisac Nićifor Grigora⁴². Pišući o bici Jovana Kantakuzena sa Seldžucima protiv rodopskog velikaša Momčila, juna 1345 godine, opisuje klopku koju mu je Jovan postavio. Jovan je vizantijsku vojsku ostavio nasuprot čelu Momčilove vojske, a seldžučku, kako kaže, koja bijaše prilično brojna, postavio je upravo u krug, da bi u središtu (kao u klopku i zamku) uhvatila Momčila sa čitavom njegovom vojskom. A kada su se izmiješali zvuci truba i bubnjeva i po varvarskim običajima Persijanaca (Turaka) u borbi uobičajena ratnička vika, nastala velika galama u čitavom kraju koja izazva neočekivano veliki strah kod Momčila i prije okršaja naglo slomi onu oholost i pretjeranu samouvjerenost. A seldžučka pješadija je strijelama uništila Momčilovu konjicu i u direktnom sudaru prsa u prsa riješila ishod u Jovanovu korist. Jovan Zonara⁴³ piše o borbama Vizantinaca sa Samuilom i taktici opkoljavanja koju je koristio vizantijski car protiv Samuila oko 1014. godine i kaže da car posla jednog stratega sa njegovom jedinicom u nekom drugom pravcu ne bi li našao kakav zaobilazan i uspješan prolaz. Zato je i Vukan, u bici koja je predmet ovoga rada, dio vojske poslao da izvrši izviđanje i forsiranje gaza Benat i posjedne položaje na Malom i Veljem brdu. O izviđanju rijeke imamo podatke kod Jovana Skilice⁴⁴ koji piše o ratu Vasilija II protiv Samuila u okolini Soluna, godine 995/6. Kaže kako se usljed velikih kiša rijeka u more pretvorila tako da sukob nije bio moguć pa je car naredio da magistar izvidi rijeku Sperhej u gornjem i donjem toku i pronade mjesto preko kojeg može preći sa vojskom. Dalje kaže da je car noću sakupio vojsku i prešao rijeku te napao Samuila i one koji su oko njega bezbrižno spavali. I ogromna vojska Samuilova bi pobijena. Teofilakt Simokata⁴⁵, kako smo već kazali, opisuje forsiranje rijeke vojskovođe, cara Mavrikija, Petra, godine 595, i kaže a je strateg natjerao vizantijsku vojsku

⁴² Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1986, tom VI, str. 261.

⁴³ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1966, tom III, str. 249.

⁴⁴ Isto, str. 90.

⁴⁵ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1955, tom I, str. 119.

da prelazi rijeku grupno da ne bi, prelazeći u malim odredima, postala žrtva neprijatelja. Mogućnost zasjede na gazovima je uvijek velika i o njoj svaki komadant mora da vodi računa. Nju je koristio i Dobroslav o čemu svjedoči srednjovjekovni ratni materijal izvađen sa dna rijeke iz neposrednje blizine gazova. Nićifor Grigora⁴⁶, pišući o povratku Jovana Kantakuzena u Veriju, početkom ljeta 1343. godine, kaže da su mu zasjedu na drugoj obali Vardara postavili Tribali, njih 2000 na broju, tamo gdje zaista bijaše vjerovatno da će car sa vojskom preći, kako bi iznenada one koji ne očekuju u prelazu rijeke napali i brzo postigli blistavu pobjedu.

Inače, Gazovi na Šurman i Kolovart, ispod bedema Duklje, bili su pod kontrolom trupa kralja Dobroslava i na njima nije bilo moguće vršiti forsiranje rijeke. Potvrda za ovakav stav nalazi se u ratnom materijalu koji je nađen, isključivo u neposrednoj blizini gaza Benat. Na gazovima na Šurmanu i Kolovratu nijesam našao ostatke ranosrednjovjekovnog ratnog materijala, iako sam izvršio detaljno rekognosciranje korita rijeke Zete. Inače, najpovoljnije rješenje za forsiranje rijeke Zete jeste forsiranje na gazu zvanom Benat. Upravo na Bentu je moguće preći rijeku i istovremeno kontrolisati suprotnu stranu, odnosno polje zvano Vranićke Njive, dok vojska prelazi rijeku sprječavajući da je neprijatelj razbijenu na dva dijela napadne i uništi. Upravo na tom mjestu pronađeo je opisano oružje. Vulkan je imao i još jedan taktički razlog da izvrši forsiranje rijeke na gazu Benat, zato što, ukoliko ne ovlada vrhom Maloga brda, rizikuje da mu se Dobroslav izvuče iz bitke i tom prilikom jednostavno i efikasno sa oštre strmine Maloga brda sprječava vojsku bilo da krene u potjeru za njime bilo da pređe rijeku Zetu. Čak mogao bi da ga dovede u loš taktički položaj na način što bi ga, kontrolišući prelaz rijeke sa padina Maloga i Veljega brda, efikasno sprječavao da forsiranjem pređe rijeku Zetu i nastavi marševanje u Zetu i Dalmaciju.

Što se bitke u Duklji tiče, radi mogućeg upoređenja, vrijedi citirati nekoliko starih autora koji pišu o nekim konkretnim bitkama iz antičke i srednjovjekovne prošlosti. U vezi sa postrojavanjem vojske pred bitku Makijaveli savjetuje da se vojskovođa mora voditi računa da mu vjetar prašinom a sunce svojim zracima ne smiju zaklanjati vidik vojsci. Čak navodi da se taktika bitke treba pripremiti ne samo da sunce ne udara vojsci u lice prilikom prvog sudara, već da mu se što tako ne desi ni tokom dana odnosno za sve vrijeme trajanja bitke. O ovom piše i Tit Livije navodeći da je Hanibal pobijedio Rimljane kod Kane 216. g.p.n.e tako što je vještim manevrom na bokovima i uz pomoć konjice koja je obustavila gonjenje rimske konjice zašao Rimljanima iza leđa te ih napao tako da se rimska vojska postrojila prema suncu i zato je izgubila bitku u kojoj je izginulo 36.000 rimskih vojnika⁴⁷.

⁴⁶ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1986, tom VI, str.

⁴⁷ Knjiga XXII, str. 43.

U tom smislu plato na kome je Duklja povoljan je za obadvije vojske. Jer je, u dužem pravcu, položen u pravcu sjeveroistoka i sunce, do podne, nijednoj vojsci ne može da bude okrenuto u lice. A, ako se to desi, zbog geomorfologije terena koji je istočnom polovinom dužine niža pleistocenska terasa, ona vojska kojoj je sunce okrenuto u lice ima povoljniju poziciju. Zato što bi se vojska kojoj je sunce okrenuto u leđa našlo u pleistocenskoj depresiji, dubokoj petnaest metara, i izložena bi bila pogibiji od strijelaca koji bi je desetkovali strelicama sa oštro odsječene i teže osvojive uzvisine. No, ne mislim da treba previše raspravljati o primijenjoj vojnoj taktuci niti o rasporedu vojske jer je to spekulativna disciplina. Ali smatram da treba da i o tome kažem nekoliko rečenica, s ciljem da uputim čitaoca na način vođenja bitke u srednjem vijeku.

Poznavalac srednjovjekovnog načina ratovanja Nikola Makijaveli u svojim vojno-teorijskim raspravama piše da su Rimljani pripremali bojne redove za bitku tako što su u prve redove postavljali kopljanike, u drugi red iza njih takozvane prednjake, u treći, jednako poredane smještali su takozvane trijare. Konje svih triju postrojbi postavljali su s desne i lijeve strane triju četa. Konjičke jedinice su se prema svom obliku i mjestu nazivale "alae", što će reći krila, jer su bile poput krila tog korpusa. Prva je postrojba kopljanika, koja je stajala na čelu, imala tako zbijene redove da bi mogla odoljeti neprijatelju i zadržati ga. Druga postrojba, budući da nije započinjala borbu nego je morala prvoj pomoći bude li potučena ili odbijena, nije se gusto svrstavala, nego su joj redovi bili prorijeđeni, pa je mogla bez nereda prihvatiti prvu kad je neprijatelj potisne ili prisili na povlačenje. Treća je postrojba trijara imala još prorođenije redove od prve kako bi, bude li potrebno, mogla prihvatiti prve dvije. Na kraju konstatuje da bi se u bici ove postrojbe povlačile jedna u drugu držeći bojne redove gustim sve dok se ne povuku u postrojbu trijara, i ako bi tada bile savladane, budući da se više nijesu mogle obnoviti, gubile bi bitku. Makijaveli kaže da savremene hrišćanske vojske nemaju tu vrlinu jer im svrstavanje u bojni red nije dovoljno gusto od čela do leđa, nemajući mogućnost povlačenja u drugu liniju sve tri zajedno isprepletaju i same sebe razbiju. Kad je, naime, ona sprijeda potisnuta, sudari se s drugom, ako druga hoće istupi, nastane takva zbrka, da često, i najmanja nezgoda upropasti vojsku. A to im se uvijek događa kad je polje veliko kao, kako navodi primjer, kod Ravene. Ali kad se područje gdje se bore suzi, prepuštaju se gore opisanom neredu ne misleći kako tome da doskoče. On navodi primjer o kome mu je govorio Ciriaco dal Borgo, stari zapovjednik firentinske pješadije, koji mu je kazivao kako ga niko nikad nije razbio sem prijateljske konjice. Zato, veli, Švajcarci, majstori modernog ratovanja, više nego o čemu drugome vode računa o tome kako će se skloniti po strani da na njih ne nasrne vlastita konjica ako bude razbijena. Kinam⁴⁸ opisuje bojni poredak

⁴⁸ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1971, tom IV, str. 97.

Vizantinaca u ugro-vizantijskom ratu iz 1167. godine u Sremu. Kaže da su u prvom bojnom redu Skiti i najveći dio Persijskog odreda sa nekolicinom konjanika koji se bore kopljima, zatim da sa oba krila nastupaju romejske falange. Iza ovih su išli laki hopliti (pješaika naoružana lakim kopljima) pomiješani sa strijelcima i teško naoružana persijska falanga; za ovima sa obje strane išla su petorica vojskovođa cara Manojla sa Romejima Alamanima i Persijancima a na začelju je bio strateg Andronik sa mnogim carevim ljudima vrijednim pomena i vojskom koja je nosila koplja i izdužene štitove. Potom nastavlja opis taktike i kaže da je car znao da flangu čine najodabraniji ratnici i naredio je da vojskovođa Andronik obrnutim redom postroji vojsku i da prvim bojnim redovima izda naredenje da strijelama gađaju Hune. A kad Vizantinci budu vidjeli da Huni na njih jurišaju, da bježe ne u opravcu vojske već više u stranu tako da kada ih Huni budu gonili da se razdvoje na dvije strane i ostave prazan prostor za hunske falange koju je namjeravao krilnim jedinicama, već, nezaštićenu, da napadne i uništi.

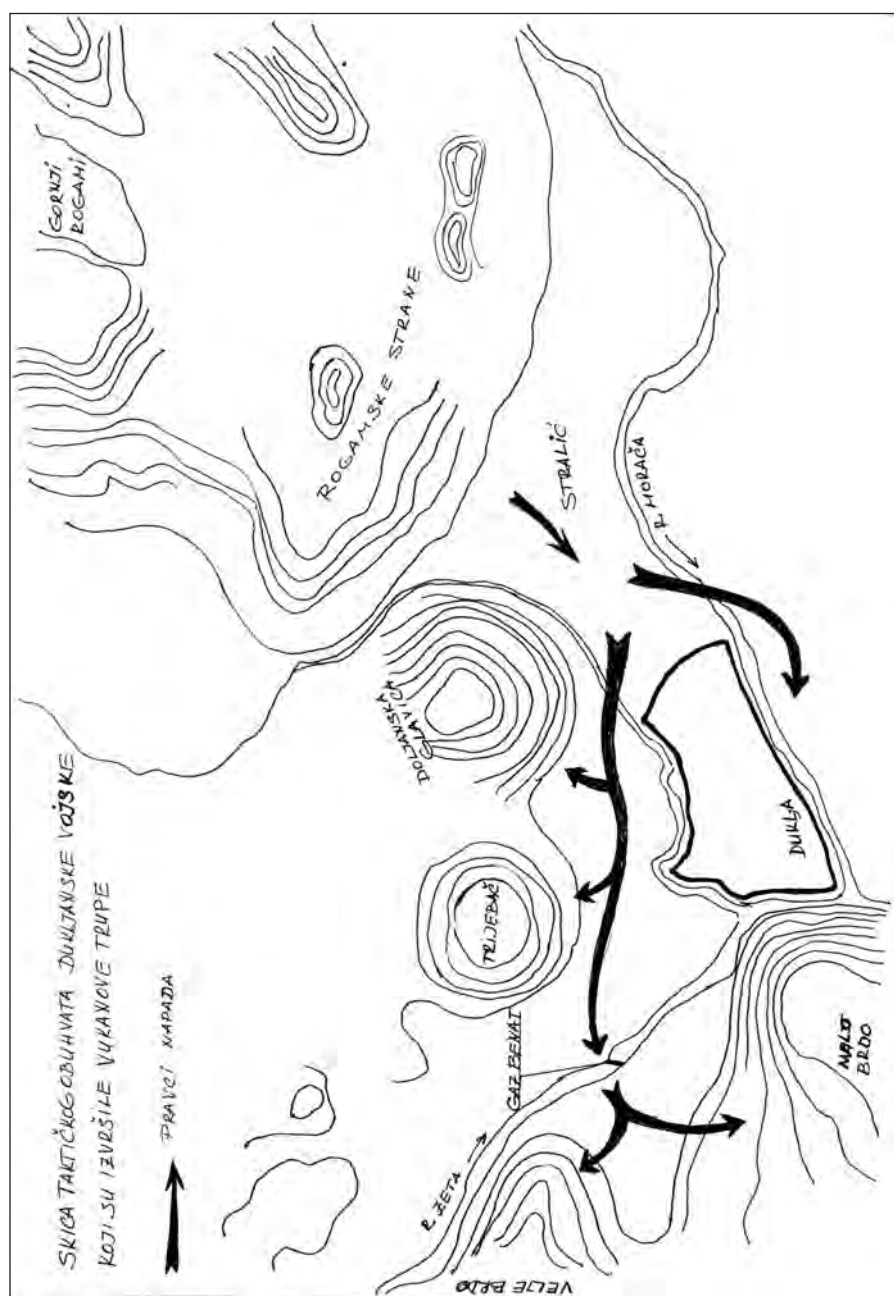
O naoružanju koje se u to vrijeme koristilo pisali su mnogi autori ali je Teodor Prodrom⁴⁹ najzahvalniji za citiranje ovim povodom. U jednoj svojoj poemi govori o naoružanju vojske Manojla I Komnina i kaže kako je vojsku prije bitke za okršaj vježbao. Veli: dugo si koplje šiljio, šljemove čistio, luk pripremao, mač oštrio; starješine jedinica raspoređivali su krila vojske, konjanici su uvježbavali konjicu za bojni red, bačali su koplja, a duge lukove zapinjali i iz dana u dan svakoj vještini Arejevoj se vježbali. Pseudo-Mavrikije⁵⁰ daje savjete o vojnoj taktici, tvrdeći da se kod logorovnja treba čuvati šumovitih mjesta koliko je moguće. Jer preko takvih mjesta lako se vrše prepad i krađe konja. Pješadiju smještati u poretku i unutar opkopa, konjicu izvan ovoga, straže postaviti podalje, unaokolo konja koji pasu. Nastavlja opisom načina vođenja bitke kad dođe vrijeme za nju i predlaže da ne treba stavljati suviše duboke bojne redove protiv neprijatelja, niti izvoditi napade samo frontalno, nego i sa drugih strana. A ako oni, kako se obično dešava, držeći neki jače utvrđeni položaj i čuvajući zaleđe sprječavaju zaokruživanje ili napad sa bokova ili leđa, onda je nužno da jedan dio pođe u zasjedu, a drugi da se naočigled njima dade u bjekstvo, da bi oni tako, obuzeti nadom gonjenja, napustili utvrđenje, i tada se ovi na njihov povrate, a oni iz zasjede na njih izvrše juriš.

Upravo, na ovaj način, napadom sa svih strana, i okruživanjem Dobroslavljeve vojske Vukan je uspio taktički da nadmudri Dobroslava i da negovu povoljnu odbrambenu poziciju pretvori u klopku, kobnu po njega samoga (Skica 5).

Teodor Prodrom kaže i da na uskim prelazima rijeka ili položaja potrebno je na svaki način da zaštitnica bude spremna za borbu, prema položaju

⁴⁹ Isto, str. 180.

⁵⁰ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Beograd 1955, tom I, str.137- 139.



Skica 5. Skica taktičkog obuhvata dukljanske vojske

mјesta. Jer tada se dešava da neprijatelji napadaju pošto je vojska podijeljena, a oni koji idu naprijed ne mogu pomoći onima pozadi.

Inače, izduženi plato ispred ostataka antičke Dokleje, je dug nekih 2 kilometra. U geološkom pogledu sastavljen je od dva platoa koji su formirani u geološkoj praistoriji i položen je u dužini od dva kilometra inad rijeke Morače. Osnovni, viši, formiran je u procesu stvaranja Čemovskog polja i sačinjava gološku cjelinu sa njime. Niži plato je, u stvari, nastao u procesu hidroerozije u vrijeme interglacijacija i predstavlja prvu pleistocensku terasu. Ova pleistocenska terasa je formirana uzduž izduženog platoa i cijepa ga na pola. Sa taktičkog stanovišta veoma je povoljan za vođenje bitke. Ovo zato što oba platoa raspolazu dovoljnom dužinom i širinom na kojoj se može odvijati oružani sukob dvije vojske. Način ratovanja u antici i srednjem vijeku podrazumijevao je da se borbeni poredak postavlja u nekoj od formi kao što su falange, kare, kliješta ili slično. Obavezno je izdvajanje lijevog i desnog krila i rezerve.

Intra muros antičke Dokleje, inače, je idealno mjesto za rezervu, moguće i za dio komore. Čak omogućava da se njeno brojno stanje sakrije od pogleda neprijatelja i da se njome manipuliše na rastojanju od nekoliko stotina metara. Ovo na način što je rezerva u stanju da interveniše u roku od nekoliko minuta od momenta kada dobije znak trubom ili rogom za ulazak u bitku. Izgleda da je siloviti napad Kočapara i Belkana (Vukana) uslovio da se Dobroslav povuče u zidine Dokleje iz kojih je moguće organizovati odbranu. A moguće je i da se preko gaza ispod Dokleje zvanog Šurman, i koji se može kontrolisati iz Dokleje, forsira Zeta i povuku trupe na Malo brdo. Ono je, zbog visoke kote i strmih padina povoljno za sačekivanje napada. Da bi presjekao odstupnicu Kočapar je morao da savlada zaštitu povlačenja postavljenu na Malom i Veljem brdu, vjerovatno, i na Trijepču jer je materijal nađen po dnu rijeke uz obje obale. Stoga je morao forsirati rijeku Zetu koju su zaštitne Dobroslavljeve snage morale da brane da bi spriječile da se glavnina vojske nađe u klopci, u zidinama Dokleje, opkoljenim sa tri strane koritima dviju rijeka i jednog dubokog potoka a sa četvrte strane Vukanovom vojskom.

Nađeni ranosrednjovjekovni ratni materijal svjedoči da je upravo u neposrednoj okolini gaza, po obadvije strane, došlo do sukoba koji je, očito, bio neprijatan za dukljansku vojsku. Nakon što je porazila Dobroslavljeve zaštitne trupe, Vukanova vojska je izvršila zauzimanje visova na Veljem i Malom brdu. Tek tada je bitka okončana jer se Dobroslavljeva vojska našla opkoljena u Dokleji i bila je primorana na predaju. O tom svjedoči i rečenica iz *Ljetopisa*, koja kaže: "Pogibe dio Dobroslavljevih ljudi, a on bi zarobljen"⁵¹. Dakle, dukljanska vojska se povukla iz bitke u zidine Duklje, jer je dio ljudi

⁵¹ Dr Eduard Peričić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Bar 1988.

poginuo, a, u međuvremenu, preostala vojska je bila okružena Vukanovim snagama. Tada je okončana bitka u kojoj je poražena dukljanska vojska koje se predala Vukanovim i Kočaparovim snagama.

Zaključak

U svakom slučaju, politički i vojni rezultat sukoba Dobroslavljeve i Vukanove vojske nije relevantan za ocjenjivanje istotorigrafske validnosti XLIII glave *Ljetopisa*. Razlog je u tome što je ishod bitke između bilo kojih vojski rezultat zbira različitih faktora koji utiču na njen konačan ishod. Čak, on je i rezultat i izvjesnih srećnih okolnosti o kojima mi u ovom tekstu ne možemo da sudimo. A kako ne raspolažemo niti pisanim niti materijanim dokumentima, nemamo osnova da izvedemo bilo kakve osnovane zaključke niti o detaljima poput broja vojnika zaraćenih strana, uticaja vremenskog faktora, količine i vrste naoružanja, konkretnog postrojavanja vojske i slično. Moguće da su ovi faktori pojedinačno ili više njih zbirno, u taktičkom smislu, odlučili bitku. Zato što sve bitke u istoriji nalikuju pratiji šaha čiji učesnici moraju da postave figure na određena mjesta. Dok rezultat bude posljedica umješnosti, znanja, uigranosti, hrabrosti, sreće, naročito, psihičkog stanja igrača, pa i mnogo čega drugoga.

Međutim, neosporno da su povezane tvrdnje iskazane u šestoj i sedmoj rečenici XLIII glave *Letopisa* sa geografskim uslovima, uslovima za organizovanje sukoba vojski i nađenog srednjovjekovnog materijala u arealu antičkog grada Duklje. Zato rečenice iz XLIII glave koje govore o bici u Duklji, sa stanovišta vojne strategije i taktike kao i geografsko-saobraćajnih razloga imaju logično utemeljenje. Preciznije kazano, postojali su ozbiljni razlozi da Dobroslav dočeka neprijateljsku vojsku u arealu antičke Duklje. Upravo, pomenuta bitka dogodila se, sa vojničkog stanovišta, na brižljivo i dobro odabranom mjestu. Dakle, bitka između dukljanske i raške vojske zaista se odigrala u Duklji na samom početku dvanaestog vijeka, i činjenica je istorijskog značaja. A XLIII glava *Ljetopisa* je prvorazredan istorijski izvor za izučavanje naše ranosrednjevjekovne prošlosti.

Бојан НОВАКОВИЋ*

ЛОНТОДОКЛА И ПИТАЊЕ КОНТИНУИТЕТА ДУКЉЕ

Иако антички град Доклеја¹ није преживио сеобу народа, он се још дуго након тога јавља у изворима. Тако се у списковима драчких суфрагана као једна од њихових епископија помиње и Диоклеа (*Διοκλεια*)², а средином десетог вијека Константин VII Порфирогенит међу насељеним дукљанским градовима наводи и Лонтодоклу, док за Дукљу каже да је у то доба пуст град³. Град Дукљу помиње и Кинам, и то чак 1165. године⁴, а име јој се јавља и у неким старим предањима. То је дало повода вјеровању да је овај град наставио да живи и послје сеобе народа, или да је у најмању руку доживио дислокацију. Додатну забуну у ово питање уносе и неки археолошки налази са Дукље, који су различито тумачени, па се прича о судбини овог града своди на више варијанти.

Када говоримо о континуитету Дукље, суштинско је питање да ли се он односио на живот тако именованог града послје сеобе народа, или је само ријеч о традицијама везаним за античку Доклеју. Већина истраживача различитих профила, данас се све више опредјељује за прву варијанту, а као један од главних доказа за то служи им царев податак о

* Аутор је кустос-историчар у Завичајном музеју Никшић.

¹ Под утицајем грчког језика рано је дошло до деформације изворног облика *Doclea*, којег налазимо код Птолемеја, али и на натписима из рушевина Дукље (*res publica Docleatium*), па се од IV в. јавља у различитим варијантама које подражавају грчко женско име *Διοκλεια*, а у средњем вијеку и царево *Diocletianus*. Данас је уобичајено да се и антички град и архонтија називају *Дукља*, иако је такав облик исправан једино када се односи на градски локалитет. Ради лакшег сналажења назив *Доклеја* у даљем тексту означаваће антички град, *Дукља* архонтију и сами локалитет, а *Диоклеја* рано-средњовјековну епископију, чије се постојање често ставља под знак питања.

² G. Parthey, *Hieroclis sinecismus et Notitia episcopatum*, Berlin 1866, 124-125.

³ *Византиски извори за историју народа Југославије*, Београд 1959, II, 63.

⁴ Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnæ 1836, 249.

Лонтодокли. Наиме, Порфирогенит у свом спису *De administrando imperio* као “велике насељене градове” у архонтији Дукљи наводи: *το Γράδεταί* (Градетай), *το Νουράδε* (Нограде) и *το Λοντοδόκλα* (Лонтодокла)⁵, који су остали неубицирани, и који се у историјским изворима под тим називима више не јављају. Због сличности са називом Дукља, Лонтодокла је изазвала велику пажњу научника. Анализом њеног назива бавило се више истраживача, и може се рећи да нијесу дијелили јединствено мишљење, иако у принципу постоји сагласност да је име града у царев спис ушло искварено, и да се његова друга компонента (*-δόκλα*) односи на Дукљу. То је у уској вези са питањем локације раносредњовековног епископског града Диоклеје из списка драчких суфрагана, јер како каже Стикоти: „...ostaje za sigurno da je na dioklejskom području od VII do X vijeka postojao jedan grad Lontodokla ili Dokla, kao nasljednik rimske Dokleje”⁶. Из наведеног констатујемо да је већ одавно присутно мишљење да су Лонтодокла и епископија Диоклеја из списка драчких суфрагана један те исти град, који се налазио у близини античке Доклеје, и који је одржавао континуитет имена дукљанске државе и епископије.

Овако замишљен слијед догађаја могао би се учинити логичним, али се овом проблему мора прићи опрезно. Састављачи notiција често су користили застарјеле архивске податке, па и у notiцијама као и у другим врстама списа често наилазимо на анахронизме и необјашњиве ситуације. То је неријетко чињено и са одређеним тенденцијама. Најбоља илустрација такве праксе старих писаца је Кинамов податак да је 1165. године освојена Диоклеа, славни град, који је основао римски цар Диоклецијан⁷, чиме је желио увеличати војни подухват у Далмацији⁸.

Легенде у којима се град Дукља помиње и после је сеобе народа такође су мотивисане добијањем звања и привилегија које је имала античка Доклеја. За њеним именом особито се често посезало у клерикалним круговима приликом различитих спорова око црквене превласти над одређеним територијама. Тако су, нпр. Дубровчани својевремено тврдили да је са Дукље на Дубровник прешло архиепископско звање када је дукљански архиепископ Јован побјегао у овај град пред Самуиловим походом на Дукљу. При том треба знати да у то доба ни учени људи нијесу знали ништа о томе ко је подигао, односно порушио Доклеју, па су те радње индивидуализоване и приписиване значајним историјским личностима. Отуда код владике Василија, у *Историји о Црној Гори*, по-

⁵ *Византиски извори за историју народа Југославије*, 64.

⁶ Piero Sticotti, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica 1999, 216.

⁷ Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab iohanne et Alexio Comnenis gestarum*, 249.

⁸ Стикоти сматра да те ријечи представљају само реторичку реминисценцију на Константина Порфирогенита (P. Sticotti, н. д., 219).

датак да Немања „...разори град Диоклитију, да у њему не живе хришћани, као што се види и до данашњег дана...”⁹, гдје учачамо спој два различита предања, о Немањи као рушиоцу грчких градова, и о злом цару Дукљану као прогонитељу хришћана.

Остаци крстообразне црквене грађевине у Дукљи, као и натпис ђаконисе Аузоније пронађен крај ње, често се наводе као докази континуитета живота на овом локалитету у раном средњем вијеку. Мање се указивало на проблематичност њиховог датирања. Поједини историчари поистовјеђују је са црквом Свете Марије, која се помиње у *Љетопису попа Дукљанина*, а у вези са сахраном легендарног краља Светопелека, па је најчешће везују за IX вијек. Археолози су строжији у доношењу закључака, па су ближи увјерењу да ова капела, заједно са познатим натписом ђаконисе Аузоније са надвратника, потиче из VI вијека¹⁰. Обје стране за своје тврдње наводе и додатне аргументе, на којима се овом приликом нећу задржавати због добро познате чињенице да ова црква својим градитељским опсегом ни у ком случају не одаје утисак сакралног објекта којем би се могла приписати нека значајнија намјена.

Као што видимо, једини поузданији траг континуитета овог града назиремо у Порфирогенитовој Лонтодокли. Иако је већ одавно прихваћено да му се у другој компоненти препознаје Дукља, није се отишло даље од такве претпоставке. Како јој је у топонимији немогуће назрети траг, тежиште је стављено на проналажење адекватног локалитета који би одговарао насељу из тог периода, а који би се налазио у близини Дукље. Раније се углавном сматрало да је сједиште епископије послје првих рушења Доклеје премјештено на око три километра од ње удаљену Златицу, гдје постоје остаци двије црквене грађевине, па се вјеровало да би ту могла бити Порфирогенитова Лонтодокла¹¹. У новије вријеме све више се говори о локалитету Градина код Мартинића, гдје су у археолошким ископавањима открвени остаци раскошно уређене црквене грађевине, резиденцијалног комплекса, зидина, и други налази, па Јован Ковачевић помишља да би овај град могао бити рефугијум античке Доклеје¹². На основу дотадашњих сазнања о овом локалитету Павле Мијовић износи претпоставку да би то могла бити Лонтодокла¹³. На

⁹ Василије Петровић, *Историја о Црној Гори*, Цетиње - Титоград 1985, 45.

¹⁰ Лука Јелић, *Доклеја у раном средњем вијеку* у: P. Sticotti, *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, 212; Иванка Николајевић, *Две белешке за историју Превалиса*, Зборник радова Византолошког института, 20, Београд 1981, 9-13.

¹¹ И. Јастребов, *Јетископија зетска*, Гласник Српског ученог друштва, XLVIII, Београд 1880, 390-404; P. Sticotti, н.д., 218.

¹² Јован Ковачевић у: *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград 1967, 308.

¹³ П. М и й о в и ч, *Проблеми исследований славянских городов в Черногории*, Rapports du III-e Congres International d'Archeologie Slave, t. 2, Bratislava, 1980, 269 - 275.

њих се надовезује Бранислав Борозан који сматра да је то био главни град Дукље и сједиште архонта и епископа¹⁴. Истицано је и да је Градина била предстража античке Доклеје, њен сателитски град, и сл.¹⁵, а данас је од стране многих истраживача прихваћено да је то локација Лонтодокле, односно епископског града Диоклеје, што је већ и ушло у литературу.

Због немогућности изналажења прихватљиве етимологије овог загонетног назива, од самог почетка се приступило његовом раздвајању. То је учињено на различите начине, јер је било уочљиво да би то *Λοντοδόκλα* могла бити накнадно створена сложеница у којој је Порфирогенит, или преписивач, грешком спојио два назива. Први дио овако раздвојених имена различито је тумачен, мада му је у другој компоненти препознавана Дукља. Такво тумачење сусрећемо још средином XIX вијека код Шафарика, у најстаријем осврту на овај проблем. Шафарик га дијели на *το Λοντο* и *το Δοκλα*, па за први дио претпоставља да је *Lunta*, *Linda* код Скадра¹⁶. Фрањо Рачки помишља да би *locum Lunta* могла бити Љута између Пераста и Доброте у Боки¹⁷.

Колико је етимологија овог назива замршена најбоље говоре тешкоће на које је наишао Петар Скок, најбољи познавалац Порфирогенизових грађија. Пошто је име подијелио на *το Λον* и *το Δόκλα*, објаснио је да се друга компонента имена може односити на Дукљу иако је мало напријед уписана као *Διόκληα* јер Порфирогенит и нека друга имена пише у различитим верзијама. Он прву компоненту *το Λον* објашњава графичком грешком, па би *Λον* стајало умјесто *Λοβ*, а ово за *Λοβ* које би, по њему, било примитивум од *Λοβήν*, мада је истакао да је то само нагађање које не може поткријепити јаким научним аргументима¹⁸. Иако је узимао у обзир могућност грешке у записивању, он је постојећи облик максимално испоштовао, што је и резултирало оваквим тумачењем. За разлику од њега, већина истраживача није ни водила рачуна о језичким законитостима у Порфирогенизовом писању, па је Скок са лакоћом уочавао нетачности у њиховим етимологијама.

¹⁴ Б. Борозан, *Мартинићка Градина, Civita Dioclitiana*, Средњовјековна историја Црне Горе, Зборник радова са Округлог стола Историјског института Црне Горе, 3, Подгорица 1999, 79-109.

¹⁵ Павле Мијовић-Мирко Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975, 61-62.

¹⁶ Pavel J. Schafarik, *Slavische Alterthümer II*, Leipzig 1844-1847, 273.

¹⁷ F. R a č k i, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia I*, Zagreb 1877, 415.

¹⁸ P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, Starohrvatska prosvjeta, n. s. 1, 1927, 191; И с т и: *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos, Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, 4, 1928, 237.

У првом дијелу (*то Лов*) препознавана је и стара словенска назална форма *лонг*, тј. *луг*, што је довођено у везу са жупом *Lusca* (Лушка), па се још одавно помишљало и на град *Луг* у Љешкопољу (Луг код Дукље)¹⁹, или на другој локацији, што би значило да цар у овој архонтији помиње четири града. Иако је оваква етимологија произвољна, у литератури је најбоље прихваћена, па на више мјеста налазимо податак да Порфирогенит у Дукљи помиње град *то лову* (*Лонъгъ* - Луг), при том занемарујући облик Лонтодокла²⁰.

Са већом дозом опреза овом питању прилази Константин Јиречек, који истиче да се локација Лонтодокле не може позитивно утврдити²¹. Идентификација Лонтодокле са станицом *Sallunto* на Појтингеровој табели из IV вијека јавља се још код Артура Еванса (*Sallunto-Docleatium*, тј. Салунто у Дукљи, за разлику од другог Салунта на западу)²², а прихваћена је од Антуна Мајера²³, па и у новије вријеме²⁴, али без ваљаног објашњења за разлоге његове редукције. Ту је и претпоставка да је спајање ових назива дошло као последица пресељења града Доклеје и њених институција на простор Салунта, тј. на Градину²⁵.

Да се Лонтодокла, односно средњовјековна Диоклеја, налазила на Градини вјерује и историчар умјетности, изузетан познавалац средњовјековне архитектуре, Војислав Кораћ, који се дуги низ година бавио ископавањима тог локалитета^{26,27}. Он сматра да је град највјеро-

¹⁹ P. Sticoli, н. д., 215-216; *Историја Црне Горе*, 1, 320.

²⁰ *Историја Црне Горе I*, 297; П. Мијовић - М. Ковачевић, н. д., 115.

²¹ Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 231.

²² A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1885, 88.

²³ А. Мајер, *Антикни елементи топомастике подгоричког краја*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, I, Подгорица 1930, 17.

²⁴ Р. Мијовић, *Porfirogenitovi „veliki gradovi“ Dioklitije*, у књизи: *Od Dokleje do Podgorice*, Cetinje 1998, 55-69.

²⁵ Б. Борозан, н. д., 101.

²⁶ Војислав Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд 2001, 180.

²⁷ Данас је у науци прихваћено да се на Градини налазио један од градова са царевог списка, али нам недостају подаци о његовом имену. Народно предање постанак града и његов назив доводи у везу са Немањићима. Прича се да је Градину подигао Градиња Немањић, отац Стевана Немање, по коме је и мјесто добило име, а који је ту сахрањен са свим благом које су Немањићи спремили за подизање цркава и манастира. Ту се наводно родило Немања, као и св. Сава, који је са тог мјеста отишао у Свету Гору. Ово је слично једном црмничком предању по којем се Немањин отац звао Грдина (Градиња). На мапама из XIX в. најчешће се јавља под именом „(Ruine) Gradine di S. Simeone”, и сл. (Види: Јевто Миловић, *Историјско-географски атлас Црне Горе, XVI-XX вијек*, Никшић 1990, 78, 82-83, 101, 175). Ту су и подаци да су Стефан Немања и његов отац Бела Урош рођени у Служу, који је од Градине удаљен око три километра. Традиција о Немањићима је у овом крају особито јака, и тиче се многих старина у Подгорици и њеној околини.

ватније подигнут у вријеме владавине Василија I (867-886) када долази до његовог снажног политичког дјеловања према словенским сусједи-ма. То је вријеме када Дукља признаје врховну власт Византије, и када долази до масовног покрштавања њеног становништва, па се у сарадњи са византијским установама изграђује административно и духовно средиште земље. Кораћ такође сматра да је и положај града морао бити одабран у непосредној сарадњи са византијском влашћу: „На традиционалној комуникацији средиште земље је могло да буде изграђено само у време пријатељског односа са Византијом. У друкчијим приликама, у непријатељским односима са царством морало би се бирати друкчије, повољније место за заштиту од спољне опасности”²⁸.

Кораћ тврди да на овом локалитету ни на једном мјесту нијесу пронађени трагови старијих грађевина, што ће рећи да је Градина продукт јединственог грађевинског подухвата. Античке спотије употребљене су према новој, друкчијој намјени. Према њему овај град се не може сматрати рефугијумом античке Доклеје јер он тада није ни постојао. Аутор истиче да базилика није саграђена на остацима старије грађевине²⁹, док је најшири могући хронолошки оквир за рељефни украс у камену коришћеном за унутрашњу обраду простора везан за период IX-XI вијека. Он сматра да су разлози замирања града социолошке природе, и да је застао на првом степену развитка. У овакво датирање уклапају се и неки ситнији налази. Грнчарија је рађена у традицијама X и XI вијека, што важи и за пронађене примјерке наушница, као и за друге предмете. По садржају и општем изгледу аутор овај град упоређује са главним градовима византијских провинција у јужној Италији³⁰.

Кораћево мишљење о времену настанка овог града коси се са представама већине научника, који Градину сматрају рефугијумом Доклеје, и који у њеној градњи разликују више фаза. Насупрот њима, Кораћ тврди да је град настао касније, али прихвата да се звао Лонтодокла, гдје такође препознаје име старе Доклеје, што је помало нелогично. Његово објашњење захтијевало би или друго име за град, или другачију етимологију назива Лонтодокла. Овдје ћу се осврнути на неке од таквих могућности.

Порфирогенит је овај назив забиљежио у вријеме када су у нашем језику постојали назали. Ако његову прву компоненту доведемо у везу са *sont-*, тадашњим изговором лат. *sanctus*, у топонимији до данас очуваног у каснијем облику *sut-*, *su-*, *sto-*, (Сутиван, Супетар, Стомрата), може се помишљати на хагионим Света Текла (уп. *Santa Maria* > *Sont-*

²⁸ В. Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд 2001, 131.

²⁹ За разлику од Кораћа, Б. Борозан, у овдје наведеном дјелу, на базилици разликује двије фазе - рановизантијску и средњовјековну.

³⁰ В. Кораћ, н.д., 180-185.

o-more > *Sutomore*, и др), односно, да је записивач српско *Sont-o-tekla* (< *Santa Tecla*) чуо као *Lontodokla*³¹. Промјена $\tau > \delta$ у имену Текла могла је настати као посљедица прогресивне дисимилације, јер су се у сложеном називу два иста сугласника нашла на блиском одстојању. Промјена $\varepsilon > o$ могла је доћи из више разлога, а замјене вокала иначе спадају у најчешће грешке. Поменути дукљански градови јављају се само једном, и само код Порфиригенита, што знатно сужава простор за утврђивање изворног облика овог назива. То важи и за градове архонтије Србије, осим у једном случају. У 32. глави Порфиригенит на два мјеста помиње град *Дестиник*, прво у женском роду (*Δοστινίκα*)³², а затим и у мушком (*Δοστινίκον*)³³, и већ ту запажамо алтернацију $\varepsilon : o$, која у Порфиригениновом писању може указивати и на полуглас.

Предложена варијанта има исти број гласова као и царева, при чему их је седам истовјетних. Од преосталих, два се могу објаснити прихватљивим разлозима, а један би могао бити графичка грешка, какве су запажене у Порфиригениновом списку градова. Као ни претходне етимологије, ни ова се не може сматрати беспрекорном, самим тим што полази од широко прихваћене претпоставке да је назив Лонтодокла записан у искривљеној форми, фонетски блиској изворној, онако како је

³¹ Веома је честа појава називања насељених мјеста по титуларима њихових сакралних објеката. Светачко име често је стајало паралелно са старијим називом насеља, а који ће од њих надвладати зависило је од више фактора. Особито често су светачка имена надјевана мјестима која су била средишта паганских култова. Таквим именима називани су и поједини дјелови градова, као и њихове тврђаве, и ту долази до изражаја проблем идентификације старијег урбаног језгра града. По Лиречеку се прва таква утврђења на Балканском полуострву јављају у доба Јустинијана I, и то у књизи Прокопијевој, гдје се говори о грађевинама овог цара (К. Ј и р е ч е к, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 467-468.). Пошто су та утврђења била само обновљена, остављена је могућност да су своја светачка имена могла добити и нешто раније, у V вијеку, али и да је поред ових малих утврђених мјеста било и неутврђених села која су носила оваква имена. Све у свему, Лиречек сматра да имена овог типа припадају првим вјековима хришћанства, док касније, у вријеме христијанизације Словена давање оваквих имена градовима, тврђавама и селима више није било уобичајено (К. Ј и р е ч е к, н. д., 467-468.). Једине примјере словенске адаптације овог хагионима налазимо у Далмацији. То су *Sutikva*, брдо које се налази недалеко од зида старе Салоне, и *Sutikla*, назив гробља у Подгори, у Макарској. Култ ове мученице могао је у наше крајеве бити пренешен са истока у IX или X вијеку, као што је случај са многим другим култовима. Он се јавља на подручју Истре и Венеције и прије IX вијека. Истина, св. Такла је у прво вријеме код нас спадала у мање познате култове, што се види и из деформисаног облика *Sutikva*. Овакве деформације најчешће настају са промјеном становништва које понекад не разумије значење оваквих топонима, па их изговара по свом нахођењу.

³² *Византиски извори за историју народа Југославије*, 53.

³³ Исто, 58.

нотар аудитивно примио. Из тог разлога за његово разјашњење морамо узети у обзир и могућности које не спадају у категорију апсолутно прихватљивих рјешења, у коју укључујемо и све досадашње етомологије овог назива³⁴.

Међутим, вјероватнија ми изгледа његова грчка етимологија. Први дио *Λοντο-*, уз законити прелаз ие. *ǰ* у слов. *o*, највјероватније је придјев у вези са грчким *λανθάνω* „скривен”, што би савршено одговарало називу једног рефугиума чија је друга компонента (*-δοκλα < Δόκλεα*) назив напуштеног града. Порфирогенит називе градова увијек наводи у облицима који су у то доба коришћени, а овдје је ријеч о словенској адаптацији грчког назива тврђаве. Име античког града је у сложеном називу дошло у други план, па приликом адаптације због таквог фонетског окружења није дошло до појаве облика „Дукља”. То значи да за недокучивост етимологије овог назива нијесу одговорни писари, или информатори, већ словенска адаптација, коју је Порфирогенит прецизно записао.

Словени су овакав назив могли чути од старосједјелачког становништва, мада се може помишљати и на његову каснију ревитализацију посредством византијске администрације, приликом обнове градова, јер се још увијек тачно не зна какви су односи владали између Словена и Ромеја у првим вјековима по досељењу у отворену и проходну низију око Скадарског језера. Адаптирани облик Лонтодокла јасно указује да је тај сложени назив Словенима био неразумљив, и да они у њему нијесу могли препознати античку Доклеју. Зато он убрзо и пада у заборав. Осим античке, Словени нијесу знали за другу Доклеју, док је „скривена Доклеја” то првенствено била за Ромеје, а колико дуго, за сада не знамо. Посљедњу ријеч даће археолози, пошто истраживања Градине не можемо сматрати окончаним³⁵.

³⁴ Ако Лонтодоклу тражимо у данашњој топонимији, једини назив који би јој донекле наликовао налазимо управо у Мартинићима. То је *Љутоук*, име потока, а по њему и засеока (Сиге) у Доњим Мартинићима, који је удаљен свега неколико километара од поменуте Градине. Етимологија му се доводи у везу са придјевом *ljut* и глаголом *tući* (Drago Ćurić, *Hidronimija sliva Zete*, *Onomastica Jugoslavica*, 9, Zagreb 1982, 28). Веза са Порфирогенитовим називом могла би постојати једино у случају да вокал *u* из првог дијела овог назива потиче од назалног *o*, па би имали једно „Λοντ” као очекивани облик његовог записа. Ако се држимо Ћупићеве етимологије, није могуће установити везу између ова два назива, пошто за словенско **ljut* немамо таквих потврда.

³⁵ Непосредно по досељењу Словени не показују велико интересовање за порушене античке градове. Њихова ревитализација узима већег маха тек после покрштавања Словена, када Кораћ и датира настанак Градине. Романи се склањају у приморске и планинске крајеве, па у унутрашњости тешко можемо очекивати одржавање континуитета њиховог градског становништва, бар не за дужи временски период. На то указују и досадашњи археолошки налази са локалитета Градина.

Веза са грчким језиком у области удаљеној од грчког говорног подручја може упућивати на касније византијске утицаје. Дукља је имала копнену границу са Византијом, и то у равничарском терену, недалеко од центра теме Драч. Оне су припадале истој географској цјелини чију окосницу чини приморска низија, тзв. „Ниска Албанија”. У вријеме сеобе народа, равничарска насеља ове регије пропадају, а јављају се нова на природно заштићеним мјестима. У многим случајевима то су биле локације старих илирских градина. Та нова насеља подижу се и на узвишењима покрај важних комуникација, градских територија, а служила су и као уточишта околном становништву. Највећи дио тих насеља дочекао је сеобу Словена, када многа од њих пропадају. Раносредњовјековни словенски градови често су подизани на мјестима таквих рановизантијских утврђења, па с обзиром на снажно византијско присуство, не треба да изненађује могућност утицаја грчког језика на њихове називе, који је могао бити двострук.

Ако пођемо истим језичким трагом, та касна веза са грчким језиком може се односити и на Новиград. Предуслов за убикацију овог града је очуваност његовог назива на терену, али на територији некадашње архонтије Дукље до данас није очуван ниједан такав топоним, а за њега не знамо ни из расположивих историјских извора. Међутим, у јужном дијелу ове архонтије, код Бајзе, сада у албанским Кастратима, налази се брдо Маја Неаполит, чији је назив очигледно изведен од грчког *Neapolis* „нови град”. Његов први дио (алб. *маја* „врх”) указује на град лоциран на врху брда. Други дио *Неаполит* као да је изведен помоћу грчког наставка *-ites* (**Neapolites*) који би у овом случају указивао на становнике Неаполиса, па самим тим и на „насељени град”. Оваква двојност назива честа је појава у етнички шароликим територијама, каква је уосталом била и Дукља. На сличан начин је античка *Emonia* за вријеме византијске власти у VI вијеку постала *Neapolis*, којег су Словени из окружења назвали *Novigrad*.

Уколико се у нашем случају заиста ради о Порфирогеновом Новиграду, то би био јединствен доказ стабилности старосједјелачког етничког елемента на том подручју. На великом дијелу албанске територије многи такви објекти и данас носе словенске називе, па се оправдано може поставити питање разлога због којих се његова словенска верзија показала мање отпорном, и поред тога што се локалитет налазио у границама словенске архонтије. Не указује ли баш то на активни живот овог града, па самим тим и на његову важност као пограничног града у ромејско-словенским односима, као и на активно присуство Ромеја. У многобројним сукобима са Византијом над таквим утврђењима често се смјењивала власт зараћених страна. Непостојање података о ранови-

зантијском Неаполису, затим тадашњи дезурбанизациони токови, односно постепени средњовјековни опоравак урбаног живота, појава грчког назива умјесто словенског, у претходно романском говорном подручју, његова семантика, и неки други детаљи, као да говоре да је ријеч о грчком преводу изворно словенског облика.

Назив овог града до Порфирогенита је дошао нешто редукован, јер записани облик *το Νουγράφε* треба читати као *Nograd*. Сматрам да такав облик потиче отуда што је информатор словенско *Nov(i)grad* чуо као *Nograd*, (уп. *Nograd* у Мађарској), а Грци су словенски вокал *o* често транскрибовали као *ov*³⁶. Финално *ε* долази отуда што су странци називе словенских градова често писали у локативу, а то је редовно чинио и Порфирогенит.

Топоним *Градац* веома је чест на територији Црне Горе, али ни за један од њих не може се са разлогом тврдити да је Порфирогенитов *Γράδετα*. Петар Скок у његовом писању претпоставља графичку грешку, па узима да друго *a* стоји умјесто *ζ*, а да је *ε* дато за полуглас, па би по њему исправан облик гласио *Γράδετζι = gradci*, што би био словенски локатив од *gradьсь*.³⁷ Исправка другог *a* са *ζ* је логична, што се не бисмо усудили тврдити за *ε*, које је Скок сматрао полугласом. Архонтија Дукља захватала је и један дио сјеверне Албаније, гдје су због ране измјене етничке структуре становништва многи стари словенски топоними остали „замрзнути”. Отуда тамо и данас постоје на десетине топонима са *-grad-*, међу којима су чести облици *Gradec* и *Gradeci*. Позната су нам четири топонима *Gradeci*, али се само један од њих налазио на територији архонтије Дукље, и то у старој жупи Купелнику, на источној обали Скадарског језера. Данас се осим градинског локалитета односи и на хидроним (*Fikdljat e Gradecit*), значајан дио поља, и на насељено мјесто у њему. Назив му је идентичан са коригованим царевим *Γράδετζι*, без потребе за тумачењем поменутих мијеста ознакама за полуглас и локатив.

Већ сам говорио о томе да су многи раносредњовјековни словенски градови настали на мјестима рановизантијских утврђења, а назив овог дукљанског града јасно указује да се налазио на мјесту старије утврде. Називе *Градац*, *Градина*, и сл. Словени су најчешће давали затеченим и напуштеним утврдама, а овај је као насељени словенски град забиљежен још у X вијеку. Албански Градец је илирско -римска градина, док код таквих топонима у Црној Гори најчешће не налазимо значајније материјалне трагове насеља.

Локалитети Градечи и Маја Неаполит не налазе се на међусобно великом растојању, мада оно није веће ни између захумских градова Сто-

³⁶ За ову појаву упореди облике: *Βατοσιάνη* < Ватошани; *Γρομνογράφες* < Громоради, итд.

³⁷ P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*, 69, 175, 184, 186.

на и Ошља. Но, то не треба да нас изненађује, јер се на том подручју у античком периоду налазила још гушћа концентрација утврђених насеља, чему су погодвале и природне околности. Осим тога, ови градови су се налазили према византијској територији, па су и у том погледу могли имати важне функције. Јасно је да у Дукљи у то вријеме нијесу постојала само три града, већ више њих, а Порфирогенит је у свом сумарном опису Дукље поменуо само оне који су његовим извјештачима били најпознатији³⁸.

Дукљанске градове Порфирогенит назива „великим насељеним градовима”, а такав придјев не користи када помиње градове других архонтија, које једноставно назива „насељеним градовима”. У односу на рановизантијске и средњовјековне градове, град у Маргинићима је био средње величине. Ипак, неки истраживачи његову изјаву узимају за озбиљно, и на њу се ослањају у поступку убицирања. По свему судећи, у Порфирогенитовој изјави препознајемо још један примјер његове страсти за етимологисањем. Знајући смисао словенске ријечи *grad*, коју је препознао у именима дукљанских градова, а која се не јавља у именима градова других архонтија, вјероватно је закључио да су једино они названи таквим именима стога што су били велики. Изгледа да је таквом схватању подредио и њихов редослед у набрајању.

Име Дукља у средњем вијеку јавља се и у називима архонтије и Дукљанске или Дукљанско-барске архиепископије. Постојање оваквих назива за епископију, и цијелу дукљанску државу, најлакше је било наслонити уз назив средњовјековног града, па су Лонтодокла и епископија Диоклеја из notiција у свему томе лако нашле своје мјесто. Тај епископски град могао би једино бити сједиште измјештене епископије, назване по својој матици, чији је назив у списима вјештачким путем наметан њеном новом сједишту, које је имало другачији назив, који нам је једино познат из словенског адаптираног облика Лонтодокла.

Сада се поставља питање на који је начина архонтија Дукља добила такав назив. Обично се истиче како се назив града Доклеје пренио и на његову околину, али у стварности имамо ситуацију да област није називана тим именом у вријеме док је овај град цвјетао, него тек касније, када је у њему живот замро. Јасно је да становници ове словенске кнежевине нијесу имали разлога да ни себе ни кнежевину назову по једном

³⁸ Три поменуте локације (*Градина, Градеци и Маја Неаполит*) налазе се на старом путу који је јадранским залеђем водио од Скадра ка унутрашњости Зете, и даље за Травунију. Када се Зетска држава ослободила јаког византијског притиска, њено тежиште се из околине Скадарског језера преноси у Приморје, гдје у први план долазе тамошњи градови са својим живим поморским везама. У том наглом процесу литорализације Градец, Новиград и Лонтодокла убрзано губе своје функције, па је преживјелост њихових локација основни разлог њихове касније анонимности.

мртвом и напуштеном граду. То су учинили странци. Са доласком хришћанства она постаје значајно црквено средиште, што је, сматрам, било пресудно да словенска архонтија добије такав назив. Главнина њених жупа налазила се у окружењу рушевина античке Доклеје, па су странци и архонтију називали према црквеној организацији, каква је владала у једном тренутку. Такав назив посредним путем долази и у српске средњовековне документе. Преко црквене организације настали су и неки други обласни називи, као на примјер Рашка, пошто је епархија са сједиштем у Расу захватала највећи дио тако именоване територије. То значи да назив архонтије Дукље није могао доћи од имена града Лонтодокле, ма каква била његова етимологија. Пресудну улогу одиграла је традиција, наслоњена на црквену организацију, за коју још увијек тачно не знамо како је и на ком нивоу током раног средњег вијека егзистирала у блиском залеђу византијских приморских упоришта. Афирмација назива ове архонтије није подстакнута од стране словенског становништва, већ из дворских и црквених канцеларија, гдје су се такве традиције дуго одржавале. Уосталом, познат нам је манир византијских писаца да поједине крајеве и њихове становнике називају архаичним географским именима.

Како је назив Диоклеја првенствено био заступљен у администрацији, он није могао заживјети међу словенским становништвом, па га са престанком византијске превласти и из докумената постепено истискује назив Зета (првобитно *Zenta* и *Genta*). Иначе, било би тешко објаснити како он изненада добија превагу над службеним називом Диоклеја, ако већ није био доминантна одредница на том простору, утолико прије што улази у употребу од Барске битке (1042), упоредо са државним осамостаљењем локалног словенског становништва. Отуда је логично претпоставити да је назив Зета паралелно егзистирао као домаћи назив за ову државну организацију.

Божидар ЈОВИЋЕВИЋ*

КОНЗЕРВАЦИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ПРОЦЕСИЈСКОГ ГВОЗДЕНОГ КРСТА

Рановизантијски процеснијски гвоздени крст о коме је овдје ријеч датира се у крај петог или почетак шестог вијека. Пронађен је на локалитету «Велики пијесак» (Сл. 1.) недалеко од истоимене плаже код Бара, 2002 године.¹

Овај изузетно риједак експонат донесен је на конзервацију у Завод за заштиту споменика културе на Цетињу у веома лошем стању. (Сл. 2.) Димензије крста су: дужина 19,7 цм, ширина 14,4 цм и дебљина 02-04 цм. Детаљном анализом утврђено је да је крст изгубио своје метално језгро². Од њега је остала само корозија, која је још увијек била у облику крста, захваљујући пјесковитом терену и црвенкастој земљи, која је у овом случају била фактор стабилних услова.³ Пјесковита средина у којој је пронађен крст послужила је као арматура и везиво, те тако знатно помогла да овај предмет остане у цјелости. Иако је локалитет на којем је пронађен крст непосредно уз морску обалу, а самим тим знатно засићен хлоридима из мора, овај гвоздени крст се ипак сачувао током дугих 15 вјекова, што за предмете од гвожђа, у овако лошим условима, представља праву ријеткост.⁴

* Аутор је конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе.

¹ Археолошким истраживањима руководио је Младен Загарчанин, археолог Завичајног музеја Бар. Том приликом пронађени су остаци једнобродне цркве са припратом, за коју се сматра да припада истом археолошком слоју.

² Термин «метално језгро» подразумијева да предмет од метала има стабилну структуру метала и све његове особине. Изгубљено метално језгро усљед корозионог процеса мијења структуру метала, долази до трансформације и до нове грађе која више нема метално својство, већ се претвара у руду тог метала.

³ Земљана средина, која усљед своје грађе апсорбује влагу и уједно је задржава, те на тај начин омогућава константну влажност и повољније услове за опстанак предмета, за разлику од средине у којој влажност често осцилира, и чини опште услове неповољним.

⁴ Конзерваторима је позната чињеница да је гвожђе изузетно подложно корозији, а посебно у неповољним срединама, гдје се налазе хлориди у високим концентрацијама,

По анализама и процјенама археолога велика је вјероватноћа да су постојале бронзане апликације на самом крсту? Трагајући за њима, веома опрезно, приступило се уклањању површинских слојева, који су били различите структуре и поријекла (земља, пијесак и различити слојеви корозије). Овај веома осјетљиви дио посла обављо се под микроскопом, разним ситним алаткама (скалпели, игле...), изузетно пажљиво, до одређене границе, водећи рачуна о коначном изгледу предмета.⁵ У току сложеног механичког поступка дошло се до сазнања да на крсту нема бронзаних апликација, нити да су икада постојале, макар не до момента до када је крст био прекривен материјалом који га је скривао вјековима. Намеће се питање зашто смо сигурни да на крсту није било бронзаних апликација...? Одговор је једноставан: Да су бронзани елементи постојали, као апликације на гвожђу, њих би штитила такозвана «катодна заштита»⁶, тако да би бронзани елементи неоспорно били знатно очуванији од саме гвоздене подлоге.

Приликом првих посматрања под микроскопом уочена је велика количина пјесковитог материјала, која је била помијешана са земљом и обилним слојем активне корозије гвожђа. Најпогубније је присуство хлорида. Познато је да гвожђе као метал веома лако (или веома радо) ступа у хемијске реакције са разним елементима који се налазе у његовој непосредној околини (присуство влаге: кисеоник, сумпор, хлор) Оно на тај начин гради једињења, оксида, сулфида, карбоната и хлорида, која га током времена интензивно разарају, и доводе у стање тешке оштећености.

Након детаљне анализе предмета одлучено је да се, у првој фази конзервације, примјени механичка метода чишћења. Требало је уклонити оне слојеве корозије и остале примјесе у мјери која ће довести до вјерног облика предмета, колико је то могуће.

Одлучено је да предмет, уз максималну опрезност, у текућем поступку није неопходно консолидовати⁷, те да ће такав процес омогућити брже и успјешније одстрањивање хлорида.

те да предмети попут “нашег крста“ који су веома осјетљиве грађе и танког профила, релативно брзо постану жртва сопствене корозије.

⁵ Приликом чишћења предмета од разних примјеса потребна је додатна опрезност, посебно када се ради о предмету који не посједује метално језгро. Не треба претјеривати са скидањем корозионог слоја, јер се могу направити грешке које би могле произвести погрешну дефиницију предмета и додатно ослабити саму конструкциону цјеловитост и стабилност.

⁶ Појам «катодне заштите» је познат у конзерваторској струци, и користи се као термин када се на одређеном предмету нађу различите врсте метала у неповољним условима (влага + електролит). Наиме, често се дешава да у наведеним условима када се одвија процес корозије, увијек брже пропада мање племенит метал, услед електролитичких процеса који се одвијају у датим околностима. Пропадање мање племенитог метала је много брже у овим условима, него када би се мање племенити метал налазио сам.

⁷ Консолидација предмета у сличним ситуацијама је понекад неизбјежна, посебно када

Током даљих испитивања наишло се на врло опасне пукотине, које су могле да упропасте већ и онако веома осјетљив предмет. Пукотине су добрим дијелом биле изазване наглим сушењем предмета, што је често један од разлога који утиче на убрзано пропадање археолошких предмета од гвожђа, и не само од гвожђа. Зато је веома важно, да се што хитније предузму све мјере превентивне заштите, на самом археолошком локалитету.⁸

Када се процијенило да је уклоњен сав сувишни материјал са површине крста, приступило се слиједећој фази конзервације, а то значи, ослобађање предмета од хлорида, који су највећа опасност и главни узрок активне корозије. Остале врсте корозија, као што су оксиди, карбонати и сулфиди, знатно су једноставнији конзерваторски проблем, јер се лакше контролишу и брже пасивизирају. Приликом конзервације свих метала, а нарочито гвожђа, један од најзначајних узрока активне корозије и убрзаног пропадања предмета су хлориди. Управо због тога, највећу пажњу посвећујемо њиховој елиминацији.

Након успјешно обављеног механичког чишћења, приступило се наредној фази конзервације, која је подразумијевала хемијско уклањање хлорида из предмета.

Предмет се интензивно испирао у раствору натријум-хидроксида 1,5 - 2 % у дестилованој води на повишеној температури од око 80°C. Уз често мијењање раствора, предмет се третирао, све док се методом за испитивање присуства хлорида⁹ није утврдило да их више нема, или бар не постоје у концентрацији која би угрожавала будућу стабилност предмета. Послије интензивног испирања и коначног ослобађања предмета од хлорида, извршено је његово потапање у раствор дестиловане воде и алкохола, да би смо након 48 часова, предмет третирали у чистом етанолу. Третман у етанолу служи да предмет припреми за сушење, осло-

се процијени да предмет не може издржати цјелокупан третман, јер постоји реална могућност потпуне фрагментације. Међутим, слаба страна консолидације је то, да предмет третиран неким консолидантом (паралоидом и т.д.) теже ослобађа опасне хлориде, који ако се у потпуности не одстрани могу изазвати поновну реакцију коју је касније веома тешко контролисати, и најчешће када се уоче знаци поновне корозије изазваним заосталим хлоридима, може бити прекасно.

⁸ Приликом проналаска предмета на самом локалитету, између осталих мјера, треба предузети: правилно разврставање, евидентирање, паковање у полипропиленске кесе и у што краћем временском року транспортовање до лабораторије.

⁹ Оглед за утврђивање присуства хлорида у предмету врши се тако, што се у епрувету улије узорак течности у којој се предмет испирао, и са неколико капи закисјели мрављом кисјелином. Након пар минута у исту епрувету се улије неколико капљица раствора сребро нитрата, (ово је најпогодније обавити уз директну сунчеву свјетлост) и ако се у том тренутку у епрувети појави и најмања промјена у смислу «сивкастог облака», то ће значити да су хлориди присутни, а ако раствор остане бистар, то ће бити знак да хлорида више нема у значајној мјери.

бађајући га од заосталог дијела раствора и влаге, те да би се спријечио, евентуално, нови процес оксидације.

Током свих ових конзерваторских захвата предмет не смијемо додиривати незаштићеним рукама, да бисмо избјегли могућност његовог поновног контакта са хлоридима.

Након третмана етанолом, услиједило је сушење крста у специјалној сушници, на температури од око 45°-50° С. Након завршеног процеса сушења, приступило се чишћењу и полирању предмета. Све ове радње вршене су на полир мотору, меком, кружном, сребрном четком. Овај поступак се обавља изузетно опрезно, да не би дошло до оштећења (фрагментације).

Као значајан сегмент укупне заштите предмета, извршен је третман десетоцентним раствором танина у етанолу или дестилованој води, као инхибитору.¹⁰ Будући да је танин тамно-мрке боје, самим тим и предмет добија такав тон. Овај ефекат доприноси укупном изгледу предмета, и даје посебан тон племенитој патини.

По завршетку третмана са инхибитором, када је предмет доваден у задовољавајуће стање, приступило се његовом потапању у већ припремљени парафин. На овај начин извршена је консолидација и коначна заштитита од неповољних спољних утицаја. Сам поступак потапања заслужује посебан опис.

Парафин се загрије у чистој одговарајућој посуди на 60° до 70° С. Затим се предмет лагано урони у сада већ течни парафин. Када се ради о предмету који је јако порозан, као што је био случај са нашим крстом, овај процес је нешто дуготрајнији и сложенији. Наиме, мјехурићи ваздуха који се ослобађају из предмета показују обим његове порозности. Када мјехурићи ваздуха почну да губе на интезитету, и полако нестају, то је знак да се предмет засићује парафином и да се овај процес ближи крају. Предмет не треба вадити при постојећој температури, већ се температура смањи за цијелих 10° - 15° С, а затим извади из парафина. Након тога, предмет се лагано посуши папирном ватом и уклони вишак парафина са његове површине. Разлог због којег се смањује температура је сљедећи: Парафин на нешто нижој температури је гушћи (теже напушта предмет) и извјесно испуњава све поре и пукотине на предмету, тако да на тај начин импрегнација има очекивани ефекат.

Послије успјешно урађеног конзерваторског третмана (Сл. 3.) неопходно је предмету обезбиједити оптималне услове боравка, односно повољну микроклиму, то јест, влажност ваздуха од 55 до 60 % и тем-

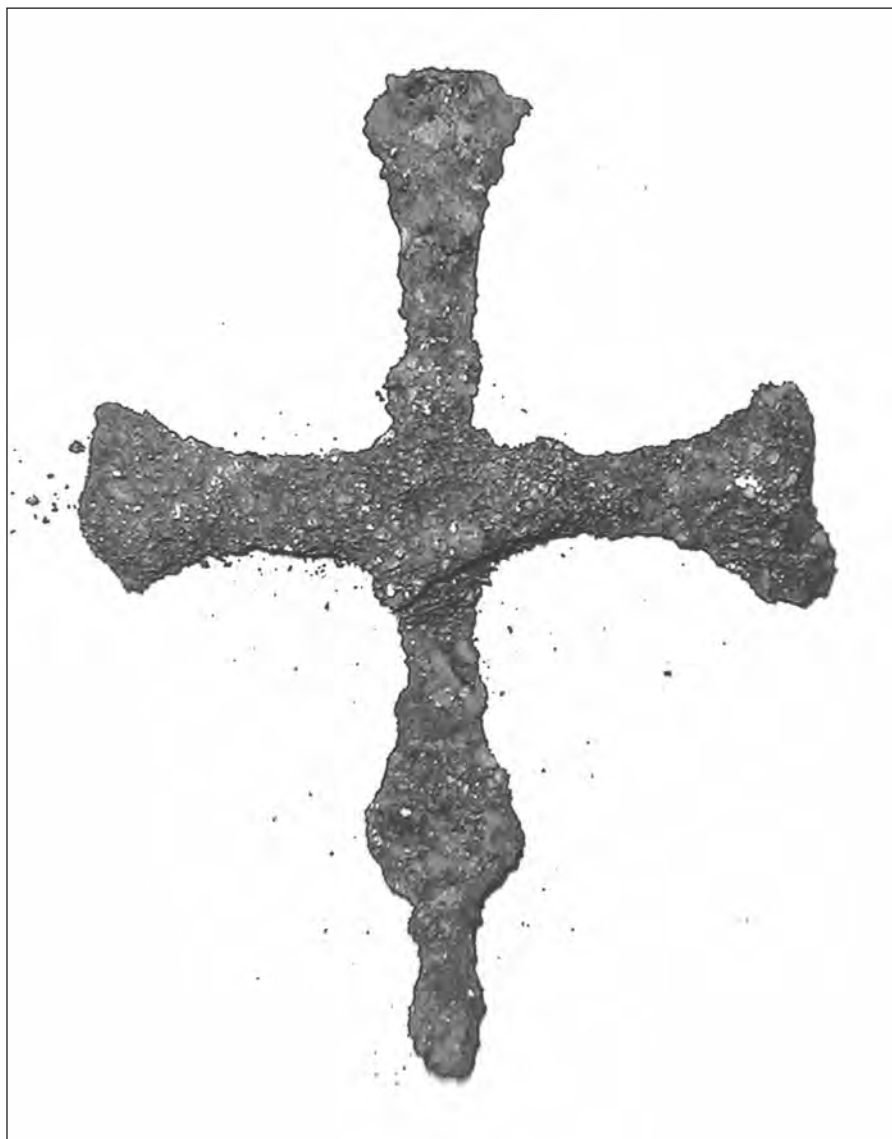
¹⁰ Танин је провјерено средство у оваквим случајевима и изузетно је дјелотворан као инхибитор, односно средство које успорава потенцијалне хемијске реакције, због чега је неопходна његова примјена.

пературу од око 20° - 22° С. Да би услови били оптимални, експонат је потребно изложити у стакленој витрини, уз умјерени интензитет свјетлости која не прелази 50 лукса.

Важно је напоменути и то, да сваки сегмент током извршене конзервације, прати компатибилност материјала и реверзибилност процеса, што је веома важна претпоставка за успјех у конзерваторском раду.



Слика 1. РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПРОЦЕСИЈСКИ ГВОЗДЕНИ КРСТ - IN SITO



Слика 2. РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПРОЦЕСИЈСКИ ГВОЗДЕНИ КРСТ
- ПРИЈЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ



Слика 3. РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПРОЦЕСИЈСКИ ГВОЗДЕНИ КРСТ
- ПОСЛИЈЕ КОНЗЕРВАЦИЈЕ

Предраг ЛУТОВАЦ*

МОНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС ЋЕЛИЈЕ

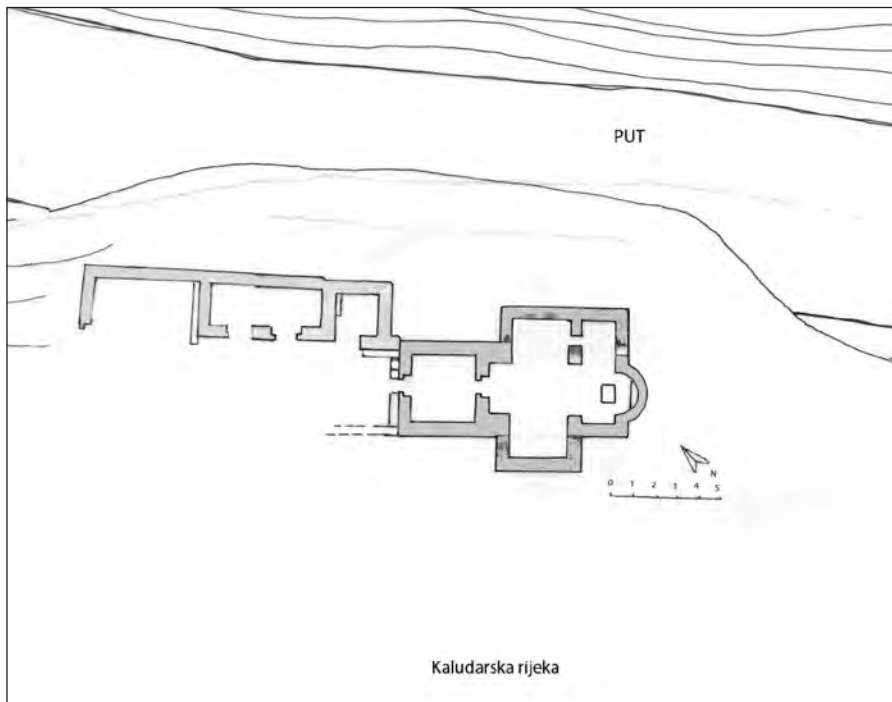
На десетак километара југоисточно од Берана, испод планине Мокре, у мањем проширењу Калударске ријеке, налази се село Калудра. Било је скоро неприступачно све до изградње пута Беране – Калудра, педесетих година двадесетог вијека.

»О овом селу нема спомена у нашим ранијим изворима, али народно предање и остаци, који још постоје, несумњиво свједоче о негдашњем животу овдје. Само име села напомиње да је ту некада било монашко обитавалиште. Насеље је иначе склонито и било подесно за усамљенички живот. У народу се предаје да је у дну села постојао у старини неки манастир, да су у њему и около њега живјели калуђери и да је мјесто по томе добило име Калудра. Значајне су у овом погледу у Калудри Ћелије, тихи и заклоњени крај села, испод брда и стијена до Калударске Клисуре, гдје се стрмо спуштају косе од Равни, са лијеве стране, и Марашева брда са десне стране ријеке. Ту се на самој падини ових брда, на малој рјечној луци са десне стране, налазе разрушене зидине и хрпе поцрњелог и давно тесаног камена. Изнад ових развалина у стјеновитим странама налазе се пећине као удубљења са још очуваним траговима живота. То су по предању старе манастирске ћелоје, по којима је ово мјесто добило своје име. Ту је и црквина на чијем је мјесту, казују, била црква посвећена св. Луци. Отуда Калудрани Лучиндан држе као мјесну завјетину. Ту се окупља тога дана сабор и служи се литурђија.¹

Мноштво урушеног камена и обрађене сиге мјештани су дјелимично изравњали а постављањем дрвеног крста формирали »култно мјесто« око којег се традиционално окупљао сабор о Лучиндану. И поред

* Аутор је археолог у Полимском музеју Беране.

¹ Др Р.Ј. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 168,169.



Ћелије – ситуациони план манастирског комплекса

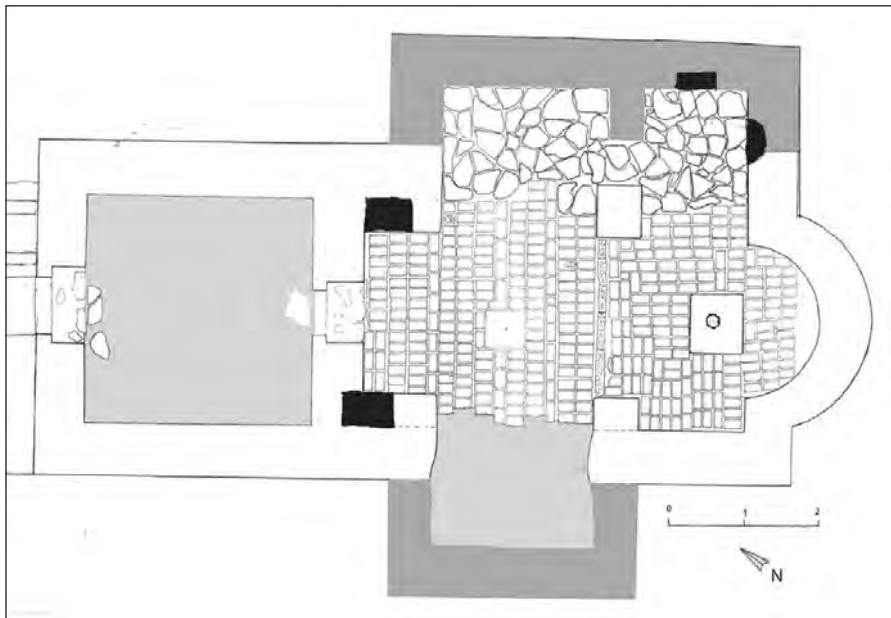
тога што се нису уочавали трагови зидова јасно је било да се ради о сакралном објекту чији облик и величину нијесмо могли дефинисати.

Током септембра 1991. године, Полимски музеј у Беранама, у сарадњи са Црквеним одбором села Калудре, предузима опсежна систематска археолошка истраживања на локалитету Ћелије. Археолошка истраживања су имала за циљ да се остаци цркве открију до нивоа подова и првобитног платоа, како би смо на основу откривених архитектонских остатака формирали документацију и створили предуслове за обнову овог манастира који је до тада био познат само из народних предања. Широком ископом, откривене су рушевине овог значајног и необичног манастирског комплекса.

Манастирски комплекс »Ћелије« чине остаци цркве св. Луке и конаци, непосредно призидани на западној страни, са јасно издвојеним грађевинским фазама.

Првобитно је подигнута једнобродна црква са апсидом на источној и истовремено зиданом припратом на западној страни. Укупна дужина цркве је 11,06 а ширина 4,40 метара. Унутрашњи простор наоса

(дужине 5 метара) је пиластрима подијељен на три неједнака травеја, од којих су источни и западни различитих димензија (1,40 и 0,40 м). Западни пиластри су продужени до зида ка припрати а њихова маса је разбијена изградњом правоугаоних ниша, сјеверно и јужно од улазних врата. Нише су започете на 1,10 метара од нивоа пода и приближно су истих димензија: 0,60 x 0,50 x 0,40м. Централни травеј је знатно шири и био је надвишен куполом, јер углови пиластара образују правилан квадратни простор димензија 2,00 x 2,00 метра. Скраћењем западног травеја кубе је помјерено ка улазу у наос и налази се ближе средишњем дијелу укупне дужине цркве. На западној страни налази се приправа дужине 3 метра. На овај начин црква је добила складније спољашње пропорције.



Ћелије – основа цркве Св. Луке са етапама градње

Зидови цркве, ширине 0,70 метара, рађени су, са два лица, од ломљеног притесаног камена слаганог у неправилне редове и спајаног кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом. У висину, зидови су сачувани 1,60 на сјеверној до 0,80 метара на јужној страни цркве. У наос цркве се улазило кроз врата ширине 0,85 метара која су нешто ужа од врата на западној страни приправе, чија је ширина 0,95 метара. Врата су рађена са доворотницима зиданим од сиге и притесаног камена и на обоје су сачувани прагови рађени од једног комада, правоугаоно клесаног, каменог блока.

Под наоса и олтарског простора прекривен је опеком, димензија: 24 x 12 x 3 цм. У централном травеју, на дијагоналама прислоњених пиластара, откривена је квадратна плоча амвона (димензија 0,50 x 0,50 м) рађена од каменог блока пешчара. Под припрате је био прекривен каменим плочама које су раније уклоњене па је на већем дијелу откривен набој од црвенкасте смонице на којој су нађени фрагменти живописа. Олтарски простор, од преосталог дијела наоса, био је одвојен иконостасом, поствљеним на правцу источних пиластара, са основом рађеном од притесаних блокова сиге који су откривени у нивоу пода.

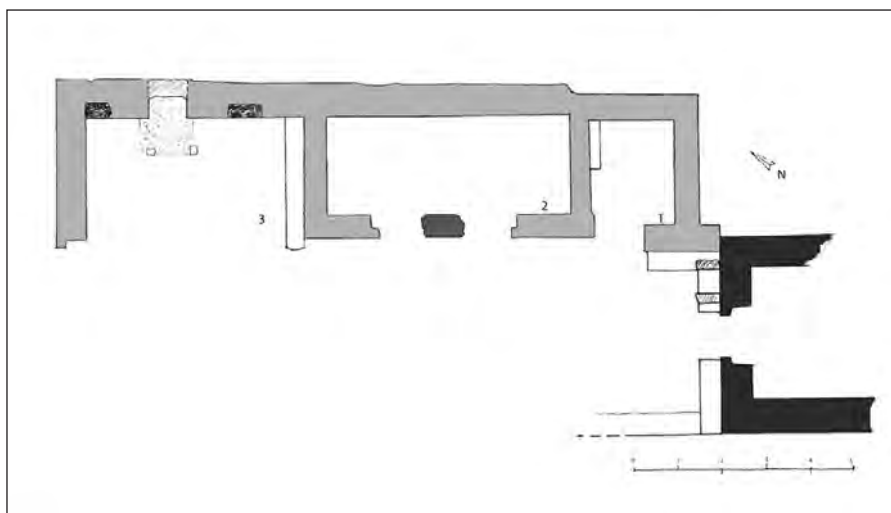
Олтарска апсида је споља и изнутра полукружна и релативно плитка а у њеној оси налазе се остаци олтарског стола, димензија 0,80 x 0,70 м, очуваног у висини од 0,90м. Олтарски сто је зидан од камена и тесане сиге са осмоугаоном јамом у централном дијелу која је служила за постављање светих мошти. Спољашње стране су малтерисане и осликане црвеном и црном бојом.

Црква је била засведена подужним полуобличастим сводом рађеним од клинасто обрађених блокова сиге на којима су нађени фрагменти живописа. Од истог материјала је рађена и купола цркве.

У другој фази доградње, избијањем простора између прислоњених пиластара, под кубетом, дозидани су певнички простори и проскомидија а црква проширена на 7,47м. Из сјеверног певничког простора, кроз врата ширине 0,60 метара, улазило се у проскомидију и олтарски простор. За чување сакралних предмета, у зидовима проскомидије уграђене су двије нише, правоугаона на сјеверном и полукружна на источном зиду. Подови у певницама и проскомидији рађени су од неправилних камених плоча постављених у нивоу са подом наоса. У јужном певничком простору откривен је већи фрагмент живописа, тачније сокла, са представом палмета у црној боји. Нешто фрагмената живописа очувано је на зиду ђаконикона. У слоју кречног малтера (дебљине 0,10 до 0,15м), који се налазио непосредно над подом наоса, нађено је мноштво фрагмената фреско декорације од којих су у току рада на цркви већи пажљиво подизани и издвајани. Истовремено или нешто касније, дуж спољашњег лица зида припрате (лијево и десно од улаза), озидана је камена клупа трема, широка 0,50 м, с тим што је сјеверно од врата формирано посебно сједиште. Ово сједиште фланкирају фино обрађени блокови сиге који су уједно и ослонци за руке.

У посљедњој грађевинској фази, од сјеверозападног угла цркве ка западу, изграђени су приземни дјелови конака у дужини од 14,70 метара. Ширина откривених просторија је 3,5 метара па се са сигурношћу може претпоставити да се ради о дјелимично укопаним приземним просторијама над којим је постојао спрат рађен од лакших материјала, тзв.

»бондручне« конструкције. У прилог спратности конака иде и налаз мноштва гвоздених клинова, нађених у нивоу подова приземних просторија, и велика концентрација гари и угљенисаног дрвета. Конаци су сјеверним, подужним, дијелом укопани у косину брда па је очигледно да је спрат био ријешен попут сјеверног конака манастира Шудикова.² Нажалост, пробијањем трасе пута ови дјелови конака су оштећени. Приземни дјелови конака рађени су од крупнијег притесаног камена слаганог у неправилне редове спојене кречим малтером. Зидови су различитих ширина које варирају од 0,50 до 0,65 м. Идући од цркве ка западу откривене су три просторије (обилежене арапским бројевима на цртежу).



Ћелије – остаци конака

Просторија 1 се налази уз сјеверозападни угао цркве, димензија 2,30 x 1,85 метара. Дјелимично одступа од правца пружања зидова преосталог конака, што је вјероватно условљено укопавањем ка падини брда. Зидови просторије су сачувани до висине од 0,90 на сјеверној до 0,30 метара на јужној страни. Дуж западног зида просторије, од сјеверозападног угла ка вратима, пружа се банак дуг 0,95м, ширине 0,20 и висине 0,30 м. У просторију се улазило кроз врата без довратника, ширине 1,00 метар. Треба истаћи да је јужни зид просторије шири за 0,10м од њених преосталих зидова а да је изградњом каменог сједишта дуж његове спољашње стране негирано посебно изграђено сједиште испред

² П. Лутовац: *Комплекс манастира Шудикова*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005. године, стр. 94,95.

улаза у припрату. Наиме, камена клупа је ка западу продужена за 1,77м, на истој је висини као и она дуж западног зида припрате али је, условљена посебним сједиштем, ужа за 0,10м.

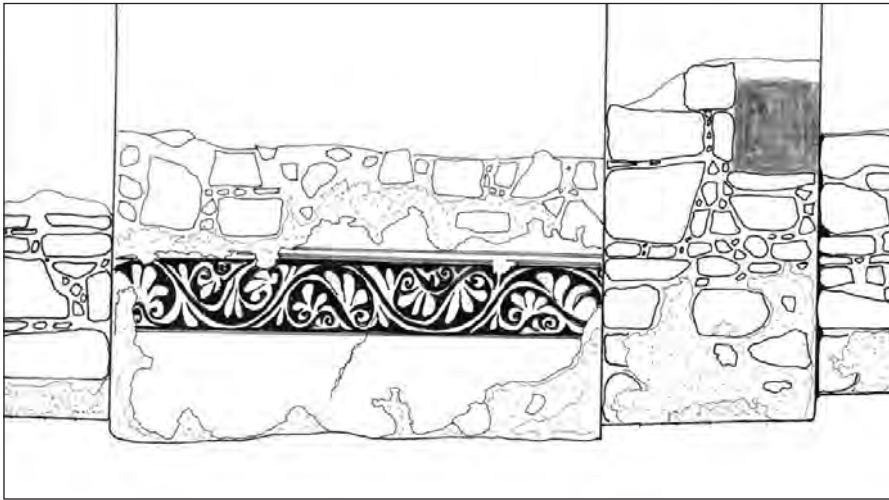
Просторија 2 се пружа у низу ка западу, дуга је 5,60 метара а широка 2,10 метара. На основу довратника тесаних од сиге јасно је да се у њу улазило на двоја врата ширине 1 метар. Под просторије је рађен од набоја жуте глинасте земље а био је прекривен слојем угљенисаног дрвета и гвозденим клиновима. Нађено је нешто фрагмената црепуља и лонаца грубе фактуре и фрагмената жуто глеђосане керамике. Може се претпоставити да се ради о магацинском простору или некој врсти оставе за храну.

Просторија 3 се налази на крајњем западном дијелу комплекса. Ка западу се пружа у дужину од 4,90 а према југу није дефинисана. На сјеверном зиду откривен је почетак лијевка димњака испред којег је формирано отворено огњиште фланкирано са два притесана облутка који га ограничавају ка унутрашњости просторије. Лијево и десно од димњака налазе се узидане нише или креденци за посуђе, док се дуж источног зида пружала озидана камена клупа. У ову просторију (кухињу) могло се ући са отворене источне стране и кроз врата у западном зиду, од којих је сачуван сјеверни довратник зидан од сиге. Јужни довратник, као и преостали дио западног и јужног зида, није сачуван, ни у темељима, тако да не знамо колико се просторија пружала ка југу. На основу дијела зида који се од југозападног угла пружао ка западу, можемо само претпоставити да је конак био широк око 7,00 метара и да је од трема цркве постојао унутрашњи ходник ка западним вратима. Нажалост, недостају јужне партије зидова па се може само претпоставити да је комплекс на јужној страни био затворен зидом који се пружао од југозападног угла цијелом дужином конака..

Унутар цркве, захваљујући чврстој подлози, откривен је слој фреско малтера из којег је издвојен завидан број фрагмената живописа.

Сачуване фрагменате живописа карактерише свез колорит и техника сликања која би могла припадати XVI вијеку. Треба напоменути да је у припрати нађен веома мали број фрагмената живописа са представама светитеља рађених сребрнастобијелом бојом на црвеној подлози. С обзиром на то да су слични ликовима светитеља који су нађени у наосу цркве сматрамо да се ради о припремним скицама и да живописање припрате није никада завршено.

На зидовима певница и на стубу олтара одржало се нешто живописа у приземним зонама. Посебну пажњу посвећујемо натпису откривеном на јужној страни олтарског стола.



Ћелије – осликани сокл у јужној пјевници

На кречном премазу олтарског стола, на 0,40м од пода, повучена је дебља црна линија ширине 0,04м. Црном бојом су обојени и углови олтара тако да линије формирају посебне оквире и поља од којих је дјелимично очувано западно и јужно, док су источно и сјеверно у потпуности оштећени. На предњој страни, црвеном бојом, је осликана представа Голготе од које је очуван фрагмент са степенастим брдом док је дио са крстом и монограмом оштећен. На јужној страни олтара налази се натпис на старословенском језику, рађен црном бојом:

Ћирилички натпис на остацима олтарског стуба распоређен је у пет редова исте ширине који се налазе унутар уоквиреног поља и два нешто краћа реда који се налазе испод доње хоризонталне линије оквира. Последњи ред је на око 20 цм. од нивоа пода. Текст је писан полууставним писмом ћирилице са елементима брзописа. Овакво мијешање устава и брзописа карактеристично је за XIV вијек.³ Међутим, мијешање појединих словних облика чак и у оквиру самог овог натписа као и сама слова упућују на закључак да је калударски запис настао крајем XIV и почетком XV вијека.

Текст гласи:

³ П. Ђорђевић: *Историја српске ћирилице*, Београд 1970, стр. 107.



*Дионисије, који у
свету цркву са братијом,
о Христе, учиних
општежитије (конак).
Ко би га срушио
нека је проклет од господа
Бога и ових
светих, амин*

Оно што карактерише и хронолошки опредељује калударки натпис је:

- употреба лигатуре »је« у ријечи Дионисије, али истовремено и отвореног »е« умјесто лигатуре (општежитије, да е проклет).

- Натпис садржи велики број скраћеница, искључиво код сакралних ријечи према уобичајеном начину, то су: ХЕ – Христе; Б-Бога; СТИХ – Светих и др.

- Правопис овога доба нема чврсто организовани нити устаљени систем, ипак термин »Тко« упућује на могућност да је аутор натписа био приморац какав је случај и у натпису манастира Св. Луке у Никшићкој Жупи из 15 вијека.

- У интитулацији се помиње име Дионисије, монашко име, како је то било уобичајено са свештеним лицима.

- Диспозицијом се прецизира да Дионисије са братијом сагради конак, док је санкција духовна – проклетство за прекршиоце од Бога и свих светих. На крају је вербална апрекација која се изражава ријечју – амин.⁴

При археолошким истраживањима у наосу цркве нађени су фрагменти лонаца са једном широком тракастом дршком која је украшена зарезима изведеним убадањем оштрим предметом. Нађен је и један мањи нож са полумесечастом оштрицом и тордираном дршком. Изненађује изузетно мали број фрагмената кухињске и трпезне керамике откривене у приземним просторијама конака. Осим једног фрагментованог лонца на чијем се дну налази пластична представа крста у кругу, нађено је нешто фрагментима црепуља и кухињских лонаца грубе фактуре.

⁴ Б. Шекуларец: *Натпис у цркви светог Луке у Калудри код Берана*, Слобода, Беране 1994. године.



Ћелије- озидани и осликани олтарски сто

На основу резултата спроведених археолошких истраживања, откритих архитектонских остатака, натписа на стубу олтара и дјелова живописа, могуће је изнијети само одређене хипотезе о времену подизања и живљења овог манастирског комплекса.

Првобитни манастирски храм припада типу једнобродних грађевина са кубетом и преграђеном припратом у западном дијелу. Тако уграђена припрата која је имала заједничку фасаду и кров са самом црквом типична је одлика рашких цркава.⁵ Наос цркве је са прислоњеним пиластрима подијељен на три неједнака травеја од којих је централни надвишен куполом. Скраћењем западног травеја кубе је помјерено ка средишњем дијелу укупне дужине цркве. Просторна подјела унутрашњости јасно указује на тежњу обраћања веће пажње спољашњој силиуети грађевине а не просторности њене унутрашње шупљине. Црква је, као што смо већ истакли, била засведена полуобличастим сводом и покривена кровним покривачем на двије воде. Својим изгледом и архитектонским рјешењем црква Св. Луке у Калудри подсећа на најраније задужбине рашке стилске групе, уз напомену да се манастир налази на скровитом мјесту, дјелимично уопан у падину брда, и да је вјероватно подигнут у вријеме непосредне опасности од Турака. У прилог овој тврдњи иде и сличност са црквом Св. Николе у манастиру Св. Арханђела – Призрен

⁵ А. Дероко: *Монументална и декоративна архитектура у средњевјековној Србији*, Београд 1962. Стр.56

(1343-1335.године) гдје је унутрашњи простор наоса и положај кубета готово идентичан са основом цркве Св. Луке.⁶ Унутрашња подјела простора цркве идентична је и са црквом Св. Спаса у Призрену, коју је саградио властелин Владојевић, око 1348. године.⁷

На основу оштећеног натписа на стубу олтара знамо да је монах Дионисије са братијом саградио конак манастира крајем XIV и почетком XV вијека. Шта се десило са овим манастиром током турских освајања Полимља и пада утврђења Бихор 1455. године,⁸ не постоје писани подаци али се може претпоставити да је порушен као и остали манастири и цркве на овом простору. У прилог ове претпоставке иде и чињеница да је у турском попису из 1485. године, када се Калудра по први пут помиње, овдје пописано свега 17 кућа,⁹ колико је било и 1582/83. године, у турском попису нахије Будимља.¹⁰

У посљедњој фази која се могла уочити на рушевинама цркве Св. Луке, дозидани су плитки певнички простори и ђаконикон. Овај градитељски захват, којим је једнобродни храм добио крстообразну основу, са ниско засведеним певничким трансептима, има блиских паралела – које као појава осликавају једно значајно раздобље у развоју српске сакралне архитектуре. На подручју Полимља непосредна аналогија уочава се на остацима цркве у Житину,¹¹ и цркве манастира Куманице, гдје су старијем једнобродном храму, током велике обнове датоване у другу половину XVI вијека, дограђене правоугаоне певнице.¹² Постоји и низ паралела са ширег подручја српских земаља гдје се током XVI –XVII вијека, а нарочито након обнове Пећке патријаршије, граде храмови по угледу на старије рашко градитељство. На основу стилских одлика остатака живописа који се очувао у доњим зонама са представом осликаног сокла и фрагмената подигнутих са пода наоса, може се претпоставити да је црква осликана крајем XVI или почетком XVII вијека. Наиме, готово идентичну сликану орнаментику откривену у фрагментима на зидовима цркве Св. Тројице у Мајсторовини, на основу ћирилског натписа откривеног у дјеловима на зиду нише протезиса, В. Петковић датије у XVII вијек.¹³

⁶ Исто, 114.

⁷ Исто, 125,141.

⁸ К. Јиречек: *Историја Срба I*, Београд 1952,стр.381.

⁹ S. Pulahu: *Defteri I registrete saniakut te Skadres I vitit*, Tirana 1974, 89.

¹⁰ Пописни дефтер Скадарског санџака, Но. 16 из 1582/83.

¹¹ М.Поповић: Остаци манастирског комплекса у Житину, Милешевски записи бр. 6, Пријепоље 2005. године. стр. 87.

¹² Д.Поповић, М.Поповић: *Манастир Куманица на Лиму*, Београд 2004.

¹³ В. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.179.

И поред тога што натпис на стубу олтара изградњу конака одређује у крај XIV и почетак XV вијека, сигурно је да су »Дионисијеви коначи«, заједно са црквом Св. Луке, уништени у турским освајањима Полимља средином XV вијека. Стога би с правом могли тврдити да су постојећи коначи изграђени у вријеме обнове манастира и доградње певничких простора на цркви, почетком XVII вијека.

Манастирски комплекс »Ћелије« вјероватно је уништен током 1738. године, када Турци уништавају и пале Шудиково¹⁴ и све цркве и насеља Полимља због учешћа ових крајева на страни Аустрије и Русије у борби против турске власти. Од тог времена манастир није обнављан али је уткан у легенде и народна предања овога краја.¹⁵

Почетком септембра 1991. године, завршена су археолошка истраживања манастирског комплекса »Ћелије«, на нивоу очуваних подова цркве Св. Луке и гробних обиљежја откривених дуж њене јужне фасаде. На сјеверној страни уклоњена је траса пута, која је ишла преко остатка цркве, и измјештена за око 10,00 метара дубље у падину Марашевог брда. Између цркве и пута подигнут је бетонски подзид, висине 4,00 и дужине од око 20,00 метара, који је зауставио даље помјерање земље и насталог клизишта.

Откривени дјелови живописа, очувани на зидовима певница и стубу олтара, конзерваторски су третирани и привремено заштићени. Живопис је опшивен а потом фиксиран, ињектирањем казеинске масе између зида и фреско малтера. Исти поступак примијењен је и на дијелу натписа, откривеном на стубу олтара, јер није било могуће да се скине са малтерне подлоге и пренесе у музеј. Фиксирањем ових фрагмената, облагањем ватом и израдом оплате (шалунга), покушали смо да ове дјелове живописа сачувамо од даљег пропадања. Очувани подови, зидови и оплате живописа потом су прекривени тер-папиром и слојем пијеска.

На основу формиране документације (архитектонских снимака основе цркве, изгледа и стања унутрашњих и спољашњих лица зидова) створени су услови на основу којих је Црквени одбор села Калудре могао да покрене поступак израде Главног пројекта за обнову цркве Св. Луке.

У више наврата, усљед недостатка средстава и подршке, Црквени одбор није успио да започне обнову, те је Полимски музеј у Беранама, 1998. године, покренуо поступак за заштиту и конзервацију манастирског комплекса »Ћелије«.

¹⁴ Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, Књига II бр.2745.

¹⁵ Р. Вешовић, *Племе Васојевића*, Сарајево 1935, 169; Б. Лалевих – Протић, *Васојевићи у црногорско-турској граници*, Београд 1903, 9 ?



Телије – изглед цркве Св. Луке након уклањању земље и шута

Због честих уклањања постављене заштите, у вријеме службе о Лучиндану, и екстремних климатских услова, посебно у зимском периоду, дошло је до знатних оштећења на откривеним остацима грађевина. Сви заштићени дјелови живописа су отпали а партије зидова су, на појединим дјеловима, помјерене усљед круњења везивног материјала.

Прије конзерваторских радова било је неопходно уклонити нагомилани шут, очистити партије очуваних зидова и обезбиједити ваљану техничку и фото- документацију постојећег стања. На основу спроведене анализе утврдили смо да на појединим мјестима морамо извршити презиђивање оба лица зидова уклањањем два до три постојећа хоризонтална реда камених блокова. Уклањањем камених блокова до здравог везивног слоја и чврсте подлоге, извршено је презиђивање зидова и враћање већих камених блокова на старе позиције, уважавајући технику и начин зидања првобитних зидова цркве. За разлику од старијег везива, у новом малтеру коришћен је ситнији агрегат, креч и одређена количина бетона, у размјери: 6:3:2. Продужном малтеру додан је и »Полибет«, средство за спречавање продора влаге. Враћањем зидова у првобитно стање фиксирана су круништа свих зидова, али је било неопходно и надзиђивање постојећих партија са два до три реда у висину. На овај начин формирали смо неку врсту ојачаног круништа које би спријечило продор влаге унутар зидова и њихово оштећење и осипање. При надзиђивању круништа, постављена је оловна спојница (дебљине 5мм) која

одваја и наглашава старе партије зидова у односу на редове који су накнадно додати. За анастилозу зидова коришћен је камен, издвајан приликом археолошких ископавања манастирског комплекса, депонован у непосредној околини цркве.

Послије дефинисања круништа и постављања оловне спојнице, уклоњени су стари истрошени спојеви везива, до дубине од око 0,05м, а затим је извршено фуговање свих зидних површина утискивањем малтера дубље од нивоа лица камених блокова. На тај начин истакнута је техника зидања и спријечено сливање кишнице преко камених блокова зидова а њено кретање усмјерено углачаним фугама.

Конзерваторски радови су завршени чишћењем локалитета од ломљеног камена и осталог грађевинског материјала а подне површине заштићене наношењем слоја пијеска дебљине 0,20 м.



Ћелије – изглед зидова цркве Св. Луке после конзервације

Предузетим конзерваторским радовима спријечено је даље уништавање остатака цркве Св. Луке и дијела откривених зидова конака манастирског комплекса »Ћелије« у Калудри код Берана.

Момчило ШАЛЕТИЋ*

БЈЕЛОПАВЛИЋИ НА СТАРИМ ГЕОГРАФСКИМ КАРТАМА¹ (XVII – XIX ВИЈЕК)

Захваљујући страним ауторима простор Црне Горе се релативно рано јавља на географским картама. До скоро се сматрало да је најстарија карта Црне Горе урађена 1770. године, заправо је то један лист у склопу карте Отоманске империје, а сљедећа позната карта Црне Горе да је урађена 1820. године.

Покојни академик Јевто Миловић, који је скоро цијелог живота пасионирано трагао по европским архивима за грађом о Црној Гори, успио је да пронађе и објави много старије карте. Неке од њих, које представљају шири простор Црне Горе, јављају се већ од прве половине XVII вијека, тачније, најстарија од њих сачињена је 1640. године, а објављена је и једна карта Боке Которске из 1574. године.²

На некима од ових старих географских карата представљен је и простор Бјелопавлића, па је интересантно пратити током времена који су географски називи и који појмови на њима уписивани. Из тих података се јасно уочава која су насеља била значајна у појединим временима, који дјелови Бјелопавлића су били најнасељенији, а посредно се може закључити много тога и о начину и условима живота. На картама налазимо и неке називе насеља који су одавно заборављени.

Називи мјеста (топоними) у Бјелопавлићима се, међутим, прије појаве географских карата, помињу знатно раније у појединим документима.

* Аутор је правник, публициста и историограф.

¹ У тексту су обухваћени и поједини топоними који нијесу у оквиру Бјелопавлића, већ припадају Катунској или Пјешивачкој нахији, а у савременом периоду су у саставу Даниловградске општине.

² Проф. др. Јевто Миловић: *Историјско-географски атлас Црне Горе XVI-XIX вијек*, Никшић 1990.

Први помен Бјелопавлића из 1411. године,³ па ни онај из 1455. године у Врањинском уговору с Млечанима, нијесу означавали географски појам, него заједнички назив за становнике Бјелопавлића. Дакле, овдје је појам »Бјелопавлићи« употребљен да изрази припадност одређеној скупуни људи из које ће у каснијем времену постати племе Бјелопавлићи. Први пут је ова ријеч у значењу географског појма, назива одређеног простора, употребљена у запису неког попа Вукослава у XV вијеку, на корицама једне старе црквене књиге. Дјелимично оштећен запис гласи: «Писа раб божи поп Вукослав....писа смерени....и брата ми....Бјелопавлиће, у селу Слатини....дописах сие августа, 10-ог дана».⁴

У овоме запису први пут су употребљена два топонима са овога простора: »село Слатина« и »Бјелопавлићи«. То је, дакле, први пут записана лексема појма »Бјелопавлићи« у смислу географског назива за одређени простор.

У которским документима од XV па до краја XVI вијека честа је употреба топонима »Бјелопавлићи«: 1434 – Грубац Павловић из Бјелопавлића, 1445 – Стеван Грубинић из Бјелопавлића, итд. Понекад се наводи да су Бјелопавлићи село, као у случају Јована Радоњина Ђуровића »из Бјелопавлића, села под Турцима« и Раосавца Васиљевића »из истог села« (1549).⁵

Крајем XV вијека, 1477. године, у турским пописима⁶ наводи се »(Дио) нахије Зета коју такође зову Бјелопавлићи«. Као што се види и овдје је овај топоним употребљен да означи простор на коме живе Бјелопавлићи. У овоме дефтеру, који обухвата и Ровца, поменут је и топоним »Гостиље«, као ровачки зимовник.

Већ 1485. године у новом попису, поред назива »Бјелопавлићи« налазимо и »село Мартинићи«, »село Дмитровићи« (Митровићи) и »Вражнегрнци« (Вражегрнци) - да би 1570. године у трећем познатом турском попису број топонима био знатно већи: Мартинићи, Калезићи, Павковићи, Пажићи, Петрушиновићи, Колашиновићи, Добро Поље, Врела, Винићи, Баре, Мрђеновићи, Владовићи, Купиново, Ђиновићи, Гојсалићи, Бороњина и Рсојевићи. У дефтеру су ови називи уписани као имена села.

Но, свакако најстарији записани топоним са подручја данашњих Бјелопавлића је »Спуж«. Он се помиње 1379. године у писму босанског краља Твртка Дубровчанима, које је писано »под Сплжем у Зети«.⁷

³ Historijski arhiv Dubrovnik, Literae Levantis, vol. 1. f 82 v.

⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ.6, 9366, Београд 1988.

⁵ Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима*, 131-170, Титоград 1974.

⁶ Б. Ђурђев, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, 44,47,75-77, Титоград 1984.

⁷ Историја Црне Горе, II, 44, Титоград 1974.

Неки аутори су се бавили и питањем када је настао географски назив »Бјелопавлићи«. То је свакако тешко тачно утврдити, али на бази постојећих извора можемо бити сигурни да је већ у XV вијеку назив »Бјелопавлићи« био у употреби и да је био широко познат.

Поменута карта Црне Горе из 1640. године,⁸ кад је ријеч о простору Бјелопавлића, садржи неколико података: назив *Bielopavlovichi*, *Monte Ostrogh* (планина Острог), *Monasterio* (Манастир), *Spusg* (Спуж) и *Fiume Zenta* (Ријека Зета). Ова карта је урађена са врло једноставним симболима, а простор Црне Горе је представљен са много нетачности. Тако су Бјелопавлићи лоцирани много ближе Цетињу него Загарач, а Пјешивци и Острог су још даље према сјеверу. О некој тачној размјери, па ни приближној, не може се, наравно, ни говорити.

Сљедећа карта са сличним карактеристикама и још мање података потиче из 1669. године.⁹ На њој налазимо уписане само називе: *Belopavlovih* и *Zetta F.* (Ријека Зета).

На једној карти из 1688. године,¹⁰ која се налази у Коронелијевом Атласу, и поред свих нетачности које и она, као и остале карте из тога времена садржи – налазимо и назив »*Vucagini*« (Дукађини) управо на простору који би одговарао положају Бјелопавлића. Оно што је посебно интересантно »*Vucagini o Montenegro*« (Дукађини или Црна Гора) уписани су у оквирима заједничке границе и представљају јединствену територију. Без обзира на то какве је информације добио аутор карте – оне су највјероватније биле посредне – овакви подаци не одговарају стварним историјским чињеницама из онога времена.

Тек двије карте које су датиране у 1788. годину¹¹ и које представљају шири простор од Дубровника до Улциња на обали, до Новог Брда у унутрашњости на сјеверу, укључујући и дио Херцеговине и данашње Албаније – садрже и податке о Бјелопавлићима. Очигледно је да се ради о два аутора, али карте садрже исте податке и сличне грешке.

На њима налазимо само топоним Загорак, али је он уписан јужно од Подгорице, иако је јасно да се ради о пјешивачком селу у Бјелопавлићкој равници. Да се податак односи баш на то село потврђује и уписана у непосредној близини Дреновштица, такође село у Пјешивцима, али оба на сасвим погрешном мјесту у односу на друге познате локалитете. То што је уписан Загорак, па за њим Дреновштица, само показује да су та два села била значајне тачке на путу ка Никшићу и да су аутори сматрали да их као такве треба унијети у карту.

⁸ Ј. Миловић, Нав. дјело, 48-49.

⁹ Исто, 9.

¹⁰ Исто, 9.

¹¹ Исто, 14, 40, 54-55.

У Венецији је 1785. године¹² урађена »Нова топографска карта Боке Которске, Црне Горе и дијела Албаније« (цртеж *Lodoviko Furlaneto*), на којој је убиљежено »*Bieliepaloovich*« сасвим на горњој ивици карте, без икаквих других детаља.

Постоје и двије недатиране карте, вјероватно и оне потичу из XVII-XVIII вијека (с обзиром на начин израде), на којима је такође представљен овај простор. На једној је уписано »*Bieliepaloovich*«, а на другој »*Beliepaloovich*« и *Spus Forte* (Тврђава Спуж).¹³

У исту категорију са најједноставнијим топографским представама спада и карта из 1790. године, на којој је такође означен и »*Parte di Bielopaulichi*« (Бјелопавлићка страна).¹⁴

Од почетка XIX вијека сусријећемо се са све потпунијом и комплетнијом картографском обрадом простора Бјелопавлића, иако су и даље присутне нетачности у погледу распореда појединих локалитета и топонима. На »Ситуационом плану подручја Црне Горе« из септембра 1819. године¹⁵ налазимо: *Gorni Biellopavlichi*, *Biellopavlucke Planine*, *Spux* (Спуж), *M/onte/ Ostrog* (Планина Острог), *Monastir* (Манастир Острог), *Загорак*, *Zetta F./iume/* (Ријека Зета). Из Катунске нахије уписана су мјеста која су данас у саставу даниловградске општине: *Donia Zagreda*, *Jednosko Pogle* (Једношко Поље), *Zagaracsie* (Загарач, у говору старих Бјелопавлића говорило се: Загарачје), *Миогост* и *Загрета*. Читаво подручје од Подгорице до Острога означено је као Горња Зета. На карти је убиљежен и Спуж, али ван граница Црне Горе, што је за вријеме у коме је карта настала тачан податак.

Сличне податке садржи и карта Црне Горе из 1820. године, коју је урадио А. Фабрегеу на бази биљежака које је на лицу мјеста сачинио познати путописац о Црној Гори, француски пуковник Вијал. Нажалост, карта једног аутора урађена по биљешкама другог, представља праву збрку у означавању појединих мјеста и њиховог међусобног положаја. Виала је нашао за сходно да убиљежи слједеће: *Bielopawluchi*, *Stap ou Scupo* (Слап или Скуп), *Zetta ou Povia R.* (Зета или Повија ријека), *Sagaras* (Загарач), *Spug* (Спуж), а назив *Convent* (Манастир) треба да означава Манастир Острог.¹⁶

Колико је на овој карти лош топографски распоред појединих локалитета види се и по томе што су Бјелопавлићи далеко на сјеверу у односу на ријеку Зету, да је Спуж лоциран поред ријеке Мораче, а да се

¹² Исто, 46-47.

¹³ Исто, 50-51.

¹⁴ Исто, 58-59.

¹⁵ Исто, 44.

¹⁶ Исто, 62.

област Горње Зете (*Zente Superieure*) налази дубоко у Сјеверној Албанији, што је потпуно нетачно, јер је управо простор Бјелопавлића припадао подручју Горње Зете.

На једној исто тако грубо нацртаној карти из 1837. године уписан је *Convent de St. Basile* (Манастир Св. Василије), али је смјештен сјеверно од Цетиња, а југозападно од Подгорице, негдје у простор Љешанске нахије¹⁷. Јасно је да је ријеч о Острогу, јер ни тада, ни данас, на томе простору нема другог манастира посвећеног Св. Василију. Мало је чудно да је тих година урађена тако непрецизна карта и са великим грешкама, тим прије што се већ у то вријеме појављују много прецизније мапе са елементима савремене картографије.

Све старе карте које су до сада поменуте углавном детаљније представљају Приморје, посебно Боку Которску, а остали простор који обухватају представљен је само узредно, и као што је речено, са доста нетачности. Већ од 1835. године јављају се карте које детаљније представљају Црну Гору и поједине нахије, са прецизнијим размјерником и устаљеним картографским знацима за насеља (по величини), ријеке, путеве, границе итд.

Карта урађена по нацрту Ј.Хандкеа 1835. године под називом »*General karte der Europishen Turkei und der Republik Montenegro*« (Генерална карта Европске Турске и Републике Црне Горе) садржи¹⁸ податке о Бјелопавлићима. Уписано је: *Seta* (Зета), *Спуж*, *Главица*, *Бован* (Боан Кадића), *Фрутак*, *Рошца* и *Острог*. Интересантно је запазити да је ова карта рађена у вријеме Петра II, а Црна Гора је названа Републиком, што би свакако могла да буде посебна тема за историчаре државе и права.

Слична је и карта коју је урадио Коваљевски 1838. године.¹⁹ Она носи наслов »Карта Црне Горе« (на руском), а испод тога су називи: Црна Гора – *Monte Negro* – *Kara Dag* (на нашем, италијанском и турском језику). Простор Бјелопавлића је потпуније обрађен, па су наведени сљедећи топоними: Бјелопавлићка Нахија, Острог, Пожарани (Пожар), Лазаревичи, Купино (Купиново), Бороњина, Виничи, Подградаца (Подградац), Гуманица (Гуманца), Ерсовићи (Рсојевићи), Рсовичи, Бриестово, Сретина (Сретња), Слатина, Лаче (Лаће), Пасковичи (Павковићи), Фрутак, Петушиновићи (Петрушиновићи), Орја Лука, Курилово (Курило), Велета, Главица, Гарач, Мали Гарач, Заграда Зета р., Сушица р. Уписан је и Спуж у границама турске територије.

Из исте године, са још више детаља, потиче и карта Црне Горе чији је аутор гроф Карачај.²⁰ У Бјелопавлићима је од ријека назначена

¹⁷ Исто, 76-77.

¹⁸ Исто, 142-143.

¹⁹ Исто, 79.

²⁰ Исто, 82-83.

само Зета. Са њене лијеве стране су сљедећа насеља: Острогх, Купино (Купиново), Poschar (Пожар), Rosisce (Рошца), Борони... (Бороњина), Miokusovichi, Viss, Gradatz, Zernionik (Жировник), Kalesicki (Калезићи), Madesie (Мадежи), Tsugos (Чукос), Brestovac (Бријестово), Na Sretnia (Сретња), Подпогие (Подпође), Popovichi (Поповићи), Слатина, Kovacsevich (Ковачевићи), Krasovina (Красојевина), Latse inf. (Доње Лаће), Latse sup. (Горње Лаће), Осојник, Glisizza (Глизица) Градина, Martinicchi, Dogniselo (Доње село), Велејте (Велета), Osmiedrin (Ожмидријен), Bogichevichi (Богићевићи) Lalevichi, Калан (Калањ), Gradaz (Градац Бобичића), Бон (Боан), Medgidgie (Међице), Rasichi (Разићи), Lachichi (Лакићи), Копито (Копито Петровића) и Persichi (Першићи – данашњи Секулићи). Са десне стране Зете уписано је сљедеће: Творило, Фрутак, Orealuk (Орја Лука), Glavitzа inf. (Доња Главлица), Glavitzа sup. (Горња Главлица), Tsurilac (Ђурилац), Сладоево Копито, Јастреб, Endek (Јендек), Kosichi (Косић), Jednos (Једноши) и Гарач.

По први пут су на овој карти означена и два моста на главној караванској саобраћајници Подгорица - Спуж - Никшић: Хадгин Мост (Хацијин Мост) и Усизки Мост (вјероватно: Уски Мост) између Ждробаника и Секулића, преко ријеке Мораве.

Наредне 1839. године²¹ изашла је карта Црне Горе са прецизнијим размјерником и мање-више тачном позицијом мјеста која су на њој убиљежена. У Бјелопавлићима су од ријека уписане Зета и Грачаница, а Сушица је само учртана без назива. Са лијеве стране Зете означени су: Острог, Дабојевићи, Дубрава, Бороњина, Ђуровићи (умјесто Виш), Винићи, Рсојевићи, Јовановићи, Сретња, Слатина, Бован (Боан), Лаће, Мартинићи и Спуж. Са десне стране Зете налазимо: Загорак, Кујава, Творило, Фрутак, Главлица, Грлић, Ђурилац и Јастреб. На карти су означени и Заграда, Загарач, Миогост, Мустеровићи и Једноши, као мјеста која припадају Катунској нахији. Аутор ове карте је Филип Вуковић – Кокотовић.

Сљедеће, 1840. године²², појавила се карта знатно мање прецизна у односу на претходне двије. Но, и на њој су Вјелоравлићи (Бјелопавлићи) доста детаљно представљени. Поред заједничког назива »Бјелопавлићи«, још су уписани: Dabovichi (Дабовићи), Дубрава, Shobaichi (Шобајићи), Vinisti (Винићи), Gumantza (Гуманца), Hersoevichi (Рсојевићи), Podgrada (Подградац), Zernivnisti (Жировник), Sretnia (Сретња), Слатина, Lache (Лаће), Grizica (Глизица), Martinichi, Spusch (Спуж), Кујава, Творило, Фрутак, Велета, Orealuka (Орја Лука), Glaviza (Главлица) Заграда, Gerlich (Грлић), Tourilaz (Ђурилац) и ријека Зета.

²¹ Исто, 84.

²² Исто, 86.

Још једна карта урађена је 1844. године²³ и она садржи све податке (и све грешке) претходне из 1840. године. Очигледно је да је ова старија аутору послужила као основа за израду нове карте.

Четри године касније, 1848. године, познати енглески археолог и путописац Вилкинсон штампао је карту Црне Горе (Departments of Montenegro), са подјелом и набрајањем осам нахија. У нахији под бројем »V«, Bielopavlichi, уписано је : Ostrok (Острог), Rostze (Рошца), Frutak, Spuss (Спуж), Oriailuka-Boscovich (Орја Лука- Бошковићи), Glavitza (Главица). Интересантно је да је ријеку Зету означао као: R. Zetta or Voiana (Ријека Зета или Бојана).²⁴ Уз ову карту дати су и подаци о броју становника у појединим нахијама, а за Бјелопавлиће се каже да имају 14.000, што свједочи о знатно већој насељености у односу на остале крајеве Црне Горе. То је уочљиво и по густини насеља.

Скоро је невјероватно да и најновији пописи стновништва, из 1981. и 1991. године, показују да у Бјелопавлићима има само око 1.000 становника више него прије стопедсет година.

Од половине XIX вијека географске карте Црне Горе су чешће, прецизније и потпуније. Оне редовно обухватају и простор Бјелопавлића. Упоредјујући поједине од њих не може се отети утиску да су многи аутори користили већ објављене географске карте. То је доприносило да се једанпут учињене грешке и нетачни подаци понове више пута. Типичан примјер прецртавања представља чехословачка карта Црне Горе (Černa Hora – Montenegro) из 1853/54. године. Изузев што су сви називи »преведени« на чешки језик, у цјелини је преписана карта грофа Карачаја из 1838. године. Сличних примјера има још.

И ова чешка карта при дну садржи табелу са статистичким подацима о броју становника по нахијама. За Бјелопавлиће се наводи да имају чак 16.800 становника.

Вриједно је поменути и карту »Књажевства Црне Горе«, коју је 1853. године²⁵ издао Новосађанин Васоја Риза. То је прва карта на којој су сви називи писани нашим језиком и ћириличким писмом. Уз назив »Нахија Бјелопавлићи« још налазимо: Острог, Рошца, Купиново, Пожар, Бороронина (Бороњина), Подвраће, Шобаићи, Виш, Рсиовићи (Рсојевићи), Винићи, Подградац, Сретна, Слатина, Вучица, Лакићи, Мартинићи, Спуж, Велета, Лалевићи, Пажићи, Творило, Фрутак, Орја Лука, Главица, Ђурилац и Јастреб. Од ријека су назначене Зета и Сушица, а од планина Острошка капа, Лисац и Штитово.

²³ Исто, 93.

²⁴ Исто, 94.

²⁵ Исто, 100.

»Карта бојишта херцеговачко-црногорско-турског«,²⁶ коју је нацртао и издао Ђорђе Радић 1862. године, уредник листа »Сељак«, а штампан код Игњата Фукса у Новом Саду, такође садржи податке о Бјелопавлићима. Поред имена »Бјелопавлићи« уписана су села: Мартинићи, Вучица, Јендек и Јастреб и ријека Зета. Град Спуж је изван црногорске територије. Означене су и планине Гарач и Лисац.

Ђорђе Радић, један од најобразованијих људи свога времена на јужнословенским просторима, оставио је дубоког трага у Бјелопавлићима као оснивач и предавач прве Земљодјелске школе у Црној Гори, која је радила у Ждробанику 1875. године.

Архимандрит Нићифор Дучић је објавио »Карту Црне Горе по комисијоном ограничењу 1859/60 год.«²⁷ (Ријеч је о разграничењу Црне Горе и Турске према закључцима Конференције амбасадора из 1858. године). На овој карти су уписани: Бјело-Павлићи, манастир Острог и ријеке Зета и Сушица. Спуж је и даље у турској територији.

Интересантне су и двије турске карте овога простора из 1876. године,²⁸ на којима су наши топоними писани арапским писмом.²⁹ Прва карта обухвата Приморје, Подловћенску Црну Гору и Брда. Црна Гора и Брда су дати у оквиру јединствене, цјеловите државне територије са јасно означеним границама. То је територија Црне Горе последице Конференције амбасадора крајем 1858. године и повучених нових граница између Отоманске империје и Црне Горе под владом књаза Данила.

На овој карти нема назива »Бјелопавлићи«, дат је заједнички назив за ширу територију – »Брда«. Уписана је Зета-вода, а од насеља: Остурок (Острог), Загорак, Кујава, Творило, Фрутак, Велета, Орја Лука, Главица, Бован, Раж... (Разићи). Испуж (Спуж) је и даље изван граница Црне Горе, како је тада и било.

Друга турска карта из исте 1876. године, такође писана арапским писмом, уствари је дио веће карте Европске Турске, који обухвата и Црну Гору. Она садржи назив »Бјелопавлиће« умјесто »Бјелопавлићи« и више топонима од претходне: Подострог, Дубрава, Боровац (Бороњина), Загорак, Орја Лука, Кавлан (Калањ), Гуманица (Гуманца), Слатина, Пољице, Пода, Лаће, Мартинићи, Гостиљац (Гостиље), Заграда, Загарач и Даниловград. Испуж (Спуж) је још увијек на турској територији.

Ова турска карта је прва од свих до сада познатих на којој је уписан Даниловград, и то је први пут да се име новоформираног града у

²⁶ Исто, 152-153.

²⁷ Исто, 95 и 178.

²⁸ Исто, 110-111 и 115.

²⁹ У читању назива за подручје Бјелопавлића љубазно ми је помогла мр Јасмина Ђорђевић, турколог из Историјског института Црне Горе, на чему сам јој захвалан. Називе мјеста на овим картама објављујем онако како их је она прочитала.

Бјелопавлићима нађе на некој географској карти. Случај је хтио да се то име први пут на географској карти и то исписано словима, као што показује факсимил.



Овај кратки поглед на старе географске карте, од 1640. године када се први пут на њима појављују Бјелопавлићи, па до 1876. године и почетка Вељег рата - јасно нам показује да је све до краја XVIII и половине XIX вијека највећи број насеља био изван равнице, у брдском дијелу Бјелопавлића и то највише на присојним странама са лијеве стране ријеке Зете, од Острога до Мартинићке Градине. Тамо гдје су објективни природни услови били бољи и број села је већи. Запажамо да је у реону Слатине, затим у дијелу Вражегрмаца, за дуги низ година постојао већи број насеља од којих многа и данас постоје, иако су многа готово напуштена и без сталних становника. Пресудну улогу за формирање ових насеља вјероватно је имало постојање квалитетних и обилних извора питке воде на тим мјестима.

Пошто је у оваквим брдским селима недостатак земљишта за обраду био веома изражен, то је разлог да је главно занимање и извор прихода за живот било сточарство.

Равница је била слабо насељена и само малим дијелом искрчена од лугова који су покривали њен највећи централни дио са обје стране ријеке Зете. Петар II Петровић Његош у једном писму из 1839. године,³⁰ описујући турски напад на Бјелопавлиће, наводи да су Турци спалили неке празне колибе »које су само у зимно вријеме обитане (настањене)« у селу Јастребу, у којима су чобани зимовали са стоком. Дакле, чак и тада, релативно скоро, у равници постоје углавном само привремена станишта, а сва стална насеља су или у брду или на самом рубу брда и равнице. Несумњиво је да су таквом распореду насеља на овом простору знатно доприносили и разлози сигурности, али и околност да је земља у равници већином била у турском власништву.

На старим картама помињу се и три насеља која одавно више не постоје, односно на тим локалитетима само трагови старих кућишта подсјећају на њихову прошлост. Једно од њих је Калањ на сјевероисточној страни брда Тараш, друго је Гуманца, сјеверозападно од села Виноћи, а треће је Боан у коме су некада живјели Кадићи који су протјерани из Црне Горе након што је књаза Данила у Котору убио Тодор Кадић 1860. године.

³⁰ П. II Петровић Његош: Писма II, 178, Просвета Београд 1953.

Такође, среди смо се и са старим називом села Секулићи, који је данас сасвим непознат. На карти из 1838. године Секулићи се називају Першићи.

Манастир Острог, који се налази на скоро свим картама које су овдје наведене, први пут је унијет 1640. године. Уцртана је црква са звоником и уписано: Monasterio, а изнад тога: Monte Ostrog (Планина Острог).

До сада познати писани извори упућују да је Манастир Острог оформљен почетком друге половине XVII вијека, по доласку митрополита Василија Јовановића – касније Светог Василија – из манастира у селу Попи код Никшића. Претпоставља се да је дошао у Острог 1656. године. Из тога времена датирају двије мале пећинске цркве у Горњем манастиру. У једној од њих, цркви Светог Крста, постоји натпис који биљежи да је саграђена 1665. године, а живописана 1667. То је уједно и први и најстарији до сада писани податак о Манастиру Острог.

Податак на карти из 1640. године је ново сазнање и уствари представља најстарији познати писани помен Манастира, старији чак 27 година од записа на живопису цркве Св. Крста (податак који нам потврђује да је Манастир Острог знатно старији од свог најстаријег записа). Тај податак истовремено несумњиво потврђује да је и прије доласка Василија Јовановића под Острогом постојало важно црквено средиште, веома значајно и познато, чим је аутор ове карте сматрао да је битно да поред Цетињског манастира упише још само Манастир Острог, (осим Манастира Стањевићи, који се у то вријеме налазио на територији друге државе, а који је такође убиљежен).

Преглед старих карата на којима се налазе Бјелопавлићи нам показује да су називи ријека, људских насеља и планина на овом простору Бјелопавлића стари вјековима и да њихова имена трају столећима непромијењена. Многи топоними који су убиљежени на овим картама и данас су актуелни. У заборав падају само она имена насеља која су одавно напуштена.

Коначно, поред осталих трагова историје, и овај уписан на географским картама, много говори о људском трајању на овим просторима.

Деветнаести, а особито двадесети вијек, су знатно измијенили картографску слику Бјелопавлића. За разлику од ранијих времена данас је најнасељенији равничарски дио, док брдска насеља све више остју пуста. За коју деценију многа од њих ће трајати само у траговима некадашњих грађевина и у сјећању људи, док и то не потре вријеме и преда потпуном забору.

Милован-Мушо ШЋЕПАНОВИЋ*

СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ МАНАСТИРА МОРАЧА

"Има чудноватог, творачког и префињеног у избору мјеста гдје су наши главари и првосвјештеници зидали манастире и богомоље. Бирали су тако зналачки и други, свакако. Али наши су бирали из наших народних појмова и искустава: градило се код бистрих рибљивих вода, на издушцима клисура, на негромобитним, воћарним заравнима -лагодно тијелу, нестјешњиво, зрочно уму... (М. Ђилас, Чудо Св. Василија Острошког, Београд 2003, 310).

Народно предање казује да је крајем прве половине 13. стољећа дошао у Морачу Стеван Вуканов Немањић и почео да се распитује гдје би могао засновати манастир и озидати цркву па да су му људи из братства Даниловића показали мјесто у шумовитој заравни на десној обали Мораче, испод јаког воденог врела, гдје је на једном крушковом пању сваке вечери горела свијећа.

Стеван је иза тога дао раскрчити тамошњу шуму и ту саградио храм, поставивши часну трпезу на оном мјесту гдје се виђала упаљена свијећа.

Народно предање даље казује да је Стеван Немањић манастир дао на управу своме сестрићу Никши, сину грбаљског војводе Илиона за којим је била удата његова сестра Јевросима. Стеван је уз манастир дао сестрићу феуд: Морачу (Доњу и Горњу), Ровца и Горњу Жупу никшићку. Њему је требало да има сигурна човјека који ће одржавати тај забачени, тешко приступачни крај, а манастир ће служити као центар за окупљање народа, уједињавати га и подстицати на отпор непријатељу.

Даље се казује да су се Никшини потомци проширили на читаву Жупу и Поље никшићко до ријеке Зете, отјеравши племе Лужане и потиснувши Дробњаке чак до планине Војника. У тој проширеној области настало је ново племе звано Никшићи по свом родоначелнику Никши.

* Аутор је правник и правни историчар у пензији.

Стари град Оногошт, који им је припао, почео се називати Никшићем (Д. П. Тирол, Казивања старих Требјешана, Београд 1842. г.).

На западном порталу морачке цркве уклесан је натпис: "Овај свети храм пресвете Богородице сазидах и украсих у име њеног Успења ја, Стеван, син великог кнеза Вука, унук светог Симеона Немање. И то се зби у доба благочестивог краља нашег Уроша (I), љета 6.760 (1252), индикта 10".

Зна се да је Вуканов син Стеван средином 13. стољећа управљао Зетом послјије свог брата Ђорђа који се помиње као краљ. Не знају се тачне године те Стеванове владавине Зетом, нити његова титула, која се не помиње у ктигорском натпису, нити знамо поуздано да ли је био велики кнез или краљ. Ипак је Стеванов брат Ђорђе носио краљевску титулу (краља Зете) и у 1242. години што стоји у једном улцињском писму из те године, којим се изражава црквена покорност дубровачкој архиепископији гдје се наводи да "се и њиховом реги ностро, допало све што су уговорили и утврдили" и да је овај све то потврдио, а то не може бити нико други него Ђорђе као улцињски краљ.

Преношењем управе над Зетом и Дукљанске краљевске титуле на Вукановог сина Ђорђа, традиција самосталног постојања Дукље продужена је за још једну генерацију. "Уколико се може вјеровати натпису на фрескама у Морачи и други Вуканов син Стеван је носио краљевску титулу" (Сретен Петковић, Морача-Уметнички споменици Југославије, Београд 1986, издање СКЗ).

За вријеме Урошеве владавине (1243-1276) завршава се период посебних кнежевина којима управљају огранци породице Немањића.

Гашење дукљанских политичких традиција представља тенденцију централизације почев од Уроша па све до Душана. Некадашња Дукља, или Диоклитија, представљала је дио велике државе која се током времена разбијала а њени градови затварали у комуналне оквире.

Судећи по једној доцнијој фресци, Стеван Вуканов се замонашио у позним годинама мада га неки живописци и у току 14. стољећа сликају у оквиру владарске лозе Немањића; у Грачаници, Пећи и Дечанима. Његов лик се поново јавља око 1570. године приликом обнављања манастира Морача и ту га називају краљем.

Зета је у немањићкој држави имала повлашћени положај захваљујући снажној властели и значајним изворима прихода од градова и тргова. То је изражавало однос снага у држави и није било посљедица политичких привилегија и традиција.

Манастир Морача по свом архитектонском облику спада у најстарију групу цркава тзв. "рашке школе" и грађена је по угледу на Студеницу, Жичу и Милешеву. Дужина цркве износи 22,70 метара, ширина

6,36 метара а висина до крста на куполи око 23 метра. Поред олтара, главног брода и припрате има још ђаконикон на јужној и проскомидију (жртвеник) на сјеверној страни олтара, трансепте (пјевнице) на сјеверној и јужној страни припрате. Црква је зидана сигом (тухом) преношеном из Тушине (на дан хода) по ланчаном систему рука-руци, а портали (довратници, праг и надвратник) су од сивог домаћег мермера, вађеног недалеко од манастира. Истим мермером је и црква поплочана. У наосу се налази велики камени саркофаг (2,24 x 0,86, висине 1,19 метара) гдје је по претпоставци сахрањен ктитор.

У дворишту Морачког манастира налази се мала црква квадратне основе, посвећена св. Николи, подигнута око 1635. године на темељима некадашње главне одбрамбене куле. Отуда је њена основа квадратна и нема споља видљиву апсиду и није оријентисана у правцу исток-запад као главна и остале цркве. Зидови ове грађевине су веома масивни (дебљине око 130 см) а једна њена страна дуга је 7,30 метара. Дуг натпис у црквици изнад улаза саопштава само да је храм био порушен након турских освајања. Чини се да су Морачани онога времена свјесно смислили и истакли у натпису да је та, очигледно срушена кула, била некадашња стара црква, будући по турским законима градња нових богомоља није била дозвољена већ су се само могле обнављати цркве које су постојале до времена владавине Мехмеда Освајача (који је освојио Цариград, 29. маја 1453. године), што значи до половине 15. стољећа. "Отуда је Морачанима била потребна легенда о старини овога здања, јер су благодарјећи томе могли да добију дозволу од надлежног кадије за поправку цркве. Да је некадашња полусрушена одбрамбена кула била прилагођена у вријеме Турака црквеним потребама свједочи и ниво пода... испод нивоа околног земљишта да би се увећао унутрашњи простор а да се при томе спољне фасаде не уздижу... Преобраћање обршене морачке куле у мали храм, највјероватније је учињено трошком монашког братства и вјерника из околине, понајвише из племена Братоножића и Куча који славе св. Николу и гравитирају Морачи. Ово је било за доба владавине владике Серафима, који је тада живио у Морачи односно у манастиру и помагао подизање и украшавање ове цркве мада у натпису из 1639. године није уписано његово ктиторство, вјероватно из разлога што је његов прилог дат у мањем дијелу и само дјелимично ушао у укупне трошкове" (Сретен Петковић, Морача, Београд 1986, 80).

На сјеверној страни, уз сами зид велике цркве, била је изграђена (незнано када) зграда са приземљем, спратом и поткровљем, у којој је у току 17. и 18. стољећа била псалтирска школа. У тој згради је 1854. године основана и усељена прва свјетовна школа у колашинском крају

(тадашњој Морачкој нахији). Ова народна школа је основана у вријеме када је игуман манастира био архимандрит Димитрије Радојевић, "Старац добри из Мажуранићева спјева", и када је у Морачи живио (са породицом) војвода Новица Церовић, па се сматра да су њих двојица највише допринијели њеном отварању (Новица је од убиства Смаилага Ченгића, јесени 1840. године, живио у Цетињу одакле је прешао у Морачу 1854. године и живио у манастирским конацима до ослобођења Дробњака од Турака 1858. године а ово пресељење је било условљено његовом великом улогом у ослободилачкој борби Дробњака).

Манастир Морача се налазио на врло живој средњовјековној саобраћајници путева који су водили од Дубровника, преко Котора, Никшића, планине Лукавице и превоја Требијеш (1646 м/нм), Вељег Дубоког и Лијешња, а настављали се уз рјечицу Коштаницу преко превоја Црквина (1042 м/нм), у правцу Колашина, Бијелог Поља и Србије низ ријеку Тару.

Манастир Морача је био главно збориште народа и вјерско свјетилиште сјеверне Црне Горе а кроз 16. и 17. стољеће и главни центар за окупљање борбених снага народа у ослободилачкој борби и све до 18. стољећа, када губи централну улогу а преузима је Цетињски манастир на челу са владикама из куће Петровића. Он је и даље задржао значајну улогу као посредник између цетињских митрополита и владара и народа сјеверне Црне Горе у долинама Мораче, Таре и Лима.

У морачком манастиру је још од времена Балшића постојала стална школа за свештенички и калуђерски позив, за писменост, црквену умјетност и преписивање књига, црквених. За вријеме Балше III из Мораче је пресељена група обучених преписивача у манастир св. Николе на Врањини и од тада је тамошњи манастир постао центар за преписивање црквених књига за све цркве и манастире у тадашњој Зети. Манастирска школа у Морачи је нарочито "цвјетала и имала велики број монаха (слушалаца) током 17. и 18. стољећа". Тада су постојале и живе везе овог манастира са манастиром Хиландаром на Светој Гори (Атосу). У току 16. и 17. стољећа у овом манастиру је преписано мноштво црквених књига, "напосе Морачка крмчија"-Светосавски номоканон из 1615. године по заповиједи игумана Гаврила, према пријепису будимљанског епископа Теофила из манастира Ђурђевих Ступова, који датира из 1252. године. У манастирској библиотеци налазила се, поред осталих, и књига звана "Морачки свитак" чија ролна је била дужине од јужних до сјеверних врата манастирске зидне оградe.

У часопису "Исторички записи" (бр. 3/1960) Владимир Мошин је објавио прилог: "Ћирилски рукописи Морачког манастира", који због краткоће садржаја првог дијела уносимо у овај предговор како слиједи:

"Манастир Морача у црногорским Брдима, који је основан 1252. г. свакако је некада морао имати знатнију збирку књига. Међутим, већ 1444. г. поп Никодим, тадашњи "предстатељ" морачког храма, тужио се да тада "књижиц мало беше у цркве", те је због тога купио за храм три књиге -оба Триода и Пракс-апостол. Крајем истог столећа или првих година 16. столећа манастир су опустошили Турци, а обновљен је тек 1574. г. У тим "нуждним временима" сигурно је страдала и манастирска библиотека. У 17. столећу због своје забачености и неприступачности, Морачки манастир је играо важну улогу у црквеном и друштвеном животу српског народа -тамо су одржавани сабори, бирани су патријарси, расправљано је питање веза с Римом поводом тадашњих настојања Курије око ширења уније на Балкану. Има података да је у том раздобљу израђено за манастир много књига, напосе Морачка крмчија 1615. године, Зборник житија и поученија који је 1624. г. поклатио јексарх Силвестар, Зонарин летописац који је 1663. године послао на поклон скопски митрополит Силвестар, Еванђеље-апракос писано за Морачу на Атосу 1668. г. Вјероватна је претпоставка В. Петковића да је због своје неприступачности манастир дуго био склониште драгоцјених књига и икона. Али у исто доба биле су и разношене књиге из Мораче у Доброселицу; 1813. године након похаре Мораче, њен пентикостар је откупљен и поклоњен бистричкој цркви код Нове Вароши; поменути Силвестров поклон из 1624 г. сада се чува у пљеваљској Св. Тројици -Зборник са Житијем св. Андрије Јуродивог које је још 1717. г. припадало Морачи. Ипак, и након поменуте похаре манастира 1813. г. остало је доста рукописа: год. 1830. при енергичном игуману Теодосију било је "подновљено" 20 књига црквених.

Ускоро после тога посјетио је Морачу Рус Е. Ковалевски, који је 1841. г. написао ванредно занимљиве успомене о свом четворомјесечном путовању по Црној Гори. Он је у Морачи провео четири дана и видио је писане црквене књиге, којих је било "око три магарећа товара" Игуман му је рекао да је свјетовних књига било много више, само што их је његов предшасник архимандрит дао из цркве пренијети у своју кућу и ту су оне заједно с кућом изгорјеле. Ковалевски прича да је прегледао лист по лист сваку писану књигу која се нашла у цркви: да су готово све биле црквеног или духовног садржаја; поједине од њих су врло старе, писане на кожи; да је нашао и двије књиге свјетовног садржаја -зборник разних историјских састава и путештвије неког Јефрема у Бетлехем, испуњено свакојаким легендарним причама. Нашао је оригиналну повељу Стефана Вукановића, мноштво фермана и других аката с потврдом манастирских имања и права. Каже да је по причању игумана прије годину дана долазио у манастир неки калуђер из Србије, који је

живио у манастиру двије недјеље, а онда је нестао, однијевши из сандука товар књига -псалтир, еванђеље и др.

Опширна повијест о раду Вука Карацића на тражењу и скупљању српских старина, коју је Ст. Станојевић реконструисао по Вуковој преписци с његовим добављачима, Вуком Врчевићем и рисанским свештеником Вуком Поповићем, драстично приказује и ликвидацију морачке збирке рукописа. Још 1847. г. Врчевић је извјештавао Вука да "у Горњу Морачу (у Црну Гору) имају 32 србуље различите, међу којима имају неке на пергаменту, а 6 комата у манастиру Подострог, но никако ни за какве новце продати не хоћу, но у промјену, ма не књигу, него могло би се дати и по двије за једну, али каколи? Међутим, већ 1854. г. пише Врчевић да је за 21 рукопис у Морачи платио 8 фиорина "из своје душе", а мало касније да ће ускоро послати људе у Морачу и у Добриловину по србуље којих има два коњска товара, сумњајући при томе да ли "извадити трошак, а нека погодити се с морачким калуђерима". У исто вријеме тражи Вук и од Поповића да сакупља књиге у Морачи и у Ровцима. Тај се тужи на Врчевића да га је претекао у Морачи, али ипак се спрема да још крене онамо, па то обећава и у писму 1863 г.

Нићифор Дучић, који је баш у то вријеме посјетио Морачу, нашао је од српских старина као вриједну само једну Крмчију српске редакције, коју је приказао у Српско-далматинском магазину за год. 1866. "Других књижевних старина које би биле вриједне спомена и науке, нијесам нашао" -пише он 1861. г. (у "Гласнику" 43). Он додуше примјећује да није имао времена да у манастиру "прегледа све угле, по којима се ваља по која србуља; те лако може бити, да је остала која не опажена". Међутим и Љ. Ковачевић, који је 1875. г. послао за "Старине Југословенске академије" прилог о записима из Мораче, и тамо је напоменуо да "у Морачи има нјеколико србуља рукописанијех и штампанијех", није нашао међу њима ништа занимљиво сем два записа -један из еванђеља које и сада постоји и један из штампане србуље. По свој прилици стање је тада било исто као и 1893. г. када је учитељ А. Јовићевић објавио свој "Опис манастира Мораче са његовим припадностима". Тада је он нашао у манастиру само "три еванђеља, један апостол и Чудеса пресвете Богородице", које је опширно описао уз цитирање записа у њима и уз напомену да је постојала и Крмчија која је однесена, и Осмогласник штампан у Ободу, који је по наредби послан у Цетињску митрополију.

Црнојевића Осмогласник враћен је манастиру 1894. г. али је након тога нестао рукопис о Чудесима Богородице -по причању мјештана спаљен је заједно с манастирском архивом од руке варвара у данима нашег ослобођења. Морачка Крмчија, која је према наведеном свједочанству Јовићевића нестала из манастира још прије 1893 г. доспјела је на

неки начин у колекцију рукописа пок. проф. Радослава Грујића, те је по завјештању прешла заједно са читавом збирком у Српску патријаршију у Београду. Они пак рукописи који су запали у Вукову збирку, као што је познато, смирили су се у б. Бечкој дворској библиотеци, Берлинској академији, Румјанцевском музеју (сада Лењиновој библиотеци) у Москви, Публичној библиотеци у Лењинграду (у збирци М. Погодина) и по другим мјестима камо их је Вук продавао, а нешто је доцније и у б. Народну библиотеку у Београду, гдје је изгорјело у пожару 1941. године. Оно што је остало у манастиру заслужује да буде конзервирано и да заједно са другим сачуваним старинама послужи за формирање малог мјесног музеја у овом старом центру српске културе, који ће ускоро постати популарно свратиште многобројних туриста, кад се отвори нови аутопут Јадран-Београд преко дивље клисуре р. Мораче и Колашина.

Садашња збирка књижевних старина у Морачком манастиру има:

1. Четвороеванђеље срп. ред. XV в., 152 л. увезано,
 2. Четвороеванђеље срп. ред. посл. четврт XVI в., 239 л., увез с оковом,
 3. Еванђеље пуни апракос 1668. г., срп. ред., 303 л., увез с оковом,
 4. Пракс-апостол XVII в., срп. ред., 204 д., увез с оковом,
 5. Служабник XVI в. с апостолима и еванђељима XV в., срп. ред., 327 л. увезано,
 6. Корице са залијепљеним одломком Псалтира XV в., срп. ред.,
 7. Одломак из Посног триода (?) XV в., срп. ред.,
 8. Поменик морачки, XVI в., оштећен,
- Осим тога двије штампане књиге:
9. Црнојевићев Октоих 1-4 гласа, 1493. г., без посл. листова (изгубљено је иза "Светилна" 11-ог); на доњој корици запис -"Овај Осмогласник био је изложен на Цетињу при 400-њој прослави Ободске штампарије 15 јулија 1893 године. Секретар митрополије Филип Радичевић, Цетиње 17 маја 1894",
 10. Острошка библија изд. 1581. г. добро очувана, у повезу".

У даљем тексту свога рада Мошин је дао опис садржаја пописаних књига.

У прилогу који слиједи дат је хронолошки попис старих записа и натписа који су својевремено нађени у самом манастиру или изван њега, а односе се на ово светилиште, његову историју и историју овога краја.

И овако дат у виду обичног пописа нађене грађе, сматрамо да представља својим садржајем и вриједношћу извјесни допринос не само за историју Манастира већ и за историју овога краја и шире.

СТАРИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ

1252. г.

1. Натпис уклесан у камену изнад западних врата манастира:

Сији свети храм пресветије дјеви Богородице сздах и украсих в име Успенија је аз Стефан, син велијега кнеза Влка, внук светаго Симеона Немање. И сија бише в дни благочестиваго краља нашего Уроша, в љето 6760 (1252), индикта 10-ог.

(Натпис у преводу гласи:

Овај свети храм пресвете дјеве Богородице сздах (подигох) и украсих у име њеног Успења (уснућа-смрти) ја Стефан, син вељега кнеза Вука, а унук светаго симеона Немање. И ово би у дане благочестиваго краља нашега Уроша (I), године 1252).

(Божо Михаиловић, Манастир Морача, Цетиње 1973, стр. 36).

1444. г.

2. Запис са Триода:

По времену које тада бијаше у храму пречисте владичице наше Богородице у Морачи, и по оскудици правих добрих мужева, ја грешни недостојни раб Исуса Христа поп Никодим бијах тада предстатељ у храму том светом и књижица мало бијаше у цркви, и то мало веома овјештало. И ја грешни надајући се свемоћном помиловању пречисте владичице наше Богородице купих оба комада триода и праксис, све три новог извода и приложих храму пречисте Богородице. О пречиста Богомати, владичице, прими ово моје мало приношење, како је Христос син твој и Бог наш оне удовичје двије пјете (паре). А ако се дрзне демонским навођењем или од господствујућих или од владајућих или иних ко било да узме ове књиге из храма пречисте, или у други храм пренесе, нека је проклет од Господа Бога сведржитеља и од пречисте његове матере, и да га порази сила часнога и животворнога крста господњег и од свих сила небеских да је проклет, и да је проклет и од 380 светих отаца у Nikeји и од иних светих отаца који су се сабирали о имену Исуса Христа, и да је проклет од светих ктитора и српских Симеона и светитеља Саве, и да је убројан у оне који се одрекоше господа славе и који рекоше: крв његова на нас и дјецу нашу, и да је прибројан Јуди издајнику, и да га прокуне пречиста Богомати, амин, амин, амин. Тада бијаше година 6952 (1444).

(Превод записа са Триода, према издању Споменика СКА, III, 1920, 211, превод Б. Шекуларац, Трагови прошлости Црне Горе, Цетиње 1994)

1574. г.

3. Натпис над вратима главног брода храма:

Благовољенијем Оца и поспјешенијем Сина и савршенијем Светога Духа, си свети и божанствени храм Успенија пресветије Богородице сазда се трудом и подвигом великога краља Стефана, сина великога кнеза Влкана; по сих же и пописа светими ваображенми. По много љетех же бист порушени, и обрете се јервмонах Тома, игуман, ва турска нуждна времена, и обнови и пописа светими ваображеними са братијама јаже о Христи и са ктитори приложници, и са настојанијем кнеза Вукика (Вукића Вучетића), ва љето 7083 (1574) саврши се мјесеца октемрија 23 дан. И ва тоже љето престави се српски патријарх Макарије.

(Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 710)

1578. г.

4. Натпис у припрати:

Благовољенијем Оца и поспјешенијем Сина и свршенијем Светога Духа сија света припрата пописа се светими ваображенми трудом и подвигом јеромонаха Мојсеја, игумана, са братијама јаже о Христе, ва турска нуждна времена, ва љето 7086 (1578). И ва тожде љето и трпезарију сагради зданијем и саврши, и писаније саврши се мјесеца јулија 18 дан.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 727)

1615. г.

5. Запис о Морачкој Крмчији:

Извољенијем Оца и поспјешенијем Сина и свршенијем Светога Духа списа се сијм свети и божествени Законик (Крмчија) повеленијем и настојанијем игуман кир Гаврила, јеромонаха, и всего братства јаже о Христје, при храму Успенија пресветије владичице наше Богородице и приснодјеве Марије, на рјецје зовом Морача, иже в области херцеговској в западних странах (требало би да стоји источних), в предјелех маћедонских, при всеосвештеному архиепископу пећскомому кир Пајсеју Јањевцу, при митрополиту херцеговскомому кир Лонгину. И бише књизи сеј ктитори: Раич војвода и Раоња (Радоња), и кнез Вукоје с православними христјани Горње и Доње Плане, Бог да их прости. И аште кто дрзне отнимити сију книгу от вишереченаго храма без игуманова благословенија и всего братства, такови да јест проклет от Господа Бога и пречистије јего матере и от светих 7 васељенских сабора, купно и всјех светих, амин, амин.

И писа се сија књига при вишереченому храму в лета 7. 123 (1615), круг слнцу 10, а луни 16.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 1030)

1617. г.

6. Натпис на западној фасади:

Иже в Тројици славимаго Господа Бога и спаса нашего Исуса Христа пописаше се си свети и часни образи в времена нужна и тешка. Тогда же велику насилију сушту от огарјанских чед на христијански род и на цркве и манастире же, иже сут в пустин. ах же и в мирје (у пустињама и насељеним крајевима). По допуштенију Божију сија се нам прилучише, грјех ради наших. И пописаше се си образи трудом и усрдијем игумана кир Макарија, јеромонаха, с братијама, Бог да их прости. Тогда текушту љету 7215 (1617), круг слнцу 12, а луни 18. Тогда сдржешту престол все српскије земље кир Пајсеју патријарху, при Лонгине митрополите херцеговском. Писах, мјесеца септемрија, Георгија зограф от манастира Хилендара.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 1039)

1617. г.

7. Натпис испод прозора у проскомидији:

Повељенијем игумана јеромонаха Макарија труди се усрдно о сих писани светих образ в проскомидији јеромонах Лука и јеромонах Герасим, Бог да прости. (Око 1617. године).

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 1040)

1639. г.

8. Натпис над вратима Никољске цркве (у порти Манастира Морача): Извољенијем Оца и поспјешенијем Сина и свршенијем Светаго Духа, пописа се храм си светаго архијереја Христова, Николи. Трудом и подвигом игумана кир Антонија, јеромонаха с братијама, и украсише јакоже достојит на савршеније божанставније служби. За ње (за ову цркву) глагољут саздане јеј бити преже великије цркви и понашавти инојезичних (Турака) бист порушена даже до времене сего, и паки Христовоју благодатију в своје благољепије облече се. Тогда правешту кир Пајсеју патријарху, при Лонгине митрополите, в љете 7148, от рожд. Христова 1639, круг слнцу 8, луни 4.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 1324.)

1639. г.

9. М о р а ч к а п о в е љ а из 1639. године, исписана на зиду иза црквених врата Никољске цркве, коју је оснивач Стеван дао Морачи:

+ Боже, во имје твоје, нека се зна црковнаја међа с Морачкијем сели около цркве:

- из дно Грли и за Градац,
- на праг на Прпорицу у бријег,

- уз Љеско Брдо,
 - У воду на дно Скока у крш више Макаријеваче,
 - страном право у плочу на врх Бурицаја,
 - право низа бријег у воду на дно Китошевине,
 - у плочу на врх Никоновца управо у Прјеслице на брду,
 - путем иза Црњина у воду на дно Сеоца,
 - право страном у Прјет`чско Брдо,
 - у Пек више Војч`ја у Крков виноград,
 - право у Водишчицу у Мили,
 - у Багрин Слап,
 - у виноград,
 - у Јејев Крш,
 - у Градину посред Орашја у Велики Крш надно Ивановијех Вртла,
 - право прјекло Глодиј у врх Баре,
 - паки потоком иза Чкиљац у ријеку у Вчелињу,
 - паки низ воду низ Морачу у Грло међа.
- И паки да се зна црков`наја у Горној Морачи:
- оба поља, и доњије и горњије,
 - и за Градац,
 - и на Рт Благишча,
 - Рићина њива границе до брда,
 - и равни свје и Црјемтишча.
- И паки да се зна на Лијешњу црковнаја земља:
- поље свјо, и
 - Запријеворје свјо.

И паки шчо је из`вањије земље у последње вријеме прикупљено. Проигуман Стефан приложи земљу у Сјерогошчу, а других људиј куписмо, и Љук(о)тиће куписмо у свијех Равњана.

Тогда правјешчу кир Пајсеју патриарху прјестолом свјо срб'скије земљи, и митрополиту херцеговском кир Логину, и кир Пјасеју митрополиту будимљанском, и светаго мјеста сего игумену кир Ан`донију јер`монаху. Свјетлејши же патријарх с митрополити и игуменом и сабором светаго манастира вси сабор`но рјеше:

- ашче се кто обрешчет се игумен или проигумен или љубо кто продати или промјенити или отнимити от сиих вишеречениих башчиин, такови имат суд себје створити и с првими законпрјеступници и причтати се о вишеречен`иих башчинах, тако и господствујушчиим речено би(ст).

По сиих же си свјешчен`ии сабор завјешча тако бити.

В љет(о) 7148 а от рожд. Христова 1640, круг сл. 8. лун 4.

(Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд 1902, 339, по

снимку А. Јовићевића, и Божидар Шекуларец, Морачка повеља, ЦАНУ-Гласник одј. умјетности 6, 1985. г.)

И дати превод Морачке повеље, од Б. Шекуларца у означеном раду, сматрамо незаобилазним, и уносимо уз овај текст:

"Боже, у име твоје, нека се зна црквена међа с морачкијем селима око цркве: из дна Грла и Заградца, на Праг, изнад Прпорице у бријег, уз Ласко брдо, у воду на дно Скока, у Крш више Макаријеваче, страном право у Плочу на врх Никоновца право у Пријеслаце на брду, путем изнад Црнина у воду на дно Сеоца, право страном у Претчасно брдо, у Пег више Воичја у Крков виноград, право у Водиштицу у Мили, у Багрин слап, у Виноград, у Јејев крш, у Градину посред Орашја, у Велики крш на дно Иванових вртова, право преко Глодије у врх Баре, опет потоком иза Точца (чвилца) у ријеку у Вчелињу, опет низ воду низ Морачу у Грло.

И опет нека се зна, црквена земља у Горњој Морачи: оба поља, и Доње и Горње и Заградца и на Рт Блатишта. Риђина њива границе до брда, и Равни све и Цријемтишта.

И опет се зна на Лијешњу црквена земља: Поље ове и Запријеворје све. И опет што је извање земље у последње вријеме прикупљено.

Проигуман Стефан приложи земљу у Сјерогошту, а земљу других људи куписмо, и Љуботиће куписмо у свијех Равњана. Тада управљаше кир Пајсије патријарх пријестолом све српске цркве, и митрополит херцеговачки кир Логино, и кир Пајсије митрополит будимљански, и овим светим мјестом игуман кир Антоније јеромонах. Пресвијетли патријарх са митрополитима и игуманом и сабором светог манастира, сви заједно рекоше:

Ако се ко нађе, игуман или проигуман или ко год продати или промијенити или узети од ових више речених баштина, такви ће себе осудити и међу прве законске преступнике сврстати. О више реченим баштинама, тако би речено од господара. Овако да буде завјетова свештени сабор, године 7148, а од рођења Христова 1639, круг сунца 8, мјесеца 4".

Ова повеља заузима више од половине десног зида иза црквених врата, и то 125 см висине, на висини од око 0,5 м изнад степеница, и 45 см ширине и исписана је у 40 редова текста. Повеље исписане на зиду су врло ријетке, у Црној Гори ова је и једина, описује и наводи Б. Шекуларец, додајући да је сликар-преписивач тежио да слова исте вјерно пренесе са оригинала-пергамента који је нестало између 1841. и 1875. године, јер је нико послје Коваљевског није видио?

1643. г.

10. Натпис више прозора сјеверног зида црквике св. Стефана:

Изволенијем Оца и поспјешенијем Сина и свршенијем светаго Духа обнови се и пописа се храм си светаго првомученика и архиђакона Стефана трудом и подвигом јеромонаха игумана кир Антонија с братијом јаже о: Христe.

Тогда престолом пекским правешту кир Пајсеју патријарху и Лонгину, митрополиту херцеговском и Пајсеју митрополиту зетском (треба будимљанском), в љето 7151 (1643), круг сунца 10, луни 6.

(Љубомир Стојановић, оп. цит. I, 1374)

1645. г.

11. Натпис на великој икони више гробнице ктитора у цркви:

Благословенијем иже в Троице славимаго Бога здјела се и пописа се икона сија повељенијем и подвигом оца игумана кир Луке (Равњанина) јеромонаха с братијама, сему же бит дјелу настојатељ и ктитор кир Јефрем, јеромонах (от села Лепенца), Бог да га прости, при кир Пајсеју патријарху и Мојсеју митрополиту (Колашиновићу), еклесијарху кир Никифору, и дофијар бист кир Силвестар (од Лазаревића), 7153 (1645).

Тогда и келиа сагради се у Поповој њиви.

(Љуб. Стојановић, оп. цит. I, 1397,
по снимку А. Јовићевића)

1668. г.

12. Запис у једном рукописном јеванђељу:

Слава свршитељу Богу дајуштем у свакому доброму начелу и конец кључим.

Сије свештеноје и божественоје евангелије исписа се в Светеј Горје Атона, на скитје Лаварски глагољему светаја Ана, на келији свети Георгије, повељенијем игумана кир Јоаникија јеромонаха од манастира светаго Павла, иждивенијем же сребра духовника Сави Морачанина и Василија инока, от Дробњака, от села Загуљ, и приложише га в манастир Морачу, храм Успјенија пресветије владичице наше Богородице и приснодјеве Марије, текушту тогда љету битија 7176, от спаснаго же ваплоштенија Господа нашега Исуса Христа 1668, индиктион 6, слнцу круг 8, а луне 13, темелије 26, злато је число 16, мјесеца јунија 12 дан (12. јуни 1668. године).

Писа же рука Макарија, јеромонаха, ученика духовника кир Саватија Морачанина.

(Љуб. Стојановић, оп. цит. I, 1635)

1647. г.

13. Да се зна, каде се градио Колашин, обретох у летопису морачкому, лето 1647.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 357, по запису у рукопису Народне библиотеке у Београду, бр. 15, Гласник LVI, 331)

1650. г.

14. Тогда сазида Али-паша град на Колашиновићу.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 357, по запису у приватним рукама у Дубровнику, Летопис 206, 11)

1650. г.

15. Лето 1650 сему дјелу настојатељ бист смјерени јеромонах и маздоводатељ. . . Б. да га прости.

("Просвјета" II, (1893-4), 253)

1663. г.

16. Сију књигу, глагољемују Зонара летописац, послах аз грјешни Силиве(с)тар митрополит скопски ва своју мне обитељ манастиру Морачи, идеже оубогије моје власи остригаљ јесам, по брату мојему и по плти сараднику јеромонаху кир Никону, лето 1663, мјесеца априла 15 ден, от Маркова манастира иже јест близу града Скопја.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 392, по запису у рукопису Бечке библиотеке, бр. 126, Споменик III, 206)

1667. г.

17. Сију књигу купи поп Марко Јо(в)ановић од племена Колашиновића у лето 1667. године.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 398, по испису В. Димитријевића, у манастиру Велућа, округ Крушевачки)

1671. г.

18. Напис на икони:

Сију икону саписа в`сеосвештенаго патријарха Максима сп'хи Радосав, отацством од Бијеле, при игуману Исаију јеромонаху, 1671. године,

(Љ. Стојановић. оп. цит. I, 405)

1673. г.

19. Натпис на једној икони на којој су насликани св. Сава, св. Симеон и св. краљ Стефан:

Сију икону приложи Авесалом, јеромонах, оцу Вујици и матери Мари за душу, Бог да прости, при игуману Неофиту, јеромонаху, и при проигуману Исaiји, јеромонаху, и при духовнику Теодосију, јеромонаху, у лето 7181 (1673). Написа Авесалом Вујичић.

(Љ. Стојановић, оп. цит. I, 1684)

1686. г.

20. Запис у манастиру Хиландару, бр. 277:

Сиј псалтир Теодосија јеромонаха Морачанина у лето 7194 (1686) у Белиграду.

(Љ. Стојановић. оп. цит. I, 441)

1713. г.

21. Понови се церков в лето 7221 (1713).

(Љ. Стојановић. оп. цит. II, 30)

1714. г.

22. Да се зна када приде свеблажењејши патријарх пекски кир Мојсеј у манастир Морачу в лето 7222, од рођенства Христова 1714, при игуману кир Михаилу. Сије писах аз грешни Василије.

(Запис угребен на сјеверном зиду припрате. Љ. Стојановић, оп. цит. II, 32, "Просвјета II, 426)

23. Благоизвољенијем иже в Тројици славимаго Бога сдјела се сија икона повељенијем и платоју оца игумана кир Михаила јеромонаха, Морачанина од села Мијоска с братијама, Бог да прости в лета 7222, от рођенства Христова 1714, и с благословенијем господина патријарха кир Мојсеја, и при митрополиту захлмскому кир Герасиму.

И прежде сево на два лета прекри се сија велика црков пресветије Богородице јаже јест на рецје Морачи.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 2273, и Б. Михаиловић, оп. цит. стр. 39)

1715. г.

24. Запис на зиду у манастиру Морача:

В лето 7223 (1715) бист рат велија между Турци и Латини.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 38)

1716. г.

25. Да се зна када појдоше Турци на Њемца и бист им погибелъ велија. Тогда и везир погибе. Се же бист в љето 7224 (1716).

(Б. Михаиловић, оп. цит. стр. 39)

26. Да се зна када се огради мост (испод Светигоре) ва љето 7231 (1723) при игуману кир Данилу. Тада бјеше велика у земљи глад и невоља; не бјеше жита, не бјеше сијена, не бјеше воћа, и никаква не бјеше берићета о чем људи живе.

(Запис на зиду у олтару. Љ. Стојановић, оп. цит. II, 2419, 2420)

1723. г.

27. Напис на петохлебници у манастиру:

Богородице, сакова се од сребра манастирскога у љето од битија 7231, от рождества Христова 1723, март 5 у Сарајеву. Марко златар.

(Б. Михаиловић, оп. цит. стр. 40)

1734. г.

28. Запис на сјеверном зиду припрате:

Пресвета Богородице помилуј ме грешнаго роба твојега. Зде приоди аз Симеон Поповић, митрополит Самоковска трона љета Господња 1734, маја 21. При игумне Луки приходи зде.

(Б. Михаиловић, оп. цит. стр. 40)

1741. г.

29. Запис у олтару:

Да се зна када бјеше љута глад, љето 7249 (1741) и узе Турчин Би-хор гра(д)... Тада и бјеше велика напст свакому христјанину и помуште-није божественим црквам. Се же писах аз (Јосиф)... Тада и побјегоше калуђери. Бјеше жито по драм сребра...

(Напомена: Предање зна да су морачки калуђери бјежали од зулума турскога. У Ровцима су на манастирском земљишту зв. Лијешње били подигли неколико ћелија и тамо становали извјесно вријеме. Послије друге разуре Требјешана у 1789. години, 35 њихових породица прешло је 1792. године у Морачу и тамо су нашли манастир опустошен и запуштен. Тада је протојереј Рафаел Симоновић (Требјешанин) некако отворио цркву и у њој одслужио службу божју. Нешто касније Требјешани су прешли у Горњу Морачу. Име Јосиф написано је тајном азбуком).

(Б. Михаиловић, оп. цит. стр. 40)

1742. г.

30. Запис у рукописном Четворојеванђељу у Морачи; (стр. 239):
Знати се и ва последњу вријеме кога се понови и прекри велика црква у Морачи ва љето 7250 (1742). Се же бист при игуману Јосифу и духовнику Филотеју и прочих.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 135)

1751.г.

31. Запис на сјеверном зиду припрате:
Блажењејши господин архијереј Филотеј престави се љета 7259 (1751),

1768. г.

32. Запис на сјеверном зиду припрате;
Да се зна кад приде господин патријарх Василије Бркић у Морачу.
љето 7276 (1768),

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 3325)

1786. г.

33. Запис у олтару:
Знано буди када погибоше Ровчани у Нишића (од никшићких Турака) 1786. у недјељу пјатидесјатницу.

("Просвјета" II (1893-4), 426)

1793. г.

34. Записи у олтару:
Стефан Моравац приде года 7301 (1793) у Морачу. Знато када убише Саковићи 12 ага Колашински у Ровца 1793. г.

(Влад. Р. Петковић, Натписи и записи у старим српским црквама, "Старинар" 1931. стр. 83)

1794. г.

35. Запис на зиду у манастиру Морача: Поара Куча и Ровачка 1794. љето.

("Просвјета" II (1893-4), 427)

1796. г.

36. Записи на зиду у манастиру:
Да се зна када удари Махмут-паша Бушатлија на Бјелопавлиће, супроћ њега господин владика Петар Петровић. И тако повеленијем божјим разби му сву војску у Мартиниће, мјесеца јула 11. дана.

Опет удари другом на Црну Гору а господин владика Петар Петровић дочека га с Црногорцима те му војску разби, а њега посјекоше главом мјесеца септемврија 21 ден.

Тада се побише Морачани, Ровчани и Ускоци с војском турском на Лонате, и ту би сила бруке. Септемврија 25 ден 1796.

("Просвјета" II, 426)

1797. г.

37. Аксентије архимандрит приде из Русије 1797 и (си зјело печалан) би веома жалостан, нађе велику жалост: Радула кнеза убијеног од Турака 1794. и Јован прекрасни син Радулов осироти сву Морачу.

И погибе на вјеру 1797. мјесеца јануара 30 дан. Издаде га проклети Марин Пешић, да га је анатема.

Викентије Морачанин, родом Бељанин, да се зна.

("Просвјета" II, 426)

1803. г.

38. Ва љета 1803. года, да се зна кад бјеше белај и тада бјеше велика глад и бјеше ока жита жара петнаест, и ока соли тако, и бјеше велико крвопролитије, језик на језик и друг на друга. И гори бјеше немир него глад.

("Просвјета" II, 427)

1820. г.

39. 1820. дође у Босну везир Челали паша, подави Турке и пашу Селимовића и оправи војску на Морачу, свога Делибашу, и бише грдни Турци.

(Ј. Стојановић, оп. цит. III, 127)

40. Да се зна када погибе Делибаша у Морачи са свом војском, септембра 17, године 1820.

(Б. Михаиловић, оп. цит. 41)

1826. г.

41. Да се зна када се претстави архимандрит Авксентије (Шундић) 1826. года, мјесеца марта.

(Б. Михаиловић, исто, стр. 41)

1830. г.

42. Да се зна када се претстави игуман Теодосије, мјесеца јануара 7, года 1830.

(Б. Михаиловић, исто, стр. 41)

43. Знано буди када се престави митрополит Черногорски и раних ордијах кавалир Петар Петровић на 1830, мјесеца октомбра 18.

("Просвјета" II, 426)

44. Да се зна када дође у Морачу, Петровић Михаило од Србије, 1830. (године).

("Просвјета" II, 426)

45. Да се зна када Турци поараше Дробњаке, седам муселима и узеше триста кеса, Ускоке поробише роба 20, истјераше игумана Макарија из Бијеле, којег ради узеше му два коња и иљаду гроша... 1830.

("Просвјета" II, 426)

46. Михаил јеромонах из манастира Дуге дође у Морачу августа 6 на 1830.

("Просвјета" II, 427)

47. На 1830. септембра 8-го у манастир Морачу сагради се град при игуману Теодосију и при Димитрију јеромонаху и подновише 20 књига церковне; рукоју Мисаил јеромонах Хиландарац.

(Ј. Стојановић, оп. цит. II, 379)

1831. г.

48. У 1831, јунија 14, посјекоше Морачани 25 Никшића на Дјевич камен.

(Б. Михаиловић, исто, стр. 41)

49. Знато буди кад се разури град Скадар на 1831. мјесеца ноембра 6.

("Просвјета" II, 425)

1834. г.

50. Иде војска на Колашин 1834, од пет хиљада и сераскер пред војском свом, Смаил-ага Ченгић, и алај поглавица херцеговачки, да тевтиш учине на христјане. И прве Турке бербат учинише и Горњи Колашин не даде себе.

Пред христјанском војском Рустем бег, Смаил-агин син. Дуже се Дробњак Пиву и Шара... Невесиње,.. риково, Бањане...

(Запис у руској штампаној књизи у цркви у Сељанима код Пријепоља, исписао Атанасије Пејатовић,; Ј. Стојановић, оп. цит. II, 382)

1835.г.

51. Запис у књизи цркве села Сељани (код Пријепоља):

Минеј штампан у Русију. Поклонио га цар Николај Павловић, Петру Петровићу архиепископу и господару црногорском и брдском 1835. г. а он га дао манастиру Довољи 1848. године.

Пахомизе Ђурић, калуђер из Довоље поклонио га цркви Сељанској.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 392.
Исписао Атанасије Пејатовић)

1836. г.

52. Записи у руској штампаној књизи у манастиру св. Тројице код Пљеваља:

Сију светују и душепољезнују књигу Триод посиљајет на дар манастиру, храму Успенија пресвјатија Богородице и приснодјеве Марији, почивајет свети Саво. Арсеније архиепископ српски својим милостиљенијем велики господар, митроплит и архиепископ црногорски и брдски, цетињски Петар Петровић великија и царскија лаври поноситија светоуспенскиа Мораче и острожена обитељи заштититељ, при игуману Пахомију у Довољу, 1836.

53. Би зла болест пријека, зове се колера, 1836.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 384,
исписао Атан. Пејатовић)

1838. г.

54. Знати се када Зулфикар-паша фочански, тећини тевтиш (у) Колашин, на лета 1838, јануарија 10.

(Љ. Стојановић, оп. цит. књ. II, стр.
387. По запису из манастира Милешева,
исписао Атан. Пејатовић).

55. Знати се када ударм војска на Колашин с повелењенијем Али-паше Сточевића, (који) тадај бјеше везир на Херцеговини. Пред војском Смаил-ага Ченгић, бивши муселим Гатачки и Тасличански, Исмаил-бег Пр(и)епољски и Зу(л)фикар-паша фочански, с 15 хиљада, и никаква не похараше ни смакнуше. Колашинци опет осташе. 1838. (года).

(Запис у руској штампаној књизи у
цркви св. Василија у Пријепољу.
Исписао Атан. Пејатовић у књизи Љ.
Стојановић II, 387)

1840. г.

56. Запис на зиду у олтару:

Знати се погибија Смаил-агина у Дробњацима и са њиме ерцеговачких ага, баша и бегова 75, мјесеца септемврија 23. дан, године 1840.

(Љ. Стојановић, оп. цит. II, 4130, и
Б. Михаиловић, оп. цит. 41)

1841. г.

56. Знати се када паде снијег у порту (манастирску) од 8 педи 1841.
(Б. Михаиловић, оп. цит. 41, и
В. Петковић, "Старинар" 1931. 85)

1842. г.

57. Знати се када се сагради мост на Морачи, камени 1842.
(Влад. Р. Петковић, "Старинар" за
1931. годину стр. 85)

1847. г.

58. Да се зна када се одметнуше Брда владици, одоше Скадру на Бо-
јану, гладне године, бјеше ока жита плету. 1847. године мјесеца јануара 30.
("Просвјета" II, стр. 426 и Вл. Петко-
вић, "Старинар" за 1931, 85)

1864. г.

59. Запис у руској књизи у ман. св. Тројице код Пљеваља:
И гради Мамут-паша Маџар град у Горњем Колашину и ђуприју
на Тари на Подбисћу, и прођоше мајстори из Травника и из Сарајева, из
Ерцеговине, од Пљеваља и Прилепоља, и ргати, и од Мостара, од Бије-
лог Поља и Сјенице, и из Косова, од Приштине.
(Љ, Стојановић, оп. цит. I, 398,
исписао Атан. Пејатовић)

1903. г.

60. На крају поговора II књиге-Записи и натписи... Љ. Стојановић
је уписао:

"На завршетку штампања ове књиге стигла ми је тужна вијест да
је најревноснији помагач и сарадник овога посла Атанасије Пејатовић,
директор гимназије у Пљевљима, испустио своју млађану душу.

Нека му је вјечан спомен и рајско насеље његовој души.

Маја 1903. г. у Београду,

Љуб. Стојановић. с.р."

ОГЛЕДИ

Ђорђе БОРОЗАН*

ИСТОРИОГРАФИЈА И ПРОПАГАНДА

Раније и данас историја јужнословенских и других балканских народа и држава у дубоком је нескладу са принципима струке која упорно позива на истинољубивост до које се може доћи ако се, поред свих тешкоћа, ка том циљу, испоштује Тацитово "*Sinae ire et studio*".

Зато што се ово свето начело историчара не остварује, упркос толиким зарицањима посленика наше струке, налазимо разлог да ову тему тестирамо на примјеру схватања историографије у Црној Гори и Србији око питања српства, црногорства и србијанства.

Циљ овако насловљене теме је да на ова питања тражимо одговор нудећи аргументе "за" и "против", са јасном намјером да помогнемо у разјашњавању схватања одређења и увјерења која често не кореспондирају са струком и остају у сфери политике и њеног моћног инструмента - пропаганде.

Дакле, *историографија и пропаганда у односима Србије и Црне Горе* данас су више него раније легитимна тема, не да би заштравали ионако бројне и одавно присутне историографске разлике у мишљењима и схватањима око значајних питања, већ да би поменуте синтагме учинили доступним широј научној и медијској јавности.

Да би избјегли уобичајени метод којим се крене из далеких маглених праменова, увијек инспиративне и загонетне прошлости, послужимо се методом закључивања на основу вишедеценијског проучавања ових феномена. Бројни су, различити и веома опречни судови и схватања у расположивим архивалијама и литератури српске, црногорске и србијанске историографије о питању којим се бави ово предавање.

То богатство интелектуалног рада, међутим, веома пати од идеја, програма, циљева и настојања политичких елита да историографски еснаф подреде задатим циљевима и обавезу га да им служи.

* Аутор је ванредни члан ЦАНУ.

Тако би већ прва констатација ишла у прилог тези да поменуте историографије о овим питањима увелико зависе од моћи и утицаја елита које су, не ријетко, сводиле историчаре на слуге актуелних режима, дајући им често звучно обиљежје "националних радника". Тиме се њихов учинак у стручном и научном смислу, чак и када је био у пуном складу са "занатом историчара", користио у политичке и пропагандне сврхе и циљеве.

Ова, основна, слабост посленика српске, црногорске и србијанске историографије има бумеранг ефекте на свеукупне везе и односе између Србије и Црне Горе у мјери која данас, а још ће више сјутра да захтијева, упорно, стручно, педантно и одговорно упоређивање познатих и нових чињеница и ауторских резултата, како би се пронашли поузданији, неполитички и пропагандом необојени судови за све три историографске синтагме - српску, црногорску и србијанску.

II

Ако у тумачењу рада политичких и научних елита у политици, култури, науци, конфесији и традицији пођемо од премисе да управо оне обликују народну индивидуалност и стварају државе онда, у овом случају, имамо могућност да историјско искуство *српства* као неоствареног државног пројекта, наспрам *црногорства* и *србијанства* као остварених државних програма, посматрамо у свјетлости историографских резултата српске, црногорске и србијанске историографије и пропаганде која је сустапице прати.

Иако их пропаганда прати као усуд она их, управо данас, чини занимљивим за проучавање. Захваљујући њој можемо пратити не само употребу и злоупотребу програмских циљева елита већ и врло важну трансформацију ових појмова у етничком, културном, националном, конвесионалном, територијалном и државном смислу.

Тако ће *српство*, као општа одредница политичке идеје о заједничкој држави свих који се сматрају Србима унутар Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике, егзистирати и опстајати у схватањима духовних и свјетовних првака који су претежно Србији, а повремено Црној Гори, у питању уједињења, давали "пријемонтску улогу". Управо захваљујући таквим посленицима у креирању политичких, националних, конфесионалних и културних програма, настале су разлике у схватањима србијанске и црногорске елите, прво дворске а затим и осталих, око питања српства као општег националноослободилачког покрета за ослобођење и уједињење.

Од идеје ослободилаштва "подјармљених сународника" током прве половине XIX вијека, када династички кругови и политичке елите

Србије и Црне Горе схватају да се *начелом народности* може поћи ка остваривању националних програма, стигло се до првих заједничких надања и разочарања у 1848/49. и 1866. усљед различитих очекивања. У оба случаја политичко вођство Србије, и поред формулисаног националног програма у варијанти *српства* и *србијанства*, процијенило је да је боље остати на нивоу пропаганде него активног ратовања за које су се здушно залагали Петар II Петровић - Његош, књаз Данило и књаз/краљ Никола.

Потом, за вријеме Источне кризе (1875-1878), када су ратним савезом из јуна 1876. ушле у рат за ослобађање сународника у Османском царству на Балкану, елите Црне Горе и Србије, на ратним искуствима у Херцеговини и сјеверној Албанији, препознале су у овом успјешном ратном прегнућу да стоје једна другој на истом путу до циља - ко ће објединити и династички предводити *српство*.

Ако им је Санстефански мир могао оснажити таква надања, одлуке Берлинског конгреса, упркос потпуном међународном признању и територијалном проширењу Црне Горе и Србије, биле су јасно упозорење да се будуће остваривање њихових посебних и заједничких националних и државних амбиција неће моћи реализовати мимо европских сила.

У независним државама Црној Гори и Србији сва дотадашња добра и лоша искуства добијала су потребна политичка, дипломатска и пропагандна тумачења, усклађивана, од случаја до случаја, са циљевима оне из круга сила чији је утицај могао бити од користи. Како се Београд, након овог Конгреса, везивао за Беч, а Цетиње остало присно окренуто Петрограду, то се у круговима србијанске династичке и политичке елите појачао осјећај и жеља за дјелотворнијом примјеном начела садржаних у поступном остварењу "Начертанија", сузбијањем ратне пропаганде која је у Црној Гори позивала заједничким ратним прегнућем на уједињење и ослобођење свеукупног српства.

За ово заводљиво искушење књаз Никола имао је довољно разлога за опрезност. У ставовима веома утицајног Јована Ристића могла се препознати отровност србијанске пропаганде која ће га пратити за све вријеме Обреновића и Карађорђевића, иако је упорно и абердарски "рвао за српство".

Историја балканских народа и држава не познаје владара који је борећи се и подређујући судбину сопственог народа и државе циљевима ослобађања и уједињења српства, као идеологије ослободитељства, без разлике у конфесионалном погледу, дуже био мета и одстојање гнусне, дворске камариле и послушничке штампе Србије од осамдесетих година XIX вијека до његове смрти 1921. само зато што је његова политичка харизма сметала једнако Обреновићима и Карађорђевићима.

Стога се поставља питање за какво се српство борио и мачем и пером књаз и краљ Никола Петровић када је његова политичка, државничка, династичка и лична судбина позната по трагичном исходу и за династију Петровић и за Црну Гору. Чини ли се логичним закључити, како често у историографским радовима читамо, да је и он, попут бројних владара, жртва сопствених неостварених амбиција. Краљ Никола је, за разлику од таквих, доиста имао успјеха колико ниједан од његових предходника из дома Петровића, јер је све њихове жеље, напоре, одрицања у корист народа и државе спојио и ставио под кров међународно признате и потпуно независне Црне Горе, уређене према моделу европских држава и на спољашњем и на унутрашњем плану.

То што је Црну Гору, не само због ослободитељске већ и због идејне мисли, сматрао водећом у окупљању српства и што је себе видио у улози предводитеља због личног осјећања и престижног значаја династије Петровић, није довољан разлог за бруталну и тако монструозно каналсану пропаганду у којој су вишедеценијским поновљањем његових владарских пропуста, настали стереотипи о злом апсолутистичком владару који продаје Црну Гору Аустро - Угарској, гуши сваку слободну мисао, неуставно влада, не поштује Парламент, па и када жртвује Црну Гору за нападнуту Србију, опет је издајник јер, остављен од свих савезника, нуди цару Фрању Јосифу часни мир за Црну Гору, свјестан њене жртве и пропасти.

А када га, на нелегалан и нелегитиман начин уклоне с власти, униште његову имовину и обескуће Црну Гору, за пропаганду у којој су својим радовима знатно партиципирали србијански и црногорски историчари, он је главни кривац и њему се суди мимо институција и значајних личности заслужних за такав исход народа црногорског и државе.

Управо због тога и много чега што се о њему и Црној Гори, из угла династичких, страначких и пропагандних схватања зна, питање за какво се српство и црногорство борио краљ Никола Петровић - вишеструко је значајно за историчаре неоптерећене политичком и националном пропагандном. Ево како о томе мислим.

Српство краља Николе у ослободилачком прегнућу са културно-језичком националном и традицијском сродношћу мимо конфесионалних разлика, захватало је просторе оновремене Османске и Хабзбуршке империје с предоминантном политичком и војном улогом и утицајем Црне Горе и Србије.

Спознајући политичке намјере идеолога србијанског српства које Србију види као политичког објединитеља српства на начин што би се границе Србије помакле до крајњих простора Македоније, сјеверне Албаније, Босне и Херцеговине, дијела Хрватске и читаве Црне Горе, краљ

Никола је, од половине 80-их година XIX вијека почео афирмисати идеје *црногорства* у националном, територијалном и идејном смислу.

III

Овако симплификован исказ о синтагмама *српство*, *црногорство* и *србијанство*, екстремно испољаваним у позитивном и негативном смислу, у вријеме књаза и краља Николе, повод је да се нешто више каже о историографским схватањима и садржини оваквих, често противурјечно тумачених појмова.

Иначе, поред претходних назначења, српство се политички схвата као вјерско и етничко одређење које појам Срби везује и изједначава са православљем у народносном смислу.

На тај начин се у Српској православној цркви изградио култ њеног оснивача Саве Немањића као "светосавље" које у националном смислу, идеолошки и вјерски, не препознаје Србе католичке и исламске вјере. Тиме их искључује из српског етничког корпуса. Тако "светосавље" постаје темељ националне идеологије унутар православља.

Исто тако интересантно је напоменути зашто се Србија, као матична држава Срба, одриче етронима Србијанци, иако је то адекватни назив за њено становништво. Јасно је да се тиме жели нагласити улога Србије као државе - матице свих који се осјећају Србима јер се полази од схватања да је црква основни кохезиони и интергративни фактор а држава пуни исказ тога.

За Србе изван Србије не остаје другачије национално исказивање осим Срби, уколико се не везују за политички и државни назив земље у којој живе.

Насупрот томе, Црногорци се етронимски и национално јасно исказују и везују за Црну Гору у државном и националном смислу. За разлику од већине балканских народа Црна Гора, у стратегији ширења граница ослободилачким ратовима, није новом становништву (Србима, Муслиманима, Албанцима и Хрватима) наметала асимилирање у националном смислу.

Наиме, тиме се владари из династије Петровић нијесу служили као средством јачања националног корпуса иако је, усљед малобројности основне популације - Црногораца, било разлога и за јачање црногорског националног осјећања код Брђана и Херцеговаца који су се током XIX вијека сродили са Црном Гором у народносном и државноправном смислу. Од окончања Источне кризе одлуком да се Босна и Херцеговина даје на управу Аустро-Угарској, простор Новопазарског санџака, под војном контролом Беча, постаје непроходни земљоуз између Црне Горе

и Србије. Односи између ових држава биће испуњени суревњивостима између династичких кругова и политичких првака, од чега су главну корист убирали закулисни политичари и војни аналитичари на Балплацу.

Управо на плану поменутих разлика око схватања и коришћења синтагми - српство, црногорско и србијанство за вријеме управе Бењамина Калаја (чија је мајка била Српкиња) Босном и Херцеговином изграђени су механизми одвајања Срба преко Дрине, Саве и Дунава од Србије и Црне Горе.

Признајући њихово осјећање у етничком и националном погледу, у Бечу се с разлогом страховало да ће словенско осјећање Срба, Хрвата и Словенаца са Чесима и Словацима, већ укљученим у дуалистичку монархију (од 1867), довести до тријалистичког преуређења монархије у којој ће доминирати Јужни Словени.

Да би се таква предвиђања сузбила потребна је била пуна контрола над БиХ и Санцаком, уз уклањање било какве националне пропаганде из Црне Горе и Србије према овим запосједнутим територијама, уз истовремено подстицање србијанско-црногорских разлика и планова око даље ослободилачке мисије према сународницима у Старој Србији и Македонији.

Обећањем да ће помоћи напоре Србије у политици на југу, уз стриктно поштовање владе у Београду да се потпуно дистанцира од Босне и Херцеговине, хабзбуршки војнополитички кругови охрабрили су краља Милана да потписивањем Тајне конвенције Србије са Аустро-Угарском, постане арогантан супарник књазу Николи у мјери која није слутила ништа добро будућим односима између Београда и Цетиња.

У таквим околностима удаја Зорке Петровић за принца у егзилу Петра Карађорђевића послужила је, увијек активној србијанској пропаганди, десној и лијевој руци владе у Београду, да ову чињеницу узме за пријетњу дому Обреновића с циљем настојања дома Петровића да преузме водећу улогу у обједињавању српства. Влада Србије управо у то вријеме обнародовала је програм ослобађања јужних крајева Србије са Косовом и Македонијом, при чему је сваку најаву књаза Николе да је Црну Гору увијек спреман увести у рат против Турске у циљу ослобађања *јужног српства* линијом кроз Санцак, преко Метохије, сјеверне Албаније и западне Македоније до Дебра, игнорисала и сматрала преурањеном.

У то вријеме, као реакција на србијанско схватање српства, појавили су се у "Гласу Црногорца" текстови о *Црногорству* као програмском осмишљавању црногорског националног пројекта. Тиме је дат вјетар у једра узајамној кампањи из Београда и са Цетиња око вођства у српству са позиција политичког и државног престижа Србије и Црне Горе.

Како влади Србије за мисију у *Српству* није одговарала грађанска одредница својег становништва - Србијанци, то се она уклања из административне употребе чешћим коришћењем назива Срби. Тиме је дакле јасно зашто Срби а не Србијанци, зашто је "Начертаније" србијански национални програм политички намијењен Србијанцима и Србима изван Србије. У томе је општесрпска компонента синтагме "сви Срби у једној држави", а она би била проширена Србија до могућих граница еничке присутности.

Наиме, само тим путем било је могуће прагматично ширити *Србијанство* на просторе етничке преобладајућности и присутности Срба, чинећи тиме Србију пијемонтом српства на територијама Србије, Босне и Херцеговине, дијела Хрватске, Јужне Угарске (Војводине) источних дјелова Бугарске, Македоније, сјеверне Албаније и Црне Горе.

У наметању етнонимских особина становништву Србије, које је несумњиво српско у етничком а србијанско у државном смислу, становништву на свим поменутих историјским и географским просторима, примјеном "Начертанија" наметана су етноконфесионална, културно-језичка и национално-политичка правила по којима се живјело у границама кнежевине - краљевине Србије.

На тај начин се *Србијанско Српство* оваплотило у идеологију асимилирања поменутих покрајина и црногорске државе која је тиме постала истинска сметња од проглашења књажевства и Нечертанијем задатом циљу да се поступним ширењем граница Србије овлада читавим српским простором те да се идејом србијанства оствари задати програмски циљ "сви у једној држави".

IV

До настанка краљевине СХС, Србијанство као национално-политичка идеологија Краљевине Србије у служби Српства, дефинитивно се наметнуло у србизирању поменутих покрајина потискивањем, односно локализовањем етнонима: Црногорац, Босанац, Херцеговац и Македонац, свдећи тамошње ставновништво на дио српског етничког и националног корпуса.

Са тако обезбијеђеном преминацијом, у националном и конфесионалном погледу, конструктори новонастале Краљевине СХС прокламовали су, опет из прагматичних разлога, тзв. троплемени народ којег чине Срби, Хрвати и Словенци. При томе се полазило од чињенице да су Хрвати и Словенци знатно слабији и у етничком и у конфесионалном, па сходно томе и у политичком погледу. Тако, у етноконфесионалном погледу, српско православље је, идеологизовано у виду Светосавља,

доминирало и држало под контролом Муслимане кроз њихову етничку везаност за словенску - српску прошлост, све у циљу сузбијања увијек ангажоване католичке цркве која је тежила конкордатском уређењу међуконфесионалних односа.

Оваквим настојањем нестала Краљевина Србија васкрсавала је кроз институције краљевине СХС на етничком, конфесионалном и уставном плану у мјери да се све чешће говорило о Југославији као проширеној Србији, односно "Србославији". Ваља се при оваквим исказима подсетити да због учинка Пијемонта у уједињењу Италије Италијани нијесу постали Пијемонтези, као ни због Пруске у уједињењу њемачког народа Њемци нијесу постали Пруси, па према томе ни због улоге Србије у стварању Краљевине Југославије није требало стварати Србославију. Стиче се утисак да по начину стварања Краљевине СХС (Југославије), уз стриктно свођење Црне Горе и Црногораца на дио српског националног корпуса, српска елита ишла је у компромис са првацима хрватског и словеначког народа, са процјеном врло извјесне перспективе у којој ће новонастала држава поступно добијати не превасходно српско већ србијанско обиљежје.

V

А сада да укратко видимо какво је црногорско искуство са употребом и злоупотребом Српства и Србијанства, односно у чему је суштина црногорског српства и црногорства.

Црногорство се појавило почетком 80-их година XIX вијека као реакција на србијанско српство које је полазило од визија Начертанија да сав војни и политички напор Црне Горе у мисији ослобађања сродних сународника у Османској и Хабзбушкој монархији сведе на србијанско схватање црногорства као националне и Црне Горе као државне идеологије која стоји на путу политичкој и државној идеји Србије у остваривању уједињења српства.

Заправо, препознатљива ослободилачка мисија Црне Горе на просторе тзв. јужног српства као и на западним странама, било да се радило о православцима, католицима или мухамеданцима, нарушавала је политичке, националне и државне амбиције српске елите која од 1882. благонаклон став Беча према Краљевини Србији користи за ангажовано припремање плана ширења државних граница на југ.

Мукотрпним прикључењем територија добијених на основу одлука Берлинског конгреса, црногорска влада је своје политичке амбиције у ослободилачкој мисији усмјерила према сународницима у окружењу - Боки Которској, Санџаку, Метохији и Сјеверној Албанији.

Свакако није било политички опортуно и нелогично да оваквим одређењем црногорски суверен Никола I Петровић назначи српском краљу и "брату" Александру Обреновићу за што се припрема и чега ће се, у заједничком ослободилачком програму, Црна Гора придржавати.

У порукама упућеним краљу и влади у Београду истицао је књаз Никола: Хрвајмо заједно за ослобађање сународника, сакупимо их под кров заједничке државе, учинимо оно што су остварили Италијани и Њемци и у недрима "мајке Југославије" одрецимо се уклетости која сваку династију, као зла коб, прати.

У својим политичким, националним и надасве државничким визијама није црногорски суверен, са харизматичним престижом оствареним вођењем Црне Горе у "вељем рату" 1876-1878. и у годинама мира, био без оправданог разлога поборник ослободилачког српства, са нескривеном амбицијом да га предводи.

Гдје се у том политичком лавиринту интереса србијанског и црногорског пресецања преварио, гдје је сопствене амбиције претпоставио ђудљивој политичкој стварности и није ли се прекасно сјетио црногорства у већ одмаклој примјени начела народности и зашто је као искусни државник превидио утицај идеолошког србијанства које Начертанијем ламентира над судбином Душановог царства и притом ломи, руши и пропагандно своди црногорство на дио српства додијељујући му најнесрећнији назив - сепаратизам, теме су на које досадашња црногорска и србијанска историографија још немају поуздан и неидеологизирани одговор.

Ипак ваља подсјетити да су текстови о црногорству на страницама "Гласа Црногорца", у Београду били дочекани као гром из ведрога неба, иако се у државној идеологији Петровића црногорство од раније могло препознати као национална идеологија.

Наиме, црногорство је доиста било присутно за све вријеме Петровића, од владике Данила до одласка с политичке сцене краља Николе, који га је широј јавности програмски учинио познатим из више разлога од којих су, свакако, најважнији оновремени захтјеви и схватања овог државника који је сопствена и искуства својих претходника преточио у политичке, националне и државне визије Црне Горе.

Може се данас, баш због обнављања политичке пропаганде, која увијек оставља нечасне трагове, размишљати и питати зашто је појава *црногорства* као националне и државне идеје произвела тако несхватљиву и грубу пропагандну реакцију у круговима политичке елите оновремене Србије и њених јавних гласила. Трагајући за ваљаним одговором на ово питање могли би смо се запитати нијесу ли тиме била доведена у питање суштинска начела добро чуваног, тада још тајног политичког програма Србије - Начертанија.

Црногорство, истини за вољу, доиста оспорава државну стратегију српске владе и дома Обреновића и Карађорђевића који, зарад сопствене визије, своде Црну Гору на историјску и географску чињеницу, а њену државност сматрају опасном у било каквом облику. Свако њено постојање у националном и у политичком погледу сматрају сепаратизмом у односу на српство.

Таквим схватањем и пропагандним операцијама црногорска државност, и средњовјековна и нововјековна, постала је страшило којим је српска политичка елита "плашила" српски народ бацајући камење на сваку црногорску препознатљивост и индивидуалност. При томе се здушно позивала на Светосавље које се укоријенило као школска слава крајем 50-их година XIX вијека с амбицијом да едукативно дјелује на придобијање црногорске младежи и одраслих за схватања и прихватања србијанског српства. Када су почетком 80-их година поменутог вијека схватили да се црногорско српство, а посебно црногорство, неће улити у србијанство, и преко њега у српство, реакција у штампи била је нагла и огољена. Штовише, и до тога невољно прихватано, црногорско ратничко и по сваку цијену ослободилачко српство, које српској елити није одговарало, у београдским политичким круговима схватано је као супротност којом Црна Гора измиче политичкој контроли у погледу остваривања националног и државног циља.

Са те основе приступило се коришћењу погубне новинске и политичке пропаганде која је разоткривала неостварене амбиције из још необнародованог националног програма познатог уском кругу србијанске елите.

У црногорско ратничко и борбено српство више се није имало повјерења јер оно не иде жељеним путем трасираним у београдским политичким круговима.

У оптужбама и кампањи између краља Милана и књаза Николе доминирају династичке амбиције. Београд користи 16 омладинаца из Црне Горе на школовању у Београду за нападе на режим књаза Николе, а у врховима политичких кругова закључује се да српски Београд више не вјерује Цетињу, упркос жртвама Црне Горе које је поднијела у борби за српство као идеју националног и вјерског ослобођења.

Српска политичка елита схватила је да Црна Гора књаза Николе Петровића не жели само и једино бити српска Спарта, да Ловћен није српски Олимп какав жели Београд, да Црногорци желе да буду Црногорци, а не србијански Срби, макар и најбољи, те да управо зато постају све непоузданији Срби доводе у питање пројекат свесрпског окупљања под предводништвом Србије.

Према томе, са оглашавањем идеолога црногорства на страницама "Гласа Црногорца" поново се, са становишта србијанске пропаганде,

"смркло Српству" као у вријеме проглашења Црне Горе књажевином (1852). И тиме су, до тада вјешто прикриване намјере Београда према Цетињу, дошле у јавност и разоткриле тактизирања дворских и политичких кругова Београда у остваривању концепата србијанског и црногорског схватања српства.

Црногорско српство, надахнуто трагичним исходом средњовјековног великодржавља које је било "краљевство од прва" и "дједина" Немањића династији, од времена трагичног косовског мита постало је судбински везано за ратничко ослобађање свих Срба укључених у границе Османске и Хабзбуршке монархије као и Млетачке републике.

Култ црногорског српства израстао је и развијао се у вишевјековном отпору наметнутим околностима у вјековима превласти поменутих држава.

VI

Познат под називом "борбено српство" црногорски концепт је полазио од угроженог православља у вјерском и политичком смислу али је, исто тако, био присутан и као страх од губљења "православне душе" усљед прозелитске и екстремне католичке вјерско-политичке преминације. И док се према Османској империји, због дрске самовоље паша и везира из Скадра, Требиња, Мостара, Сарајева и Травника, водила, како народна епска пјесма каже на основу поузданих извора "борба непрестана", и према хришћански блиској Млетачкој и Аустрији, односно према њихвим провидурима у Котору и баронима и графовима у Бечу водила се, такође, борба непрестана за заштиту "вјере и имена".

Отуда сва црногорска прошлост јесте у суштини црногорска, а српска је свакако ако се објективно схвати и разумије као борбено, политичко и вјерско настојање да се сачува, очува, одбрани и ослободи оно јужнословенско становништво које је након пропсти немањићке државе, идејно и идеолошки баштинила СПЦ, прихватајући положај да у османском царству, буде оно на што је пристала и Васељенска патријаршија у Цариграду у име грчког народа, дакле, чувар привилегија и гарантованих породичних права.

Црногорска митрополија, баш због посебног положаја Црне Горе, на знатно суженом простору државе Црнојевића, у подловћенским горама, за простор Старе Црне Горе као и за све касније просторе куда се Црна Гора територијално и државно ширила, била је духовни и политички баштиник, морални покретач, државноправни светионик и увијек пресудни борбени предводник свега на што је њене прваке обавезивао општецрногорски збор - "збор све Црне Горе" .

У чему је дакле разлика, заправо заблуда и лако размрсиво клупко, којем робују и данас црногорска и србијанска политика, историјска наука и неумољиво идеолошки острашћена пропаганда, када је у питању однос политичких елита Србије и Црне Горе према феномену "српство", које и данас тумачи сходно заблудама од којих се, услед незнања или политичког ината, не жели ослободити.

Које суштински не жели схватити и прихватити у позитивном и негативном контексту.

Ко се и зашто такве прошлости боји и жели је по сваку цијену сачувати као матрицу идејних разлика похрањену и потребну једино политичким елитама и њиховим трабантима за причу о Црногорцима и Србијанцима као Србима, заводећи их и данас за Голеш планину.

Дакле, да закључим:

Црногорско српство чим је било препознато у свом правном, изворном црногорском облику, није било добродошло србијанском српству које је од Начертанија имало, и упорно стварало услове, да Србија оствари пијемонтску улогу, не само у обједињењу Срба на свим просторима присутности већ да, чинећи то, оствари пројекат обновљене српске патријаршије из 1557. ка прострима куда су се простирали њехих 40 епископија. Није дакле, Начертаније као политичка и национална визија било посљедица идеја и порука једино из плана Адама Чорторијског, прогама Фрања Заха, којег је уподобио за оновремену и будућу Србију Илија Горашанин, већ, у знатној мјери, и покушај остваривања идеја, планова и визија Српске православне цркве, која је истински баштиник, чувар и прегалац очувања Немањића традиције по византијском образцу државе и цркве.

Црногорско српство не уклапа се у таква настојања политичке и црквене елите Србије, од времена кнеза Милоша и Његоша, и залудно ће се покривати и прикривати њиховим истинским значајним ослободилачким напорима, зарад угроженог српства. Њега је у реалним догађањима било, али на жалост у политичким схватањима оно је постојало и што се србијанских политичких кругова тиче, ограничавало на давање духовног предводништва Његошу. Не знамо да ли само за његова вакта, да би, од проглашења Црне Горе књажевином у државноправном смислу, тај политички престиж Србије, био и остао питање бити и не бити Црној Гори. На тој основи настао је сав онај кобни и зли политички осмишљавани пропагандизам Обреновића и Карађорђевића против Петровића, који се завршио рушењем Црне Горе и дома Петровића 1918. Према томе, Подгоричка скупштина није ништа друго до крајњи циљ одавно нарученог плана и коначно пронађених актера за извршење плана нестанка Црне Горе као државе и Црногораца као етноса које српство не трпи.

Црна Гора је, жртвујући се по начелу - само је слободан човјек достојан великог знамења да је *човјек*, а да би био мора имати, стећи и остварити то путем државе као неопходне претпоставке, сачувала своје државно и национално биће и испунила своју историјску мисију. Црна Гора је увијек његовала своју својност и она је важила, за све њене грађане, од давнина до данас. Њена посебност сметала је само онима који су имали политичке, вјерске и идеолошке интересе према њој као простору и народу који су укључивали у своје државоуправне пројекте. Црна Гора се томе одупирала мачем и пером и, упркос многим искушењима, претрајала и опстала.

Младен ВУКЧЕВИЋ*

ОГЛЕД О ЗАКОНСКОМ УРЕЂЕЊУ НАЧИНА РАДА ЦРНОГОРСКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ИЗ 1906. ГОДИНЕ

Потреба цјеловитог уређења друштвене стварности одређене земље као еквивалент треба да има адекватну нормативну инфраструктуру. То је посебно значајно у условима доношења првог устава и у времену увођења парламентаризма, какав је случај био са Црном Гором у освиту XX вијека.

Саставни дио нормативне инфраструктуре представља и уређење начина рада органа власти, а посебно оних који обављају законодавну функцију. Јер, анализа аката који уређују начин и организацију рада парламента има не само правни, већ и шири политички значај.

У упоредном праву се различитим актима, са различитим нивоом општости, уређују питања која се односе на функционисање парламента. Примарно, то се чини пословником, мада упоредно законодавство познаје и рјешења по којима се ова питања уређују законима, другим подзаконским актима, или чак декларацијама као актима са елементима правно-политичке садржине.

У упоредном праву постоје и различите дефиниције ових прописа. Тако се одређују као “скуп прописа који одређује ред и метод рада сваког парламента” (J. Beaute) односно као “резолуција која одређује унутрашњу организацију сваког дома и утврђује правила парламентарне процедуре (M. Prelot)”¹.

У одредбама о функционисању парламента, посебно у почетку увођење парламентаризма у одређеној земљи, на специфичан начин испољавају се интереси политичких групација које чине структуру највишег представничког тијела. Оне показују однос снага унутар и између

* Аутор је доцент на Правном факултету Универзитета “Медитеран”.

¹ Наведено према: П. Николић, *Уставно право*, Београд 1993, стр. 388.

различитих грана власти. То потврђује и парламентарна статистика највећег броја земаља, по којој се значајан дио времена на скупштинским засједањима односи на расправе у вези са тумачењем аката који регулишу организацију и начин рада парламента. Често је то и упориште за парламентарну опструкцију што, с друге стране, указује и на потребу да се ваљаном правном регулативом она спрјечава или сведе на мању мјеру.

Опредјелјење да се на законски ниво издигне уређивање “пословног реда у народним представништвима”, поред Црне Горе било је присутно и у сусједним земљама, крајем XIX и почетком XX вијека.²

Наведене чињенице потврђују ово полазиште и оправдавају научни и стручни интерес да се направи (теоријско-компаративни) оглед у вези са рјешењима Закона о привременом пословном реду Народне скупштине од 30. септембра / 13. октобра 1906. године.

* * *

Сасвим је јасно да је питање правне снаге овог акта једно од основних на које треба дати недвосмислен одговор. Оно се експлицитно може формулисати овако: *Зашто је пословни ред Скупштине регулисан законом, а не неким другим, нижим актом?* Иако најважније, то питање не може добити одговор прије расвјетљавања нормативних и социолошко-историјских детерминанти доношења Закона.

Нормативним детерминантама сматрам сам садржај односног закона и његова рјешења организационих односа и парламентарне процедуре у Црногорској народној скупштини. Предмет ове анализе је заправо материјално-нормативни садржај Закона о привременом пословном реду и његових одредби посматран под лупом одређења организационих аката парламента која сам навео. Закон предвиђа начин избора посланика и верификацију њиховог мандата (провјера пуномоћја) прије почетка скупштинског рада. Овим су ријешена предорганизациона питања која доводе до конституисања Скупштине. Начин избора парламентарне администрације и председника (предсједништва скупштине) уводи стабилне односе у рад парламента и омогућава трајност реда и функционисања. Поменимо и институте одбора, дневног реда, скупштинских анкета, молби и жалби и биће нам јасно да је захтјев за регулисање парламентарног реда испуњен.

Остаје још захтјев за регулисање скупштинске процедуре, дакле метода најважнијег сегмента њеног рада – доношења закона. Концентрација се на један, карактеристичан, аспект ове дјелатности и његове теоријске консеквенце. *Посланицима у Скупштини ускраћена је могућ-*

² Тако су нпр. на основу српских устава у периоду 1869-1903. доношени посебни закони о функционисању парламента – 1879., 1889., 1902., 1903. и 1911. године

ност предлагања законског текста. Дуго третирана као лимитирајућа и неадекватна ова одредба скоро да има и парадигматичан значај.

Компаративне анализе парламентарног рада указују на маргинализацију овог овлашћења посланика у савременим демократијама. Тенденција повећања законодавних активности извршне власти, слиједећи Милова прецизна предвиђања (J.S. Mill – наглашавао је пораст законодавних овлашћења владе као ефикаснијег органа на уштрб законодавне активности парламента), у савременим демократијама је неминовна и све очигледнија. Такође, не треба заборавити и на Токвилово (Tocqueville) упозорење да се политичка страна ”тираније већине”³ најјасније уочава у раду законодавног тијела, будући да је у њему сконцентрисана цјелокупна власт. По њему, надмоћност законодавне власти над извршном никад не може бити доведена у питање, јер законодавство, уколико истраје у својим намјерама, увек може савладати отпор који му се супротставља (нпр. суспензивни вето). Демократичност процедуре у скупштини не може бити доведена у питање резервисањем права предлагања закона за владу. Демократичност би могла бити оспорена ограничењем права изјашњавања и могућности расправе о закону и његовим рјешењима. Одредјење да „...сваки посланик, ...има право да изложи побуде у прилог примању или одбацивању предлога “ јасно говори у прилог аргументације и толеранције као принципа законодавне дјелатности тадашњег црногорског парламента.

Дакле, сама чињеница да чланови законодавног тијела имају право да дају слободно мишљење о предлогу закона, као и увијек присутна моћ да *већином* не усвоје предложени закон уколико им није по вољи, говори у прилог наведеној тези да се оваквим рјешењем Закона о привременом пословном реду из 1906. године ни на који начин не нарушава демократичност скупштинске процедуре. Јер, не треба заборавити да је моћ законодавне власти неизмјерна и да је још Цеферсон упозоравао да је тиранија од стране законодавне власти највећа опасност коју са собом носи демократија. Уколико би једна власт, која је по природи ствари моћнија од других (законодавна власт), успјела да постане апсолутно доминантна, тада би слобода била озбиљно угрожена. Стога је неопходно, путем подјеле власти, успоставити равнотежу између власти путем механизма њихове међусобне контроле и ограничавања. Зато наведену одредбу овог закона не треба тумачити као нарушавање, већ као *спровођење* принципа подјеле власти (јер предвиђа механизам за ограничавање законодавне власти).

³ Идеју „тираније већине“ Алексис де Токвил образлаже у свом чувеном дјелу *О демократији у Америци*. Види: Алексис де Токвил, *О демократији у Америци*, Сремски Карловци 1990.

Социолошко-историјске детерминанте црногорског парламентаризма у његовим почецима говоре о значају и величини подухвата уставног конституисања Црне Горе. Кашњење у уставном регулисању, прилике у земљи и окружењу, апсолутистичке претензије нијесу одређујуће у овом случају. Историјски догађаји у којима владавина права добија примат указују на могућност компромиса и сазрелост за његово постизање. Када закон више не може „лежати у топузу“ једнакост иступа на мјесто силе, а сукобљени интереси добијају свој епилог у рјешењима која не морају увијек бити објективно најбоља али која представљају искорак у односу на неко будуће вријеме.

Црна Гора са почетка двадесетог вијека нема, наравно, за собом парламентарну традицију Велике Британије, револуционарне преокрете Француске, романтичарске покрете Њемачке, па ни слободарске тенденције Сједињених Америчких Држава. Борба за голи опстанак, по правилу, не познаје људска права и грађанску одмјереност. Хобс (Hobbes) је био у праву тврдећи да у условима природног стања, тј. рата свих против свију (*war of all men against all men*), у коме се државе међу собом иначе и налазе, живот представља примарно добро, а страх од насилне смрти (*fear of violent death*) коријен сваког права, и стога све моралности.⁴ Али, кад није ријеч о екстремној ситуацији (рат, опстанак државе) коју су, излажући своју политичку филозофију у виду имали Хобс и Макијавели (Machiavelli), отварање друштва утицајима, минимизација пријетње од спољњег непријатеља, међународна комуникација и економски напредак не дозвољавају даљи отпор савременим идејама и концепцијама. Парламент као одраз народа и његове свијести (још увијек не и суверености) мора бити конституисан. Узор за његов рад не можемо пронаћи у дотадашњем црногорском друштву у којем је правда замијењена књажевом милошћу - али се његов рад мора уредити. Плод ове историјске нужности, овог помирења интереса и вриједности је и Закон о привременом пословном реду у народној скупштини. Његову правну вриједност не треба тражити у минуциозности анализе одредби, језика или систематике, иако су већ тада у Европи постојали законици које је чак и данас тешко надмашити.

* * *

Сада је могуће одговорити на основно постављено питање. Поновимо га још једном “Зашто је пословни ред скупштине регулисан законом, а не неким другим, нижим актом?”.

⁴ Leo Strauss, *The Political Philosophy of Hobbes*, The University of Chicago Press, Chicago 1973, стр. 17-18.

Из реченог је, чини се већ у довољној мјери, јасно да су проблеми парламентарног конституисања државе тешки, али не и нерјешиви. Организација и рад парламента, рођеног у окриљу друштва у којем се отвореност и грађанска профилација јављају тек у обрисима, мора одражавати способност установљења стабилне и уређене државе. Демократска институција је новост чијој се изградњи не може олако приступити. ЗАКОН, а не неки акт мање правне снаге, шаље недвосмислену поруку: парламент није и не смије бити маргинална и марионетска институција. Његова је улога суштинска и пресудна. Он је (романтичарски) сам народ и његова воља је воља народа. А та воља значи једнакост коју само закон и устав могу у потпуности обезбиједити. ЗАКОН, дакле, а не неки нижи правни акт.

Осврнимо се на тренутак на парламентаризам у Великој Британији. Парламентарна засиједања, избор спикера и радних тијела не можемо пронаћи у законима и другим актима. Устав Велике Британије има, као што је познато свој неписани дио у који спадају и ова питања. Снага осјећања политичког етоса код генерација и генерација британских посланика превладала је самовољу и ускогрудост личних интереса. Она је потребу за писаним правилом практично одстранила. Основни принципи англосаксонског конституционализма (идеја супрематије права, теорија мјешовите владе Џона Фортескјуа, Хукеровог инсистирања да сагласност Парламента представља институционалну гаранцију и др.), који представља окосницу теорије о правом ограниченој и контролисаној власти (*limited government*), знатно су допринијели обликовању идеје владавине права (*rule of law*) на тлу Енглеске. Али, не треба заборавити да је историја Енглеске, посебно у XVII вијеку, била, исто тако, историја сукоба између Краља с једне, и Парламента с друге стране. Током ове борбе рођени су веома значајни акти за уставну историју Енглеске којима се ограничавала самовоља краља, као што су нпр. Петиција о правима (*The Petition of Rights*) из 1628. године, *Habeas Corpus Act* из 1679. године или Бил о правима (*Bill of Rights*) из 1689. године. Међутим, послије Славне револуције из 1688. године Парламент постаје суверена и највиша власт (*iura summi imperii*), па су се Дајси (Dicey) и Блекстон (Blackstone) нашли пред тешким задатком да помире владавину права са сувереношћу Парламента.⁵

Пошто чак ни у Енглеској, колијевци слободе, парламентаризам није успостављен без тешкоћа, сасвим је нормално што су се у Црној Гори, као земљи која је непрестано страховала за сопствену егзистенцију, ствари у том правцу одвијале још теже. Непостојање политичког и демо-

⁵ Коста Чавошки, *Право као умеће слободе: Оглед о владавини права*, Службени гласник, Београд 2005. стр. 68-81.

кратког етоса у Црној Гори тог времена условило је потребу регулисања парламентарног рада и демократских институција правним актима чија је снага гарантована процедуром њиховог доношења. У тим условима само се законом, као општим правилом у коме држава формулише свој интерес за извјесну врсту случајева, може установити правило које има опште важење независно од персоналних рјешења у институцији.

С друге стране, данашња детаљност регулисања рада наднационалних парламентарних скупштина (нпр. Савјета Европе) указује на значај ових тијела и потребу подробности у организацији њиховог парламентарног рада. Степен детаљности који у том погледу треба постићи не коинцидира лако са карактером закона као општег акта. Но ипак, постоје још увијек дјелови скупштинске организације који би завриједили достојанство законског регулисања. То су они дјелови које посланици узимају олако, преко којих се прелази без устручавања. Са пословником је то очигледно још и могуће. Закон, пак, можда и дозвољава поступање *preter legem* (поред закона) али никако *contra legem* (против закона). Он је по својој природи нормативан, па не говори ништа о ономе што јесте, већ о ономе шта треба да буде. Његов је задатак аксиолошки, примјерен вриједности коју он у друштву *in concreto* треба да оствари. Аксиологија права, као дио филозофије права који изучава вриједности права, од изузетног је значаја јер постоје чак и гледишта да управо вриједности права чине основни садржај филозофије права (Gustav Radbruch). А вриједности које право има да оствари су, између осталих, правда, мир, ред, слобода, сигурност, дјелотворност и др. Све ове вриједности имао је на уму и законодавац при доношењу Закона о привременом пословном реду – дакле, имао је сврху увођење реда у скупштинску процедуру и организацију ради поспјешивања дјелотворности њеног рада у циљу обезбјеђења правде, мира и слободе. Такође, уредио је и прописао какве треба да буду организација и процедура у парламенту. У временима која су наступала, па и у данашњем времену, неопходност адекватне организације и реда у законодавном тијелу, који је *ratio* овог Закона, добија и тек ће добити своју потпуну валоризацију.

Никола ВУЈОШЕВИЋ*

ВИЈЕК ЦРНОГОРСКЕ МОДЕРНЕ УМЈЕТНОСТИ

Црногорска модерна умјетност настаје и развија се на простору на којему је стољећима остваривана богата и значајна културна баштина, чије тековине имају велике вриједности и у развоју културе представљају драгоцене домете који надилазе државне оквире. Скоро да нема значајније историјске епохе која није на тлу Црне Горе оставила траг. Овдје су сачувани градитељски и умјетнички документи од праисторије, преко антике до романике и готике, византијске умјетности, затим ренесансе и барока. Има и остатака илирске, римске, богумилске и исламске умјетности. Посебно су значајни коријени и трагови миленијумске прошлости Црне Горе и прије државотворне династије Петровића.

У континуитету појава, утицаја и прожимања јављају се на размеђи XIX и XX стољећа, почеци црногорске модерне умјетности. Њима су у Европи, након прве изложбе импресиониста 1874. године у Паризу, претходиле смјене или паралелно егзистирање радикалних умјетничких идеја и праваца. Док су тада код многих европских и других народа академским реализмом, као крајњом тачком објективног третмана спољњег и унутрашњег свијета, завршавале плодне стваралачке епохе, дотле, у Црној Гори почињу модерна умјетничка кретања. Ове прогресивне тежње коренспондирају са позитивним околностима црногорске стварности. Црна Гора, послје 1878. године, као међународно призната држава, настоји да унапређивањем и учвршћивањем друштвеног уређења обезбиједи повољније услове за развитак просвјете и културе.

У ликовној умјетности од посебног значаја је долазак у Цетиње бројних страних умјетника, који на позив Николе I Петровића бораве на двору дуже или краће вријеме. Европска имена: Јарослав Чермак, Влахо Буковац, Паја Јовановић, затим Теодор Валерио, Фердо Кикерец,

* Аутор је познати црногорски сликар и ликовни критичар.

Целестин Медовић, Иван Рендић, Јосип Томинц, Антон Карингер и др. остављају своја дјела са мотивима из борбе и живота црногорског народа, као свједочанство не само својих високих стваралачких достигнућа него и као изразе симпатија и љубави према Црној Гори. Дјелатност ових умјетника створила је атмосферу која је несумњиво имала утицаја да се бројни црногорски младићи професионално определијеле за ликовну умјетност.

Не умањујући улогу и значај страних умјетника у настанку црногорске модерне умјетности, битно дјејство у њеном виталитету имали су и надареност и велики труд њених домаћих протагониста. Многи су се за умјетност рано опредјељивали, и, мимо утицаја са цетињског двора, одлазили у иностранство на студије. Тако се већ крајем XIX и почетком XX стољећа, оснажена индивидуалним потенцијалима и жељама, подстакнута и спољним факторима, јавља једна група црногорских умјетника која ће играти изузетну улогу а њихово дјело имати значај у црногорској умјетности.

Невјероватно је са коликим полетом, одлучношћу и предиспозицијама уче и сви завршавају студије; раде, стварајући основе нове, велике епохе црногорске модерне ликовне умјетности - државе која у то вријеме није имала ни 300.000 становника. Најстарији међу њима су *Анастас Боцарић* (1864-1944), који сликарство учи најприје у Солуну и потом завршава Умјетничку академију у Атини и *Шпиро Ђурановић* (1864-1910), студије завршава на Академији умјетности у Кијеву. Затим, такође рођени у XIX вијеку: *Марко Греговић* (1867-1941), Академију умјетности у Бечу; *Михаило Врбица* (1871-1937), Академију у Москви; *Шпиро Боцарић* (1876-1941), похађа прво Studio Scuola Disegno, затим Regio instituto di Belle Arti и, кратко, Академију у Венецији; *Илија Шобајић* (1876-1953), завршава Државну академију у Бечу и Високу школу лијепих умјетности у Паризу; *Перо Почек* (1878-1963), Умјетничку академију у Напуљу; *Марко Брежанин* (1883-1956), Умјетничко-обртну школу у Љубљани и Вишу умјетничку школу у Бечу; *Владимир Новосел* (1883-1961), Академију у Прагу; *Ђоко Поповић* (1887-1911), Умјетничку школу у Београду и Академију ликовних умјетности у Напуљу; *Филип Вучковић* (1888-1961), Умјетнички лицеј и Академију умјетности у Минхену и Академију умјетности у Венецији; *Ристо Стијовић* (1894-1974), завршава умјетничке школе у Београду, Марсеју и Паризу; *Мато Ђурановић* (1895-1973), студира у Њујорку; *Мило Милуновић* (1897-1967), студира сликарство у Фиренци и на самом крају вијека *Милош Вушковић* (1900-1975), студира у Бечу.

Импресивна је та плејада високо школованих и образованих умјетника, од којих су многи били истакнуте личности у срединама гдје су

живјели и радили. Свима је, са стваралачким ентузијазмом, поносом и носталгијом Црна Гора инспиративно живјела у срцу и дјелу. Иако далеко и под утицајем нове средине, они нијесу ништа губили од свог аутохтоног карактера. Напротив, стицали су знање, развијали даровитост, обогаћивали и снажили творачки дух и луцидност доживљаја, осјећања и имагинације и тиме развијали и задржавали персоналност. Повременим доласцима у завичај, посебно приређивањем самосталних изложби, нијесу побуђивали особито интересовање.

Ипак, иако је ликовно-умјетнички живот у Црној Гори до 1945. године био врло мало развијен - изложбе су биле ријеткост а права ликовна критика није ни постојала, док је само цетињски "Глас Црногорца" кратким освртима регистровао наступе сликара. Тако је овај лист, поводом прве изложбе једног црногорског сликара у Црној Гори у јулском броју 1896. године, забиљежио: "Г. Греговић, млади сликар из Боке, изложио је у салону Вулетихеве гостионице неке своје радове. У идућем броју ми ћемо проговорити о сликама овог нашег умјетника." Вулетихева гостионица, гдје је показано Греговићево сликарство, у ствари је била позната цетињска "Локанда" - касније "Гранд хотел", који је срушен послје знатног оштећења у земљотресу 1979. године.

Обећање "Гласа Црногорца" испуњено је у наредном броју објављивањем вјероватно првог ликовног приказа, непознатог аутора, једне изложбе у Црној Гори: "Срећни смо да ћемо рећи коју о радњама нашега младог Греговића, што нам је изложио у салону Велике читаонице. Слике су двије: "Црногорац на стражи" и "Св. Петар и Павао". Ова посљедња мала слика показује црквено сликарство Греговићево. Није ништа изванредно да би човјек зажелио да том сликом украси своју кућу, али на сваки начин препоручујемо најбољег сликара нашијем црквама. Савсим је друга радња "Црногорац на стражи". То је прости Куч, којег је сликар изабрао за предмет своје кичице и већ избор тога типа открива лијеп таленат умјетников, што у највећој мјери потврђује израда ове слике, која се одликује колоритом, цртежом и истинитошћу типа. Рекли бисте да је то глава живог човјека, да ће сада проговорити, да оне очи гледају." У наставку текста критичар испољава одушевљење и каже: "Ми се нијесмо могли од ње (слике) одвојити и сада разумијемо хвалу којом у Котору обасипају младог умјетника; и који заслужује мецена да се уаврши".

Почетком прошлог стољећа регистровано је неколико изложби. *Илија Шобајић* са колегом Русом, *Тиром*, приређује 1906. године изложбу у Ђевојачком институту, у којему су тада радили. О њој "Глас Црногорца", осврћући се посебно на Шобајићеве радове, објављује приказ непознатог аутора: "Ове слике су нешто особито у свом жанру. Све су

то студије. Ту се умјетник не показује као вјештак у сливању боја и хватању појединих момената из природе, већ као хладни аналитичар, који до ситница тачно зна гдје је који мишић, као и којим правцем иде која жила, да ли поједине позиције тијела одговарају унутрашњем стању тијела. Ово је умјетник аналитичар који зна све детаље и из њих прави цјелину." Изложба је имала необичајен одјек - књаз Никола одликује Шобајића Орденом "Књаз Данила I" петог степена и, касније, истим Орденом четвртог степена, за укупни умјетнички рад.

Године 1907, *Перо Почек* приређује прву, потпуно заокружену као цјелину, изложбу у сали Министарства војног. Тим поводом у "Гласу Црногорца" од 1. и 15. децембра исте године објављена су два написа у којима, између осталог, пише да су Почекови радови на изложбама у иностранству, посебно на Балканској изложби у Лондону, оцијењени "као узор не само наше, него и словенске умјетности", и даље: "... да су били цвијет наше изложбе, да су заслужили особиту похвалу, а млади умјетник награђен златном медаљом... Почек је документовао не само свој неоспоран дар, већ је представио своју отаџбину Црну Гору као културну земљу и на пољу сликарске умјетности". Каже се још да је: "Читавом свијету познат г. Почек као умјетник, из дописа са изложбе у Милану, Риму, Софији и Лондону...".

Није познато која су дјела показана на поменутој изложби на Цетињу, али је извјесно да су њој претходила капитална Почекова остварења, настала између 1903. до 1907. године, означена, уз још нека *Ђока Поповића* ("Мотив из Портичија"), *Михаила Врбице* ("Пред штафелажем") и других као прва, покретачка и усмјеравајућа, тиме и историјска за црногорску модерну умјетност: "Улцињско поље", "Пејзаж из околине Цетиња", "Напуљ са Везувом", "Напуљ", "Напуљ са Везува", "Вршидба" и др. На основу ових слика, које посједује Народни музеј Црне Горе у Цетињу, основано је увјерење да нигдје у цјелокупној умјетности на Балкану пленер није тако издашно омогућио импресионизам као код Почека и то убрзано и у једном логичном слиједу од слике до слике, од потеза до потеза.

Излагачка активност црногорских умјетника, прекинута догађајима Првог свјетског рата, послије којих 1918. године Црна Гора губи своју државност, наставља се скромно 1921. године. Тада *Милош Вушковић* приређује самосталну изложбу у Цетињу и Подгорици а *Саво Вујовић* у Прагу. Исте године у Зетском дому заједнички излажу *Јанко Брајовић* и *Саво Вујовић*; Брајовић своје прве вајарске радове - Владу Рада и рељеф Бијелог Павла. Сљедеће године Вујовић ће се поново представити у Подгорици, Никшићу и Цетињу. Године 1923. *Нико Ђуровић* излаже у Подгорици и на Цетињу.

Прије Другог свјетског рата, поред учешћа на бројним групним изложбама, особито у Паризу, одржане су још изложбе: *Марка Брежанина* у Келну и Лајпцигу; *Мила Милуновића* у Паризу, после које, 1928. године заступа Француску на бијеналу у Венецији; исте године *Михаила Вукотића* у Београду, у тек отвореном Умјетничком павиљону "Цвијета Зузорић" на Калемегдану, утирући пут пуној афирмацији и касније добијању угледне Награде Политике. Године 1929. у Београду излаже самостално и *Милош Вушковић*, такође добитник Награде Политике; у Риму *Петар Лубарда*, у Цетињу *Јован Зоњић* 1931. године, када и *Мирко Кујачић*, тада сценограф Бановинског позоришта, и *Лука Станковић*; *Вуко Радовић* у Колашину и *Филип Вучковић* у Цетињу -1933; *Иво Новаковић* 1935-1936. у Никшићу, Дарувару, Бихаћу и Подгорици, гдје је као педагог службовао у гимназији; *Мато Ђурановић* у Котору 1936. и *Милан Божовић* 1938. године у Београду.

У току Другог свјетског рата ликовна умјетност на тлу Црне Горе замире. Сви црногорски умјетници се прикључују Народноослободилачком покрету; већином су у борбеним јединицама, док су неки у италијанским и њемачким логорима. Изложба учесника НОБ-а коју су децембра 1979. и јануара 1980. године организовали Музеји и галерије Подгорице, показала је историјски јединствен примјер масовног и великог патриотизма ликовних стваралаца.

Тек 1945. године почињу се стварати услови за умјетнички живот. Полет у обнови и изградњи ратом опустошене земље позитивно утиче и на културно-умјетничке прилике. Свестрана стваралачка ватра се распламсала на Цетињу, гдје се окупљају безмало сви црногорски друштвени и интелектуални капацитети. У подстицајној атмосфери расту амбиције и остварују се значајни резултати у многим областима рада.

У ликовној умјетности настаје невјероватан успон. Децембра 1944. године, у тек ослобођеном Цетињу, у згради садашње Скупштинске општине Цетиње, оснива се Умјетнички атеље при Министарству просвјете Народне Републике Црне Горе. У њему раде *Нико Ђуровић*, *Милан Божовић*, *Антон Лукатели - Тонћи*, *Дања Ђуровић*, *Ацо Пријић*, *Никола Вујошевић* и др. У Атељеу потиче иницијатива за сталешко организовање црногорских ликовних умјетника. У "Побједи" је објављен позив следеће садржине:

"Сликари Умјетничког атељеа Министарства просвјете позивају све умјетнике са територије Црне Горе да присуствују заједничком састанку у недјељу 24. II (треба да стоји III) 1946. године у 9 сати прије подне у просторијама Умјетничког атељеа ради доношења одлуке о формирању Удружења и припремању умјетничких радова за предстојећу изложбу на Цетињу. У обзир долазе сви академски сликари, скулпто-

ри и самоуци. Лица која су се огријешила о народну част не могу доћи у обзир."

Оснивачка скупштина је одржана како је предвиђено и на њој су изабрани Управа - Милан Божовић, предсједник, Антон Лукатели, секретар, Нико Ђуровић, Мато Ђурановић и Ксенија Ћиповић; Надзорни одбор - Лука Томановић, Вукан Вукановић и Велиша Лековић; Суд части - Вуко Радовић, Лука Томановић и Александар Пријић и Умјетнички савјет - Божовић, Лукатели, Ђуровић и Вујадин Поповић. На скупштини је одлучено да се изложба одржи уз празнични дан 13. јул, на Цетињу.

Оснивачку скупштину УЛУЦГ-а штампа веома запажено пропраћа. "Побједа" и "Омладински покрет", као и београдска "Политика", објављују више написа о овом догађају, који сарадник Покрета означава као "знаменити". Прати се рад Умјетничког атељеа и припремају изложбе. О атмосфери и раду у атељеу пише у "Побједи" *Михаило Лалић*. Упознају се читаоци да Милан Божовић ради слику "Сутјеска", Александар Пријић "Ношење рањеника", Нико Ђуровић серију цртежа "Порушена Подгорица". Ово ће бити прва дјела социјалистичког реализма, који ће само неколико наредних година запажено егзистирати у ондашњој југословенској умјетности.

Уочи изложбе пише и *Миладин Перовић*, који се тих првих поратних година често појављивао у улози ликовног критичара, да ће "... црногорски умјетници Тринаестојулском изложбом достојно обиљежити нови, велики почетак наше ликовне умјетности".

Најављена прва изложба УЛУЦГ-а отворена је 12. јула 1946. године на Цетињу, у згради Основне школе "Његош", у којој је био атеље *Петра Лубарде*.

Скроман каталог, драгоцјене документарне и историјске вриједности и значаја, показује велики одзив умјетника и разноврсност израза, на почетку сјајног пута развоја, успона и афирмације послјератне црногорске умјетности. С посебним пијететом било је заступљено и неколико у рату погинулих или преминулих умјетника.

Све што се видјело на изложби, 144 рада од 30 аутора, говорило је о потпуној слободи исказа. Може се са шестдеценијске дистанце констатовати да је та слобода била најава онога што се, почев од 1951. године, чувеном изложбом Лубарде у Београду, десило у ондашњој југословенској умјетности. Логично је било што је читаву ову изложбу Лубарда отјелотворио и припремио у Цетињу.

Први заједнички наступ црногорских умјетника штампа означава као велику свечаност, историјски датум црногорског народа. О изложби пишу пјесници, *Јанко Ђонових* у "Стварању", *Мирко Бањевих* у "Побједи" и др. Изражавајући тврдњу да "за сада ниједна грана савремене

умјетности није тако развијена у Црној Гори као ликовна умјетност", Ђоновић умјетнике разврстава у двије основне групе: у првој су *Лубарда, Милуновић, Зоњић, Стијовић, Ораовац, Шобајић, Божовић, Вушковић, Кујачић...* а у другој млађи. За дјела умјетника из прве групе каже да представљају "највећи домет до кога је ова умјетност код нас дошла." Говорећи о радовима аутора из "друге групе" посебно издваја радове *Вука Радовића, Александра Пријића, Велише Лековића, Луке Томановића...* Бањевић, с одушевљењем, пише: "Пред горостасним композицијама Лубарде... прикују се очи посматрача".

У једновјековном постојању модерне црногорске умјетности оснивање УЛУЦГ значило је инаугурисање сталешког јединства његових чланова и могућност пуне афирмације вриједности црногорске умјетности и њену друштвену верификацију, која је веома утицала на стварање инфраструктурне подлоге ликовне културе у Црној Гори.

Мада се формирање Удружења може сматрати почетком организованог дјеловања црногорских умјетника, подсјећање заслужује *Друштво умјетника и пријатеља умјетности*, основано 1936. године у Цетињу. У Правилнику Друштва, које је окупљало 50 чланова, помиње се, да је циљ овог "удружења" да ради не само на његовању сликарства и вајарства него и на његовању музике и књижевности; на испитивању иконографије и споменика културе...

Друштво је у току свог једногодишњег постојања приредило само једну изложбу академског сликара *Олафа Јордана* и тиме завршило своју активност. До прекида рада је дошло зато што је његов предсједник *Милоје Коче* био шеф цетињске полиције, који се волонтерски бавио музиком, што је режимским властима послужило као "разлог" да полицајца наметну овој организацији. Међутим, за потпредсједника Друштва изабран је професор, познати научни радник, *Ристо Драгићевић*, који је, не слажући се са избором предсједника, поднио оставку.

Послије оснивања УЛУЦГ-а и његове прве изложбе, слиједи многи значајни догађаји у овдашњем ликовном животу. Већ крајем 1946. године оснива се *Умјетничка школа*, прва ове врсте у Црној Гори, за чије формирање и рад су неодвојива имена Лубарде, Милуновића, Ораовца, Вушковића, Кујачића, Вујовића, Станковића и других. У њој је, у више од деценије и по постојања, учила читава плејада касније изузетних умјетника: *Дадо Ђурић, Фило Филиповић, Гојко Беркуљан, Бошко Одаловић, Нада Станић, Јован Ивановић, Михаило Јовићевић, Пуро Ђурић, Љубо Брајовић, Велибор Радоњић, Дања Ђуровић, Петар Мартиновић* и др. Ова школа несумњиво представља посебно поглавље у развоју црногорске умјетности. У њој и око ње стварала се нека ванредна атмосфера, јединствено се слагали искуство, знање и вриједности старијих,

прије рата оформљених умјетника и таленат и младалачки полет младих снага, млађих професора и ученика.

Слиједи догађаји од великог значаја, који ће култно обиљежити црногорску модерну умјетност. Године 1951. Лубарда је поменутом изложбом у Београду изазвао и распламсао радикалне промјене у ондашњој југословенској умјетности. Мило Милуновић, исте године, такође у Београду, самосталном изложбом промовише потпуну слободу израза, засновану на култивисаном, високо естетском нивоу. Група "*Тројица*" - *Пријић, Беркуљан, Филиповић* (касније се умјесто Филиповића прикључује *Д. Буровић*) у Подгорици ће се изложбом, такође 1951. године, придружити слободној интерпретацији мотива.

У то вријеме ликовни живот у Црној Гори добија у замаху. На помолу је нова генерација стваралаца која ће убрзо ступити на умјетничку сцену. Многи од њих, попут Лубарде, Милуновића, Стијовића... који ван Црне Горе постижу сјајан успјех, одлазе у друге средине, школују се и напредују. Долазе у контакт са савременим развојем и збивањима у умјетности, обогаћују се, раде са великим полетом, развијају своју надареност, те, испољавајући нове идеје и аутентичне изразе - стасавају до значајних стваралачких вриједности. Излажу и у Црној Гори самостално и са Удружењем ликовних умјетника. Слобода стваралаштва долази до пуног изражаја. Нема фаворизованих схватања. Постоји само прави однос према правој умјетности. То је управо најаву *златног периода* црногорске умјетности, Црне Горе као земље сликара. Овдашњи умјетници све више су присутни и цијењени на страни, на широким просторима.

Друштво показује, у дугом периоду, већу заинтересованост за развој ликовне умјетности. Поред *Умјетничке галерије на Цетињу*, основане 1950. године, за чију дјелатност је неодвојиво име њеног дугогодишњег директора Милоша Вушковића, данас *Националног умјетничког музеја*, који у оквиру Народног музеја Црне Горе, поред осталог, посједује сериозан избор црногорских и умјетника из република бивше Југославије, гради се 1958. године *Умјетнички навилјон* у Подгорици. Затим се формирају - *Модерна галерија* у Подгорици, 1961. уз велике заслуге Александра Пријића, њеног првог и дугогодишњег директора; галерија "*Јосип - Бепо Бенковић*" у Херцег-Новом, 1966, као и "*Зимски салон*" у њеном саставу; *Салон "13. новембар"* на Цетињу, 1967; *Спомен збирка "Ристо Стијовић"* у Подгорици, 1971; *Модерна галерија* у Будви, 1972, уз заслуге Јова Ивановића; *Галерија умјетности несврстаних земаља "Јосип Броз Тито"* у Подгорици, данас *Центар савремене умјетности Црне Горе*, 1984; *Галерија "Велиша Лековић"* у Бару, 1984; Спомен галерије: у Петровцу "*Марко Греговић*", у Каменарима, у Боки, "*Мато Ђура-*

новић". Затим, Галерија "Никола П" у Никшићу, 1997, као и, посљедњих десетак година, бројне приватне галерије.

Посебно важно за развој ликовног стваралаштва је и институционална надградња ликовног образовања, која се, почев од поменуте Умјетничке школе у Цетињу, потом у Херцег-Новом, наставља отварањем *Више школе за умјетност и умјетничке занате* у Херцег-Новом, *Више педагошке школе* са ликовним смјером у Никшићу, *Културолошког факултета* у Цетињу и најзад *Факултета ликовних умјетности* у Цетињу, 1988. године.

Све ове институције јављају се као организатори бројних ликовних манифестација. Ипак, 1963. године, репрезентативну, до тада најзначајнију ван Црне Горе, приређује УЛУЦГ у Београду, у Павиљону "Цвијета Зузорић" на Калемегдану. Изложбу је отворио маг театра Раша Плаовић казивањем и стихова из "Горског вијенца", наговјештавајући њен изузетан пријем.

Године 1967. приређене су двије велике ретроспективне изложбе -Лубарде у Музеју савремене умјетности у Београду и Мила Милуновића у Културном центру Београда, које су на најбољи начин представиле ове сликарске великане.

Сљедеће године у Подгорици је одржан симпозијум о националној култури, када се констатује високи ниво и третман црногорске ликовне умјетности у оквиру националне културе.

Узорно рангиран углед црногорских умјетника потврђује се изузетном поставком "Савремена црногорска ликовна умјетност 1945-1970" у Музеју савремене умјетности у Београду (касније је презентирана у Загребу, Паризу и Риму), којом приликом, у уводној ријечи монографије која је пратила изложбу, *Миодраг Протић*, управник Музеја и еминентни ликовни критичар, поред осталог, записује: "Међу београдским уметницима има и црногорских који су сталним присуством и зрачењем свога дела, учешћем у разним српским уметничким покретима и групама, као професори београдских уметничких школа и учитељи српских уметничких поколења, остварили у овој средини неизбрисив утицај и стекли трајно незаменљиво место".

Ова манифестација је инаугурисала малу Црну Гору као велику Земљу сликара. Извјесно, част је услиједила због вриједности црногорске умјетности, засноване на прожимању националног и универзалног, завичајног и свјетског, традиције и савремености. Вријеме је то са атрибутима златног периода црногорске ликовне умјетности.

Овај синтетички приказ савремене црногорске умјетности, почев од најстаријих умјетника, који су заокружили опус и у оно вријеме имали велику улогу не само у црногорској умјетности (Милуновић, Лубар-

да, Вушковић, Стијовић...) па преко средње генерације стваралаца чија је пуна плодотворност била у изразитом успону (Станић, Филиповић, Пријић, Лукетић, Дадо Ђурић, Беркуљан, Радовић, Драго Ђуровић...) до млађих, особених по савременом духу и позитивној умјетничкој агресивности, показује да је квалитативност црногорске умјетности, објективно, веома изнад умјетничких резултата и домета који се остварују у једном четвртвјековном, релативно кратком и нормалном друштвеном развоју.

Као последица јединства многих творачких фактора, стваралачка креативност овога периода у црногорској умјетности може се означити и као епоха у њеном развоју.

У времену од 1967. до 1975. године животну и стваралачку сцену напустило је неколико највећих и најзначајнијих црногорских умјетника, међу којима Мило Милуновић, 1967, Петар Лубарда и Ристо Стијовић, 1974. и Милош Вушковић, 1975. године. Њихов умјетнички, стваралачки и педагошки рад имао је у Црној Гори вишеструк значај. Они овдје доживљавају и остварују велику плодотворност. За Лубарду *цетињски период* је значио период генијалности, када су настала дјела којима је на поменутој, чувеној изложби у галерији УЛУС-а на Теразијама у Београду 1951. године унио у југословенско сликарство нове идеје и дух, завршавајући једно његово поглавље и почињући друго, извео га на широке европске и свјетске просторе. Милуновић и Вушковић, за које је био карактеристичан перманентан успон до ванредних висина, остварују у овом периоду такође врхунска дјела. Педагошко дјеловање ових великана огледа се прије свега у њиховом енергичном, исцрпљујућем, истраживачком, мајсторском сликању, чиме су у црногорско сликарство уносили дух и атмосферу динамике и полета и, особито, увјерење у сигурност сопствених могућности, обиљежавајући га аутентичношћу и антејском снагом.

Послије култних изложби Лубарде, Милуновића, Зоњића, Стијовића, Вушковића, Томановића, *Народни музеј Црне Горе* организује, 1975. и 1976. године у Његошевој Биљарди у Цетињу, ретроспективе Станића, Пријића, Филиповића, Беркуљана, Ника Ђуровића и Вујошевића. Први пут се штампају монографије у боји на преко 80 страна, с акрибијским предговорима историчара умјетности *Олге Перовић* и *Младена Ломпара*.

У међувремену финализују се припреме и крајем 1975. године презентира се изложба *Црногорска умјетност прве половине XX вијека* (Праг, Братислава, Варшава, Рига, Будимпешта, Софија...), која је упозоравала на драгоцјене квалитете умјетника који су чинили основу црногорске модерне.

Године 1981. остварује се највећа ликовна манифестација коју је икада Црна Гора организовала "Умјетност на тлу Црне Горе од праисторије до данас", приказана у Историјском институту СССР-а у Москви. У оквиру њеног садржаја био је и сегмент из црногорске ликовне умјетности у којему су, веома селективно, били заступљени ствараоци из више генерација, од иконописаца до савремених сликара.

Последње двије и по деценије су протекле у знаку интензивне излагачке активности. Међу преко хиљаду колективних и самосталних - репрезентативног карактера изложби, истичу се оне које су најбоље исказивале виталност, универзалност и аутохтоност црногорске умјетности:

Пејзаж у црногорском сликарству 1900-1980 (Беч, Тунис, Каиро, Александрија); *Цетиње и ликовна умјетност*, Београд, 1983; *Југословенско сликарство XX вијека*, из збирки Народног музеја Црне Горе, Београд, 1986; *Јубиларна изложба УЛУЦГ-а 1946-1986*, Цетиње; *Четрдесет година Савеза удружења ликовних умјетника Југославије 1946-1986*, Тузла, Дубровник; *"Генерација 9"* (основана 1979); *Црногорска модерна скулптура*; *Цетињски бијенале*, 1991, 1994, 1996; *Аутопортрет у црногорској умјетности*, Подгорица, 1999; *Монтенегро арт... 2000*, Љубљана, Сарајево; *Црногорска ликовна умјетност 1946-2000*, Сарајево, 2002; *Врхови савремене црногорске умјетности* (68 аутора), Подгорица, 2004; *Врхови савремене црногорске умјетности - двадесет умјетнина - двадесет аутора* (Почек, Милуновић, Лубарда, Беркуљан, Филипович, Ђурић, Станић, Караило, Вујошевић, Ивановић, Ђокај, Одаловић, Попович, Бурић, Стијовић, Лукетић, Ђуровић, Томановић, Пејовић, Никчевић), Париз, Бари, 2005; *Биљези времена 1995-2005*, Подгорица, 2006; Традиционалне годишње изложбе УЛУЦГ-а од 1946-2006.

Самосталне - ретроспективе: Милоша Вушковића, Воја Станића, Фила Филиповића, Луке Томановића, *Рајка Тодоровића - Тодора*, *Бошка Одаловића*, *Михаила Јовићевића*, *Милана Божовића*, *Драгана Караџића*, *Јована Ивановића*, *Стевана Лукетића*, *Дада Ђурића*, *Димитрија Поповића*, *Стевана Лукетића*, *Хазба Нухановића*, *Луке Лагатора*, *Николе Вујошевића...*

Ревизијалне - самосталне: *Павла Пејовића*, *Смаја Караила*, *Николе Гвозденовића*, *Пура Ђурића*, *Ђорђа Правиловића*, *Слободана Словинића*, *Славка Шћепановића*, *Мила Павловића*, *Бранислава Секулића*, *Ратка Одаловића*, *Риста Радмиловића*, *Сеиде Белеговић*, *Никице Раичевића*, *Анке Бурић*, *Богдана Мусовића*, *Луке Берберовића*, *Драгољуба Брајовића*, *Љуба Брајовића*, *Срђана Вукчевића*, *Драшка Драгаша*, *Милије Бабовића*, *Небојше Каварића*, *Милована Радуловића*, *Златка Гламочака*, *Бранка Стаматовића*, *Петра Мартиновића*, *Пека Никчевића*, *Биљане*

Кековић, Романа Ђурановића, Владимира Ђурановића, Берђ Ноц Мартинија, Иванке Прелевић, Момчила Маџановића и др.

Крајем XX и почетком XXI стољећа бројни црногорски умјетници су на великим смотрема европске и свјетске умјетности: године 1990. истакнуто је учешће *Филипа Филиповића* на Венецијанском бијеналу, као, потом, и *Воја Станића*; Цетињанка *Марина Абрамовић* добија највећу награду бијенала 2001. године. На сљедећем учествује *Милија Павићевић*, а потом *Јелена Томашевић, Игор Ракчевић* и *Наталија Вујошевић*. Године 2005. *Анка Бурић* стиче велико признање на Бијеналу графике у Египту. У овом периоду наставља се вишедеценијска традиција излагања овдашњих умјетника на Јесењем салону у Паризу. Године 2006. вајар *Миодраг Шћепановић* добија прву награду Салона.

Црногорска умјетност посједује, сабира и еманира богатство слободе ликовног језика као најдрагоцјеније врлине сваке умјетности. Отуда у њој нема уходаних система или теоретских шаблона којима се умјетници могу разврстати у одређене групе. Анализирајући сваког појединачно, колико аутора толико доживљаја, осјећања, схватања. Та разноликост, мозаик израза и њихова егзистенција у савременој и рецентној црногорској умјетности, манифестује се од академског и поетског реализма и импресионизма, од којих и почиње црногорска модерна, па до апстракције и најновијих појава у умјетности уопште.

Обиљежавајући стољеће *црногорске модерне* може се исказати увјерење да преко четири стотине умјетника (УЛУЦГ има сада преко 300 чланова), међу којима су и свјетски верификовани, које је један малобројни народ изњивио у току протеклог вијека, фасцинира снагом личног успона, чудесним континуитетом вриједности, високим динамичним ритмом и перманентном творачком тензијом - изградивши мозаик златних плочица самосвијести и даровитости и уткавши га у општу европску и свјетску модерну умјетност. Извјесно су црногорски умјетници инспиративно и мајсторски објединили свој ликовни потенцијал и фасцинантну природну драму Црне Горе.

ПРОМОЦИЈЕ

ЦРНОГОРСКА МОДЕРНА ДРЖАВА - У ПОТРАЗИ ЗА ВЛАСТИТИМ ГРАЂАНИМА!

Част ми је, као политологу, представити ову ријетко важну књигу!

Обиљем грађе, разином аргументације, аналитичким приказом и критичким вредновањем цјелине процеса изградње црногорске *модерне* државе, књига академика Мијата Шуковића *Нововјековна држава Црна Гора. Стварање, развој и искушења* - неодољиво нас наводи на продубљено разумијевање темељних политичких процеса у Црној Гори, у току два стољећа, а нарочито у кључном State-Building раздобљу од Петра I до Николе I Петровића (од њезиних почетака до њезина укидања, од краја 18. стољећа до краја Првог свјетског рата).

Како, дакле, политологијски разумјети и тумачити ово важно историографско истраживање еминентног уставног правника?

Према *логици* ауторова излагања, могу се (до 1918) разликовати три велика повијесна раздобља. Прво је раздобље „*теократско-републиканске владавине*” (1696-1851); друго је раздобље *просвијећеног апсолутизма* (1852-1905); треће је раздобље *парламентарне уставне монархије* (1905-1916/1918).

Сам аутор склонији је подјели на два историјска раздобља, како истиче у својој оцјени значења и важности Устава за књажевину Црну Гору из 1905.: „Устав је озаконио и у црногорски живот увео и више позитивног од овдје идентификованог. Дао је снажан печат историјским токовима у Црној Гори... На основу њега и послије њега настао је *нов-период црногорске историје. Прекретница је. Размеће је у развојном успону црногорске државе и црногорског друштва на два историјска периода - доуставно и уставно.* “

„Доуставно” раздобље препокрива цијелу претходну политичку повијест изградње државе, при чему остаје ипак упитним када заправо завршава предржавна, традиционална „теократско-републиканска владавина” (ознака припада Илариону Руварцу), а када започиње апсолутизам (не може бити прије *Стеге* св.Петра Цетињског, 1796; не може

бити ни касније од Општега земаљског законика књаза Данила, 1855) Сам аутор повијесно раздобље, ако не од Петра I, а оно свакако од књаза Данила, склон је назвати „апсолутном монархијом” (која се онда 1905. преобразује у уставну). Мени се чини категоријално примјеренијим (као што ћемо видјети) да се цијело то раздобље конструкције модерне црногорске државе назове „просвијећеним апсолутизмом”.

Слиједећи мисаону нит ове књиге, на битно нов начин суочавамо се са *скривеном тајном* (како би Маркс волио казати) црногорске модерне политичке повијести. Наиме, у политологијском кључу, ваља се са свом озбиљношћу запитати што значи теза да традиционални, преддржавни, црногорски облик политичког живота и заједништва *није био владикат или теократија* (како се уобичајено сматра) него „*теократско-републиканска*” *владавина*? Главни аргумент у прилог тој одлучујућој тези јест да су двије основне институције одређивале карактер тог типа владавине: црногорска православна црква (с владиком на челу) и Општецрногорски збор. Општецрногорски збор, стољећима најважнија политичка институција, својим саставом, начином одлучивања и утјецајем дефмира тај тип владавине као републикански. У њему се Црногорци, чланови збора, не покуравају никоме доли самима себи, њихова је воља суверена. Владика као вјерски поглавар и свјетовни поглавар, само је принцепс, први међу једнакима. Стољећима *прије државе и без ње, Црногорци су већ били ГРАЂАНИ, дакле политички субјекти своје судбине. Такав тип владавине обликовао је национални карактер црногорског народа* (јер је народ увијек оно што од њега учини облик владавине под којима живи, како нас је научио Rousseau). Битна својства тога традиционалног националног карактера црногорског народа јесу: **аристократски кодекс части** (част је увијек изнад свих позитивних закона и јаче обвезује од њих), радикални дух непокуравања (по Tocquevilleови поимању, управо се у том духу читовала слободарска црта француског племства као аристократије у старом режиму) и политичког индивидуализма. Сваки је Црногорац сам себи господар!

Истовремено, тип традиционалног друштва у Црној Гори био је племенски, који је развијао колективистички образац живота и вриједности. Племе је било примарни облик човјекове идентификације и оквир његове егзистенције.

Главне традицијске вриједности, које се иначе међусобно искључују, екстремни индивидуализам и екстремни племенски колективизам, тако су били тешко премостива запрека политичкој модернизацији Црне Горе.

Суверена правна и свјетовна држава и модерно грађанско друштво не могу се изградити на тим основама. Стога је основна задаћа

црногорске државе била не само сламање племенског партикуларизма (што се увијек истиче), него и нешто много више и знатно теже -а посве обрнуто од епохалног тренда - укидање „теократско-републиканске владавине”, укидање екстремног индивидуализма. Што то значи, ваља јасно освијетлити: укидање **грађанина, човјека као политичког субјекта и његово свођење на слободног поданика или држављанина**. А ако је тако, тада је основна потешкоћа изградње државе у Црној Гори била у надасве тегобном и драматичном процесу политичког десубјективирања црногорских грађана, с републиканским духом слободе и непокорвања. О драматичности тог процеса свједочи животна судбина првога црногорског свјетовног владара књаза Данила I, који је жељезном вољом ломео традиционални црногорски индивидуализам. Није претјерано казати да је сва величајност велике династије Петровића била управо у њиховој свијести и вољи да се с тиме ухвате у коштац, да **такорекућ објаве рат властитим грађанима-витезовима!** Да сломију њихов дух непокорвања и анархоидног индивидуализма. Био је, дакле, нужан, **апсолутизам**, стварање *јакe средишње власти* способне да *наметне владавину опћенитих норми, закона, и зајамчи правни субјективитет* људи на свом државном територију. А тај апсолутизам у пуној мјери успоставља се тек с књазом Николом. *Књаз Никола персонифицира два квалитативно различита повијесна раздобља, и оно апсолутистичко и оно либерално-конституционалистичко. Најприје је Црногорце свео на држављане (“доуставно”), да би их уставном реформом 1905. поновно уздигао у статус грађана (citoyens).*

Како је то било могуће? Основни елемент одговора се намеће: предмодерна теократско-републиканска владавина подразумијевала је грађанина-ратника у на рат првенствено усмјереној вјерско-политичкој заједници, која се темељила на древном начелу “Bellum et Justitia”. У црногорској повијесној варијанти: „за крст часни и слободу златну”. Модерна држава, као правна организација, задужена за пацификацију политичкога и социјалног поља, сукладно модерном геслу „Pax et Justitia”, морала је најприје укинути тога ратника-грађанина, подвргнути га праву и законима („привести га познанију права”) а тек потом, повијесно и логички, субјективирати га правно и економски, а потом и политички у модерног грађанина (у смислу и *citoyen* и *bourgeois*).

Највиши домет ове нужне, непрекорачиве фазе модернизације црногорске државе и јуридизације патријархалнога и фрагментиранога социјалног поља недвојбено је чувени *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору* (из 1888), којим је цијела домена грађанског и приватног права уређена на узоран начин. Којим је, како Шуковић истиче, „на врхунски европски ниво уздигнут црногорски правни поредак”

(дио трећи, точка 10, стр. 122-128). У европским компаративним оквирима, ово грандиозно цивилизацијско достигнуће успоредиво је с градителским, друштвотворним потхватом Наполеона Бонапарте, с његовим епохалним *Code Napoleon* из 1804. Стога је и књаз Никола, као и велики Бонапарта, примјер „просвијећеног апсолутизма”, који је био нужна метода политичкога и правног сламања безнадно анакронога, предмодернога социјалног поља (сјетимо се само гласовите Tocquevilleови анализе порезног сустава у францускоме старом режиму, по којем је тадашање француско друштво налик на Туркестан - да би се схватила величина Наполеонова потхвата).

Носитељ обје фазе политичке модернизације, поновимо, био је, и према овој студији, књаз/краљ Никола - што га бесумње чини средишњом државничком личношћу црногорске модерне повијести. Није ми познат сличан случај у компаративном кључу, да је један исти владар био успјешан носилац и апсолутистичке и уставне фазе државне повијести неког европског народа (покушајте замислити либералног Наполеона!).

Процес политичке модернизације црногорске државе, у објема фазама, ова књига реконструира на узоран начин.

1. Веома је вриједан, конзистентан и аналитички увјерљив, први дио (дијелови I-III) који приказује и вреднује раздобље успостављања апсолутистичког облика модерне државе у Црној Гори (од Петра I, преко Петра II, до књаза Данила и Николе (у првој фази).

2. Средишњи дио књиге (дијелови IV-VI) резултат је огромног и пасионираног истраживачког напора и мора се оцијенити суперлативно. Доказао је, помном анализом Устава из 1905. и његове примјене, сву неодрживост повијесних заблуда и манипулација о карактеру црногорске државе тог раздобља. Од једва је мјерљивог теоријскога и практичнополитичког значаја беспријекорно приказивање и вредновање тадашње црногорске државе као „парламентарне уставне монархије” и посебице краља Николе као аутентичнога уставног монарха. У њему се читује сва знанствена скрупулозност и снага уставноправне анализе, што и јест најужа професионална специјализација ауторова (у основи, овај се понајбољи дио књиге ослања, уз становита краћења и преинаке, на претходну веома запажену његову књигу *Устав за књажевину Црну Гору од 1905. у свом времену*, Подгорица 2005.).

Колика може бити знанствена важност Шуковићевих истраживања у будућности црногорске историографије, а колико се она још увијек превиђају, нека посвједочи примјер жилавог истрајавања стереотипа о карактеру „уставног раздобља”, напосе књаза Николе као слабо прикривеног самодршца, и након усвајања Устава, на који наилазимо и код иначе несумњиво врских и поузданих црногорских повјесничара.

Као примјер може послужити нетом објављена *Историја Црне Горе*; у њој се устврђује: „јасно је да је оваквим типом парламентаризма остала *готово неокрњена књажева власт*, а да је *Народна скупштина у доброј мјери служила као декор који је укривао тај апсолутизам*. Премоћ књаза над Скупштином, и непостојање механизма којима би Скупштина контролисала владу, упућивала је на *суштинску очуваност пређашњег система власти*” (Живко Андријашевић/Шербо Растодер, *Историја Црне Горе. Од најстаријих времена до 1903.*, Подгорица, Центар за исељенике, стр. 255; истакнуо - Д.Л.).

Трајна је знанствена заслуга ове књиге, и на чињеничноме и на вриједносном плану, да такве врсте увријежених и површних судова неопозиво проказује као знанствено неутемељене оцјене.

Али, ако књига доиста увјерљиво доказује да је од 1905. доиста наступила битно нова фаза изградње државе Црне Горе као уставне парламентарне монархије, па дакле знамо када начелно завршава раздобље „просвијећеног апсолутизма”, много је мање јасно када оно заправо започиње.

У сучељавању с том спознајном двојбом, коју и ова књига оставља отвореном, може бити потицајно суочити се са саморазумијевањем главног актера процеса модернизације (књазом Николом), које он исказује у својој *Пријестаној бесједи* (19. 12. 1905). Изговара је црногорски владар као образложење разлога који су га навели да донесе устав.

Књаз Никола I Петровић Његош тада бесједи као уставотворац овако:

„Облик Државне управе био је до сада у овој земљи *облик Самодржавља*... Ни Моји Славни Претходници ни Ја, нијесмо се, *као други аутократи*, сматрали неодговорнима и *нијесмо држали да је наша воља Закон*... Ми нијесмо сматрали ову земљу као спахилук, него смо штеђели и лишавали се свега онога што би Нас од Црногораца разликовати могло. *Не -нијесмо били деспоти, но мученици за народно добро*.

Вршећи Нашу Владарску моћ, Ми смо је *сами ограничавали* и сматрали смо се вазда одговорним, не само Богу него и народу. Томе су *доказ многи сабори, знамените скупштине и састанци* на које смо Моји Преци и Ја *сазивали народ да се с њиме савјетујемо за опште добро* ... *власт Наша није била самовлашче, но чист израз народне воље*...

Но, полазећи од увјерења да је за Црну Гору *прошло вријеме Самодржавља* - *које је било и лијепо и славно* - а водећи рачуна о духу времена, Ја сам, Господо, *ријешо да тој владавини дадем други облик*...

Дајем га [Устав] народу да се њим дичи и поноси, као тековином мирном и Богом благословеном, *на коју нико у мојој земљи није ни помишљао* - *што је најрјечитији доказ да Самодржавље није било ником тешко, осим Мени, због његове преогромне одговорности*...

Овијем даном Отацбина наша постаје уставна монархија и ми са срећом ступамо у нов политички живот... (*Нововјековна држава Црна Гора*, стр. 218-219; све истакнуо - Д.Л.).

Барем је двије ствари самопроглашени уставни монарх замаглио или хотимично побркао:

Прво, док је постојала „теократско-републиканска владавина” није могло бити самодржавља, јер је то **предржавни тип владавине**. Двојица његових Славних Предака нису били самодршци, нису имали неограничену власт над црногорским држављанима. Али су Петар I и Петар II одлучно започели државотворни процес разградње наслијеђеног типа владавине. У ратним увјетима они још ни издалека нису имали политичку моћ да укину тај тип владавине. Успјешно су га започели потискивати изграђујући средишњу власт, монопол политичке силе, култ закона. Тек започели. Тај се модернизацијски процес догађао у наслијеђеном институционалном оквиру „теократско-републиканске” владавине. Одвијао се успјешно, само захваљујући посве изнимном државничком умијећу, духовном ауторитету и ратничкој смионости великих владика, *утемељитеља црногорске нације и њезина духовног идентитета*. Само је њихова колосална политичка статура, на основи њихових *особних највиших својстава*, могла успјешно започети с поступним превладавањем републиканског духа старих Црногораца. Да их, премда једнаки с њима, *ничим присиљени признају за своје Господаре*. Па ипак, Петар I и Петар II још нису могли бити самодршци, њихова воља још није могла бити закон - били су духовно-свјетовни поглавари самосвјесних црногорских грађана, с којима су заједно, као и њихови пређи, одлучивали на знаменитим Општецрногорским и главарским зборовима. Невјероватна је државничка величина Петра II да је схватио како се повијесно неодрживи облик владавине може превладати тек ако се истодобно укину обје његове саставнице - и теократска и републиканска. Дакле, да се мора укинути владикат и успоставити свјетовна (апсолутна) власт, да би се могао укинути републикански елемент екстремнога политичког индивидуализма. Тек је први црногорски свјетовни владар, књаз Данило, био први самодржац, јер је апсолутистички свео институцију Општецрногорског збора на савјетодавни орган. Али је није укинуо; то ће учинити тек књаз Никола (последњи збор је сазвао 1879). У Николино доба, његова је воља била закон, он је био самодржац, вријеме самодржавља поклапа се у основи с његовом владавином.

Друго, вријеме самодржавља му је, Књазу Господару, било „и лијепо и славно”, јер је то вријеме његове ничим правно ограничене владавине. У томе готово простодушном признању очитује се аутократска нарав црногорског самодршца, психолошки доказ да је он успио у свом

потхвату. Притом он дијелом „заобилази истину”, а дијелом заварава и себе и друге. Не одговара истини да на уставно ограничавање његове апсолутне власти „нико у мојој земљи није ни помишљао” (они који су на то само помишљали провели су се као и у сваком апсолутистичком режиму). Заварава се, свјетли књаз, ријечима да „самодржавље није било ником тешко” (осим Њему самоме „због његове преогромне одговорности”). Зар је књаз Господар доиста могао мислити да је посве укротио Црногорце да им и сама идеја Општецрногорског збора постане страна?

А када би, рецимо, књаз и био у праву, како је могао вјеровати да ће од таквога људског материјала, који је само за педесет година посве изгубио републиканску слободарску душу, поновно, с помоћу устава, моћи изградити истинске грађане у демократскоме парламентарном амбијенту?

Можда стога и није случајно да је управо књаз/краљ Никола остао најспорнији владарски лик у великој династији Петровића. Овисно о куту проматрања и вредновања: јесу ли о њему судили као републиканци или као држављани. У њему су, чини се, Црногорци препознавали сами себе, и у најбољем и у најлошијем свјетлу.

Поука је ове јединствене црногорске политичке повијести парадоксална: црногорски грађани не граде своју политичку субјективност нужно у сугласју с (властитом) државом. Јер Црногорци су и прије државе (модерне) били оно што по држави (демократској) на њезину највишем ступњу тек треба и могу да буду! Успомена на херојске републиканске дане, на знаменита народна зборовања грађана-вitezова, баца тешку сјену на саму државу, као инструмент нормализације и пацификације политичкога и друштвеног живота.

Повијест се злокобна поиграла са судбином црногорске модерне државе и њезиних грађана. Тзв. „Велика Подгоричка скупштина” 1918., као фарсични ехо славних републиканских дана Општецрногорског збора, замутила је памет црногорским грађанима да у једном непоновљивом моменту помисле како могу суверено докинути властиту државу!

У томе нису могли трајно успјети. „Лудило не твори право” (Rousseau), један демос нема суверено право укинути себе самога. Уставна конструкција државе Црне Горе била је пречврста да би се могла за свагда докинути повијесним реминисценцијама. Она је могла бити срушена само голим политичким насиљем и идеолошким манипулацијама. Импресивна је моћ права, права националне државе на опстојност - никакво га насиље не може трајно докинути и скинути с повијеснога дневног реда.

Док анализу тзв. State-building процеса у овој монографској студији држим узорном и по строгим критеријима, дотле се у анализи и разумијевању тзв. Nation-building процеса јављају и становити пробле-

ми. Главна линија аргументације којом се показује модерно обликовање црногорскога националног индивидуалитета, није увијек довољно увјерљива и примјерена сложености тог процеса. Разумијевање тог процеса и јест изнимно тешко, напосе зато што захтијева и компаративну анализу српскога (а и шире јужнословенскога) процеса обликовања националних индивидуалитета. К томе, у теоријском компаративном кључу изградње нације барем на европском простору. Да је тај оквир уважен, анализа црногорског „српства” и српскога националног програма била би друкчије освијетљена. Примјер, Његошево српство или „србовање” (стр. 84 и даље), као елемент несводљивог црногорскога националног индивидуалитета, нужна је конзеквенца тадашње доминантне теорије нације као језичне заједнице (коју су усвајали сви највећи умни људи и ових простора у XIX стољећу). По мом суду, напомена о читању и разумијевању Његоша и његова „српства”, не уклапа се сасвим логично у структуру излагања. Она не успијева увјерљиво докучити сву вишедимензионалност Његошева поимања и доживљавања српства. Борећи се, с пуним правом, против плитких, једностраних и тенденциозних читања и инструментализације Његошевих стихова за идеолошке подвале и манипулације, аутор није, нити је могао освијетлити све конотације његошевског српства.

И када је о *Начертанију* ријеч критичко вредновање морало би бити знатно пажљивије и комплекснија, а не сводити се на пуку беспризивну осуду (стр. 91-94). Оно је прије свега програм спашавања самог опстојања Србије и српскога народа, у склопу преуређења отоманског царства, у еквидистанци спрам Русије и Аустроуграске. У битној разлици спрам протуотоманске стратегијске оријентације и политике државе Црне Горе, у ослонцу на руско царство. Као разлика између **двје пијемонтске државе**, које нуде различите стратегије ослобађања јужних славенских народа. Отуд тај дојам да је ријеч о „браћи-непријатељима”, како би рекли Французи.

Ваља упозорити и на двије очигледне мањкавости ове студије.

Прва се читује у обради повијесног раздобља након укидања црногорске државе. Већ и самим обимом, посљедњи дијелови књиге (дијелови IX-XI) заправо су публицистички додатак претходним изворним знаственим истраживањима. Тако дијелови X и XI, који обухваћају раздобље од 1941. до данас имају само 5,5 страница! Било је много примјереније да су ти дијелови унесени у неку врст поговора, ако је аутору толико било стало до тога да књигу не заврши баш с укидањем црногорске модерне државе и калваријом Црне Горе, након тзв. Подгоричке скупштине.

Други се недостатак књиге читује у томе што процес „стварања, развоја и искушења” црногорске државе није довољно сагледан и изложен у склопу поузданих регионалних и европских токова, поглавито

великих повијести отоманског царства. У садржајном смислу, то је и највећи недостатак ове студије.

Речени недостаци нипошто не умањују велике основне вриједности ове студије. Она заслужује и побуђује даљња критичка пропитивања и суставна истраживања. Судећи о њој као политолог, увјерен сам да је тешко прецијенити колико она може бити спознајно потицајна за црногорску знанствену заједницу, за хисториографију посебице. Али и ширу јавност. И не само за Црну Гору. Нећу погријешити устврдим ли, на крају, како је књига овакве знанствене квалитете и државотворне вриједносне оријентације, црногорскога угледнога уставног правника Мијата Шуковића, аутентична интелектуална најавна и симболичка потпора обиљежавању године када ће црногорски демос, најзад и неопозиво, поновно задобити своју политичку душу и са себе скинути клетву утемељитеља црногорске нације светог Петра Цетињског!

Увјерен сам да је оваква књига веома добродошла и за чланове црногорске националне заједнице у Хрватској да се упознају са црногорском државотворном традицијом (дакле, *правном и уставноправном*), о којој најчешће имају само површна и непоуздана знања.

Да о широј јавности (укључујући и интелектуалну) у Хрватској и не говоримо, која о томе нема баш никаквих знања!

Проф. др сц. Драгутин Лаловић

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ У ЗАГРЕБУ

Уважени и поштовани учесници овог сусрета и чина представљања моје књиге, Даме и господо,

Када аутор преда јавности своју књигу, није његово да о њој говори, па ни на њеном представљању, већ да слуша шта други казују о њој.

Саслушао сам и примио на знање што су о мојој књизи која се представља казали цијењени и гласовити научници - академици Душан Биланцић и Драган Вукчевић и професори Драгутин Лаловић и Ђорђе Борозан. Њихове вриједносне судове и поруке примам на знање као драгоцене за будући рад.

Дужност ми је, људска и професионална, међутим, да најискреније и са најдубљим осјећањима искажем захвалнице.

Захваљујем проф. др Веселину Симовићу Аги, предсједнику Вијећа црногорске националне мањине у Загребу, и Вијећу као облику организовања Црногораца, за идеју да настане ова књига; а Аги још за његов велики и дјелотворни труд у процесу припреме штампања ове књиге, обезбјеђењу средстава да се она штампа, организовању овог пријатног сусрета, који садржински превазилази уобичајени стандард чина представљања једне књиге, и за презентацију био-библиографских података о мени на почетку данашњег нашег рада.

Захваљујем цијењеним и гласовитим научницима - академицима Душану Биланцићу и Драгану Вукчевићу и професорима Драгутину Лаловићу и Ђорђу Борозану - за њихове веома садржајне исказе о мојој књизи, њеним сазнајним достигнућима и порукама, методама оствареним у процесима њеног саздавања, њеној вриједности, чиме су одредили и њено мјесто у литератури о истој тематици.

Захваљујем професорима Лаловићу и Борозану и за њихов труд на рецензији рукописа ове књиге, који посао су обавили професионално савјесно и одговорно и са резултатима који су битно допринијели да ова књига буде каква јесте.

Захваљујем свима вама, појединачно и као заједници, што сте доласком на ово представљање показали интерес за садржину и поруке моје књиге и за казивања о њој. Књиге која јесте научна студија о стварању, развоју и искушењима нововјековне црногорске државе, али која истовремено исказује и дио моје научне преокупације, мој поглед на историју црногорске државе и биће Црногораца, мој аутентични дух о тим питањима. Која је, у тим границама, и својеврсни аутобиографски исказ.

Исказујући захвалности, извршио сам дужност аутора књиге на њеном представљању.

Осјећам потребу и сматрам корисним, међутим, да овом приликом и пред овим цијењеним аудиторijумом, искажем неколико мисли повезаних са садржином моје књиге:

Одважна и часна генерација револуционара и антифашиста обновила је државу Црну Гору са државношћу у опсегу других пет југоловенких република и вратила сјај црногорском националном имену. Тиме је остварен политички препород Црне Горе и она високо уздигнута изнад стања у којем се нашла послије нелегалне, нелегитимне и морално срамне Одлуке Подгоричке скупштине 1918. којом је укинута држава Црна Гора.

Заједно са интелектуалцима који су садјeјствовали са њима, седамдесетих година та генерација је основала Универзитет Црне Горе и Црногорску академију наука, двије креативне интелектуалне радионице, двије каријатиде црногорске културе и духовности уопште, чијим оснивањем је, њихови резултати то доказују, остварен политички препород дограђен научним и образовним напретком државе Црне Горе и црногорског друштва.

Висока је вриједност и једног и другог њиховог остварења. Ништа друго да нијесу учинили за Црну Гору сем то, а учинили су и много другог вријеног, часно су се одужили Црној Гори.

Нијесу, међутим, постигли да квалитетним књигама обеснаже ненаучну концепцију такозваног двојног националног идентитета Црногораца, да истинитим чињеницама у књигма обеснаже тврдње којима су негирани црногорска националана и културна посебност. Све до последње деценије XX вијека Црна Гора је била без својих књига о себи и својој историји, иако је нововјековна држава Црна Гора створена у знаку *Октоиха* - прве штампане књиге на словенском југу, штампане у њеном средишту. Књиге коју су визионарски надарени неимари њеног штампања - с правом поносни на своје дјело - предали читаоцима и историји са записом чија суштина гласи: стварати књиге, оне су јаче и трајније од њихових твораца и издавача. Не само од њихових гласова, него и од њихових костију.

У посљедњих десет година у Црној Гори остварени су значајни истраживачки и издавачки подухвати чији резултати се огледају у објављивању неколико стотина књига, историографског, културолошког, политиколошког и другог садржаја, које чињенично аргументовано освјетљавају црногорско културно и национално биће, његову посебност, коријене и континуитет црногорске државе и оповргавају интересно исконструисане садржине појединих старославних књига и читавих библиотеки којима су Црногорцима подметане такозвана двојна и нецрногорска култура и националност и Црној Гори одузимани драгуљи црногорског идентитета и црногорске културе.

Овдје представљена моја књига, само је једна из тог круга књига.

Црногорско издаваштво, у којем је највеће и најдрагоцјеније домете постигла реномирана издавачка кућа ЦИД, тиме је уздигло црногорску духовност, проширило и чињенично фундирало основу на којој се сада у црногорској савремености креирају нови историјски светоназори и нове доктрине, утемељују нова начела изучавања историје и бича црногорског народа, а не само мијењају научно неутемељена мишљења о његовом бићу и стварним историјским интересима.

Испуњен је тиме и битан дио налога културе, императив да се утемељује и његује стваралачки однос према творевинама своје историје. Народ који не чини то, осуђује себе да будућност пројектује без потпунијег знања о својим коријенима и својем идентитету, без ослонаца на позитивне тековине своје историје и позитивне садржаје своје традиције. Културност и зрелост једног народа и једне државе огледају се и у њиховом односу према својим коријенима.

Издавачка кућа ЦИД у замаху је реализације пројекта објављивања капиталне *Библиотеке Црна Гора*, коју ће саздавати 20 књига, у којима ће се научно истражити и посебно обрадити црногорска баштина из исто толико области. Прво коло већ је објављено, а у овој години биће објављено и друго.

Тим добро осмишљеним и смираним чињењем у протеклој деценији, Црна Гора је знатно ојачана знањем, културом, идејама мислилаца са Запада и Истока о људском добру и путевима њиховог достизања, и створила чврст знанствени и интелектуални темељ са којег стартује у даљем развоју; темељ национално здрав, који није ни против кога. Изграђен је својеврсни црногорски обелиск који има снагу усмјерача да се држава Црна Гора у будућности изграђује као држава знања.

Имајући у виду чињеницу да се у савремености величина једног народа мјери количином продуктивног знања и врлина и да се државе примарно разликују по томе да ли се граде као државе знања или као државе које занемарују знање, а не по томе да ли су мале или велике, кул-

турна и духовна остварења Црне Горе у протеклој деценији и садашњи
замах културног и духовног стваралаштва, једна је од гаранција цивили-
зацијске и просперитетне будућности Црне Горе и њеног народа.

Још једном понављам своју захвалност свима.

Академик Мијат Шуковић

22. априла 2006. године

ПРОДУБЉАВАЊЕ ПРОУЧАВАЊА ЦРНОГОРСКО-РУСКИХ ОДНОСА

Нове књиге у Црној Гори доживљавају се као празници. Црногорски народ, рекао бих, генетски, носи тежњу за афирмацијом и преко књиге, поготово ако се ради о књизи која квалитетом представља значајан датум у културној историји. У такве датуме, свакако, спадају књиге др Радослава Распоповића: *Црна Гора и Русија - Огледи и есеји*, коју су штампали Јавно предузеће *Службени лист Србије и Црне Горе* из Београда и *Историјски институт Црне Горе* из Подгорице (2005) и *Руски конзулат у Котору и Црна Гора*, издање Историјског института. Обије ове књиге значе изванредан допринос научној историографији Црне Горе, а др Распоповић се њима потврдио као вриједан историјско-правни писац из области дипломатске историје Црне Горе.

У овим интересантним и научно фондираним књигама обрађени су значајни догађаји и појаве из историје дипломатских односа Црне Горе и великог Руског царства од почетка 18. до првих деценија 20. стољећа. Подсјетићу да знатан дио њихове садржине за стручњаке није била, у основи, непознаница. Јер, њихови основни, магистрални правци већ су изложени у обимној научној монографији др Распоповића: *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*. (Подгорица-Београд 1996, 696). Том књигом аутор се представио научној и широј културној јавности као правни историчар, најобавијештенији у области дипломатске историје Црне Горе, писац солидног образовања и широких културних видика. Као рецензент тада сам, између осталог, написао да је овим дјелом Распоповић сигурно утро пут за истраживање још сложенијих тема, а прије свега најсложеније теме коју бисмо жељели да и оствари - *Историја спољне политике Црне Горе до 1918. године*. И заиста, он је радовима из области спољнополитичких односа Црне Горе и Русије потврдио да то може и да оствари. Повод је да га подсјетим на обавезу да напише историју спољне политике Црне Горе. То му остаје у научни аманет.

Књигу *Црна Гора и Русија - Огледи и есеји* сачињавају текстови (укупно 19) које је др Распоповић писао посљедњих година, истражујући дубље везе и дипломатске релације Црне Горе и Русије од почетка 18. вијека до Првог свјетског рата (1916. године). Огледи и есеји су настајали различитим поводима, већином као реферати за међународне скупове у нас и иностранству, или као чланци и мање студије писане за наше и стране часописе. Има у овој књизи и појединих чланака који се први пут публикују, а припремљени су за зборнике са научних скупова, чија се издања припремају за штампу.

Потребу да се Распоповићеви чланци и студије нађу у једној књизи диктирало је и то што су у крајњем сви они посвећени историјским догађајима и спољнополитичким појавама из сфере вјерских, политичких, економских и војних односа Црне Горе и Русије, а и дијелом сагледавањем и разумијевањем руске политике на Балкану до Првог свјетског рата. С обзиром на то да су скоро сви ови текстови штампани у разним часописима и зборницима, или ће тек бити објављени, у нас и на страни, то ни стручна нити шира културна јавност није имала прилике да се са њиховом садржином упозна. Радови су у књизи поређани хронолошки и проблемски, па је таква концепција одредила и наслов књиге *Црна Гора и Русија - Огледи и есеји*.

Остављајући колеги Михајилу Војводићу да о овој научно вриједној књизи исказе свој вриједносни суд који она заслужује, ипак, не могу а да и лично не истакнем сљедеће: др Распоповић је крајње скрупулозно прикупио и проучио бројну изворну грађу, која се за поједине догађаје и теме чак по први пут анализира, консултовао је бројну историографску литературу и са ерудицијом то осмислио, чиме је потврдио да је истраживач истанчаног нерва, познавалац црногорско-руских дипломатских веза и односа без премца у савременој науци у Црној Гори.

х х х

Предмет књиге др Радослава Распоповића, *Руски конзулат у Котору 1804-1806*. је, на први поглед, расправа о једној конкретној историјској дипломатској појави, догађају. Али њена садржина је много шира него што то временски и просторно сугерише њен наслов, јер аутор се осврнуо на сложене политичке процесе и догађаје и оновремене Европе који су били од утицаја на политички, друштвени и вјерски живот Црне Горе митрополита Петра II Петровића Његоша. Управо на те догађаје Русија је готово читаво 18. стољеће вршила пресудан утицај.

Ову значајну студију др Распоповић је започео анализом тијесних веза “руског фактора” и друштвене стварности оновремене Црне Горе и

историјског комплекса познатог под именом *Источно питање*, као и начином његовог рјешавања, у чему је Русија имала веома истакнуту улогу. “Руски фактор” је у Црној Гори био од кључног значаја за изградњу њене државности. У томе је Русија као велики политички покровитељ Црне Горе у међународним односима, посебно њен заштитник према Османском царству, играла кроз читав 18. и 19. вијек пресудну улогу у борби за ослобођење од османске доминације и изградњи њеног државног идентитета.

Из ове студије бива јасно да је Црна Гора крајем 18. вијека већ изашла на европску међународну сцену, а њеном угледу на страни допринијеле су побједи Црногораца и Брђана на Мартинићима и Крусима (1796). Од тих догађаја она се биљежи на политичким мапама као земља полузависна или независна, њој припада политички важно мјесто на међи европског Запада и Истока.

Можда аутор претјерује када у закључку констатује да је Црна Гора “својим национално-ослободилачким замахом... пријетила да угрози политику руске владе према источном питању, чију суштину су изражавали руско-турски уговори о савезу из 1799. и 1805. године усмјерени ка заштити и очувању територијалног интегритета Османске царевине”. Јер, оновремена Црна Гора очигледно није имала ту снагу да угрози политику руске владе и буде покретач рјешавања Источног питања. Ту улогу је, само донекле, донекле по снази могао имати Први српски устанак од почетка 1804. године који је имао све елементе народне револуције у доба великих европских револуција од друге половине 18. вијека до 1830. године.

Оно што је руску владу бринуло, а што тачно запажа и констатује аутор ове монографије, прије свега били су наговјештаји, па и додири и први кораци, успостављања политичких веза с револуционарном Француском, земљом која се развијала у велику силу са тенденцијом доминације у Европи. Утицај Француске буржоаске револуције бивао је све снажнији у Европи, пријетио је и Османском царству и његовом господству на Балкану. Ослонац на Француску, резоновало је црногорски митрополит Петар I и његови најближи сарадници, давао је наду да би оновремена Црна Гора могла да се ослободи суверенитета Османског царства и да се и територијално прошири на околне области. Али, та политика приближавања Француској значила је напуштање традиционалних црногорско-руских савезничких односа и прелажење Црне Горе на страну најопаснијег противника Русије у оно вријеме. Какве је то имало посљедице на црногорско-руске односе на освитку 19. стољећа детаљно се објашњава у овој књизи. Криза у односима између малог и великог савезника у то вријеме добила је је драматичан ток управо од 1803-1806. године.

О кризи црногорско-руских односа на почетку 19. стољећа и раније је писано у нашој и руској историографији, а ње су се дотицали и историчари неких других земаља. Међутим, нико као др Распоповић није успио да минуциозним анализама примарних историјских извора и критичким претресањем историографске литературе покаже и открије све релевантне чињенице из којих произилази да је руска дипломатија, забринута вијестима о политичким контактима Петра I, посредством његовог секретара опата Долчија, са француским званичницима учинила све да спријечи прелазак Црне Горе на страну великог противника Руског царства. У настојању да “дисциплинује” Црну Гору и њеног “стварног шефа” митрополита Петра I Петровића Његоша, руска влада је упутила у Црну Гору царског изасланика грофа Марка Константиновића Ивелића, родом Србина из Рисна, по чину генерал-лајтанта и човјека од великог повјерења руског двора, са задатком да уклони црногорског владика са трона Митрополије, јер га је сматрала виновником за удаљавање Црне Горе од Русије, и да нормализује односе између двије земље. Но, сукоб између Русије и Црне Горе умјесто нормализације тек доласком Ивелића и његовим интригантним радом из Боке против Црне Горе у настојању да уклони црногорског митрополита добио је драматичан обрт. Замишљена стратегија уклањања Петра I и његовог секретара опата Долчија, а што је било мотивисано војним и одбрамбеним разлозима, односно откломом опасности од црногорско-француске сарадње, која је могла да има импликације и на шири балкански простор, у студији Распоповића је успјешно расвијетљена.

Др Распоповић је доказао да су иза Ивалићеве мисије стајали највиши органи Русије - царски двор, руска влада и Свети синод Руске православне цркве. Аутор је бацио снаг свијетлости не само на војни и политички него и вјерски аспект оптужби против Петра I. Преношењем политичког и војног обрачуна на црквени терен, Ивалићева мисија постала је још сложенијом, а то се негативно одразило на њене укупне резултате. Снажан и једнодушан отпор владике, Правитељства, свјештенства, гувернадуре Вуколе Радоњића и црногорско-брдских главара био је више него зачуђујући с обзиром на то да је тај отпор учињен јединствено одлучно великом савезнику, непоколебљиво “брањено је право властито одлучивања о свим питањима из унутрашњег живота земље”. То је на први поглед говорило о сазријевању мисли - каже Распоповић - “о потреби заштите сопствене независности, која је пратила почетак државне самосталности Црне Горе”. Све то је испољено према великој сили која је читаво стољеће прије тога дјеловала као заштитник ове мале непризнате земље и бдјела над њеним опстанком. Тај сукоб је

представљао велико историјско искуство и за једну и за другу страну које ће резултирати из овог спорења.

Аутор др Распоповић је извео тачан закључак да су Правитељство, народни главари и народ - ставивши се у одбрану свог митрополита Петра I и права Црне Горе на самосталност - иако оштро одбијајући нападе и захтјеве Руског двора, царске владе и Светог синода, истовремено истицали и своју благодарност великој Русији, као и своју спремност да настали спор истражи умјесто Ивелића неки други руски достојанственик и истину пренесе руској државној елити.

Полазећи од таквог става црногорског митрополита и свих других органа власти, Распоповић зналачки изводи закључак да се у Санкт Петербургу изградио нов политички став према рјешењу кризе са Црном Гором, а то је: не да буде уклоњен са трона митрополит Петар I већ да се покушају другим дипломатским средствима остварити циљеви "руске спољне политике". У том смјеру рјешење је нађено у установљењу Руског конзулата на аустријској територији у Котору 1804. године, у сусједству Црне Горе, који ће имати далеко шире дипломатске прерогативе од уобичајених.

Оснивањем конзулата у Котору учињен је заокрет у политици руске владе према Црној Гори и "битно измијењен однос према црногорском митрополиту Петру I". Очигледно је било "да више није постојао простор да се канонским путем утиче на нормализовање односа" између Црне Горе и Русије. У том заокрету, осим настојања да се истисне француски утицај у Црној Гори, радом Руског конзулата желио се "ограничити политички притисак" и великог сусједа - Аустрије (од 1797. године) који је она вршила на унутрашњи живот ове мале земље. Аутор је луцидно истражио и показао да је Руски конзулат, иако је његов рад временски трајао нешто мање од двије године, као једна од више руских конзуларних установа на аустријској територији, осим прописаних конзуларних дужности, дипломатски дјеловао и ван граница Аустрије, прије свега имао је обавезе да прати укупне прилике у Црној Гори, па и шире (у турској Херцеговини и Скадарском пашалуку).

Др Распоповић је анализом историјске грађе показао да је проширени опсег дјеловања конзула Мазуревског на простор Црне Горе и Брда потврђен и одлуком Општецрногорског збора, одржаног 7/19. августа 1804. године, на дан Преображења Господњег, када је одлучено да и Петар I и "народ црногорски и брдски..." "...метну на овог конзула сва своја дјела с аустријским правитељством...". На овом Збору Мазуревски је иступио замјењујући болесног Ивелића, у својству царског изасланика, донијевши грамату цара Александра I, коју је прочитао окупљенима (пред 1.600 Црногораца и Брђана) - гувернадуру Радоњићу.

Био је то истовремено и чин благог измирења последице много изречених тешких оптужби од руске стране, као и оштрих и опорних одговора у форми писама и својеврсних “резолуција”, упућиваних на адресе највиших државних и црквених власти Русије, од црногорске стране.

Рад конзула А. О. Мазуревског битно је допринио нормализовању односа између Црне Горе и Русије, што генералу Ивелићу није успјело. У свему - истиче Распоповић - Руски конзулат је допринио и афирмацији Црне Горе у међународним односима. Мазуревски је успио и да увјери Петра I и његове најближе сараднике у неспорно антируски рад опата Долчија, због чега га је црногорски суд осудио на смртну казну, а која је одмах замијењена вјечитом робијом. Долчи је у затвору у манастиру Стањевићима убрзо и умро као заоченик под мистериозним околностима, али те околности Распоповић није истраживао ни објашњавао.

Када је ријеч о раду Руског конзулата у Котору ваља истаћи да је Распоповић у вези с његовом надлежношћу виспрено указао и на нека, рекли бисмо, теоријска питања из домена дипломатије односно конзуларне легелативе и праксе онога времена. Показавши да су његова овлашћења била знатно шира од уобичајених конзуларних активности на одређеној територији, извео је закључак да је улога Руског конзулата у Котору “била важна, не само за међународну афирмацију црногорске државности већ и због тога што је, обављајући повјерене послове, он значајно допринио и развоју државотворне свијести у Црној Гори”.

У закључку ове студије др Распоповић сасвим тачно и прецизно истиче да се Руски конзулат у Котору појавио као историјски феномен “којим је обиљежена специфична етапа Аустрије у периоду од октобра 1804. до почетка 1806. године, он је представљао један од првих облика дипломатско-конзуларног представљања Црне Горе у односима са сусједним државама”. Рад Конзулата је престао када је Пожунским миром (1805) Аустрија била обавезана да Истру, Далмацију и Боку Которску преда Француској, односно када је Котор и цијелу Боку у међувремену преузела од Аустријанаца црногорска војска предвођена Петром I, и бокешки устаници, у сарадњи са руским поморским снагама адмирала Сењавина. Тако је завршено дјеловање ове дипломатске установе која је несумњиво одиграла значајну улогу у једном важном сегменту црногорске прошлости у вријеме када се одвијао почетни процес конституисања црногорске државе.

У изради ове студије, као што је већ речено, др Распоповић је користио нове али и познате изворе, углавном руске и наше провенијенције, претресао је и обимну историографску литературу, старију по настанку али и најновију, и све то зналачки изанализирао, осмислио и на синтетички начин изложио. Ова историјско-дипломатска студија ће

му трајно обезбиједити, увјерен сам, као и претходне књиге овог марљивог аутора, мјесто у историјској и дипломатској литератури. И ова књига написана је јасним стилем, једрим језиком, лако читљивим и за обичног читаоца.

На крају рекао бих и ово: У овој, као и у претходним Распоповићевим књигама, има историјских догађаја и појава који могу бити захвални за аналогију и са савременошћу, што је још један од квалитета које за размишљање њихови садржаји нуде.

Академик Миомир Дашић

Подгорица, 4. маја 2006.

ЈУБИЛЕЈИ

ЦРНА ГОРА У НАУЧНОМ ДЈЕЛУ АКАДЕМИКА ПРОФ. ДР БОГУМИЛА ХРАБАКА - У поводу 80-то годишњице живота -

Богумил Храбак је познато име у историографији претходне Југославије. То казују и основни подаци из његове стваралачке биографије.

Рођен је 1927. године у Зрењанину од оца Чеха и мајке Српкиње. Још као средњошколац испољио је дар за лијепу књижевност. Године 1936. објавио је први писмени састав - *Игра са мачком* у дјечјем часопису Југословенче. Из тих ђачких дана забиљежићемо овај детаљ: саслушаван је од окупационих њемачких власти октобра 1941. године - због протеста против истицања Хитлерове слике у ђачкој учионици. Средњу школу завршио је 1946. године као демобилисани партизан у чије је јединице ступио двије године раније.

Своју даровитост је нарочито испољио на студијама историје, које је завршио 1951. године са средњом оцјеном 9,9. Још у току студија радио је као књижничар, а након завршетка студија као асистент на истом факултету - код чувеног професора академика Васе Чубриловића. Од тада почиње и наше познанство. Професор Васа Чубриловић је имао често и по 2-3 асистента. На студентским вјежбама сам лако примијетио да га је професор изузетно уважавао. Касније је говорио и писао да никада није имао бољег, образованијег и даровитијег асистента. Само је њега персирао. Ипак, касније је дошло до разлаза професора и асистента. Професор је чак био категоричан; он или ја, мора неко са Факултета. Нисам улазио у разлоге разлаза, ваљда зато што су ми обојица били врло драги. У својим записима Храбак не помиње овај разлаз, али каже да је са Факултета отишао. "У афери око довођења Хазима Шабановића" - такође мени симпатичног професора турског језика.

Поменути разлаз није био стимуланс младом и даровитом истраживачу. Наставио је своју стваралачку активност пуним интензитетом. Највише је радио у Дубровачком архиву и постао његов најпознатији истраживач. Написао је пуно радова на основу богате грађе овог Архи-

ва, како ће се то видјети у даљем тексту. Докторирао је са непуних 30 година живота, 1957. године на теми *Извоз житарица из отоманског царства XIII-XVI вијека*. Обим рада је 681 страна.

Једно вријеме је радио у Војноисторијском институту у Београду. Године 1958. је прешао на Институт друштвених наука, гдје је од 1962. године и обављао дужност управника Одјељења за историју. Затим је по позиву 1965. прешао на Филозофски факултет у Приштини, гдје је основао Одјељење за историју на Филозофском факултету и био на његовом челу пуних осам година. Помогао је и оснивање Завода за раднички покрет Косова и Метохије, био предсједник његовог Савјета. За вријеме рада у Приштини бавио се и одређеним друштвеним активностима. У времену од 1968. до 1973. године био је на дужности консултанта Покрајинске скупштине за питања универзитета и научног рада. Био је и секретар Фонда за научни рад у Покрајини. Припала му је част и задовољство да изведе 1967. године првог кандидата за одбрану докторског рада у Приштини. Таквих доктората у Приштини, Новом Саду, Сарајеву, Бања Луци било је укупно 27. А магистарских, свакако много више. Што значи да је дао велики допринос стасавању научног подмлатка на простору претходне Југославије. Изабран је за редовног члана Научног друштва Косова и Метохије а од 15.05. 1978. године је и редовни члан Академије наука и уметности Космета. Тако је створио могућност за сарадњу са научним институцијама широм претходне Југославије. И посебно са Српском академијом наука и уметности, што је било на обојано задовољство и корист.

Након успјешне 14 годишње активности у Приштини, године 1979. прешао је на рад у Нови Сад - гдје је на Филозофском факултету предавао општу историју средњег вијека. У фебруару 1993. године је пензионисан. То није био крај његове универзитетске каријере.

Иако пензионисан као редовни професор, наставио је своју универзитетску каријеру радом на многим универзитетима. Поново је ангажован на последиједипломским студијама Универзитета у Приштини (Косовска Митровица). Затим је предавао на Универзитету у Бања Луци и још неким универзитетским јединицама. Лично сам га замолио да се укључи у наставу на Филозофском факултету у Никшићу. Тада сам био предсједник Савјета Филозофског факултета и шеф Одсјека за историју-географију. Знао сам да ће његовим ангажовањем порасти углед Филозофског факултета. Обрадовао сам се када је прихватио нашу молбу. Пуне четири године предавао је у Никшићу. Студенти су одмах стекли прави утисак о новом предавачу: да је савјестан, строг и правичан. Цијенили су то што им је давао његова написана предавања, што их је заинтересовао за предмет за кога до тада “нису имали афинитета” и што

их је испитивао “по партијама”. Пале су и прве десетке на испиту. Међусобно су се завољели. Ја сам растао од радости, иако сам се плашио да може бити “неспоразума” са управом Факултета. Нудили су му да из Београда долази авионом. Није прихватио јер је “авион и сувише скуп”. Са воза је ишао право на Факултет а са предавања на воз. Није прихватио сугестију да остане пар дана више у Никшићу да се мало одмори и да би радио у општинском Архиву. Чуо сам приче од студената из Бања Луке да их је финансијски помагао при куповини скрипти и стручне литературе. Понекад би се ишло и преко тога. Одбијао је хонорар за штампање књиге - "Никшић у архивским документима од почетка XIX вијека", коју је припремао да објави Центар за културу Никшић. Ипак, из разлога који нису за објављивање, издавач је био Београд - приватно издање. Никшић је откупом стотинак примјерака умањео трошкове око штампања ове књиге. Из сличних разлога дошло је и до спора са Филозофским факултетом, након четири године плодне и обострано кореткне сарадње. Чак је била потребна интервенција локалног суда, коју је пресудио наравно у корист професора.

Академик др Богумил Храбак је сарађивао са бројним научним и културним институцијама Црне Горе. Поред Филозофског факултета у Никшићу, то су још Црногоска академија наука и умјетности, затим Историјски институт Црне Горе, па локалне институције у Котору, Цетињу, Даниловграду итд. Посебно је интензивна научна сарадња са ЦАНУ, гдје је учествовао са запаженим саопштењима, која су се, потом, нашла у објављеним тематским зборницима, што се може видјети из приложеног списка његових објављених радова. Међу 630 библиографских јединица и 18 посебних издања, налази се 36 јединица посвећених богатој историји Црне Горе, међу којима су и посебна издања у којима је академик Богумил Храбак - аутор или коатор: *Никшић од почетка XIX века*, Београд 1997, *Међународно признање Црне Горе*, Подгорица 1991, *Битка за Црну Гору 1796-1996*, Подгорица 1997, *Црна Гора у I свјетском рату*, Подгорица 1998, *120 година од ослобођења Подгорице*, Подгорица 2000, *Грбаљ кроз вјекове*, Грбаљ 2005.

У бројним текстовима из историје Црне Горе академик др Богумил Храбак се бавио тематски разноврсним питањима који припадају раном средњем вијеку, али и најновијој историји. Навешћемо и списак таквих радова:

Радови из старије прошлости Црне Горе

1. Вести о Црногорцима у француској штампи, Историјски записи, 1954, 587;
2. Прошлост Пљеваља по дубровачкој документацији до почетка XVII столећа, Историјски записи, 1955, 1-38;

3. Дубровачке вести о Скендер-бегу Црнојевићу и Црној Гори под његовом влашћу, *Анали хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику*, VI-VII, 1958, 419-439;
4. Подгорички трговци XV, XVI и XVII века, *Историјски записи*, 1974, 255-270;
5. Производња и продаја соли у Херцег Новом и односи са Дубровником у вези са тим (1482-1538), *Бока*, IX, Херцег Нови 1976, 63-109;
6. Херцег Нови као турска поморска база и гусарско гнездо, *Бока*, IX (1977), 41-84;
7. Упади Црногораца на дубровачку територију у XVI и XVII веку, *Историјски записи*, 1978, 3-4, 33-57;
8. Послератна историографија Црне Горе од краја XV до краја XVIII века и удео Историјских записа у њој, *Историјски записи*, бр. 4/1980, 5-29;
9. Чума у Херцег Новом и на Црногорском приморју у XVI, XVII и XVIII веку, *Бока*, XV-XVI, 1984, 115-129;
10. Бар град под Румијом (колективни рад), *Бар* 1984, 39-82;
11. Турска градња и доградња у фортификацијама Херцег Новог, *Бока*, XVII, 1985, 71-86;
12. Пословање помораца и трговаца из Боке Которске у Албанији до краја XVI века, *Споменик САНУ*, СХХVI, 9-48;
13. Сточарско-војничко друштво Црне Горе и његово обуздавање административним мерама, *Сточарски записи*, бр. 1/1987, 41-48;
14. Никшић до почетка XIX века, *Београд* 1997, 7-248;
15. Црмничка нахија у карахмудовском земану (1777-1796), *Историјски записи*, 1-2/1998, 93-104;
16. Махмуд-паша Бушатлија према Црној Гори, Брдима, Приморју и источној Херцеговини (1777-1796), *Битка за Црну Гору 1796-1996*, Подгорица 1997, 53-84;
17. Црна Гора и Арбанаси у источној кризи 1875-1878, *Стогодишњица црногорско-турског рата (1876-1878)*, *Историјски записи*, 3-4/1978, 33-57;
18. Арбанашка лига и Црна Гора 1878-1880, *Међународно признање Црне Горе*, Подгорица, 1891, 209-241;
19. Трговинске везе Црногорског приморја са Крфом, западном и источном Грчком и Солуном и грчки досељеници у насељима Боке и Будве (XV-XVIII век), *Бока*, XXI, Херцег Нови, 1999, 9-36;
20. Кривошије, Леденице и Убли од XVI до XVIII века, *Историјски записи*, 1-2/1999, Подгорица 1999, 37-81;
21. Пословни људи Подгорице и Зете у Котору и Дубровнику у XIV и XV веку, "120 година од ослобођења Подгорице", Подгорица 2000, 7-61;

22. Риђани, Зборник за историју Босне и Херцеговине, III, САНУ, 101-134;
23. Митрополит Петар I у времену од пропасти Млетачке републике до привременог уједињења Црне Горе и Боке Которске, Династија Петровића;
24. Луштица (XIV - XVI век), Бока, XXV, 205, 485-492;
25. Грбаљ у Морејском рату до пропасти Млетачке републике, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 231-245;
26. Грбаљ од пропасти Млетачке републике до привременог уједињења Боке Которске и Црне Горе, Грбаљ кроз вјекове (1797-1814), 247-277);
27. Црна Гора и Србија на почетку нове ере у јужнословенској повести (1903-1904), Историјски часопис, XX, Београд 1972, 31-258;
28. Животопис Рудолфа Ђунија пре Првог светског рата и за време његова трајања, Библиографски вјесник, Цетиње 1977, 2-3, 109-122;
29. Село у Црној Гори и Санџаку према комунистима и грађанским странкама 1921. године, Историјски записи, 1981, 115-128;
30. Црна Гора и иницијатива за стварање федеративног уједињења са Србијом и осталим југословенским земљама, Стварање југословенске државе 1918, Београд 1983, 393-407;
31. Црногорски војни логори у Италији 1918-1921 (до смрти краља Николе), Историјски записи, бр. 3/1997, 137-156;
32. Италијанске масонске владе и Црна Гора (1915-1918), Црна Гора у I светском рату, Подгорица 1998, 103-128;
33. Последње године краља Николе, Краљ Никола - личност, дјело и вријеме, књ. I, Подгорица 1998, 81-126;
34. Француски генерали Венел и Таон у Божићној побуни у Црној Гори до јуна 1919. године, Дан, 31.I-4.II 2000. (фељтон);
35. Француска и Црна Гора, Гласник Одјелења друштвених наука ЦАНУ, 2000, 97-134;
36. Краљ Никола и његове присталице према Арбанасима 1918-1920, Српска ослободилачка мисао, III, Београд 2001, стр. 109-123.

Посебно ваља нагласити допринос Богумила Храбака расвјетљавању српско-албанских историјских веза. Управо је из штампе изашло његово четвортотомно дјело под заједничким насловом *Арбанашке студије*. Прва књига обухвата питања из области економско-социјалних односа до краја 18. вијека. Друга књига се бави истом тематиком, али за нама ближе вријеме (1800-1918). Трећа књига је посвећена сличној проблематици за период развијеног средњег вијека и XVI-XVIII стољећа. Најзад у четвртој књизи третирана су историјска питања албанске др-

жаве 1918-1980. године. Занимљиво је и ауторово објашњење зашто је приоритет дао баш овим питањима: “У ери демократизације историјске науке - потребно је бавити се оном тематиком која се односи на живот и друштвене односе широких слојева народа.” (књ. III, стр. 5). Аутор запажа да су многа суптилна питања сложене тематике била ван интересовања албанске историографије. Сувише се забављала политичком историјом иако је она била доста сиромашна у прошлости Арбанаса. Занимљива су ауторова објашњења утицаја спољњег фактора на процесе кроз историју. У том смислу он посебну пажњу поклања Италији која показују нескривену жељу да анектира неке дјелове албанске територије, То ће доћи до изражаја у најновијој историји и посебно од доласка на власт италијанских фашиста. Сљедеће битно питање је арбанашко племенско друштво. Оно игра врло битну улогу у историјским процесима. Они субјекти који су то осјећали - лакше су се пенетрирали у арбанашке прилике и усмјеравали њихово кретање у жељеном правцу. Вриједност ових анализа је утолико већа што се аутор ослањао на прворазредну архивску грађу, коју је налазио у архивима Дубровника, Задра, Котора, Венеције, Београда, Загреба, Рима, Париза и Беча, а у мањој мјери у Лондону, Русији, Њемачкој и Цариграду. При свему томе је за уважавање и критичан однос према скромној литератури, коју је, такође, користио. “У том приказу - каже аутор, консултована је албанска историографија нешто ранијег периода - кад није било толико небулозних “проналазака” амбициозних истраживача”. (књ. I, стр. 6)

Могло би се рећи да је академик Богумил Храбак заокружио своје научно дјело, које као такво заузима значајно мјесто у нашој историографији. Истина, није посебним радовима рјешавао нека конкретна научна питања, али је зато дао немјерљив допринос у расвјетљавању многих која је проучавао. Увјерен сам да ће му се враћати долазеће генерације истраживача са жељом да провјере, допуне и још дубље истраже сву ону разноврсну историјску тематику која је заокупљала његову пажњу више од пола вијека. У том богатом историографском наслеђу неспоран је и драгоцјен допринос развоју историографије Црне Горе, која је, евидентно, дефицитарна за период којим се тако успјешно бавио и бави академик Богумил Храбак.

Академик Зоран Лакић

ПРИКАЗИ

Мијат Шуковић, ИЗАБРАНА ДЈЕЛА I-IV,
ЦИД - Побједа, Подгорица 2006.

Књиге “Нововјекована држава Црна Гора - стварање, развој и искушења”, “Историја законодавства Црне Горе 1796-1916”, “Устав за књажевину Црну Гору од 1905. у свом времену” и “Подгоричка скупштина од 1918”, тематски и садржајно представљају научне резултате академика Шуковића о најзначајнијим државним, законодавним, уставним и парламентарним институцијама и нормама Црне Горе у периоду стварања и трајања нововјевковне црногорске државе 1796-1918. Сагледане у наведеном низу оне се прожимају, допуњавају и остварују потпуност у мјери која овом четворокњижју у издању ЦИД-а даје облик својеврсне државноправне историје Црне Горе. Наиме, стриктном примјеном аналитичког и синтетичко-дедуктивног метода, из обиља коришћених чињеница, пажљиво пробране литературе и архивске грађе, аутор је валоризовао, али и у знатној мјери ревалоризовао и дао бројне нове оцјене, сагледавајући научне недостатке и политичку обојеност досадашње историографске, правне и политичке баштине о наведеним питањима.

Нова и потпунија сазнања о настанку и изградњи црногорских државних институција, моделима власти, законодавству, уставности и парла-

ментаризму, дата су таквим аналитичким спектром да отварају нове путеве промишљања о овој недовољно спознатој прошлости Црне Горе. Било да се бави историјом институција, законодавством, Уставом из 1905. или Скупштином из 1918, Шуковић прецизно сагледава историографску и правно-политичку баштину, и све расположиве чињенице подвргава строгом критичком промишљању. Он често долази до потпуно нових закључака, сазнања и синтеза. Не ријетко мијења и руши бројне стереотипе. Корисници ових драгоцјених сазнања суочиће се са низом изазова до којих је аутор дошао педантним исчитавањем постојећих и нових извора и литературе. Ангажован и веома педантан у тематском структурирању и научном обликовању наведених наслова, студиозан до мјере гдје се све што је битно подређује свестраној анализи и критичкој валоризацији, Шуковић често разоткрива пукотине у стереотипним знањима о многим збивањима, догађајима и личностима, похрањене у историографској и правно-политичкој литератури. Књиге под наведеним насловима представљају изузетан научни допринос правној, историјској и политичкој литератури о државноправном, законодавном, уставном и

парламентарном путу Црне Горе од 1796. до 1918. године.

II

Мијат Шуковић, редовни професор Универзитета Црне Горе и редовни члан ЦАНУ, рођен је у Липову, општина Колашин, 1930. године. Полије завршене основне школе у родном мјесту и гимназије у Колашину и Иванграду (Беранама), дипломирао је на Правном факултету у Загребу (1952) и докторирао на Правном факултету у Београду (1964).

Професор Уставног права на Правном факултету у Подгорици (Титограду) од 1974. и члан ЦАНУ од 1985. године, биран је у најважнија радна и стручна тијела ових институција и има посебне заслуге у раду на њиховом оснивању. Ангажован је као професор по позиву за постдипломске студије на факултетима у Скопљу, Новом Саду, Подгорици и Београду. Држао је низ запажених предавања као професор по позиву у: Институту државе и права у Москви, Академији наука СССР, Институту Грамши у Барију и Институту за међународне односе и спољну политику у Пекингу. Учествовао је на више међународних научних конференција и скупова у: Копенхагену, Њу Делхију, Барију, Болоњи, Варшави, Познању, Минхену и Букурешту.

У до сада објављених 17 књига, као посебних издања, преко 215 чланака и расправа у домаћим и иностраним часописима и више од 250 чланака, интервјуа, осврта и приказа у штампаним и електронским медијима, академик Шуковић остварио је, сходно широком спектру интересовања, импозантно научно и стручно дјело. У њему доминирају свакако научне син-

тезе: “Условни отпуст - законодавство СФРЈ са историјским и упорним разматрањем”, Београд 1971. /252 стр); “Подгоричка скупштина 1918”, Подгорица 1999, II издање, Подгорица 2004 (294 стр); “Црна Гора од федерација ка независности”, Подгорица 2001, (615 стр); “Парламентаризам у Црној Гори”, Подгорица 2002, (240 стр); “Студије и есеји из историје државе Црне Горе” Подгорица 2003 (457 стр), “Држава Црна Гора у историјским процесима разградње и грађења 1997. до 2002”, Подгорица 2004. (431 стр.); “Устав за књажевину Црну Гору од 1905. године у свом времену” Подгорица 2005. (320 стр.) и “Историја законодавства Црне Горе од 1796. до 1916. године”, Подгорица 2006. године.

Основне области његових научних интересовања су: теорија уставног права; системи организације и облици остваривања власти; теорија и пракса; Институције уставних система; Уставност и законитост; улога и значај права у развоју друштва; теорија и пракса федерализма; слобода и људска права; нормативно и стварно; општи и практични проблеми самоуправљања; стварање савремене државе Црне Горе; настанак и развитак државних и законодавних институција; уставно уређење Црне Горе од 1905. године и њен државни слом и престанак 1918. године.

Академик Шуковић обављао је и низ одговорних функција и звања у Црној Гори и СФРЈ: судија среског и Окружног суда у Беранама и Бијелом Пољу (1954-1963), јавни тужилац Црне Горе (1963-1967), члан и потпредседник Извршног вијећа Црне Горе (1967-1974), председник републичког савјета за координацију научних дјелатности и члан Савезног савјета

(1968-1972), потпредсједник Одбора за координацију научних дјелатности СФРЈ (1972-1974), члан Савезне и Уставне комисије Црне Горе и предсједник Уставног суда Црне Горе (1974-1982), потпредсједник Савезног извршног вијећа Савезне владе (1982-1986), предсједник Мјешовитих комитета за сарадњу са Кином и Јапаном и Одбора за спољну политику Савезног вијећа (1986-1988), члан Савезне уставне комисије, Савезног савјета за правосуђе и Савезног савјета за друштвено уређење. За успјешно обављање и организовање послова на наведеним функцијама добитник је бројних високих признања и одликовања, међу којима су *“13. јулска награда”* (1972) и *“Орден заслуга за народ са златном звијездом”* (1980).

Стручни рад у правним институцијама и извршним државним органима, оствариван уз сталан професорски и научноистраживачки рад, говори о стручној, научној, педагошкој и политичкој култури и превасходно креативној, динамичној и ангажованој личности академика Шуковића.

III

Књига “Нововјековна држава Црна Гора - стварање, развој и искушења” својеврсна је историја настанка, организовања, развитка и функционисања државних институција у вјековима борбе за очување црногорског државног, духовног, националног, културног и политичког идентитета.

Догађаји, процеси и збивања из државноправне историје Црне Горе, у нововјековном времену до савремености, обрађени су са аналитичком педантношћу и потпуношћу која значајно допуњава, расвјетљава и обога-

ћује сазнања о путу саздања црногорске нововјековне државности. Свибли да црногорску прошлост сагледавамо кроз ратна, дипломатска и политичка догађања и збивања, овом књигом сви њени корисници имаће могућност да сазнају и спознају смисао и значај колективних и личних прегнућа, жртава и губитака поднијетих за државно и национално достојанство. Чинећи извјестан отклон од презентирања ратно-дипломатских догађања ка истицању значаја државних институција у панорами црногорске прошлости, Шуковић педантно истражује архивску фактографију, исчитава и провјерава коришћену грађу, анализира мишљења и оцјене из историографске, правне и политичке литературе, врши минуциозну провјеру расположивих чињеница, разлаже својства њихових порука, тумачи их и, након исцрпне анализе, своди своје мисли у изузетно садржајне, прецизне и издиференциране тематске цјелине. Свестраним критичким промишљањем правних и историографских мишљења о времену државноправног саздања Црне Горе, аутор је извршио аналитичку ревалоризацију, дајући читав низ нових сазнања, свестранијих тумачења, посљедичних значења и процесних трајања којима доводи у питање и руши већи број стереотипних мишљења и схватања.

Тиме је каналисао истраживачки и аналитички напор отварајући бројне рукавце нових истраживања државноправних институција као што су Цетињска митрополија, Црногорски збор и Гувернадурство, институције из предуставног времена, које свакако заслужују да буду предмет посебних монографија.

Управо наглашавајући значај ових институција у процесу стварања цр-

ногорске државе од 1796. године до престанка у условима и након Првог свјетског рата, Шуковић темељно и свестрано анализира услове у којима се од Стеге из 1796. до Устава из 1905. одигравао стални државноправни институционални процес у којем се осмишљавало и остваривало јединство територија, становништва и централних органа власти Црне Горе у складу са оновременим европским нормама стварања држава. Црна Гора је у свом нововјековном државном настојању баштинила вишевјековну традицију из времена Дукље, Зете и доба Црнојевића и могла је, захваљујући духовно и политички даровитој династији Петровић - Његош, водећи сталну борбу за опстанак Црне Горе, изградити стратегију стварања државних институција којима се пред међународном јваношћу представљала као држава са својствима државноправног субјективитета и националног идентитета.

Педантно анализирајући смисао свих институционалних облика дјеловања и ангажованог стварања установа законских и уставних норми, Шуковић се посебно темељно и студиозно задржао на друштвено политичкој стварности Црне Горе у вријеме доношења Устава из 1905. године, анализи уставних норми, стању и идејним борбама за очување и рушење Црне Горе до слома у рату против Аустро-Угарске 1916. године и нелегалном и нелегитимном рушењу и уништавању црногорског државног суверенитета и националног идентитета на основу одлука Подгоричке скупштине и за вријеме монархистичке Југославије, до Другог свјетског рата.

Повратак насилно суспендованих идентитета, остварен ангажовањем црногорског народа у ратним збива-

њима и политичким промјенама у републикански уређеној Југославији, створио је услове за посебност у националном и државноправном смислу. Бавећи се искушењима и изазовима са којима се Црна Гора суочила након распада социјалистичке Југославије 1992. и нестанка Савезне Републике Југославије 2002. године, Шуковић је закључио да државни модел и низ лоших искустава у односима државне заједнице Србија и Црна Гора, чије је трајање било условљено Београдским споразумом, ствара неминовну потребу Црној Гори да на легалном и према европским стандардима организованом референдуму, обезбиједи потпуну државну независност.

Слиједећи задати циљ аутор је стварање и развојно уздизање црногорске нововјековне државе разматрао као најзначајнију историјску тековину црногорског народа, пратећи њено мукотрпно саздање, очување, губљење и трауматично тумарање и трагање за повратком суспендованих идентитета током тегобног 20. вијека. Разјаснио је бројне недостатке у сазнањима и схватањима значаја црногорске државности у прошлости и савремености и отворио путеве за даља проучавања не само овог нововјековног периода већ и читавог њеног миленијумског трајања. Ова Шуковићева монографска синтеза управо због доприноса и сазнања која нуди узорно је и инспиративно дјело, од капиталног значаја за цјеловито сагледавање државних институција Црне Горе.

IV

Из потребе да се научно цјеловито, систематично и прегледно прикаже настанак и развитак црногорског законо-

давства настала је књига “Историја црногорског законодавства 1796-1916”. Академик Шуковић пошао је од премисе да карактер и природу државе, њен развој, друштвени, привредни културни и економски успон, најувјерљивије одсликава историја њеног законодавства. Анализирајући настанак и развој државних институција током 19. и почетком 20. вијека, наметнуло се питање законодавства као основног чиниоца заштите и исказивања државног и националног идентитета. Еволутивни пут законодавства Црне Горе као најрјечитији доказ њених не само правних већ и политичких, економских, културних и државних промјена, сагледан је у сплету разних облика живота оновременог црногорског друштва.

Презентирани закони увјерљиво кажу да је законодавство Црне Горе настајало и развијало се као духовна творевина условљена егзистенцијалним потребама народа који тежи бољим, праведнијим и сигурнијим друштвеним односима. У том циљу идентификована је и фактографски “освијетљена еволуција црногорског законодавства”, презентирана њихова основна садржина, установљен тачан назив, дати подаци о доношењу, доносиоцима и тематици коју регулишу. Сврха и циљ ове својеврсне историје црногорског законодавства је да се цјеловито, научно, сагледа и интегрално прикаже његов развојни пут, као објективан и еволутиван процес, који одражава темпо преображаја црногорског друштва од племенске организације до правно уређене државе на оновременим модерним европским начелима. Настало на просторима цивилизацијског прожимања западних и источних правних традиција и култура, црногорско законодавство повезује, расвјетљава и

сазнајно обogaђује увијек недовољна знања о историјским, политичким, економским, професионалним, традиционалним и етичким приликама црногорског друштва у вријеме стварања и развоја црногорске нововјековне државе. Стално суочен са изазовима струке, правник по основној вокацији и историчар по сензибилитету, академик Шуковић је књигама “Нововјековна држава Црна Гора - стварање развој и искушења” и “Историја црногорског законодавства 1796-1916”, остварио сазнајни склад и дао значајан научни допринос. Расвијетљене су и изнијансиране бројне везе и односи између догађаја и процеса који настају дјеловањем државних и законодавних институција.

Резултат настојања да проучи карактер и значај црногорских државних институција и систематизује њихово законодавство, настало из околности и потреба времена, оставља недвојбен утисак ерудитског и интердисциплинарног ангажмана. Сагледавајући укупне вриједности црногорског законодавства у назначеном времену, на основу свестране анализе најважнијих правних аката - Стеге (1796), Законика обштег црногорског и брдског (1798-1803) Законика Данила I (1855), Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору (1888) и Устава Црне Горе из 1905. године, дошао је до закључка да је оно у свим фазама друштвеног развитка изражавало и одговарало егзистенцијалним потребама црногорске државе. Стога и сматра да богата правна и културна баштина и укупни развој друштва и државе, сврстава Црну Гору у земље са значајном правном историјом. Иако су у већем дијелу 19. вијека доминирали појединачни закони, без разуђеног система писаних закона за поједине области,

црногорска држава и поредак почивали су на строгим правилима моралних и обичајних норми.

Од Стеге, угаоног камена црногорског законодавства, засноване на моралним начелима слободе, слоге, јединства, узајамне помоћи и одбране домовине, до Устава из 1905. године, и нарочито након њега, процес законодавне модернизације Црне Горе ишао је стално узлазном линијом. На дугом путу стварања њеног цјеловитог правног поретка “завидљују законска рјешења социјалне, правне и културне категорије, која је - пише аутор - Петар I Петовић Његош Закоником општим црногорским и брдским унио у црногорски живот”, рушећи портикуларизам и стварајући државу. Особито значаја, достојног дивљења, је допринос европској правној мисли остварен Богишићевом кодификацијом црногорског законодавства у Имовинском законнику, капиталном дјелу црногорске правне мисли и правне културе.

Хронолошка идентификација закона и увијек есенцијална анализа њихове садржине казују да су готово све области друштвеног живота оновремене Црне Горе биле уткане у цјеловит правни систем. Систематичним истраживањем, пажљивим одбором чињеница и аналитичком рециклажом непоузданих и стереотипних судова и процјена, ова историја црногорског законодавства од 1796. до 1916. године, својом комплементарношћу изражава пуни смисао, значај и дух правних норми које и данас инспиративно зраче.

V

“Устав за књажевину Црну Гору од 1905. у свом времену”, по форми и садржини представља да сада најпотпу-

нију аналитичку студију укупне садржине овог устава и друштвено-политичких околности у Црној Гори и окружењу у вријеме његовог доношења.

Шуковићево опредјељење да свеобухватним изучавањем Устава за Књажевину Црну Гору од 1905. напише монографску студију и тиме да допринес научном освјетљавању његове садржине, његових резултата и битних карактеристика времена у коме је донесен и позитивно правно важио, показало се изузетно корисним и потребним. Остварени резултати таквог изучавања, засновани на темељној реконструкцији времена доношења Устава за књажевину Црну Гору од 1905. године, вреднују његову садржину и историјски значај за развојни успон Црне Горе на нов, битно другачији начин од доскорашњих. Наиме, анализом садржине Устава и његовим укупним значајем за јачање црногорске државности аутор је дошао до закључака знатно дукчијих од до скоро преволађујућих негативних приказа у историографији и правно-историјској литератури. Свјестан снаге предрасуда и када за то нема никаквих разлога, Шуковић на основу прецизно изведене правне анализе констатује: “Бројност и снага чињеница утврђених и исказаних у овој монографској студији, лако провјерљивих, чињеница какве уистину јесу, присиљавају сваког приврженика истини да у историографији и правно-историјској науци до сада преовлађујуће интерпретације садржине и оцјене о вриједности и значају Устава за књажевину Црну Гору од 1905. године замијени приказима његове садржине и оцјенама о његовој вриједности и значају утемељеним на стварним чињеницама, а не на интерпретацијама које немају покриће у чињеницама”.

Академик Шуковић сагледава врло сложена друштвено-економска збивања у којима се Црна Гора нашла почетком 20. вијека и јасно уочава намјеру књаза Николе да Уставом отвори пут примјени европских начела, парламентаризма и грађанског друштва. Имајући у виду садржину и његову несумњиво модернизацијску улогу за оновремену Црну Гору, Шуковић сматра да је Устав правно афирмисао, учврстио, осигурао и заштитио политички, државни, културни и национални идентитет и субјективитет, те да је систем власти, кодификован овим Уставом, примјерен сложеним приликама, политичким тензијама око државног питања и у пуном складу са реалношћу испуњеном противурјечностима. Наиме, овај Устав је, у суштини, био “облик и систем власти који одликују: уставно ограничење свеукупне власти, подјела власти на законодавну, извршну и независну судску” и равнотежа компетенција законодавне и извршне државне власти до степена који је био “примјерен ситуацији”. Парламентарно-монархијски модел власти промовисан овим Уставом није у битним одређењима заостајао за уставима држава у окружењу и може се рећи да је, сагласно оновременим начелима, модернизовао и учврстио црногорску државност. Био је полазиште, оквир и смјер за садржине 76 закона и бројне наредбе, расписе и упутства, којима је потпуно заокружени правни систем Црне Горе кореспондирао са животном стварношћу. Ту околност академик Шуковић истиче апострофирајући дио наслова “у свом времену” којим убиједљиво доказује да су потпуно другачији закључци до којих је дошао у вези бројних негативних или симплификованих оцјена овог Устава

посљедица избегавања да се намјере, садржина и примјена норми овог Устава тумаче оновременим условима.

Упорним и есецијалним тумачењем садржине Устава оставрен је читав низ нових вриједносних судова који проистичу из њиховог правног духа, времена, простора и датих околности. Засновани на чињеницама којима руши стереотипна осмодеценијска понављања и препречавања о безвриједном значају Устава Црне Горе из 1905. године, Шуковић му је дао значај који размеђује, не само политичке епохе црногорске историје, већ и најдиректније свједочи о времену њене борбе за држани опстанак. Са овим Уставом ушла је Црна Гора у за њу тегобни и трауматични 20. вијек, он је најречији свједок њеног успона и пада, његово опстајање значило је и њено постојање у систему европских држава, а његово суспендовање означило је и престанак црногорске државе. Цијенећи улогу и значај доносиоца Устава из 1905. и проничући у изазове са којима се Црна Гора суочавала на почетку 20 вијека, Шуковић је дубинском анализом оновремених збивања и процеса, на потпуно нов оригиналан и научно релевантан начин, процијенио смисао и дух Устава за књажевину Црну Гору из 1905. Управо захваљујући провјери чињеничне утемељености и на основу њих изведених мишљења и оцјена, ова монографија је предметна, мисаона и методолошки кохерентна.

VI

Под истраживачком лупом професора Шуковића нашла се и Подгоричка скупштина, тема која својом противурјечношћу већ деценијама заокупља пажњу црногорских и југословенских

историчара, правника и стваралаца из других струка. Научно интересовање експерта за уставно право и најбољег познаваоца државноправног и законодавног развита црногорске нововјековне државе, учинило је ову тему поново актуелном.

Вишеслојну садржину и суштину Подгоричке скупштине и Одлуке коју је донијела, мимо легитимног владара, Устава, Скупштине и међународно признатог статуса Црне Горе, Шуковић анализира у свим правним, политичким и социолошко-филозофским димензијама, стриктно доказујући нелегалност и нелегитимност свих њених директних и индиректних резултата. Додатни мотив за сагледавање њених контроверзних тумачења налази “у околностима када ова тематика прожима прошлост и садашњост” у мјери која симболизује остварено србијанско-црногорско заједништво у новоствореној, првој југословенској држави, на поразан и погубан начин за Црну Гору. За потпуније сазнање и разумијевање садржине усвојене Одлуке, као циљног исходишта, дуго припреманог и осмишљаваног, пажљиво су изанализирани различити мотиви и циљеви сваког појединачног чињења, сагледана цјелина процеса и установљени међуодноси свих расположивих чињеница на основу којих се дају различите процјене, мишљења и ставови о њеном значају, легитимитету и нелегитимитету.

Будући да је Подгоричка скупштина усвојила Одлуку којом је -констатује Шуковић - “укинута држава Црна Гора, њена територија унитаристички сједињена (припојена) територији Србије и њен народ инкорпориран у српски”, чињенице о овако десубјективизираној Црној Гори у држав-

ном, националном и територијалном смислу, свестрано су изанализиране околностима у расплету ратних и политичких збивања на простору Црне Горе 1918. године. Овом анализом недвојбено је показано да је Подгоричка скупштина, у суштини, завршни чин Начертанијем задатог циља. Наиме, догађаји и збивања након Подгоричке скупштине “историјска су водојелница послјије које у животу Црне Горе и у српско-црногорским односима ништа није остало као до ње” наглашава Шуковић на основу педантно изведених закључака у овој правно-социолошкој анализи која одсликава политичке односе у Црној Гори настале примјеном Одлуке.

Акрибичним раслојавањем свих сложених оновремених околности у којима се насилно губио и гушио државни, национални, културни и политички идентитет Црне Горе и затирала свијест о посебности црногорског бића у унитаристичкој Југославији до 1941. године, аутор ове исцрпне студије која ће, како констатује академик Бранко Павићевић, “заузети посебно мјесто у историји црногорске историографије”, разријешо је бројне непрецизности у називу и тумачењу Одлуке, прецизирао посљедична својства тог нелегитимног чина и отклонио низ дилема око услова у којима се догодила Подгоричка скупштина, не као прогресиван већ искључиво регресиван, нелегалан и нелегитимиван чин. Чињенице о Подгоричкој скупштини могу се различито тумачити али се “не могу мијењати” - констатује Шуковић. Жртвовање истине вишим интересима показало се узалудно.

Након свестраног проучавања ауторских резултата којима се са позиција “за” и “против” писало о овом до-

гађају, чини се логичним ауторова опсервација: “Препрека разумијевању суштине Подгоричке скупштине и Одлуке коју је она донијела нијесу чињенице саме по себи, него идеолошко-политички прилаз њиховом оцјењивању, канонизовање политичких оцјена побједника 1918. године и њихова већ пословична функционализација за

оправдање свега што су тадашњи побједници чинили и учинили”.

Сагледана у наведеним тематским круговима, студија о Подгоричкој скупштини сагледава и промишља трагични епилог државноправног, законодавног и уставног развоја Црне Горе, окончаног стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године.

Ђорђе Борозан

Миомир Дашић, ШЕКУЛАР И ШЕКУЛАРЦИ ОД ПОМЕНА
ДО 1941. ГОДИНЕ, ЦАНУ, Подгорица 2006, стр. 680.

Задовољство и част ми је да говорим о још једном новом дјелу академика Миомира Дашића, истакнутог историчара, кога су његови педагошки и научни резултати, остваривани у више од пет протеклих деценија, винули у сам врх достигнућа црногорске историографије. Нећу претјерати ако устврдим да су његова посвећеност истраживању прошлости, прије свега краја из кога је потекао, његово пионирско и обимно дјело о прошлости Васојевића и других становника Горњег Полимља, један од највриједнијих враћених дугова црногорских интелектуалаца своје крају.

Дашићеву биографију нећу овом приликом излагати, јер је у основи позната, а ускоро ће се појавити и посебно издање његове биобиблиографије у којој ће се његово дјело и личност детаљно описати. Али, ако бих и казао нешто из Дашићеве биографије, почео бих са његовим предсједниковањем Савезом историчара Југославије у два мандата (1985-1989. и 1994-1999). Са великим угледом у круговима историчара из свих средина бивше велике Југославије, биран је да води ову струковну организацију када је она, као и држава, западала у све дубљу кризу. У тешким околностима Дашић је успјешно водио Савез, орга-

низовао заједничке симпозијуме, конгресе и друге облике сарадње и два пута обнављао познати у свијету историографије *Југословенски историјски часопис*. Дашић је остао упамћен као предсједник Савеза од ауторитета и изузетних организаторских способности. Његовом заслугом објављена је библиографија ЈИЧ-а са студијом о овом угледном часопису, студија која говори о доприносу ЈИЧ-а југословенској историографији уопште (ЈИЧ, Библиографија 1935-1997, Београд 1999, стр. 507). Са његовим одласком ова је организација престала да постоји, као и њен часопис. Наравно, овај детаљ из Дашићеве биографије није њен најважнији дио, али га истичем зато што се овдје о томе мање зна.

Дашићево обимно, тематски разуђено научно дјело, претежно се односи на проучавање историје Црне Горе, црногорског и српског народа од 15. до првих деценија 20. вијека. До сада је објавио више од 250 студија, око 120 реферата, расправа и чланака, преко 450 критичких осврта и разних других историографских прилога, као и седам посебних издања. Његов рад познат је и у неким европским историографским круговима, посебно у Русији, гдје је било више интересовања за прошлост Црне Горе. У Русији, на-

примјер, међу историчарима, ужива Миомир Дашић углед и као инострани члан Руске академије природних и друштвених наука (1998).

Као рецензент или промотор имао сам част да учествујем у тумачењу рада и дјела академика Дашића. Његове монографије *Васојевићи од помена до 1860. године*, *Огледи из историје Црне Горе*, *Незаобилазно у историографији Црне Горе*, као и његова остала посебна издања, увјерили су ме да су историјске теме које су у њима обрађене добиле првог истраживача, историчара од нерва и осјећања за истраживање цјеловитих збивања, за аргументовану њихову реконструкцију и надамце објективно и критичко тумачење. Дашићеви текстови плијене својом увјерљивошћу, држе читалачку пажњу и нуде неочекивана сазнања.

Неколико кратких оцјена из мојих ранијих осврта на Дашићев рад приближиче нам слику и о вриједностима његовог најновијег дјела *Шекулар и Шекуларци*. Приказујући књигу *Васојевићи од помена до 1860. године*, нагласио сам сљедеће њене вриједности: “Овом књигом црногорска историографија обогачена је једним значајним дјелом у коме се по први пут, на основу бројне изворне грађе домаћег и страног поријекла, даје цјеловита слика племена Васојевића до 1980. године... Аутор прати појаве, процесе и значајне појединачне догађаје на овом дијелу данашње Црне Горе, повезујући их са друштвеним и историјским токовима сусједних регија... На структуралном методолошком концепту, заснована анализа друштвене историје, основно је везивно ткиво на коме М. Дашић изграђује занимљиво и особено слику. Његово студиозно посматрање друштвено-економских прилика и процеса, потврђује да се историјски

ток може успјешно истраживати и без уобичајене доминације догађаја из политичке историје... Прегледно, аргументовано, са модерним погледом на племенско друштво, на његове унутрашње облике и специфичности, анализом доступних, иначе, оскудних писаних извора, као и народног предања, Дашић је расправио многа нејасна питања око постанка и развитка племена Васојевића... Многи митови и историјске спекулације, потиснути су овом књигом снагом научних аргумената и тумачења... Њоме је дат велики допринос знањима о прошлости једног значајног дијела данашње Црне Горе, заснован на научно утемељеним одговорима на многа, отворена питања о постанку и развоју црногорског народа и његове државе”.

Говорећи о Дашићевој књизи *Огледи из историје Црне Горе* у ЦАНУ, пажњу сам посебно усмјерио на једну од њених 12 студија, које су се односиле на развој и особености југословенске идеје у црногорској традицији, о чему се врло мало знало и писало. За Миомира Дашића и ова тема била је изазов, кога је као историчар успјешно савладао. Оцјењујући овај истраживачки резултат, истакао сам и сљедеће: “М. Дашић је превазишао традиционална поједностављена тумачења са наглашеном политичком мотивацијом о великохрватском поријеклу и високо-српском националном и државном утемељењу југословенске идеје, која су дуго потискивала афирмацију њених сложених и вишезначајних садржаја са других југословенских простора, што се посебно односило на Црну Гору. Био је на страни оних схватања у историографији која су југословенску мисао тумачили као динамичну и разнородну појаву по своме карактеру и садржају, као артикулацији различи-

тих културно-историјских интереса и стања у појединим југословенским срединама, тј. као стварност могућих и разумљиво неједнаких приступа у рјешавању југословенског питања. Још једна темељна претпоставка уграђена је у Дашићев приступ изучавања корјена југословенске мисли у Црној Гори. И он је посматрао југословенску идеју као плод модерног доба, као израз афирмације закаслелих националних буђења и настанка грађанске класе, као и да је ова идеја временом све више прерастала у идеологију и политику, у реални национални интерес, који је надвладао илузије литерарних пансловенских сентимената... Корјене модерне југословенске мисли у Црној Гори Дашић је откривао прије свега у политичкој и националној идеологији коју развија династија Петровића... Као историчар који искуствено утврђује, промишља и надграђује историјска збивања, са разлогом истиче да се југословенска идеја у Црној Гори изражавала као народна свијест која се потврђивала кроз ослободилачку борбу... Дашић је овом значајном питању из историје Црне Горе и бивше југословенске државе, дао уочљив научни допринос, јер је наступао аргументовано и храбро са излагањем резултата до којих је дошао, држећи се чињеница и тумачења научне историографије, који, с обзиром на протекло негативно искуство са остварењем садржаја и циљева југословенске мисли у животу бивше заједничке државе, многима данас нису по вољи... Подстакнут Дашићевим студијама у овој књизи желим да истакнем и сљедеће: Управо нас историја подсећа да је залудно наводним грешкама бивших генерација доказивати нека права савремених. Не треба губити из вида да су одлуке из прошлости изражавале историјске интересе, вријеме и дух

оновремених генерација и оне не смију бити хипотека за однос данашњих према истим или сличним питањима или новим изазовима и њиховом рјешавању у духу новог времена”.

Дашићева најновија књига Шекулар и Шекуларци од помена до 1941. године, као и претходне, неће оставити равнодушним читаоце, али и стручњаке. Најкраће, о њој могу рећи свој утисак ако саопштим дио оцјене коју сам, на молбу Одјељења друштвених наука ЦАНУ, упутио овој установи за њено објављивање. Истакао сам да је “У питању изузетно занимљив рукопис искусног и угледног историчара који се упустио у најтежи облик историографског рада, да један мали простор и наизглед малу тему, обради тедаљно у свом њеном временском и тематском захвату. Аутор је свакако био упућен од самог почетка у тешкоће и изазове оваквог свог опредјељења, знао је из ријетко успјешних туђих искустава, да је рад на малим историографским темама у њиховом тоталном захвату, врло мукотрпан, дуг, неизвјестан и често незахвалан. И поред ових забрињавајућих упозорења и тешкоћа, Дашић је остао досљедан опредјељењу да се суочи са изазовом који је носио пројекат заснован у ЦАНУ још крајем прошлог вијека под насловом *Шекулар-историјска студија*, а на коме је етнолошки дио требало да обради покојни професор Мирко Барјактаревић. Као резултат таквог настојања и труда данас је пред нама изузетна историјска студија, која ће, свакако, бити предмет ваше пажње и научног вредновања историчара, прије свега због своје структуре, садржаја и успјешног методолошког приступа”. Сада користим прилику да се захвалим ЦАНУ што је изашла у сусрет мојој препоруци да овај рукопис објави.

О Шекулару, до ове студије није било озбиљних цјеловитих истраживања, а објављени радови и подаци били су углавном дио већих цјелина или дјелимичних тематских научних и стручних обрада. Од невеликог броја угледних аутора разних, и више узгредних, написа о Шекулару (П. Ровински, А. Јовићевић, Ј. Цвијић, Р. Вешовић, М. Лутовац, М. Барјактаревић и др.), М. Дашић је и раније написао највише радова. И то је био један од мотива за његово ангажовање око писања овакве обимне студије. Упозорићу само на њен основни садржај и остварене вриједности, јер, надам се, да ће и остали уважени оцјенљивачи резултата у овој студији о томе детаљније говорити и писати.

Шекулар је планински крај у Горњем Полимљу, истурен и према Метохији, у коме се временом формирало једанаест сталних насеља и најмање црногорско-брђанско племе у границама данашње Црне Горе. Шекуларско племе формирано је попут других брђанско-црногорских и херцеговачких племена од 15. до прве половине 19. вијека од словенског становништва, које је успјело да очува извјесну самосталност, особеност и самоуправу током турске владавине. Тај особен развитак и положај шекуларског племена и Шекулара у дугом историјском процесу, почев од првог помена (1314), па кроз развијени средњи вијек, турско доба, и све до 1941. године, био је изазов аутору да истражи историјске основе, геоморфолошке особености, политичке, друштвене, привредне, вјерске, просвјетне и друге појаве и процесе, којима се досеже цјеловита историографска обрада. То се може јасно уочити и по самој структури садржаја ове књиге.

У првој глави, *Физичко-географске одлике територије Шекулара*, обрађе-

не су све релевантне карактеристике овог простора, заједно са селом Ровца, као што су границе, земљиште, хидрографске, климатске и биогеографске карактеристике. У другој глави говори се о *најстаријој прошлости*, поријеклу назива топонима, развитуку и положају постојећих насеља. Трећа глава обрађује *становништво Шекулара и Ровца*, од трагова најстаријих култура до нашег времена, затим његову етничку и социјалну структуру, положај кроз минуле вјекове, разна предања и др. *Положај Шекулараца и Шекулар у тзв. турско доба*, садржај су четврте главе студије, која је, с обзиром на дуже вријеме трајања турске превласти, и богатство догађаја и збивања, знатно опширнија. Детаљно су обрађени сукоби и ратови са Турцима, насељавање Васојевића у долини Лима, односи Шекулараца са Климентима, однос овог племена према исламу, везе са Србијом и Цетињем, хајдучија и многа друга значајна питања. Исто тако исцрпно и документовано истражен је и *период ослободилачких ратова 1853-1878.*, у петој глави рукописа, односно учешће шекуларског племена у тим збивањима све до Берлинског конгреса, када су шекуларска насеља припала Црној Гори. Вријеме од 1878. до 1912. године, због наметнуте политичке границе, изазвало је нестабилност и немире на простору Шекулара и његовог окружења, јер је много шекуларске територије припало Турском царству. Са Балканским ратовима и масовним насељавањем Метохије од Шекулараца, завршава се ово поглавље а започиње *шесто* у коме се детаљно описује учешће Шекулараца и Ровчана у Првом свјетском рату 1914-1918. године.

Шекулар и Ровца између два свјетска рата у југословенској држави чи-

не садржај посљедње главе ове монографије. За период од преко двадесет година истражени су и описани сви релевантни сегменти живота шекуларског становништва, његов привредни, социјални и политички живот и на самом крају развитак просвјете у Шекулару и Ровцима до 1941. године. Као и у претходним дјеловима рукописа ослонац је тражен у поузданим историјским изворима, прије свега у архивској грађи, уз уважавање и свих осталих чињеница до којих се могло доћи. Резултат таквог настојања је богата изворна основа на којој рукопис почива и високо професионално њено тумачење, које може да пружи само искусан историчар. Монографија је написана јасним језиком којим се њен научни садржај лако приближава сваком читаоцу. То се односи и на текст резимеа на крају књиге (на српском и енглеском језику).

Сматрам да је овом студијом академика Миомира Дашића Црногорска академија наука и умјетности снажно допунила свој програм рада, доказала своју научну репутацију, јер је подржала истраживање једне значајне а неуобичајене теме, која ће, поред осталог, послужити као примјер и модел научне обраде регионалне, завичајне историје, толико актуелне и богате у нашем времену и нашем простору. У питању је дјело завидних истраживачких и интерпретативних вриједности, које ће, по свој прилици, дуго чекати

свога настављача за период од 1941. године до наших дана, ако то посебно занимљиво вријеме не буде радио исти аутор или, бар, усмјеравао ова изузетно сложена истраживања.

Завршићу приказ ове узорне књиге подсјећањем да се у научним круговима међу историчарима у Европи, посебно истиче као примјер успјешне обухватне и објективне историографске реконструкције историја једне парохије или жупе у Француској, коју је написао њен жупник. Сматра се, наиме, да је само на тако малом, територијално и догађајно ограниченом простору, могуће извршити темељнију анализу и објективнију реконструкцију стварности из прошлих времена.

А да је то уопште макар и приближно могуће, с обзиром на све релативности и персоналности историјских збивања, увјерава нас и Миомир Дашић својом књигом о Шекулару и Шекуларцима. Њен читалац ће сигурно стећи утисак да је велики уложени труд дао трајни резултат.

Хвала Миомиру Дашићу као и ЦАНУ за ову надарену књигу, хвала Академији на позиву да говорим о њој. Хвала и вама на посјети и пажњи. Тиме сте и мени омогућили да вратим бар мало од оног дуга који имам према својим Васојевићима, Шекуларцима, Србљацима, Ашанима и другима, једноставније и тачније речено према људима у крају из кога сам и сам потекао.

Академик Момчило Зечевих

Ленка Блехова Челебић, ХРИШЋАНСТВО У БОКИ 1200-1500,
КОТОРСКИ ДИСТРИКТ, Подгорица 2006, 653.

Откада је епископ Јевсевије из Цезареје у IV вијеку написао прву цјеловитију историју цркве, ова проблематика је и у доцнијим периодима привлачила велику пажњу многих филозофа, теолога, историчара. У XVI вијеку је искорачила као подухват огромних размјера. Највећи број научних дјела на готово свим европским и неким неевропским језицима, настао је у другој половини прошлог вијека. Само у раздобљу 1987-1992. појавило се 7.524 наслова, од којих је 40 % третирано историју средњовјековне цркве.

Прошлост средњовјековне цркве у Црној Гори, изуземо ли радове дон Ива Стјепчевића, Божидара Шекуларца, Јована Мартиновића, углавном је била на маргинама истраживачких преокупација. Оријентисаност према политичким феноменима, и сложеност методолошког поступка, превасходно због рада са изворима на латинском језику, узроковали су да ова тема припадне једном од најмање познатих поља црногорске историографије уопште. Зато се већ на почетку представљања монографије др Ленке Блехове Челебић, **Хришћанство у Боки 1200-1500, которски дистрикт**, морамо, са становишта општих захтјева историјске науке, афирмативно опре-

дијелити. Ријеч је о дјелу које импонује одређењем теме, композицијом и посебно, изворним богатством стеченим вишегодишњим истраживањима у Бискупском и Историјском архиву у Котору.

Ауторка је своје истраживање усредеточила на правни, социјални и културни аспект дјеловања хришћанских заједница у Боки у развијеном и позном средњем вијеку, за чије разумијевање нијесу неопходна дубља сазнања из области учења о Богу, односно теологије. Уосталом, није задатак историчара да трага за суштином религије, него за њеном структуром, функцијама и значењима. Религија није само вјеровање у апсолутну и мистичну моћ. Она имплицира и друштво, како је доказао Емил Диркем, утемељивач социологије. Отуда њена значајна функција у друштвеним збивањима.

Као градитељка једног вриједног здања, ауторка нас уводи у причу о религији житеља которског дистрикта који су некад давно егзистирали, презентирајући главне правце развоја цркве у Котору од појаве хришћанства до XV вијека. Њихова вјерска основа била је Которска бискупија. Постојала је, по свему судећи, још од касноантичког доба. Недовољно поуздан податак го-

вори да је которски бискуп Павле присуствовао IV васељенском сабору, одржаном 451. године у Халкедону. Сабор је уважио почасно мјесто Рима, али је егализовао права папе и цариградског патријарха и тако произвео суревњивост између њихових институција. Далекосежни значај Сабора огледа се у усвојеном принципу, нарочито примјењиваном послје Великог раскола 1054. године, у земљама с доминантно православним становништвом. Тај принцип потенцира да границе цркве теку дуж граница државе.

Сплитски сабори уприличени 925. и 928. године означавају прекретницу у историјском ходу Которске бискупије. Њена црквена организација дефинитивно се обликује по римском моделу. Послје велике шизме, Котор је остао под јурисдикцијом Рима. Отоме свједочи и понтификална књига бискупа Гримоалда (1090) која је данас својина библиотеке Академије наука у Санкт Петербургу.

Обимну емпирију, изложену на хронолошко-тематски начин, ауторка је распоредила у четири тематске цјелине: **1) Католичка црква, уређење и унутрашњи живот; 2) Црква и комунално друштво; 3) Свијет католичког клера; 4) Православна црква и словенска служба.** Оне се даље рачвају на 72 тематска дијела, која обрађују и ова питања: основне црквене структуре, тј. дијецезанско и редовничко свештенство, социјалне разлике и конфликт између римокатоличких свештеника, утицај Свете столице на локалне прилике, сарадњу црквених и лаичких власти, подизање сакралних објеката, образовање клера, дјеловање вјерских удружења, важност патронатског права, вјерски живот лаика, приватни живот клера, док су хеуристичке ограничености

одредиле да се православној цркви посвети знатно мања елаборација.

Вриједност ове монографије настојаћемо да прикажемо преко неколико проблема који се односе на дјеловање и значај римокатоличке цркве у Котору, те дешавања у сфери међувјерских релација.

У свакодневном вођењу цркве и спровођењу универзалних папских намјера, бискупи су били најважније личности. Чинило се да ће њихов ауторитет у XI вијеку још више порасти, пошто је папа Гргур VII (1073-1085) позвао на реформу своје институције. Нагласио је, поред осталог, да је постављање и смјењивање бискупа искључиво у папиним ингеренцијама. Стварност задуго није кореспондирала с тенденцијама реформатора. На подручју которске дијецезе, мада не и у потпуности, ова одлука заживјела је у XIII вијеку.

Бискупи који су долазили у Котор били су, из више разлога, незадовољни стањем у добијеној дијецези. Пет хиљада римокатоличких душа и око 70 племићких кућа, тешко су могли задовољити њихове потребе за раскошним и лагодним животом. Неки су кренули с великим надама, али су се брзо разочарали. Константне невоље око узурпирања црквене имовине и недисциплина једног броја свештеника, задавали су им велике главобоље. Поједине прелате није одликовала ни прибраност. Нетрпељивост бискупа Домнија I (1270-1347) према которским доминиканцима, добила је у једном тренутку и екстремнији набој. Због тога је био позван на папски суд. Антипод таквом понашању, јесте дјеловање бискупа Марина Контарена (1434-1454). Спојем енергичности и ревности побољшао је организацију црквених послова, и задобио велику

наклоност својих вјерника. Није напустио Бискупију ни када је куга харала у которском крају 1453. године. Завјештао је катедралу Св. Трипуна сребрно посуђе за литургијску употребу и бревијар вриједан педесет дуката.

Извјесно сплашњавање вјерског живота у которском дистрикт, примјетно и на другим подручјима, неутралисано је подвижништвом редовничког свештенства: целестинаца, односно реформисаних бенедиктинаца, затим доминиканаца и посебно фрањеваца. Фрањевци су били марљиви и образовани дјелатници. Знали су у оквирима градског друштва да пронађу одговарајући начин за службу. Били су одговорни свом реду и папи. Њихов идеал сиромаштва значио је напуштање сваке имовине. То је малтене свуда, па и у Котору, љутило локалну властелу и дио дијецезанског свештенства, јер су сматрали да су њихов престиж и приход угрожени популарношћу фрањеваца. Которска властела је 1459. године тражила од млетачких власти да изагна фрањевце из Котора. Овом захтјеву није удовољено.

Пошто редовничко свештенство није било под надлежношћу бискупа, покаткад се у которском дистрикт, то претварало у сурогат. Ту околност нарочито је злоупотребљавао опат Трипун Болица (1438-1485), старјешина бенедиктинског самостана Св. Ђорђе од Залива. Которски бискупи, Контарено, Анђело Фасеоло (1457-1458) и Маркус де Нигрис (1459-1474) нијесу могли, упркос предузиманим санкцијама, да спријече Болицину бахатост, похлепност и неодговорност. Најбогатија опатија которске дијецезе била је доведена до скоро потпуног расула и гашења. Не само у погледу имовине, него и душебрижнштва над тамошњим вјерницима.

У раду с претежно типизираним изворима, правног карактера Ленка Блехова Челебић је анализирао и начине на које нас ти документи обавјештавају о чињеницама. Зато је веома добро реконструисала вјерски живот которских римокатолика. У њиховим очима, катедрала Св. Трипуна била је и понос заједнице. Њено одржавање свједочи о брижности свих слојева локалног становништва. Исказивана добротинства имала су и друго значење. Она су свједочанство о немирној савјести оних грађана који су тежили да се искупе дајући дио створеног иметка за уљепшавање саборне градске цркве.

Велики хронолошки распон монографије Ленке Блехове Челебић дотиче и вријеме највеће моћи средњовјековног папства. Папска администрација је располагала средствима која су помагала да се власт римског понтифекса и стварно осјећа у најудаљенијим крајевима западног хришћанства. Спровођење папиних одлука није протичало без тешкоћа, чак и отвореног игнорисања. Отпори су били присутни и у Котору. Иако је 1211. године, папа Иноћенте III забранио свештеницима да обављају послове нотара или јавног биљежника, с том се праксом у Котору прекинуло тек у XV вијеку.

Долазило је до озбиљних излива незадовољства. Озлојеђеност локалних власти, нижег клера и лаика, неријетко је испољавана поводом папиних одлука о намјештењу свештеника. Преплитање компетенција Свете столице и одредби Которског статута, изазвало је велика комешања око именовања бискупа Сергија II (1328-1331). Сергије је раније обављао дужност которског архиђакона, а пошто статутарно начело није допуштало да мјештанин има бискупско звање, препеосни Котора-

ни су одбили да прихвате његов избор. Остали су непоколебљиви и поред упозорења папиног опуномоћеника. Увиђајући осјетљивост ситуације, папа Иван XXII је попустио пред неутољивим захтјевима. Поставио је Сергија за бискупа Пуле, а за новог которског прелата именовано је Рајмунда Агонтиа (1331-1334), родом из Кларете у Италији.

И поред повремених неспоразума с Римском куријом, трвења с локалним властима и несавјесног рада појединих свештеника, Которска бискупија је имала изузетно битну улогу у друштвеном животу локалног становништва. Штитила га је од разних опасности, бодрила у драматичним догађајима, помагала добротворним радом. Носила је и барјак културе на тлу Црне Горе и у периоду који прелази временску омеђеност ове књиге. Од осамнаест најугледнијих пјесника епохе барока у Боки, дванаест је припадало свештенству Которске бискупије.

Обрађујући односе између римокатоличке и православне цркве у которском дистрикту, ауторка убједљиво показује да они нијесу били идилични. Али, међувјерска нетрпељивост није била присутна. Институционализација православља у Црној Гори, 165 година после раскола у хришћанству, није могла да буде еквивалент знатно раније утемељеној и организационо

сређенијој римокатоличкој цркви. Но, политичка констелација у XIII и XIV вијеку, као и обављање богослужења на народном језику, погодовали су ширењу православља у которском залеђу. Та експанзија је понекад прелазила допуштене границе. Најчешће се манифестовала у одузимању римокатоличких богомоља, што је условило разумљиве протесте которских прелата. Тежња за враћањем имовине своје институције, приморала је бискупа Бернарда (1454-1457) да уђе у оштру препирку са православним свештеником у Богдашићима 1455. године. Неисторично је, ова оправдана стремљења которских бискупа, тумачити као примјере међувјерске нетолеранције. Ауторка је увјерљиво демистификовала и предање о наводном тровању 70 православних монаха на Превлаци.

Научну вриједност и важност овог дјела за црногорску историографију, не умањују ни исцрпнија објашњења коришћене номенклатуре и доминација догађајности у пар тематских одјелака. Монографију Ленке Блехове Челебић одликује значајка употреба огромне документације, архитектура рада и висок интерпретативни ниво. Она представља корпус поузданих знања којем ће се историчари, као и остали знатижељници, с повјерењем обраћати.

Звездан Фолић

Др Бранко Бабић, КРИТСКИ ОДРЕД (THE CRETE UNIT) -
Међународна мировна мисија Црногораца на Криту 1897-99. године,
ЦИД, Подгорица 2006.

Сваки народ генетски носи тежњу за афирмацијом. Рекао бих црногорски је у томе снажна типска појава. Стога нова књига о прошлости Црне Горе увијек представља значајан датум. Поготово ако она својом научно актуелном садржином заслужује да се уврсти у значајне датуме културе. У такве датуме, свакако, спада студија Бранка Бабића: *Критски одред - Међународна мировна мисија Црногораца на Криту 1897-99. године*, коју је штампала, у веома доброј техничкој опреми, позната издавачка кућа ЦИД из Подгорице (2006). Одмах ваља рећи да ова књига - иако није обимна као друге из продукције овог угледног издавача - представља значајну културну појаву и по томе што је штампана упоредо на српском и енглеском језику. То јој крчи пут до страног читаоца и многих страних библиотека.

Прије него што учиним осврт на садржину ове интересантне и солидно научно фундиране студије у којој је аутор Бабић обрадио значајан догађај из дипломатске историје Црне Горе - међународну мировну мисију Црногораца на Криту прије сто десет година - подсетићу да историчарима њена садржина није била непозната. Основна садржина постојала је и при-

је ове књиге, саопштена у запаженом Бабићевом чланку: *Одред Црногораца у међународној служби на Криту (1897-1899)*, прије четири деценије (*Историјски записи*, 1965). Осим у поменутом Бабићевом чланку, садржина књиге постојала је расута у објављеној и необјављеној историјској грађи, монографијама, мемоарским списима, појединим чланцима (расправама), у нашој и страниј штампи и периодици, прије свега оној савременој, с краја 19. стољећа. Много података било је и у памћењу појединаца, мада изложено забораву, од кога је спас једино књига. Подсетимо се на мудрост Ива Андрића, који је казао: "Трајно је само написано и штампано".

Повод је да укратко представим аутора ове књиге, утолико прије што др Бранко Бабић већ дуго ради у тишини, чак подаље и од стручне јавности, највише размишљајући над исказима извора архивских фондова Државног архива Црне Горе, Архивског одјељења Народног музеја Црне Горе и Историјског института Црне Горе, као и над хералдичким материјалом који деценијама пасионирано сакупља и обрађује. Недавно се др Бабић представио стручној јавности својом запаженом књигом из области хералдике

- *Грбови и заставе - Грбовни симболи - двоглави орао у Црној Гори до 1916. године* (Цетиње, 2005). Старијој генерацији историчара Црне Горе његово име је познато већ пола вијека. По вокацији историчар - професор и научник, солидног образовања. Успјешно се стручно и интелектуално доказао у настави историје у основној, средњој и на вишој школи, а затим и на Културолошком факултету у Цетињу, као и у научноистраживачком раду. Његово уже научноистраживачко подручје јесте прошлост Црне Горе друге половине 19. и прве двије деценије 20. стољећа. Већина његових објављених чланака односи се на тематику међународног положаја Црне Горе и њене политике према сусједном становништву, а друга половина на организацију војних снага државе, школства и успостављања власти у новоослобођеним областима 1912-1913. године. Он је аутор и запаженог чланка о нереализованој кандидатури војводе Божа Петровића за гувернадурa Крита, у коме је обрадио знатан дио спољнополитичке активности црногорског двора с краја 19. стољећа.

Готово сви Бабовићеви радови засновани су на раније непроучаваној грађи, а штампани су у научно угледним публикацијама (*Историјски записи*; *Гласник Цетињских музеја*, *Годишњак Педагошке академије у Никшићу*; *Гласник на Институт за национална историја Македоније*, у Скопљу, *Југословенски историјски часопис*, *Зборник ЦАНУ* и др.

Библиографија радова Бранка Бабића броји око 40 јединица разног тематског садржаја. Аутор је и три посебна издања: *Политика црногорске владе у крајевима добијеним у Балканском рату - од краја 1912. до средине 1914.*

године; Грбови и заставе - Грбовни симболи - двоглави орао у Црној Гори до 1916. године и Критски одред.

Још прије четврт вијека, пишући реферат о др Бранку Бабићу за избор у звање ванредног професора на бившем Културолошком факултету у Цетињу, о његовој докторској дисертацији и објављеним чланцима и другим радовима, написао сам да се карактеришу акрибијом и систематичношћу истраживачког поступка, да су чврсто ослоњени на аутентичне архивске изворе, на провјерене податке и судове из литературе, уз зналачко укључивање свих других чинилаца које је с одговарајућом мјером, свакако, требало узети у озбир при коначној обради сваке дате теме. Савјесност и исцрпност таквог његовог рада очљиви су управо и у књизи која је повод за ове редове.

Књига Бранка Бабића *Критски одред* структурирана је из сажетог увода и десет глава основног текста. У сажетом уводу аутор саопштава циљ, односно методолошки поступак на којем је конципирана тема о међународној мировној мисији црногорског одреда на Криту 1897-1899. године. Бабићева студија *Критски одред* открива три добре особине: *прва*, за вријеме када је писана, темељи се на бројним изворима, домаће и стране провенијенције, и, пробраној литератури; *друга*, аутор подједнако користи исказе извора како домаћих тако и страних; *трећа* има критички став према изворима и литератури, опрезно изводи закључке и судове питањима о којима нема поузданих чињеница, или има супротстављених мишљења.

У обради ове теме Бабић је почео излагање временски дубинским освртом на античку грчку цивилизацију, особито егејску (укључујући и Крит),

и њен утицај на тле данашње Црне Горе, о чему постоје бројне тековине материјалне - градови (Будва, Улцињ, Рисан, а можда и Медун - Метеон), и други остаци древних култура (керамичко посуђе, разна оруђа и оружја, накити и др.), као и снажно духовно наслеђе уграђено у духовни живот Црне Горе и њеног ширег окружења.

Византија, као наслеђница античке Грчке, наставила је да шири античку материјалну и духовну културу у средњем вијеку што се огледа: у ширењу хришћанства, зачетку словенске азбуке и писмености, богослужењу на словенском језику, иконописању цркава и манастира и на простору Црне Горе. У културно-просвјетној и филозофској мисли у Црној Гори од средине 19. стољећа, знатно мјесто су имали грчки класици: филозофи, књижевници, историчари, педагози и др. И на тај духовни аспект Бабић је концизно указао, повезујући далеку прошлост са нововјековном историјом Црне Горе.

Политичке везе и односи између људи Црне Горе и Грчке, међутим, нијесу могли бити константни и интензивни, прије свега због територијалне удаљености. Али од почетка треће деценије 19. вијека, од великог грчког устанка за ослобођење од Турака, до грчке ослободилчке револуције 1821-1830. године, када један број црногорских добровољаца одлази да пружи помоћ Грцима - својој браћи по вјери, оружју и заједничкој патњи - ти односи бивају све интензивнији. Најзначајнија личност међу првим борцима за ослобођење Грка био је Васо Брајовић, Васо Црногорац, који је постао херој грчке ослободилачке револуције и генерал, а његов син Васос Тумелеон, са својим добровољцима имао је одлучујућу улогу у борби за

коначно ослобођење Крита 1896-97. године, када се и сусрео са својим црногорским мировњацима.

Све напријед речено говори да су се у 19. стољећу грчко-црногорски односи развијали узлазном линијом и да је у тим везама и односима круну чинила "успјешна, јединствена и прва оваквог карактера" међународна мисија коју је одред Црногораца обављао на Криту (1897-1899), давши допринос пацификацији овог острва и учвршћењу коначног његовог аутономног положаја - етапи на путу сједињења са матицом - Краљевином Грчком. Бабић је укратко приказао низ буна на Криту (Кандији) највећем грчком острву у источном Медитерану, површине 8.378 км² са тада приближно 300.000 становника, од којих су хришћани - Грци чинили 70%, а мухамеданци 30%, са градовима - лукама: Канеја, Кандија и Ретимне, као и градићем Халепом, источно од Канеје. Грци су 1896. године подигли устанак против османског тлачитељског феудалног система у коме је хришћанско становништво било социјално, вјерски и етнички неравноправно и стално изложено насиљима Османлија. Дижухи устанак Грци су имали крајњи циљ - ослобођење Крита од Турске и његово сједињење са матичном земљом. Грчка се, природно, морала умијешати у устанак. На Крит је искрцала своје јединице под вођством пуковника Васоса, а у априлу 1897. године ступила је и у рат против Османског царства. Критски устанак је био тако снажан да га Порта није могла лако угушити. На помолу је било поновно отварање поглавља историјског комплекса познатог у историји као *Источно питање*. Оновремене европске силе (Русија, Француска, Енглеска, Немачка,

Аустро-Угарска и Италија), полазећи од увјерења да критски устанак може запалити и читав Балкан - као што је то двадесет година раније учинио херцеговачки устанак, односно да може поново покренути велику Источну кризу - одлучиле су да по сваку цијену устанак дипломатски пацификују.

Амбасадорска конференција велесила у Цариграду одлучила је да Крит и даље остане под суверенитетом султана, у саставу Османског царства, али и да острво добије широку аутономију, на челу са хришћанином гувернером и другим снажним органима локалне власти. За спровођење тих амбасадорских одлука било је нужно формирати Комисију и међународну жандармерију ради одржавања реда и мира међу завађеним становништвом. Амбасадори велесила су одлучили да жандармерију чине јединице из европских земаља. Ниједна од велесила, због избегавања да оствари премоћ у рјешавању Источног питања, није могла да добије мандат да сама преузме организацију жандармерије и полиције. Тај проблем се постављао утолико прије што је свака од њих имала и својих посебних стратешких интереса у коначном расплету Источног питања. На темељу изворне грађе и литературе Бранко Бабић је показао какав су став у вези с тим комплексним историјским питањем имале свака од поменутих велесила. Стога су њихове владе заузеле становиште да се полицијске снаге, односно жандармерија регрутују из мањих и неутралних земаља.

Предлог да се мандат за формирање критске жандармерије повјери Црној Гори, као неутралној земљи, а уз то и искусној у односима са Турском и Грчком, потекао је, не случајно, од руског амбасадора у Цариграду Нелидо-

ва, врло цијењеног дипломате. Бабић је детаљно, доносећи и факсимиле дипломатске преписке, приказао како је иницијативу Нелидова, црногорски посланик у Цариграду Митар Бакић саопштио књазу Николи, посредством војводе Гавра Вуковића, министра иностраних дјела, као и како је руски предлог разматран и прихваћен и од других амбасадора у Цариграду, те и у владајућим круговима на Цетињу, почетком јануара 1897. године. Књаз Никола је, последије политичке анализе против и за, одлучио да пошаље на Крит одред од 80 Црногораца.

Др Бранко Бабић је до детаља расправио сва релевантна питања у вези са формирањем ове жандармеријске јединице: чинили су је командир капетан Машан Б. Божовић, дотадашњи командир I чете II батаљона Стајаће војске, за његовог помоћника именован је поручник Јово Бећир, тадашњи командир II получете III чете истог батаљона, и 72 војника и 8 подофицира (половина јединице била је одабрана из састава Стајаће војске а другу половину чинили су добровољци из Народне војске). (Оба ова официра касније ће достићи високе војне положаје као бригадири у црногорској војсци, а искуство из мировне мисије на Криту препоручило их је и за дипломатске војне дужности које су вршили у име Црне Горе. У грчкој луци Пиреј одреду су се прикључила још 4 војника - Црногорца. Одред је, према истраживању Бранка Бабића, из Цетиња свечано испраћен, у присуству књаза Николе, 12. јануара, а 15. је бродом "Мамхи" отпловио из Бара за Крит, да би се 19. јануара 1897. године искрцао у луци Канеји.

Бабић је обрађујући формирање одреда и његово кретање педантно ис-

питао, и одбацио, све датуме који су у разним папирима или штампи навођени, показавши да су тачни само они које је навео у књизи. Аутор цитира документа из којих се јасно види да су Црногорци у Канеји с разумљивом радозналешћу прихваћени од становништва - како хришћана тако и муслимана. Лијепо их је примио и тадашњи гувернер Крита Ђорђи Беровић-паша, православац из Скадра (поријеклом из Бери - Љешанска нахија), под чију су управу били стављени, а под заштитом конзула и Међународне комисије за жандармерију на Криту. У почетку црногорска жандармерија имала је задатак да обезбјеђује гувернеров сарај и резиденције конзула, но убрзо се показало да је била и у позицији да смирује сукобе и пружа заштиту угроженом цивилном становништву Канеје и Халепа. У фебруару 1897. године сукоби између устаника и Турака су постали тако жестоки да су и критски валија Ђорђи-паша и конзули велесила били принуђени да напусте острво и да се склоне на ратне бродове великих сила. Према извјештајима на које се Бабић позива, једино су Црногорци у тако драматичној ситуацији остали на копну, гдје су бринули о имовини дипломатских представништва и пружали заштиту угроженом становништву Канеје и Халепа. Ипак, по наређењу руског адмирала и по савјету руског конзула, под пријетњом да ће градови бити изложени убитачној топовској ватри, и Црногорци су се морали склонити на руски брод *"Александар II"*.

Да би спасили хришћански живот од турских звјерстава и погрома, а што је узроковао општи устанак, Крићани су прокламовали уједињење са Грчком, а грчка влада је прогласила анексију Крита. Грчки краљ Ђорђе та-

да је именовао за команданта грчких десантних јединица пуковника Васоса Тумелеона (сина прославленог генерала Васа Брајовића, познатог Васоса Мавровуниотиса). Рат се разбуктао свом силином. У тако драматичној ситуацији, послјије три дана боравка на руском броду, како је утврдио Бабић, црногорски одред жандармерије поново се исцрцао у Канеју, али сада није био сам, јер су велесиле у међувремену формирале и друге снажније јединице жандармерије. Али и у тој мјешовитој жандармерији највише се полагало на искусне и храбре Црногорце у завођењу реда и јавног поретка у Канеји и Халепу, гдје су били лоцирани. Локално становништво, како грчко тако и турско, највише је имало повјерења у полицијске патроле Црногораца, о чему свједоче бројни извјештаји.

Послије одлуке велесила да свака од њих искрца по батаљон војске на Крит, у циљу вршења жандармеријске службе и прекида крвопролића, црногорска јединица се од 27. фебруара 1897. године па до краја службовања на Криту налазила у саставу руског батаљона. Функције ове јединице, постепеном окупацијом Крита од стране велесила, односно, његовом подјелом на окупационе зоне, су увећаване. Црногорске патроле су учествовале у одржавању реда и поретка не само у Канеји, Халепу и Ретмину, него и ван ових градских насеља.

Др Бранко Бабић је документовано приказао дјелатност црногорске жандармеријске јединице до почетка 1899. године, када је критска криза окончана. Позабавио се свим животним питањима Црногораца током више од двије године њиховог боравка на Криту, условима живота (смјештаја, исхране,

здравственог стања), проблемима са одјећом, обућом и набавкама разних војничких потреба, плаћањем војника, официра и подофицира и свим другим питањима њиховог војничког живота и рада. Није пропустио да у посебној глави (деветој) прикаже и какав је био однос књаза Николе, дворских кругова и владе према свом одреду. Позвао се на низ дипломатских докумената и текстова из штампе, наше и стране, која је афирмативно писала о црногорским мировњацима на Криту. Похвале о успјешном вршењу службе црногорских жандарма - каже Бранко Бабић - "ишле су до легенди"; Црногорци су "ускакали у огањ догађаја тамо гдје се други нијесу усуђивали". На Криту је ова јединица остала до 1. марта 1899. године, а у Бар је допловила 6. марта исте године. Књаз Никола је пред дворцем на Тополици поздравео црногорске мировне мисионаре и сваког официра и војника одликовао *Медаљом за ревносну службу*.

Међународна мировна мисија црногорског жандармеријског одреда на Криту - трајала је двије године и 50 дана - била је израз повјерења не само Русије, која је дала иницијативу за његово упућивање на ово побуњено острво, него и свих других европских велесила у Црну Гору као неутралну земљу и њене храбре и достојанствене војнике. Овај мали одред, "њих 80 одабраних, ваљаних и одважних, својом службом, понашањем, личном

храброшћу, дисциплином и практичношћу" - каже у свом закључку Бранко Бабић - задобио је "опште симпатије и уважавање" Црне Горе и Црногораца у Европи. Овом мисијом црногорски војник је, у поређењу са војницима велесила који су такође извршавали мировне задатке, показао преимућство у високом моралу и храбрости, заслужио је велико и неподјелено признање и углед у Европи и шире. Ова мировна мисија допринијела је спољнополитичкој афирмацији Црне Горе, што није остало без одјека, тако да ће она имати значајну улогу у коначном расплету Источног питања.

Књига Бранка Бабића, треба и то рећи, обогаћена је прилозима одабраних архивских докумената, фотографијама градова - лука на Криту, као и фотографијама и црногорских и руских војника, што њен садржај чини занимљивијим и привлачнијим и за читаоца изван историјске струке. На крају књиге дати су извори и литература на које се аутор ослањао у обликовању ове студије. Њено лакше читање омогућава и општи регистар.

Др Бранко Бабић је ову студију написао као рационални историчар надахнутим исказом, једрим и богатим језиком струке и читким стилем који заокупља пажњу читаоца. Најзад рецимо и ово: *Ако су историјске аналогije са савременошћу захвална поређења, онда за њих у овој Бабићевој књизи има примјера од историјског значаја.*

Миомир Дашић

Генерал Радомир Вешовић, МЕМОАРИ,
Унирекс, Подгорица 2005.

У једној од полемика генерал Радомир Вешовић најавио је писање својих мемоара. У стручним и у завичајним круговима о њима се дуго говорило. Коначно, појавили су се у издању издавачке куће Унирекс. Др Слободан Томовић је у предговору Мемоара истакао, у главним цртама, одлике епохе у којој је Вешовић живио, кључне моменте из његове биографије, и, посебно, контраверзност његове личности.

У књизи се не наводи приређивач, али се каже да је меморе „*обрадио*” Јован Дујовић. Може се претпоставити да је Дујовић у ствари приређивач овог мемоарског штива. Књига, обима око 390 страна, подијељена је на 16 поглавља: *Аутобиографија; Жалба, бесједе, заклетве: Дневници: Драматичан краљев одлазак 1915-1916; Скадарска биљежница; Преписка између краљ. Црногорске владе и Ћ. Кр. Власти; Капитулација, Букова пољана, Баљ-Албанија и обратно; Оцјене и сјећања, Крај моје каријере у жандармеријској војсци; Велеиздајник пред судом; Шта ми се догађало од Панчево, до Подгорице 1921-1922; Панчево, интернација; Писма; Полемике и чланци; На одар леже велики витеже.*

Мемоари су илустровани са преко 50 прилога: фотографија, факсимила докумената и исјечака из штампе.

Већину, ако не и све наслове поглавља, дао је приређивач, а да би дјело учинио занимљивијим и ближим читаоцу насловио је, у журналистичком маниру, и велики број пасуса, разбијајући тако изворну цјеловитост текста. Вешовићев текстови презентирани у овој књизи само се условно могу назвати мемоарима. Велики дио књиге заузимају дневничке билешке, писма, полемике, документа, као и текстови које су о Вешовићу написали различити аутори. У Мемоаре је, између осталог, уврштена и публикација *Генерал Вешовић пред судом*, изводи из књиге Јована Ћетковића *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, као и 85 докумената који се односе на рад црногорске Владе у којој је Вешовић био министар војни.

Начин приређивања Вешовићевих дневничких и мемоарских рукописа умањује њихову научну употребљивост и отежава њихово коришћење. Приређивач је уз Вешовићев ауторски текст на више мјеста убацио прилоге, али тако да није увијек јасно гдје престаје ауторов текст а почиње прилог. За неке од прилога не знамо ко су њихови аутори, а у већини случајева ни када и гдје су публиковани или гдје се чувају, ако се ради о грађи. Када се сравне дјелови Вешовићевог рукописа презентирани у виду факсимила са

одговарајућим мјестима у *Мемоарима* онда је јасно да је највећи гријех који је приређивач починио непоштовање изворног Вешовићевог текста. Стилске и лексичке интервенције на изворном тексту су грубе и таквог обима да се може поставити питање аутентичности *Мемоара*.

Садржај мемоара највећим дијелом односи се на период од 1912. до 1922. године. То је вријеме у којем је Радомир Вешовић остварио успјешну војничку каријеру, током Балканских ратова и I свјетског рата, постао на кратко министар војни, а у вријеме окупације организатор устанка, ин-

спиратор и иницијатор комитског покрета. То је вријеме Вешовићеве интернације, а након окончања I Свјетског рата, и неуспјешног покушаја да пронађе своје мјесто у новоствореној југословенској краљевини, што ће резултирати монтираним судским процесом против црногорског генерала, његовим прогонима и шиканирањима.

Вешовићеве рукописи публиковани у *Мемоарима* су вриједно историјско свједочанство. Истина, у фактографском погледу, неће много обогатити историјографију о Црној Гори, али слику о генералу Вешовићу чине много документованијом и потпунијом.

Славко Бурзановић

др Живко Андријашевић и проф др Шербо Растодер
“ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА
ДО 2003. ГОДИНЕ”, Центар за исељенике Црне Горе.

У издању Центра за исељенике Црне Горе недавно је публикована “Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003. године”, аутора др Живка Андријашевића и проф. др Шерба Растодера.

Након низа покушаја да се на основу савремених историјских знања о Црној Гори напише једнотомна историја од најстаријих времена до савремености, аутори ове синтезе пошли су од идеје да за најшири круг читалаца напишу књигу у којој би “на једноставан начин, и у основним цртама, била изложена прошлост Црне Горе”.

Писање ове Историје Црне Горе иницирао је *Центар за исељенике Црне Горе*, покровитељ, финансијер писања и њеног публиковања на енглеском и нашем језику. Чине је два дијела: први - Црна Гора од најстаријих времена до Балканских ратова”, текст др Живка Андријашевића и други - “Црна Гора у XX вијеку”, текст проф. др Шерба Растодера.

Књига “Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003” др Живка Андријашевића и др Шерба Растодера дијело је из пера еминентних историчара који захваљујући својим досадашњим књигама и чланцима заузимају

престижно мјесто у црногорској историографији. Ради се о ауторима чији научни сензибилитет и аналитички метод разматрања и уопштавања догађаја, збивања и процеса дају низ могућности за синтетичко изражавање. Обимност и сложеност историје Црне Горе у дугој временској вертикали од доласка Словена на просторе Балкана до почетка другог миленијума, у понуђеној форми реализована је методом строге селекције чињеница којима се пут од никад довољно познате прошлости до савремености расвијетљава тако да се у временској вертикали балканске, европске и свјетске повјести на јасан и препознатљив начин одсликава повјесница Црне Горе у времену и простору.

Оно што представља посебну вриједност ове књиге јесте чињеница да аутори, поред сажетог и јасног приказа ратних и политичких збивања у дугом историјском трајању црногорског народа, веома успјешно анализирају и аргументовано одсликавају друштвене, културне, професионалне и менталитетске специфичности и карактеристике становништва Црне Горе кроз вјекове. Аутори су ове околности имали у виду и успјели да изразе читав историјски

комплекс питања којима се Црна Гора временски и просторно везује за медитеранску, балканску и европску историју. У том погледу издање на енглеском језику је изузетно значајно и корисно.

Сва у прожимањима с окружењем које је политички, културолошки и конфесионално снажно утицало на њено становништво, Црна Гора се током вјекова етнички обликовала у препознатљиву посебност на националном и државном плану. У овом случају могуће је у континуитету сагледати

њено друштвено, политичко и културолошко наслеђе као и стварање државноправних институција.

Стога књига Живка Андријашевића и Шерба Растодера представља драгоценост штиво за све оне који, из било којих разлога, желе да сазнају нешто више о историји Црне Горе. Од великог је значаја и то што је књига у скраћеној верзији преведена на енглески језик, јер је, нажалост, веома мало књига и публикација о историји Црне Горе на страним језицима.

Ђорђе Борзан

Ђорђије Ојданић, (НЕ)ПОЗНАТЕ ЛУБНИЦЕ, Подгорица 2006,
Комови, Андријевица, стр. 346

Горња Села у беранском крају обухватају простор на четворомеђи црногорских општина - Берана, Бијелог Поља, Колашина и Мојковца, чије су границе омеђене горским вијенцима као што су: Соко, Крстац, Плавац, Дебелаци, Стрменица, Лаинска, Лумер, Зубер, Сватовско гробље, Биоградска Гора, Зекова Глава, Троглава, Раскреница, Падежа, Кучина Гора и Кривуља.

У долинама ријечица Јеловице, Суводола и Гуњаре, које чине ријеку Бистрицу, смјештена су села: Курикуће, Лубнице, Праћевац, Бастахе, Главаца и Вуча, са мјесним административним центром у Лубницама. Некада је постојало и село Гризе, настало из катуна, као уосталом и сва садашња села, о чему постоје бројни докази. У састав Горњих Села повремено је улазило и село Заград. Љепоту овог краја тешко је замислити, а камоли описати, чак ни када се гледа кроз горске очи, језера: Пешића, Курикућког, Урсуловачког, Шишког, Малог језера и Шевара. Ту љепоту настојао је да приближи читаоцу аутор књиге »Не(познате) Лубнице« Ђорђије Ђоле Ојданић, коју вечерас представљамо.

Горња Села су насељавале кроз вијекове црногорске породице које су се досељавале у овај скровити

крај из: Његуша, Љешанске нахије, Бјелопавлића, Пипера, Куча, Роваца, Дробњака и Васојевића, а које су се временом, може се рећи, интегрисале у гоњосељско племе које чине бројна презимена: Обрадовићи, Шћекићи, Раковићи, Ојданићи, Пешићи, Шекуларци, Божовићи, Мердовићи, Сенићи, Кљајићи, Јовановићи и Кораћи. Како се из овога списка види, нека братства нијесу промијенила своја стара презимена која су донијела из старине, а сви су задржали старе славе.

Ово су само основне информације за оне који недовољно познају Горња Села и Горњосељане, чији је центар - Лубнице описао у својој књизи Ђоле Ојданић дајући јој наслов са два атрибута увезана у чвор као познате и непознате Лубнице. И заиста, књига садржи доста до сада непознатог ширем кругу читалаца, а још више познатог за оне који су на неки начин везани за ово село и за горњосељски регион.

Свој рад Ђорђије Ојданић је илустровао описима лиричара, фотографијама и приказима кућа и зграда, прегледом домаћинства, братстава и племена у географским одликама Лубница. Користио је, углавном, приступ који је универзалан и никад не застаријева.

Бројни подаци у књизи узети су из народа и народног живота Горњосељана и непосредним увидом аутора на терену, због чега представљају историјски извор за упознавање минулог времена. Из њих се јасно види улога и значај црногорског историјског културног наслеђа у сегменту који је утемељен на простору Горњих Села, односно, у Лубницама. Аутор је презентирао материјалну културу, обичаје, друштвене односе, народни живот, етничке процесе, етнологију, чак и познати лубнички хумор.

Од три етничка слоја, које познаје наука на црногорском простору, Ђорђевић Ојданић је обухватио Лубнице најмлађим слојем који се може пратити од краја XV и почетка XVI вијека, односно од родоначелника савремених братстава и племена. Нека савремена племена, као што је и горњосељско, тијесно су повезана са развојем етничког идентитета, што поткрепљује историјску основу од које је почео развој племенског друштва у Црној Гори. А Горња Села представљају Црну Гору у малом, како смо већ набројали с обзиром одакле су дошли преци Горњосељана. Овдје су дошли као: Ераковићи, Вукчевићи, Церовићи, Кадићи, Булатовићи, мада су касније промијенили презиме, али задржали стару славу.

Сакупљена лексичка грађа и усмено стваралаштво у овој књизи изложено, освјетљава етнички идентитет и традицију овога краја. Преглед топонима дат је према стању на терену, а не азбучним редом, са описом мјеста, без улажења у етимологију ријечи и историју њиховог настанка, што је свакако посао за неке друге научне дисциплине. Но, овај попис и опис топонима од велике је користи за даља истраживања и израду будућег оно-

мастикона Горњих Села (Лубница). Предања додата уз поједине називе такође су од користи за стварање опште слике о именима овога краја.

При настајању ове књиге сугеришао сам аутору да би добро било да акцентује имена о којима пише, али му не треба замјерити што то није урадио јер је то веома стручан и тежак посао чак и за лингвисте. За разлику од других села у Горњим Селима, Лубничани имају посебан изговор, боље рећи »пјевајући«, са дугим акцентима. Покушаћу да вам саопштим примјер лубничке реченице: Дошла сестра кроз маглу на Водотрес. Оде она убрзо кад је нашла пут кроз гору.

Бројне су племенске и братственичке монографије објављене посљедњих година у Црној Гори, које чине коцкице за историју и слику земље. Међутим, у тој поплави података има много непоузданих предања и произвољности. Како каже Милован Ђилас »повијест које било црногорске породице чине предања из живота оних пређа који су се истакли нечим особитим, а најчешће јунаштвом. Та предања сежу у далеку пошлост све до легендарних оснивача братстава и племена. А како нема нејучначких племена и братстава, поготову у схватањима њихових припадника, то није било ни породице без гласитих јунака и главара... Стварност је обично била другачија«, закључује он.

Аутор књиге о Лубницама је настојао да нађе мјеру при састављању лубничког родослова, али је мјестимично искакао из клишеа, вјероватно подстакнут предањем и жељом да свој завичај представи што прецизније и у што бољем свијетлу, што му не треба замјерити.

Ојданић је у свом раду обрадио и врлине Лубничана, држећи се девизе

о патријархалном моралу Црногораца, у духу оне Суле Радова:

-Што је најскупље?

-Образ, ко га зна цијенит!

-А најјефтиније?

-Образ, ко га не зна цијенит!

О књизи се може говорити на више начина, а један од њих је промотивни, гдје се слиједи систематика књиге, њен садржај и домети са теоријско-методолошких полазишта.

Овдје је ријеч о промотивном начину приказивања књиге о Лубницама чије су највеће вриједности то што у широком контексту представља село Лубнице у оквиру разних научних дисциплина: ослањајући се на историјска, географска, етнолошка и социолошка виђења појава и проблема.

Појам село у Црној Гори обухвата привредну и друштвену цјелину у којој су становници поред личне,

породичне, имали и заједничку земљу (утрина и комун), воду, гробље, школу, богомољу, а у новије вријеме задружни и дом културе. Управо Лубнице представљају типичан примјер црногорског села, које нам је солидно представио Ђорђије Ојданић.

Мада о Горњим Селима још увијек нема цјеловите монографије, ова књига може представљати основ за настанак такве студије, коју овај крај свакако заслужује. Ојданић је користио бројну литературу за свој рад, да би из, може се рећи, само успутних података о Горњим Селима, који се саопштавају као допуна другим темама, дао корисно штиво о свом завичају, селу Лубнице.

Пожелимо му да настави да ствара нове књиге, а ову срдечно препоручујемо читаоцима, не само Лубничанима и Горњосељанима.

Божидар Шекуларац

Душан Мартиновић: НАУКА О КЊИЗИ У ЦРНОЈ ГОРИ,
Подгорица 2006, стр. 645

У издању Издавачког предузећа ЦИД из Подгорице објављена је књига академика Душана Ј. Мартиновића "Наука о књизи у Црној Гори -Пола миленијума у Гутемберговој галаксији".

Ова књига настала је као одзив Душана Мартиновића на понуду издавача да за његов издавачки програм Црна Гора, у којему је још 15 дјела, првјенствено из културне историје, припреми историју књиге у Црној Гори. Монографија Душана Мартиновића означила је почетак у остваривању тог издавачког пројекта.

Наука о књизи о Црној Гори, највећим дијелом своје садржине, има ослонац у ауторовим раније објављеним радовима, чија је тематика историја књиге - штампарство, библиотекарство и библиографија. Нове студије из тих области настале су као резултат прегнућа Душана Мартиновића, научника и директора Централне народне библиотеке, у остваривању пројекта ове установе посвећеног библиолошком истраживању, који је почео да се остварује 1989. године и програма прославе 500-годишњице Црнојевића штампарије, усвојеног средином осамдесетих година прошлог вијека. Тако је у истрајном и прегалачком раду, крајем прошлог и почетком овог вијека, настало пет његових посебних изда-

ња: *Црногорска библиографија; Историјски развој, Библиографи (1992), Црна Гора у Гутемберговој галаксији*. Студије Историја црногорског штампарства с краја XV вијека до краја самосталности црногорске државе 1916. године (1994), Луча тамом обузета, Библиолошки есеји (1995), Цетињска читаоница (1868-1915; 1928-1940) - Градска библиотека «Његош» (1945-1995), (1998) и 160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе 1838-1998. (2002). Поред ових студија за ову монографију су везане десетине ауторових прилога објављених у периодичним публикацијама.

Монографија о историји књиге у Црној Гори у тијесној је вези и са предметом библиографија, научном дисциплином која, према предговору аутора, «код нас у Црној Гори све више добија право грађанства». За остваривање тог права управо је заслужан Душан Мартиновић. О томе се може навести примјер и из Зборника радова посвећеног Душану Мартиновићу у издању Црногорске академије наука и умјетности. У прилогу директора Библиотеке Матице српске у Новом Саду Мира Вуксановића «О заточнику црногорске писмености», речено је да је Душан Мартиновић међу првима у Црној Гори и Србији смислио и примио знање

библиолога, који изучава књигу, њено настајање, трајање и коришћење». А о томе колико је у Црној Гори раније била ријетка употреба термина библиологија свједочи и податак да у *Prilozima za leksikon crnogorske kulture* Николе Рацковића, лексикографском издању које је 1987. године издала Централна народна библиотека, нема одредница библиологија.

Не могу се у овој прилици мимоићи ни научне дисциплине које улазе у састав библиологије. Из прилога познатог историчара културе Лазара Чурчића у *Зборнику радова посвећеном Душану Мартиновићу*, објављеног под насловом *Душан Мартиновић од библиографије до науке о књигама* може се извести закључак да су библиологија и библиографија двије научне дисциплине. Душан Мартиновић је на почетку предговора саопштио да и библиографија улази у састав библиологије, као четврта научна дисциплина - уз штампарство, књижаство и библиотекарство. Ту је библиографија означена као «почетни стадијум сваког научно-истраживачког рада», што значи и рада на историји књиге.

Ауторово одређење да прикаже историју књиге остварено кроз четири научне дисциплине које улазе у састав библиологије у штампарству, књижаству, библиотекарству и библиографији, утицало је и на обим и на структуру монографије. Она има 645 страна са четири блока илустрација и два регистра. Регистар аутора и Регистар географских имена припремио је Јован Мартиновић, син Душанов. У име издавача на књизи су потписани: Жарко Радоњић и уредник Драган К. Вукчевић.

Монографију чине четири поглавља: Историја штампарства, Историја књижаства, Историја библиотекар-

ства и Историја библиографије. Редослед ових одјељака успостављен је према њиховој појави и трајању током «Пола миленијума у Гутемберговој галаксији», како је историјска димензија означена и у поднаслову књиге.

Називи штампарство, књижаство и библиотекарство употријебљени у овом издању нијесу сасвим подударни са називима штампарије, књижаре и библиотеке у појединим лексикографским издањима. Штампарство обухвата поред штампаних и рукописне књиге, настале прије оснивања Црнојевића штампарије; прије оснивања књижара приказан је пласман књиге путем аквизитера и претплате, међу библиотекама су и народне читаонице, културно-умјетничка друштва.

Аутор је посебну пажњу посветио историографији - радовима који припадају појединим гранама библиологије насталим у прошлости. За књижаство ти радови су занемарљиви; У библиографији су везани само за другу половину прошлог вијека, заправо за Централну народну библиотеку. Штампарство и библиотекарство имају знатно богатију историографију, што казује и монографија Евгенија Љвовича Немировског «Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)», у којој претходе ауторовој аналитичкој обради и заузимају простор од 87 страна.

На крају поглавља о штампарству Душан Мартиновић је нагласио да се није посебно бавио историографијом проучавања штампарства Црне Горе, иако је и то писање сматрао значајним. Он је ту историју укључио у обраду појединих штампарија као научни апарат (фусноте са литературом и изворима), што је, «довољно као прилог историографији црногорског штампарства».

Оправданост таквог поступка може се показати и при обради штампарије Божицара Вуковића. На почетку те анализе аутор је истакао да «о знаменитом црногорском типографу - просвјетитељу прве половине 16. вијека постији богата литература са обимом аутентичних података» на основу којих се може релативно лако и успјешно реконструисати његов животопис и његова штампарска дјелатност и валоризовати мјесто које му припада у црногорском културном наслеђу». Затим су као примјери важне литературе наведени радови Савића Марковића - Штедимлије, Дејана Медковића, Рајке Вујошевић, Боривоја Маринковића, Евгенија Љвовича Немировског, Душана Ј. Мартиновића. Слично је поступљено и у представљању историографије у обради свих штампарија.

У поглављу о библиотекарству историографија је представљена и у научном апарату и у посебном осврту на значајнија остварења и њихове ауторе. У обради свих типова библиотеке у фуснотама се налазе радови већег броја прилога о библиотекарству. Манастирске библиотеке, на примјер, приказане су коришћењем прилога чији су аутори: Никанор Ружичић, Младен Црногорчевић, Нико С. Мартиновић, Грација Брајковић, Васо Ивошевић, Петар Шеровић, Душан Вуксан, Петар Момировић, Нићифор Дучић, Божицар Шекуларац, Аника Сковран, Љубомир Дурковић-Јакшић, Ђорђе Радојичић, Радоман Станковић, Надежда Синдик, дон Нико Луковић.

На крају поглавља о библиотекарству саопштена су имена историчара културе који су проучавали ову дисциплину. Међу њима су и: Душан Д. Вуксан, Нико С Мартиновић, Душан Ј. Мартиновић, Милош Милоше-

вић, Гојко Вукмановић, Вељко Шаковић, Радивоје Шуковић, Ђорђе Трифуновић. Ту су и називи радова чији су аутори Душан Вуксан, Нико С. Мартиновић, Душан Ј. Мартиновић, Милош Милошевић, Гојко П. Вукмановић.

Међу наведеном часописним прилозима је и књига Васа Јововића «Црногорско библиотекарство до 1941. године».

Указивањем на допринос историографије и у припремању историје књиге Душан Мартиновић је истакао и два значајна извора: «Проблеми библиотекарства у Црној Гори» (1965), «Скрипторијуми и манастирске библиотеке у Црној Гори», зборнике радова са научних скупова у организацији Централне народне библиотеке.

Библиолог Душан Мартиновић је истакао значај ранијих библиолошких радова у припремању свог обимног дјела. Врхунац у том стваралаштву он је постигао прије ове књиге. Историја штампарства, библиотекарства - библиографије расписана је у његових пет наведених студија и већем броју часописних прилога. Тих пет књига заузимају простор од близу 2000 страна. Требало је у новој књизи те три дјелатности свести на простор од три четвртине нове књиге. То је, у првом реду, постигнуто неком врстом синтезе и извјесним измјенама у структури новог дјела, па је затим све то усклађено и са планираним обимом књиге. У односу на претходно објављену историју библиографије (1992. године), ова дјелатност проширена је и на обраду библиографске грађе послје настанка те књиге 1992. године.

Озбиљну препреку у припремању монографије представљао је недостатак радова о књижаству. Душан Мартиновић је више пута покретао

иницијативу да се та празнина отклони. У прилогу «Развој библиолошке науке у Црној Гори с посебним освртом на новопокренути библиолошки гласник», објављеном у «Библиографском гласнику» 2004. године, о томе је речено:

«Сматрамо да треба сачинити један пројекат (при ЦАНУ, или некој другој институцији, о књижаству Црне Горе, које има дугу традицију, што је природно када се има више од пола миленијума издавачке продукције наше књиге у Црној Гори и Венецији».

Иницијатива Душана Мартиновића о пројекту за историју књижаства покренута је у вријеме припремања рукописа ове монографије. У њеном предговору нема ријечи о припремању тог пројекта. И тај посао, у рекордном року, обавио је сам аутор. У монографији се нашао Историја књижаства на простору од 122 стране. И то је још један показатељ о способностима и о прегалаштву Душана Мартиновића.

Двије области науке о књизи - библиокарство и библиографија обрађене су у потпуности. Штампарство и књижаство приказани су до Другог свјетског рата. Уз објашњење да тај посао није могао у цјелини довршити и због здравствених разлога, аутор је објавио своју расположиву документацију и о том периоду као подстицај «да тај задатак обаве будући истраживачи».

Историја књиге у Црној Гори приказана је у оквиру културне историје на широком јужнословенском простору, па и европском. У овом дјелу историја црногорског штампарства почиње текстом о изуму штампарског умијећа. Послије приказа најстаријих књижара на Балкану, посебно код Срба и Хрвата, налази се преглед књижаства у Црној Гори. У општем освр-

ту на црногорско библиокарство објашњено је како су се на територији данашње Црне Горе «укрштале разне цивилизације, неколико језика и писама и остављале трагове на писану ријеч». У осврту на црногорску библиографију објашњене су околности у којима се та радња током XIX вијека прво појавила изван Црне Горе.

Поред општих културних прилика монографија садржи опсежан осврт на карактеристике одговарајућих институција и дјела насталих у библиотечкој и библиографској дјелатности. У дијелу књиге библиокарству су у посебним текстовима приказане дворске, манастирске, народне, специјалне, основно-школске, средњошколске и високошколске библиотеке, национална библиотека и Библиотеке ЦАНУ; у књижаству од 12 типова књижарских радњи потпуније су приказане издавачке књижаре; у библиографији су представљене: ретроспективна, текућа, регионална, специјална, персонална библиографије, библиографије чланака и прилога у периодици и библиографије библиографија.

Конкретнију слику у библиокарству пружају лексиконски сажети текстови о појединим библиотекама. Описано је 27 манастирских библиотека. Иако су те библиотеке, које имају вишевијековну традицију, имале као заједнички циљ «очување вјерског и националног идентитета», ти текстови свједоче да је свака од њих имала и своју посебну историју испољену у оснивању, страдању и обнављању, у набавци књига и њиховом чувању, те да је Библиотека цетињског манастира имала функцију централне црквене библиотеке. На сличан начин представљене су и библиотечке установе: народне библиотеке, читаонице и књижнице. Концизни записи односе се на

2 градске библиотеке, 23 читаонице, 3 народне књижнице са читаоницом и 3 народне библиотеке са читаоницама. На крају оваквог приказивања библиотечких дјелатности прије Другог свјетског рата, налази се табеларни преглед у којем су основни подаци о 20 народних библиотека, у свим општинским центрима, изузев Рожаја гдје у вријеме припремања књиге, 1984. године, није било библиотеке.

Под насловом Народне библиотеке обрађене су и народне читаонице, које су у старој црногорској држави осниване и радиле као културно - просвјетна друштва. Међу њима је Цетињска читаоница главна културно - просвјетна институција, у чијем се програму, поред библиотекарства, налазила и позоришна, издавачка и забавна дјелатност. (Тој установи посвећена је и посебна публикација Душана Мартиновића.) По угледу на ту институцију основана су таква друштва у свим већим мјестима, па и у неким селима, која су у почетку радила најчешће као «читалишта» часописа и листова на које су били претплћени чланови друштва. И та друштва све више су се окретала и набавци књига, тако да данас њихову традицију настаљају народне библиотеке.

Као допринос културној историји Црне Горе аутор је приредио прву анализу историје књижарства. Послије опсежног приказа о пласману књига путем аквизитера и пренумерације (претплате) - пласмана који је трајао све од штампарије Божидара Вуковића - до појаве књижара у Црној Гори, аутор је покушао да реконструише књижарску мрежу до Другог свјетског рата и да за сваку од књижара приреди краћи опис. У томе није ни могао сасвим успијети. На крају опсежног текста, које је означио као хро-

нику, налазе се називи 9 књижара, са именима њихових власника и мјеста гдје су оне радиле, али без података који би омогућили њихов ближи опис. Аутор је, међутим, успио да потпуније прикаже «специфичне профилације појединих књижара», посебно оних које су се упоредо с пласманом књига бавиле штампарском и издавачком дјелатношћу, уз навођење сажетих биографских података о њиховим власницима. На тај начин представљене су међуратне књижаре: Књижара Милутина Ј. Радојичића и Књижара Браће Каваја у Никшићу, Књижара «Уједињење» Станка Миличковића, Краљевска повлашћена књижница Пера С. Вукотића, Штампарија и књиговезница «Зета», односно књижара «Зета» у Подгорици, Књижара Јова Секулића у Херцег Новом, Књижара Антона Рајвајна, Књижара Вида Н. Мартиновића, Књижара «Напредак» Марка Вујовића - на Цетињу. Уз опис дјелатности ових књижара дат је и попис свих њихових издања: преко 400 књига. То је разумљиво ако се зна да су те установе давале јак печат културном животу у мјестима гдје су радиле, па и шире.

Конкретнију и потпунију слику библиографске дјелатности пружају и био-библиографске скице 34 библиографа, домаћа и страна. У одјељку Библиографи, обима од 85 страна, на тај начин представљени су: Ђузепе Валентинели, Ђезаре Тондни де Кваренти, Марко Драговић, Павел Аполонович Ровински, Фердинанд Велц, Јозеф Бајза, др Перо Шоћ, Душан Д. Вуксан, Вук Ж. Драговић, академик Нико С. Мартиновић, Олга-Цана Вукмировић, Раде М. Вуковић, др Љубомир Дурковић-Јакшић, проф. др Евгеније Љвович Немировски, Елеонора Фјодоровна Цветкава, др Фридриде

Краузе, др Зденка Рахункова, др Михела Рехакова, Милорад Ј. Живаљевић, др Душан Ј. Мартиновић, члан ЦАНУ, Добрило Аранитовић, Марија Ацић, др Крунослав Ј. Спасић, Сенка Латковић, др Мирослав Лукетић, мр Здравка Радуловић, Милорад Миловић, Петар Кривокапић, Владимир-Мујо М. Петрушић, проф. др Вукић Пулевић, Видак Ј. Рајковић, проф. др Радивоје К. Шуковић, проф. др Бојка Ђукановић, проф. др Весна Килибарда, др Василије-Васо Мићунов Јововић, Весна В. Мартиновић-Бурзановић, Љиљана Липовина.

Монографија о историји књиге рижко је дјело у културној историји, чија тематика је везана за данашњу територију Црне Горе. То је утицало и на хронолошки временски редосљед појединих институција у штампарству и библиотекарству. У односу на мјесто у ранијим радовима, Штампарија Андрије Палташића, Которанина, који је у XV вијеку у Венецији штампао књиге на латинском и италијанском језику, прва је у тој хронологији настајања, а друга је Црнојевића штампарија (1492-1496), прва јужнославенска ћириличка штампарија. Испред Цетињске читаонице, основане 1868. године, која је у ранијим радовима приказивана као прва библиотечка установа, налазе се четири народне библиотеке раније основане у Боки Которској. И ови подаци су важни, посебно за приређиваче лексикографских издања. Примјера ради, у *Prilozima za leksikon srnogorske kulture* из 1987. године, одредница Штампарство почиње реченицом: «Прва штампарија основана у Црној Гори је Црнојевића штампарија».

На основу редосљода оснивања народних читаоница очито је да су ове културно-просвјетне институције

основане тек после балканских ратова у Пљевљима, Бијелом Пољу, Роџајима, знатно касније него у већим мјестима, па и селима, старе црногорске државе, зато што је то подручје прије балканских ратова било под турском влашћу.

Пажњу корисника ове књиге привлачи и однос садржаја у њој о библиотекарству и штампарству према двијема обимним књигама Душана Мартиновића *160-годишњица Државне (националне) библиотеке, и Црна Гора у Гутенберговој галаксији*. Посебан развој националне библиотеке, обима од двадесетак страна, према ранијој студији о тој установи, са преко 600 странама једним својим дијелом дјелује као нека врста ширег резимеа те студије. Акцент у овом одјељку стављен је на резултате постигнуте у новијим истраживањима, првјенствено у монографији Душана Мартиновића, који је, поред осталог, аргументовано доказао да је «Његошева библиотека још док се овај пјесник и филозоф налазио на владарском и митрополитском трону, била државна». (О оправданости те тезе овај аутор је писао у «Библиографском вјеснику 1998. године.») Тим доказом помјерена је уназад година њеног оснивања - са 1893. на 1938. годину. О томе да је за културну јавност то било право откриће, свједочи и податак, да је у програму Одбора за прославу 500-годишњице прве ћириличке штампане књиге на словенском југу било предвиђено да се у 1993. године прослави стогодишњица ове установе (а те године била је 155-годишњица). У назначеном одјељку од двадесетак страница успјешно су изведене основне карактеристике четири периода у развоју Државне библиотеке (1938-1893, 1893-1918, 1926-1946, 1946-1998), први пут

успостављена послје новог датума њеног оснивања. Пажња аутора била је усредсређена и на чињенице које показују како је Централна народна библиотека постепено добијала обиљежје научне и издавачке институције.

Аутор је приказао 14 штампарија у Црној Гори од XV вијека до Другог свјетског рата, с посебним освртом на њихов издавачки програм. Није се, међутим, потпуније освртао на отворена питања о старом ћириличком штампарству, од којих се нека протежу све до наших дана. На крају одјељка у штампарству сасвим кратко је неке раније расправе сврстао у легенде и научне заблуде, јер оне «из перспективе библиолошко научне спознаје звуче парадоксално и невјероватно». Овамо спада и легенда о локацији Црнојевића штампарији на Ободу, коју је послје публикације руског научника Павела Аполоновича Ровинског из 1893. године, икансирана кроз студије и научне публикације низ научника, публициста, журналиста, упркос убједљивој чињеници да на Ободу Црнојевића штампарије никада није радила», уз категоричан закључак, да је она основана и радила на Цетињу. Пада у очи и чињеница да је у приказу традиције Црнојевића штампарије уз пету књигу Четворојеванђеље, стављен упитник, као знак да њено постојање није убједљиво доказано. Слично је постојање те књиге означено и у монографији руског научника Бвгенија Љвовича Немировског Почечи штампарства у Црној Гори (1492-1496).

Монографија садржи обиљем података провјерених и добро одабраних, што је резултат и вишегодишњег истрајног ауторовог бављења овом тематиком. Одговоран његов однос према чињеницама испољен је и тамо гдје је грађа пружила довољно поузданих

материјала за одговор на постављена питања. На примјер, гдје у одјељку о штампаријама је и посебан текст Штампар Лука Улцињанин у Венецији (1517-1518). Поред података који је у својим ранијим радовима први указао на постојање овог штампара, аутор није успио да дође до било каквих података о његовој штампарији у Венецији и њеној издавачкој продукцији, па је на том мјесту изразио увјерење да ће и неколико саопштених података побудити пажњу «будућих истраживача». Одјељак о историји књижевства завршен је увјерењем да ће се наћи истраживач који ће успјети да «архивску документацију проучи и систематизује, те да «напише монографију о историји књижевства у Црној Гори».

Квалитету књиге знатно доприноси богат и добро одабран илустративни материјал, који чини преко 140 илустрација, распоређених на крају сваког од четири одјељка. На тим страницама, најчешће су наслови публикација, здања у којима су радиле институције библиотекарства и штампарства и преко 60 заслужних личности. Поред 34 фотографије, у блоку за штампарство, су: Ђурђе Црнојевић, Божидар Вуковић Подгоричанин, Петар Петровић Његош, Вук Караџић, Димитрије Милаковић, Симо Милутиновић Сарајлија, књаз Данило Петровић Његош, Вук Врчевић, Никола Петровић Његош, Јован Павловић, Јован Сундечић, Филип Ковачевић, Стево Врчевић, др Новица Ковачевић Граовски, др Јован Кујачић; у блоку за књижевство: Илија Т. Хајдуковић и син му Срђан, Максим Шобајић, Нико Иванковић, Милутин-Мића Радојичић, Илија Каваја, Јован Јозо Перишин Вукчевић, Јово Секуловић и син му Шпиро, Јован Павловић, Мар-

ко Вујовић, Илија Машановић и брат му Никола.

Библиолог Душан Мартиновић написао је свеобухватну историју књиге, опсежну студију засновану на

провјереним и добро одабраним чињеницама, са прегледним и јасним излагањем. И ово његово дјело је плод прегнућа и знања, још једна потврда о заслуженим научним признањима.

Проф. др Радивоје Шуковић

Рој Андерсон, ХЕНРИК АНГЕЛ - НОРВЕЖАНИН БЕЗ ГРАНИЦА,
ЦИД, Подгорица 2007.

Има људи који помјерају границе, не признају границе, чудни су, неконвенционални, не прихватају свакодневницу као судбину, посједују страст за авантуру и узбуђење које изазива непознато. Они су мисионари у вјери, хероји међу војницима, проналазачи међу поморцима, изумитељи међу научницима. Они су пројектовани у будућност. Као да не живе у свом времену а обиљеже га, као да нису национално одређени, изван су и изнад тога, а постану национални симболи.

Један од таквих био је и Хенрик Ангел који нас је вечерас окупио. Његов биограф Рој Андерсон писац је великог талента, изузетног стила и метафоре и потпуно достојан да читаоцима широм Европе представи јединствено узбудљив животни пут свога земљака Хенрика Ангела. Писац и новинар Андерсон се показао и као озбиљан и вриједан истраживач прошлости који одлично разумије политичке и друштвене прилике које су дјелимично детерминисале кретање његовог јунака.

»Млади Хенрик одпловио је за Берген на вјетру будућности, вјетар је носио мирис села и планине и шум историје. Још увијек је то био слаб вјетрић, али порашће упоредо са њим самим, у политичку олују, која ће из ко-

ријена исчупати и одувати владавину високог чиновништва у Норвешкој, и унију Шведске и Норвешке. Са онаквим пртљагом из дјетинства, можда и не чуди чињеница да ће се Ангел бацити у национални талас, и шта више, бити један од јуришника на њему. Родио се са вјетром у леђима – на правом мјесту у право вријеме. То је оно што се може назвати историјском коинциденцијом.» (стр.30)

Добро повезивање и разумијевање друштвених односа и околности чине да читалац вјерује у пишчеве ставове. А он објашњава да је интересовање за норвешко село, стари начин живота, скијање и друго, било превасходно у вези са јачањем норвешког националног идентитета. Оно изворно норвешко налазило се у њиховој природи, у њиховим кућама, њиховој ношњи, причама, пјесмама и играма. Сликари и књижевници, у складу са национал-романтичним ставовима, указивали су како обичаји и вјештине непросвијешћених сељака могу одиграти улогу у јачању норвешке националне свијести. Једна од вјештина која је побудила посебну пажњу било је скијање. Када су сељаци у главном граду Норвешке 1868 год. демонстрирали своју вјештину у скијашким скоковима, ови освајачи неба из сељачких забити би-

ли су, како аутор каже, предходница националног таласа који ће запљуснути норвешке градове. То су били оно-времени агенти промјена који су својом одважношћу нарушили слику коју су припадници више класе гајили о сељацима. Они су стварали нове слике, служили као примјер. Храбри сељаци били су сада неопходни грађанству Норвешке за њихов нови национални пројекат, објашњава аутор интересовање за скијање.

Но, сви спољни, друштвени подстицаји, ма колико били снажни, били су само другоразредни као мотивација једној снажној унутрашњој природи какву је посједовао Хенрик Ангел. Попут других амбициозних људи који су себи постављали и досезали високе циљеве ни он неће никада бити задовољан собом. Као да осјећај дужности никада неће бити засићен, као да потреба да се постигне нешто добро и несребично никада неће бити задовољена.

»За што се то има захвалити животу, које радости ће ми допустити да кажем, као Фауст сада! - никада човјек неће бити срећан, никада; чак ни у тренутку највећег поноса, у слављу највећег тријумфа, човјек није сасвим радостан. Увијек нешто боцка у дну груди, некад више, некад мање.« Тако је говорио Ангел.

А каква се у његовим грудима крила жеља за просторствима и какав авантуристички дух је буктао у њему. Прво велико путовање младог Ангела, сигурно, како рече Андерсон, »једно од најоригиналнијих и најзаморнијих искупења нашег доба«, био је пут на бициклу од Норвешке до Средоземља. Мотив су биле студије народног живота и политичких прилика а узор пјесник Бајрон. А када је знатно старији, са својих 57 година, отишао добровољно да се бори на страни Фран-

цуске у току Првог свјетског рата, у Легији странаца изгубио је и чин и војну службу и примања у Норвешкој. Данашњем и тадашњем уобичајеном конформизму наравно да се чини као лудост пријавити се, као официр армије једне неутралне земље, у туђу армију која је у рату. Али он је био од расе која изумири, себи је поставио велике идеале и за њих био спреман да се бори и жртвује. Веома је волио Француску и био велики непријатељ њемачке спољне експанзије тога доба. Његов мотив за одлазак у рат била је и освета за оно што су Њемци учинили Литланду, Пољацима и његовој вољеној Црној Гори. За ове своје идеје био је спреман да се безрезервно жртвује па је исказао велику храброст у том рату у коме је био тешко рањен. Право херојство уствари не значи храброст тренутног прегнућа, него неограничену преданост идеји.

Хенрик Ангел је био свестрано надарен и ангажован. Професионални војник, ратник, скијаш, планинар, мајстор цртања, писац војно-историјских књига и бројних чланака, популаран народни говорник, предавач, инструктор, дипломата, ратни дописник и курир, путник и истраживач. И у понечему од свега тога се за њега може рећи да је био један од пионира. Када је у питању скијање засигурно. Пионир скијања и као спорта и као дијела војне вјештине био је не само у нашој Црној Гори, која је била мала и тек се свијету откривала, већ и у великој Француској и у самој његовој домовини Норвешкој.

Али само у Црној Гори имао је име »капетан Ангел« и оно је било познато и просјечном црногорском грађанину. За Црну Гору у којој је боравио и у мирнодопским и у ратним приликама (1893. и у вријеме балканских ратова,

двадесетак година касније) био је везан духовном везом, на нивоу идеала. Његова позната књига »На скијама кроз Црну Гору« уствари је књига о одабраном народу, што су Црногорци били у Ангеловим очима.

»Морао сам и желио да сретнем тај народ и те људе којима је добро домовине важније од личног добра, народ који упркос својој малобројности, никада није уступио пред надмоћном непријатељском војском, народ којем је одбрана домовине увијек била света«, писао је Ангел. Сва бајковитост црногорске историје годила је његовом романтично-ратничком духу. У Ангеловим очима не само да се Црна Гора уздизала високо изнад мора него и изнад свијета стварности. Као да се грабећи на скијама по врлетима пењао навише ка боговима на небу и ратницима чијег се оружја звекет још пролама кроз дугачку колону историје. Био је велики пријатељ, поклоник и најбољи амбасадор Црне Горе. О њој је прве утиске објавио у спортском листу, али његова омиљена тема била је крвава историја Црногораца и њихова храбра борба за слободу. Он је Црну Гору подигао на пијадестал, али је несумњиво његова намјера била да она на њему стоји као свијетлећи примјер онога што једна мала земља може постићи

вољом и спремношћу на борбу. Зато је, у име Удружења за одбрану Норвешке, кренуо са предавањима о Црној Гори на велику турнеју за национално освјешћење Норвежана. Јаког гласа и са магичним сликама (јер је носио дијапројектор и слајдове), Ангел је ширио знање о Црној Гори из мјеста у мјесто и у предавањима наглашавао сличност Црногораца и Норвежана. Његова предавања, чланци и књига о Црној Гори су се тако прочули да је нова књига, наставак прве, под насловом »Синови црних брда« продата у 20.000 примјерака. Бољег заговорника у свијету Црна Гора није могла наћи од Хенрика Ангела који је скијама повезао два народа.

Навикли смо већ од наше реномиране издавачке куће ЦИД-а да објављује пажљиво пробране наслове. Да враћа, по свијету поскитане, истине о Црној Гори. Таква је читава једна библиотека »Свједочанства«, таква је и ова књига која припада библиотеци »Littera«. Осим што је занимљива и написана лијепим стилем, прошарана је крајње симпатичним и духовитим а једноставним илустрацијама, па сам сигуран да је прави поклон сваком читаоцу. Лично честитам свима који су учинили да се Црна Гора и Хенрик Ангел поново сретну.

Доц др Саша Кнежевић

Саша Кнежевић, ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И АНЕКСИОНА КРИЗА,
Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2005.

Књига “Велика Британија и анексиона криза” представља докторску дисертацију колеге Кнежевића и по правилу такви садржаји у историографској науци производ су дугогодишњег научног и истраживачког рада. У овом случају то је утолико значајније јер се ради о теми која, у црногорској историографији, није обрађена. Наиме, улога и значај Велике Британије у питању међудржавних и међународних односа, отворених аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине током 1908-1909. године, захтијевала је педантан истраживачки рад у британским и домаћим архивама, као и коришћење релевантне историјске грађе и литературе до сада недовољно коришћене.

Основни циљ ауторовог интересовања, у овој аналитички и синтетички обрађеној теми, с хеуристички извршним познавањем проблема, састојао се у пажљивом праћењу свих облика дјеловања британске политике у вријеме анексионе кризе. Аутор се у анализи збивања, догађаја и процеса определијелио не за хронолошки већ за проблемски приступ, базирајући своја сазнања првенствено на архивским подацима из “*Public Record Office-a*, *British Librarian-a*, рукописног одјелјења Британског музеја, Државног архи-

ва Црне Горе, Архива Србије, Архива САНУ итд. као и селективној литератури на енглеском, њемачком, француском и нашем језику. Због критичког приступа документима британске провенијенције др Кнежевић је са особитим успјехом користио збирке објављених докумената на њемачком “*Die Grosse Politik der europaischen Kabinetti 1871-1914*” и на француском језику “*Documents Diplomatiques Francais*”. Коришћена су у потребној мјери и документа из збирки о аустроугарској спољној политици у босанској кризи 1908. и руски извори о анексионај кризи, које је припремао и објавио академик Бранко Павићевић 1984. године. Наравно, аутор није заборавио да пажљиво изанализира и ситуира сазнања стечена на основу цјеловитих дипломатских историја о овој кризи: В. Е. Schmitta, *The Annehtion of Bosnia 1908-1909*, и Момчила Нинчића, *La crise bosniaque 1908-1909 et les puissance europeennes*, Мемоаре Висконта Греја, британског дипломате у Петрограду сер Артура Николсона и других аутора као што су Р. Енсор, П. Матис, Д. Томсон, Л. Мортон и Пол Кенеди.

На овај начин дата је, посматрана из разних углава, дипломатска историја ове кризе и томе је била подређена основна структура овог рада. Она по-

главља која су превасходно посвећена Великој Британији говоре о њеној дипломатској и политичкој стратегији, увијек усаглашеној са британским дугорочним интересима, било да се ради о непосредним или мање важним државним циљевима.

Наиме, ако доиста Британија није била кључно заинтересовани актер ове кризе и ово питање улазило је у фокус непосредног интересовања Лондона због његовог увијек наглашеног међународног и политичког значаја.

У вријеме колонијалног пресезања, Британска империја стекла је на економском, али и на политичком и територијалном плану, водеће мјесто међу силама.

Од времена уједињења Њемачке и Италије систем међународних односа претрпио је знатне промјене и почетком 20. вијека британско-њемачка суревњивост у колонијалним питањима замагљивала је видике мирнодопског живота Европе и свијета. Пораз Русије у рату са Јапаном, револуционарна гибања којима се изнутра урушавала ова територијално несагледива империја, њемачко-француска затегнутост око Марока и читав низ инцидента који су подхрањивали све горе односе између европских сила, били су добар повод да аустроугарски политички кругови, подстакнути ратоборним шефом генералштаба Конрадом Хецендорфом, наговоре иначе опрезног императора Фрања Јосифа да анексијом Б и Х предухитри уморене националне тежње на Балкану и заузетост поменутих сила сопственим колонијалним амбицијама.

Пажљиви аналитичар међународних збивања др Саша Кнежевић лијепо уочава да су у првој деценији 20. вијека у Европи постојала два главна извора напетости: сучељавање на Бал-

кану између Аустро-Угарске и Русије и супарништва на морима али и у многим другим питањима између Велике Британије и Њемачке. Русија је-констатује Кнежевић - сматрала Србију и Црну Гору сигурним савезницима у случају војног конфликта са Аустро-Угарском.

У Бечу се већ одприје укоријенила идеја о Балкану као интересној сфери и простору на великом германском путу ка Блиском истоку - *Drang nach Osten*. БиХ је на том путу била само почетна, неопходна и неизбјежна карика ка капијама Оријента.

Ратоборства генерала Конрада стопице је пратила оперативна дипломатија грофа Ерентала, усмјерена на питање опстанка Турске тзв. младотурском револуцијом, усљед које влада у Истамбулу више није била у стању водити политику *status quo*.

Политички расцјепкани Балкан и несигурна Османска империја, сви неспремни на заједништво иако су доиста били угрожени империјалним хтењима Беча, пошли су у сусрет догађајима и својим међусобицама дали шансу аустроугарском упливу и продору кроз Б и Х и Новопазарски санџак.

Министар Ерентал најавио је јануара 1908. план изградње жељезничке пруге од Увца до Косовске Митровице кроз Санџак и тиме јасно ставио до знања да пут ка Солуну значи остваривање привредне, политичке и војне пенетрације Аустро-Угарске на просторе Балкана. У таквој примјени овог плана Анексија Б и Х била је само почетна степеница.

То су у Форин Офису пажљиви британски аналитичари запазили као Еренталово лукаво коришћење одсутности утицаја сила на султана којему упорно тражене реформе нијесу одговарале.

Политички кругови на Балплацу пажљиво су пратили догађања у Турској од 3. до 24. јула 1908, утолико прије што су учавали да се у Москви и Лондону надају да ће младотурски отоманизам ићи у правцу ослобађања Истамбула од аустро-њемачког притиска.

На основу процјене политичких и војних кругова влада у Бечу је 3. октобра 1908. наговјестила званичном нотом свим владама великих сила да предстоји анексија Б и Х, правдајући то разлозима коначног сређивања стања у тој балканској провинцији.

Аустроугарски дипломатски представници у пријестоницама балканских држава обавијештени су да ће анексија бити обнародована 7. октобра. Цар Фрањо Јосиф потписао је 5. октобра рескрипт којим је проширио своја права суверена на Б и Х. Седмог октобра објавио је припајање ове провинције монархији Хабзбурга.

Ако се узму дипломатска и недипломатска реговања из Берлина, Москве, Лондона, Париза, Рима и посебно из Београда и са Цетиња, о чему је толико процјена, мишљења и различитих оцјена изречено у политичким круговима и оновременој штампи, а и о томе на веома допадљив и аналитичан начин пише наш уважени колега

Кнежевић, стиче се недвојбен утисак да су сва та галама, оштре и опоре рјечи, недипломатски поступци, претјерана нервоза и изговори без покрића, били окаснело трабуњање, ламентирање и прорачунате жалопојке над неминовним и очекиваним исходом једног у низу проблема уврштеног у ланац међународних криза.

Ово је утолико значајније што је овакво држање свих актера ове кризе управо разоткрило намјере Беча али и узалудна надања Србије и Црне Горе да неће бити препуштене незајажљивој аустроугарској експанзији која је, управо припајањем Б и Х, гурнула мале балканске династе у несигурни савез, након којег ће их, завађене и суревњиве сломити у великом рату 1914-1915. године.

Сав учинак влада Србије и Црне Горе у анексионој кризи свео се на узалудне демонстрације и непотребни политички пропагандизам преставника влада из Београда и са Цетиња у престонице европских сила: Москву, Лондон, Париз и Рим, да би на крају, уз незнатне компензације, послушно дигли руке од Б и Х сходно савјетима сила. О свему овоме, више и љепше, читајте у овој одличној монографији коју свесрдно и с благословом препоручујем вашој пажњи.

Ђорђе Борзан

Проф. др Драги Маликовић, КАЧАЧКИ ПОКРЕТ НА КОСОВУ И
МЕТОХИЈИ 1918-1924, Приштина 2005, стр. 361.

Уобичајено је да се прво каже пар ријечи о аутору књиге коју представљамо. С обзиром на то да је у питању познати аутор, нарочито за ову средину, тај дио ћу свести само на неке податке везане за његово одређивање да се по свети управо овој теми. Тема је историјски утемељена, али није адекватно историографски обрађена. Довољно снажан мотив за упорног истраживача. Том изазову аутор додаје и мотив више: “Интересовање (за ову тему) је данас још веће, с обзиром на политичку ситуацију на овим просторима. Нема сумње, то је убрзало и наше одређивање да се позабавимо овим (научним и политичким) проблемом”.

Прво ћу вас подсетити на основне историјске чињенице о качачком покрету на Косову и Метохији, у периоду који је предмет ове књиге проф. др Драгог Маликовића. То ми неће бити тешко захваљујући књизи *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924. године*, која се, управо ових дана, појавила у издању Института за српску културу - Приштина и овдашњег Филозофског факултета, коју управо промовишемо и која је пуна фактографије, добро изведених анализа и образложења и научно прихватљивих оцјена.

Качаци, као одметници или хајдуци, јављају се још у турско доба. Број-

ни путописци који су пролазили овим крајевима доносе обиље података о њима. Квалификују их најружнијим ријечима, као друмске разбојнике.

Називају их “разбојницима и убицама, који се чак међу собом крваре око имања”. “Никога не штеде - траже “крв за крв” (419), зуб за зуб, око за око. Виновници су многих убистава и крвопролића, о чему ћемо у каснијем излагању - наводити врло конкретне примјере. Због таквог понашања католички свештеници су молили папу: *Libera Nos Domine ad Albanesibus - Ослободи нас Господе од Албанаца!* У документима из 18. в. свештеници их проклињу: *Боже искоријени и избриши све Албанце из земље живих*”. (422) Можда је те записе ваљало консултовати у припреми и ове књиге. И турска администрација је тешко излазила на крај са њима. То аутор запажа и биљежи: “Качанци су пресецали друмове, нападали и пљачкали трговачке караване, (плијенили) стоку и палили турске ханове”. (297)

Посебно је интензивирана њихова активност у вријеме стварања прве заједничке државе југословенских народа, дакле, у вријеме уједињења 1918. године. Њихове акције на Косову и Метохији биле су уперене противу овога историјског чина а касније

противу организовања југословенске државе. И не само то. Качачки покрет је дио оних политичких снага које су се бориле за припајање Косова и Метохије, дјелова Македоније и Црне Горе, новоствореној албанској држави или, још прецизније, које су се бориле за уједињење свих Албанаца ма гдје се они налазили, или да будем прецизан као што је то аутор - стварање албанске државе "на свим просторима гдје је албанско становништво (било) већинско". (298) Пораз овога покрета, међутим, није значајно и пораз идеје о стварању "Велике Албаније", која је и данас присутна у главама албанских екстремиста.

Активност Качака на Косову и Метохији достиже врхунац 1921. године. Снагама са Косова и Метохије долазе нове снаге из Албаније, која отворено па и званично помаже покрет на Косову и Метохији. Аутор биљежи да су ове снаге 1922. године извршиле 58 убистава, 13 разбојништава и 71 опасних крађа, наводи и истакнуте лидере овога покрета: Азим Бејта, Сали Рама, Рам Тека, браћа Бећир и Зећир Реџа, те Рам Бериша и Сокољ Рама. Било би пожељно да су потпуније дати портрети ових личности.

Криза Качачког покрета назире се кроз настојање Владе званичне Албаније да покрет стави под своју контролу и користећи се упорном борбом југословенских власти на Косову и Метохији - да се коначно обрачуна са побуњеницима. У сваком случају локални лидери - Хасан Приштина и Бајрам Џури "су се тада нашли у врло незгодном положају са реалним изгледима да доживе потпуни пораз" (299) како закључује своју елаборацију аутор Д. Маликовић. То се дешавало и десило 1923, односно 1924. године.

Распршиле су се илузије о припајању Косова и Метохије албанској држави. Штавише, локални лидери Хасан Приштина и Бајрам Џури су били активни судионици у обарању актуелне албанске владе у Тирани, на челу са Ахмет-бегом. Каснија смрт ових локалних лидера потпуно је дезорганизовала већ разбијене качачке снаге на Косову и Метохији и ширем простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, какав је тада био званични назив заједничке државе југословенских народа са центром у Београду.

Иначе, књига *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924.* има 361 страну. Богата емпирија је ситуирана у седам глава и чак 22 поглавља, што говори да је аутор веома разудио основну тему. Дати су стручни регистри који је чине практичном за употребу. Снабђевена је и резимеом на енглеском језику, што има посебну научну али и практичну политичку вриједност. Књига је илустрована фотосима и факсимилима одабраних докумената, који оплемењују студијски текст.

Структура књиге намеће први позитиван утисак о њеној историографској вриједности. Архивски је фундирана, што је аутору омогућило добру анализу научних питања и извођење прихватљивих оцјена и научних закључака.

Качаци и качачки покрет нису у довољној мјери научно обрађени, поготово у дијелу који се односи на активност на Косову и Метохији. Са те стране гледано постојало је пуно научно оправдање, а због ситуације у којој се данас налази Косово и Метохија - постојала је и друштвена потреба, да се овај научни проблем сагледа на начин како је то аутор ове књиге учинио. Ак-

туелни тероризам има дубоке корјене на Косову и Метохији. Данас је само осавременењен новом технологијом.

Аутор се суочио са дилемом како да представи покрет у назначеном периоду, када он поприма и елементе политичког покрета чији је циљ уједињење свих Албанаца у једну државу. Тиме се отворило и питање да ли се мијењају временом циљеви националног покрета: оно што је могло јуче, већ данас не може, а поготово не може сјутра. Све балканске државе су вишенационалне; ниједна није национално компактна у смислу један народ - једна држава. Другим ријечима, такви аксиоми националних покрета чине их данас дијелом и анахроним.

Та и друга питања аутор је рјешавао на научно прихватљив начин. Рукопис садржи обиље података којима су попуњене досадашње историографске бјелине. У разматрани процес је укључен велики број историјских личности, чија биографија чини дио историје. У задовољавајућој мјери је

запажена и обрађена улога такозваног спољњег фактора. Пацификација овога побуњеног простора осматрана је, закључује аутор, из сусједне Албаније и од стране неких великих сила. Пропаганда је све више писала о покровитељству Италије.

Рукопис *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*. употпуниће и освјежити историографију о овом питању. У првом реду са становишта архивске фундираности нове фактографије. Аутор је вјерно приказао гибања која су се дешавала у назначеном периоду, идентификовао је качачки покрет и показао његову везу са прошлошћу и са окружењем.

Нова књига проф. др Драгог Маликовића представља пионирски подухват. Посједује научне квалитете због којих сам је као рецензент препоручио за објављивање. А сада у промотивној ријечи за задовољством је препоручујем читаоцима, увјерен да представља пријатно освјежење у нашој историографији.

Академик Зоран Лакић

Радмила Радић, ЖИВОТ У ВРЕМЕНИМА: ГАВРИЛО
ДОЖИЋ 1881-1950, Београд 2006.

Књига др Радмиле Радић *«Живот у временима: Гаврило Дожић 1881-1950»* у богатој научној и стручној продукцији о питањима односа цркве и државе, вјерским заједницама и низу тема из домена конфесионалних односа, представља значајан искорак. Ради се о монографији урађеној према методологији историографске науке и историјској личности која је својим животом и дјелом оставила дубоки траг у дјеловању православне цркве у Црној Гори и Југославији током прве половине XX вијека.

Живјећи у временима балканских ратова, Првог свјетског рата, стварања прве југословенске државе, њене калварије током Другог свјетског рата и стварања друге Југославије, као активни учесник у црквеним врховима и са запаженим свјетовним дјеловањем, Гаврило Дожић је оставио особит траг о себи у свим овим периодима који су по садржини посебна времена. Већ овако формулисаним насловом др Радмила Радић наговјестила је сложеност теме у методолошком приступу и аналитичкој обради. Да би се дошло до задатог истраживачког циља у овом случају, поред истраживачке упорности и сензибилитета за одабир нове архивске грађе и релевантне литературе, морао се имати и посебан

смисао за описе, упоређења, интерпретације, анализе, цитирања, процјене и генерализације.

Саопштавајући да је биографија Гаврила Дожића била изазов утолико више што се ради о личности која је «важна за своје време», «типична али не и стереотипна», чији мемоарски записи, писма и документа пружају могућност да се континуирано прати његов живот, др Радмила Радић се упустила у истраживачку авантуру сагледавањем друштвених промјена, ратних ломова и црквених искушења у којима је патријарх Дожић активан и врло запажен учесник. Тражећи одговор на питање како историја утиче на избор и одлуке појединаца, код проучавања личности Гаврила Дожића имала је у виду сложеност менталних и карактерних особина, лична опредјељења, однос према цркви и друштвеним промјенама, културно-историјске изазове и бројна политичка искушења.

Констатујући да је Дожић током прве половине 20. вијека мање-више присутан у многим моментима историје Србије, Црне Горе и Југославије, посебно у вези са питањима: манастира Хиландара, школовања српских благодјеланаца, положаја Срба у Отоманском царству, историји Српске православне цркве, односа унутар ње,

«дечанско питање», односа цркве и државе, конкордатског питања, 27. марта 1941, живота у интернацији током Другог свјетског рата и емиграцији након рата, као и разлаза са властима по повратку у земљу, др Радић је формулисала основне тематске кругове ове монографије.

На почетку прве главе у дијелу под називом «Православна црква у Србији и Црној Гори крајем 19. и почетком 20. века», дат је сажет преглед стања у цркви и односа на релацији црква и држава, а затим је у дијелу «Од Мораче до Цариграда» праћен животни пут Ђорђија (у монаштву Гаврила) Дожића из села Врујица, у братству Меденица (Доња Морача) са епизодама током школовања до стицања доктората теолошких наука у Атини 1909. године. Анализом расположивих архивских података и коришћењем релевантне литературе, Р.Радић је успјела да одгонетне основне менталне и карактерне особине амбициозног, виолентног и бунцијског понашања Гаврила Дожића, препознате током школовања у Призрену, Цариграду, Атини и за вријеме службовања у Дечанима, Хиландару и Цариграду. Читав комплекс питања везаних за именовање рашко-призренског митрополита, улога Патријаршије и дипломатских представника Србије у Цариграду у вези са разлозима за и против Дожића на том положају, обрађен је и изнијансиран тако да изражава различитост црквенополитичких схватања у србијанско-црногорским односима. Током ове кампање коришћени су различити мотиви компромитовања архимандрита Дожића који је, по мишљењу МИД-а Краљевине Србије, био главна сметња избору Богдана Раденковића на положај рашко-призренског митрополита. И након избора од стране Сино-

да за рашко-призренског и скендеријског митрополита, Дожићу је онемогућено да ступи на дужност. Односи између Цетиња и Београда који су се током 1911. по овом питању све више компликовали, ни уз посредовање Русије нијесу поправљени.

Кандидовањем велешко-дебарског епископа Варнаве Росића, из плеваљског краја, умјесто Дожића, ово питање ће ескалирати и на плану узјамних суревњивости које ће постати трајна особина у њиховим односима. Именовање представника рашко-призренске епархије остало је неријешено до 1920. године.

Дожић је послје проширења Црне Горе на просторе Метохије и стварања пећке епархије за област «Хвосно и Пећ са Полимљем», одвојеној од рашко-призренске епархије, указом краља Николе проглашен пећким митрополитом. Као добровољац у санџачкој црногорској војсци, Дожић организује акције Црвеног крста и учествује у борбама. Након пропасти Црне Горе интерниран је у Угарску, одакле је враћен 1917. године у Улцину гдје је остао до јесени 1918. По повратку на Цетиње, од новембра исте године као предводник омладинске странке која се борила за безусловно уједињење Црне Горе са Србијом, актер је скупштине у Подгорици и шеф делегације која је одлуке Велике народне скупштине предала регенту Александру Карађорђевићу. У свим поменутих догађањима, др Радмила Радић пажљиво региструје Дожићево учешће и реаговање на новонастале околности у којима се стварала Краљевина СХС и нестајала Црна Гора као држава.

Анализом питања уједињења СПЦ, стања у Патријаршији, околности насталих Видовданским уставом (1921), односа са Цариградском патри-

јаршијом, реакције на стање услед којег је почео богомољачки покрет, формирања Богословског факултета и процеса ревитализације светосавља као теолошког концепта, представљени су врло компликовани односи у обновљеној СПЦ, која је, по мишљењу Р.Радић, у поређењу са Католичком црквом «била у далеко неповољнијем положају».

Послије смрти митрополита Митрофана Бана, септембра 1920, епископ пећки Гаврило Дожић изабран је за члана Синода СПЦ, а затим за митрополита црногорско-приморског. На тој дужности суочавао се са многим проблемима у којима се црногорско свештенство и становништво Црне Горе нашло, незадовољно уједињењем и стањем последице Божићне побуне. Честе су Дожићеве представке, молбе и жалбе Министарству вјера због материјалног положаја свештенства и отимања црквене имовине. Узалудно је доказивао да свештеници у Црној Гори треба да имају статус државних чиновника, да се и након уједињења СПЦ налази у «вртлогу несређености» и да је његова «ужа домовина Црна Гора најзастављенија покрајина у уједињеној краљевини» како у политичком тако и у економском и црквеном погледу.

Избор скопљанског митрополита Варнаве Росића за патријарха СПЦ (1930), код сујетног Дожића, који је у то вријеме био потпредседник Синода и замјеник преминулог патријарха Димитрија, додатно је појачао незадовољство стањем у цркви подређеној министарствима правде и просвете. У патријарху Варнави краљ Александар нашао је – констатује Р.Радић – «верног сарадника његове унитаристичке концепције Југославије». Уосталом, у питању његовог избора користио се

методом својственом византијским владарима.

Уставом СПЦ из 1931. дефинисан је однос између цркве и државе. Излаз из неприхватања сарадње са патријархом Варнавом, суревњиви Дожић испољава у меморандуму износећи пропусте Синода приликом усвајања Устава, захтијевајући да буде пензионисан. Његов необуздани темперамент, сујета, виолентност у поступцима и позивање на заслуге и жртвовања за државно и национално јединство чине га посве нестереотипном личношћу у црквеним круговима. Оспораван и клеветан, несхватан због претјеране ревности, самовоље и бахатости, Дожић је био често у неспоразуму са црквеним и свјетовним властима. Све то је његову личност чинило слободном и одважном изван клишеа у дјеловању и опхођењу – констатује Р.Радић.

У вријеме конкордатске кризе митрополит Дожић први је устао против Конкордата и то питање покренуо у Архиепископском сабору. Сматрао је да тиме католичка црква добија повлашћен положај, али и да се то «чисто црквено питање» не треба користити против Стојадиновићеве владе. Поводом отвореног писма патријарха Варнаве председнику Министарског савјета Милану Стојадиновићу у вези са пројектом конкордата, у Мемоарима констатује да је СПЦ са закашњењем доставила приговор. Изгласавањем Конкордата и смрћу обољелог патријарха Варнаве, створени су услови за даља заштита која су окончана повлачењем Закона о конкордату. У овом дијелу рада дата је веома успјешна панорама односа између цркве и политичких кругова.

Изабран са 50 гласова за патријарха и свечано устоличен 22. фебруара

1938, Гаврило Дожић је преузео трон СПЦ у годинама тешких искушења Краљевине Југославије. У свим питањима од пресудног значаја за цркву и њену улогу у догађајима пред рат и током ратних година поштовао је одлуку Синода да треба остати с народом и дијелити његову судбину. Био је против приступања Југославије тројном пакту, бомбардовање Београда затекло га је у Патријаршији, а након доласка у Острог заробљен је 25. априла од Гестапоа, исљећиван у Сарајеву и по депортовању у Београд интерниран у манастире Раковица и Војловица. Сличну судбину имао је и епископ Николај Велимировић, ухапшен јула 1941. и интерниран прво у Љубостињу, а потом у Војловицу.

Дјелатност СПЦ на раздробљеним окупационим територијама била је знатно смањена и онемогућавана. Окупациони режим у Србији био је присиљен да вјерност доказује тражећи активно ангажовање Синода којим је, умјесто интернираног патријарха, руководио скопски митрополит Јосиф Цвијовић. Синод СПЦ није се отворено изјашњавао, иако је био на страни Михајловићевог покрета. Апел српском народу који је Недићева «влада народног спаса» упутила да би стекла повјерење код утицајних личности, патријарх Дожић је одбио да потпише, као и изјаву о лојалности окупаторским властима.

Анализирајући наведена питања и стање у СПЦ у условима окупације и Недићевог режима, др Радмила Радић педантно сагледава укупност ратних догађања, прати расколе на идејном плану и договоре о калкулацијама у вези са ослобађањем патријарха. Депортовање патријарха Дожића и епископа Велимировића у логор Дахау, неуспјели планови Димитрија

Љотића, боравак у Кицбилу гдје су ослобођени од стране америчких снага и живот у емиграцији, обрађени су са истанчаним осјећањем за портрете ових личности.

Лично држање патријарха током рата и у заробљеништву оцијенила је др Р. Радић као «врло храбро и патриотско», а укупно држање СПЦ по питању колаборације - «да је није било». У врху СПЦ постојала је снажна тежња да се сачувају позиције из предратне Југославије, те је њена наклоност била на страни оних «који су се борили за одржавање таквих односа» - констатовала је Р.Радић.

Стање у српској православној цркви до повратка патријарха Дожића у Београд половином новембра 1946. године, дато је тако да одражава потпуно другачије позиције цркве одвојене од државе по основу Устава ФНРЈ и на основу закона којим су регулисана права и обавезе вјерника.

Сарадња започета пријемом и разговором патријарха са маршалом Титом, поздравни говор Дожића на Свесловенском конгресу у Београду и посјета Москви, након Резолуције информбироа изгубила је очекивани смисао. Неприхватање захтјева да донесе резолуцију о осуди информбироа, отварање питања аутокефалности Македонске цркве, представка Синода влади ФНРЈ о «потешкоћама и неправдама које се цркви чине» и меморандум Синода упућен Титу половином марта 1949. године чије жалбе Државна комисија није усвојила, означили су отварање низа неријешених питања. Настојања власти да преко признавања Удружења свештеника у републикама у које се до јуна 1949. учланило 70 одсто свештеника утиче на Синод и патријарха који су се позивали на Устав СПЦ из 1931,

довела су до разлаза. Као много пута током дуге и богате каријере патријарх Дожић показао се као личност са којом се «није могло манипулисати». Ситуација се – сматра Р.Радић – драматично мијењала смрћу патријарха Гаврила 7. маја 1950. године. Његова смрт спријечила је отварање сукоба око свештеничких удружења и Македонске цркве, али и довела до «режи-

раног избора» новог патријарха – констатује Р.Радић.

Склапајући биографију патријарха Гаврила од мноштва података расутих у деценијама богатог живота и рада ове у много чему необичне и свакако нестереотипне личности, др Радмила Радић створила је дјело престижно по квалитету, обради и начину презентирања.

Ђорђе Борозан

Предраг Илић, СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И
ТАЈНА ДАХАУА, Београд 2006.

Иако је од краја Другог свјетског рата прошло већ више од шест деценија, једно важно и интересно питање из ондашње историје Срба и Црногораца и заједничке им Српске православне цркве све до скоро је било обавијено вишеструким веловима тајне и мистерије. Ради се о заточеништву патријарха Гаврила (Дожића) и епископа Николаја (Велимировића) у злогласном нацистичком коцентрационом логору Дахау у току тог рата. О њему се, додуше, код нас често писало и говорило, али је то углавном чињено тако да је створена једна сасвим конфузна ситуација, пуна нагађања, непроверених тврдњи и неистина, инструментализација и политизација. Због тога се све до недавно нијесу знали поуздани одговори ни на једно важно питање у вези са тим заточеништвом (зашто су поменути великодостојници СПЦ депортовани у Дахау, ко је донио такву одлуку, колико је трајало њихово заточеништво у том логору, какав су третман имали у њему итд.).

Право клупко коконтрадикторности, непрецизности и мистификација око тог питања покушао је, и, чини нам се, успео, да размрси и разјасни др Предраг Илић, доцент на Криминалистичко-полицијској академији у Београду, својом књигом под насловом «Српска

православна црква и тајна Дахауа» и поднасловом «Мит и истина о заточеништву патријарха Гаврила и епископа Николаја у Дахауу». Откако се појавила, јула 2006, ова књига је доживјела преко 20 различитих осврта и коментара у београдској штампи, али и у неким гласилима изван Београда и Србије. У њима су се критичари подијелили у два велика табора. Први, свјетовни, хвали је као изузетно вредан научно-истраживачки рад, који је коначно одгонетнуо «тајну Дахауа», «бацио потпуно ново светло» на поменуто заточеништво и зато «заталасао» нашу јавност, као «камен бачен у устајалу воду» и сл. Други табор, углавном из редова СПЦ, одриче књизи др Илића не само научну, већ и било какву другу вредност, квалификујући је као «пример комунистички подмукле и лажне пропаганде», односно, као «удбашки памфлет», а њеног аутора као «новопеченог удбашког историчара», клеветника и непријатеља не само патријарха Гаврила и (посебно) епископа Николаја, него и цијеле Српске цркве и српског народа.

Ако ни због чега другог, онда бар због овако контрадикторних оцјена које је добила, књига «Српска православна црква и тајна Дахауа» заслужује пажњу и наше уже, стручне, јавности и оне најшире.

Књига је подијељена на два дијела и пет поглавља. У првом дијелу, под насловом *«Свештеници у логору Дахау»*, аутор нас упознаје са основним чињеницама о интернирању и страдању преко 2.700 свештеника различитих вјероисповести из 20-ак европских земаља у Дахау. Посебно поглавље посветио је судбинама 12 обичних свештеника, монаха и чиновника Српске цркве у том логору,

Други дио књиге носи наслов *«Тајна о заточеништву патријарха Гаврила и епископа Николаја у Дахау»*. У њему аутор најприје пише о судбини патријарха Гаврила и епископа Николаја до довођења у Дахау, а затим о трајању њиховог заточеништва у том логору, третману који су имали у њему и њиховој каснијој судбини до краја Другог свјетског рата.

Резултате свог истраживања аутор је сумирао у *«Закључним напоменама»*. Одбацујући бројне нетачне тврдње о разлозима пребацивања патријарха Гаврила и епископа Николаја из манастира Војловице (код Панчева) у Дахау, аутор тврди да је то било изнуђено и привремено рјешење, на које су се шефови нацистичке полиције одлучили, половином септембра 1944, да би предупредили њихово ослобођење од стране Црвене армије или Титових партизана. Аутор, затим,

тврди да су великодостојници Српске цркве задржани у Дахау само нешто више од мјесец дана (а не мјесецима и годинама, као што многи тврде) и да су у том логору уживали статус «почасних затвореника», битно различит од масе обичних логораша. Почетком новембра 1944. пребачени су у један хотел на језеру Шлирзе, а крајем јануара 1945. у Беч, такође у један хотел. Послије обиласка здружених снага српских квислинга у Словенији, априла 1945, пребачени су у Кицбил (Аустрија), у коме су дочекали капитулацију Њемачке и крај Другог свјетског рата.

На крају, аутор износи своје мишљење о одговорности за досадашњу мистификацију и митологизацију овог питања, приписујући је, прије свега, најближим сарадницима и сродницима двојице великодостојника СПЦ, као и њеним историчарима и публицистима. Дио одговорности за то он ставља на душу и једном броју свјетовних историчара, који су ово важно и интересантно питање заобилазили у својим истраживањима.

Књига др Предрага Илића је опремљена бројним фуснотама, илустрацијама и факсимилима релевантних докумената, као и резимеом на енглеском језику и индексом лица која се у њој помињу.

Ђорђе Борзан

Милија Станишић, ДУБИНСКИ СЛОЈЕВИ ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ
УСТАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ, Историјски Институт Црне Горе,
Подгорица 2005.

Најновије дјело Милије Станишића “Дубински слојеви Тринаестојулског устанка у Црној Гори” представља сажети преглед овог значајног догађаја.

Генерал Милија Станишић је у нашој јавности, а нарочито у овом крају, познат као борац, првоборац, историчар и публициста. Ја ћу укратко представити животни пут, његово дјело и посебно ову књигу која је предмет нашег вечерашњег представљања.

Рођен је 1921. године у селу Винићи, Даниловград. Гимназију је учио у Никшићу и Цетињу. Студирао је на Медицинском факултету у Београду. Као студент прикључио се напредном студентском покрету. Један је од организатора тринаестојулског устанка 1941. године у свом крају. У завршном периоду устанка налазио се на дужности политичког комесара II пролетерске дивизије. Послије рата био је први комесар ратног ваздухопловства и, истовремено руководиоц организације КПЈ ваздухопловства. Био је најмлађи генерал ЈНА.

Док је службовао у армији припадао је кругу најплоднијих војних писаца. Поред десетине стручних радова, објављених у војним часописима, на-

писао је и војно-социолошку студију “Старјешине у борби” која је добила армијску награду “22 децембар”. Одласком из армије, 1967 године, своју списатељску дјелатност усмјерава на изучавања НОР-а. Објавио је “Токови револуције у Црној Гори I-III”, “Кадрови револуције - Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у Југославије, “Руководећи кадрови НОР-а у Црној од 1941-1945.”, “Стратешке вертикале НОР-а Југославије 1941-1945”.

Основна карактеристика његових радова јесте умјешност да историјски став од општег до посебног претвара у конкретност безмало у сваком свом раду. Настојао је врло успјешно да НОР смјести у укупне токове II свјетског рата. Синтетичка обрада историје главна је одлика свих Станишићевих радова. Аутор аналитички поступно разматра разноликост историјских појава. Он покушава да продре у суштину друштвених процеса. Сви текстови у његовим радовима, а нарочито у овој књизи, писани су изворно и кристално јасно.

Он је први доказао да је тринаестојулски устанак феномен II свјетског рата. То су уосталом признали ино-

страни историчари. Тринаестојулски устанак заузима једно од најистакнутијих мјеста у богатој историјској баштини Црне Горе. Устанак је, како истиче аутор у Предговору, изразио спремност и одлучност овога народа да своју борбу укључи у токове југословенског и свјетског процеса. Аутор настоји да покаже све релевантне чињенице, историјске претпоставке и околности које су непосредно или посредно утицале на моћ и домаћај устанка. Запажа сву ширину Тринаестојулског устанка 1941. године... У њега све социјалне структуре друштва, али се ипак највише бави револуционарним субјектом. Према томе, аутор сматра да је овом књигом заокружио своје погледе на Тринаестојулски устанак.

Погледајмо садржај књиге којом Милија Станишић заокружава свој досадашњи опус. Чини је седам заокружених дјелова, предговор и поговор. Сваки од дјелова, не само да може бити посебна студија, него истовремено и стваралачка права наставна тема која је врло разуђена. Стваралачка иновација Станишића види се у глави Ослободилачка борба и слободарство Црногораца и етно-психолошка својства Црногораца. Аутор је добар познавалац не само новије него и старије Црне Горе, што се види из поглавља црногорско-руски односи и настанак грађанског друштва у Црној Гори. Посебно су интересантна његова разматрања о црногорском националном питању, гдје је конкретно дат преглед КПЈ о том питању.

Као што смо већ рекли, Милија Станишић је један од руководилаца устанка у свом крају. Са 26 година постао је генерал ваздухопловства. То значи да он у себи носи емотивни однос према НОБ-у. То му не смета да

буде критичан и објективан у анализи свих процеса, и оних због којих је од НОБ-а добио велика признања, али и оних на која се данас стављају озбиљне примједбе.

Како није професионални историчар, Станишић је завршио највише школе са одличним успјехом, био је предавач војних академија и извео бројне генерације. Зато се подједнако бавио и питањем стратегије рата и технике ратовања. Из биографије, како смо већ напоменули, види се да је из те области добио награду "22 децембар". У војним часописима објавио је више десетина научних радова, био уредник или сарадник у неким часописима који се баве НОР-ом. Станишић је цијењен као добар истраживач историје II свјетског рата, а посебно револуционарних токова у Црној Гори. Пише и студије из историје захваљујући којима је и добио највишу награду у Црној Гори. Због свега тога је уважаван у историјским круговима, без обзира, да ли су се они слагали са његовим поставкама или имају другачија мишљења о овим питањима. Све те особине испољио је у овој књизи чији су рецензенти угледни историчари, академик Зоран Ракић и др Сенка Распоповић.

Аутор веома аргументовано, са историјско-социолошког и војно-историјског становишта, сагледава мјесто НОБ-а, улогу и карактер и начин вођења и дубинске слојеве тринаестојулског устанка у Црној Гори. Станишић у Поговору истиче и сазнање истине о историјском коду црногорског народа прекаљеног у олујним временима, расте увјерење у његову способност да опстане и да крчи путеве напретка. На крају закључује да велелепно дјело „трнаестојулског устанка нас учвршћује у антифашистичке ... и европ-

ску баштинску слободарску У оквиру Закључка видим његово југословенско опредјељење и данас када су бројни његови другови промијенили мишљење у том контексту.....

И као што ми историчари знамо да историја увијек тече попут планинске ријеке, тако данас одбацујемо тезу о крају историје. Ова књига генерала Станишића утолико нам пружа значајну помоћ. Зато вјерујемо да ће заузети

у историографији ослободилачког рата значајно мјесто које није и неће бити исцрпљена за нова проучавања и нова сазнања, без обзира стоје сада прилично запостављена. На крају желим да упутим честитке и признања аутору и свима који су дали доприноса да се ова књига појави у јавности. Генерал Станишић је својим укупним радом задужио историографију о Црној Гори у II свјетском рату.

Проф. др Томислав Жугић

БАЛКАНСКИ ПАКТ 1953/1954, зборник докумената,
Војноисторијски институт, Београд 2005

Крајем 2005. је, у издању Војноисторијског института из Београда, изашао зборник докумената „Балкански пакт 1953/1954“. Овај корпус историјске грађе о једном од најинтересантнијих југословенских војно-дипломатских пројеката педесетих година XX вијека, убрзо је стекао углед за примјер како једна озбиљна научна институција прилази неком стручном проблему. Избором теме, која спада у домен све атрактивније и историографски посјећеније области хладног рата, селекцијом и количином објављених докумената и инструктивношћу увода, ова публикација би већ на том нивоу својим ауторима завриједила свако стручно признање и похвалу. Међутим, колеге из Војноисторијског института су објављивање овог зборника ставиле у контекст низа научних активности које су, заједно, омогућиле вишеслојну евалуацију проблематике Балканског пакта и довеле до једног вишег историографског резултата. Наиме, објављивање зборника је пратила и организација међународног научног скупа под истим насловом, гдје су историчари балканских земаља, са својим колегама из НАТО и Русије, презентирали резултате својих истраживања везаних за ову тему. Тим двојним приступом, оличеним у спајању

документационе и синтетичке историографске компоненте, постигнута је максимална афирмација научних сазнања из ове области, јер је кроз концентрисаност и фокусираност на један препознатљив феномен добијена, у домаћој историографији толико често недостајућа, јасноћа и конкретност. Понудивши научној јавности садржај докумената из српских архива и надградивши га пресеком досадашњег знања о реченој проблематици, ауторима није само пошло за руком да направе озбиљан стручни, већ и значајан методолошки искорак у смислу координације истраживачких, организационих и издавачких активности на једној атрактивној историографској теми.

Проблематика истраживања Балканског пакта до сада је увијек остајала по страни од главних праваца проучавања мјеста Југославије у хладном рату. Историчари попут Д.Бекића, Д.Богетића и Б.Димитријевића, који су у својим радовима у мањој или већој мјери дотицали ово питање, чинили су то у склопу приказивања ширих историјских процеса, тако да је изостајао неки дубљи истраживачки захват и, самим тим, јаснији и конкретнији научни резултат. Балкански пакт је, у зависности од приступа истражи-

вача, третиран у дијапазону од облика неформалног прикључења НАТО, до својеврсног институционалног „кишобрана“ отвореног управо да би се избјегао притисак даљег приближавања западној војној алијанси. Гдје год у том опсегу лежала историјска истина, остаје чињеница да се до ње може доћи искључиво кроз консултацију релевантних докумената, а управо је њихов недостатак и недоступност и допринијело сасвим непотребној мистификацији проблематике речене области. Иако је до последњих година само мали број аутора уопште и улазио у проучавање овог периода, ипак то није оправдање за изостанак студија проблемски фокусираних на круцијалне војне, политичке и друштвено-економске пројекте који су управо обиљежили поменуту епоху. Када се говори о југословенској војно-дипломатској активности током педесетих година, то се онда у првом реду односи на проблематику западне војне помоћи, Балканског пакта и тршћанско питање, и без удубљивања у њихову унутрашњу и специфичну причу није могуће са сигурношћу осликати нити направити слику ширих процеса чији су они нераздвојан дио. Комбиновањем издавања зборника грађе и зборника радова са научног скупа на исту тему, Војноисторијски институт је на најбољи могући начин приступио научној демистификацији једног од поменута три питања. Надамо се да нећемо дуго чекати да се и на остала два, бар на приближно сличан начин, покуша дати један утемељен и конкретан историографски одговор.

Сама публикација се састоји из двије цјелине, исцрпног и веома инстрuktивног увода који на нивоу студије (150 страница) даје преглед формирања, трајања и гашења Бал-

канског пакта, док остатак (757 страница) чине изабрана документа из Архива Војноисторијског института, Дипломатског архива МИП Србије и Архива Ј.Б.Тита. Увод је подијељен у двадесет подпоглавља, већином писаних на основу до сада недоступних извора војне и дипломатске провенијенције, уз стално упоређивање њихових навода са познатим историографским резултатима у овој области. На тај начин су аутори представили не само историјски миље у којем се одиграо један процес чије документарне рецидиве можемо наћи на наредним страницама, већ и добро одмјерен и концизно написан елаборат о томе докле је досадашња историјска наука стигла по овом питању. Богат критички апарат и потпуна хеуристичка утемељеност уводног текста ауторима могу само служити на част, јер кроз сва поглавља провејава нит јасне ријешености да се пружи једна чврста научна конструкција у којој је сваки навод утемељен у документарној грађи, и која је лишена било какве спекулативности. Осим тога, уводни текст као да тјера читаоца да се не задржава само на ономе што је у њему синтетисано, већ да сталним упутницама на одговарајуће документе провоцира на провјеру и даље задубљивање у историјски извор, постајући на неки лијеп и ненаметљив начин не само резултат, већ и афирмација његовог поновног читања. Иако плијене сигурношћу исказа, ове странице остају лишене сваке претенциозности коју носи покушај давања било каквог крајњег суда, остављајући утисак свјесне намјере да читаоцу пружи поуздану и провјерљиву општу информацију, али да се у остатак историографске авантуре, ипак, мора кренути искључиво путем докумената. Та општа ин-

формација, с обзиром на релативну необрађеност саме области, често достиже ниво прворазредног научног резултата, али нити једног тренутка она не постаје циљ за себе и, без обзира на свој аутентични квалитет, задржава сврху приближавања и афирмације слиједећих докумената као примарног и незамјењивог историографског материјала.

Сами документи су дати према годинама свог стварања, с тим да њихов квалитет и заступљеност директно одликавају унутрашњи метаболизам Балканског пакта. За 1952. годину, односно вријеме када се о једној оваквој организацији тек почињало размишљати, дата су свега 4 документа, док већ за наредне године, односно вријеме најживљих активности на формирању и активизацији савеза тај број постаје неупоредиво већи, и износи за 1953. 39 докумената, односно 74 за 1954. годину. Вријеме опадања значаја и важности Балканског пакта илуструје и смањивање броја објављених докумената, којих за 1955. има 19, за 1956. 8, а за период 1958-1960. свега 4. Документи су, према свом садржају, већином забиљешке са разговора, конференција и састанака државних, политичких и војних функционера Југославије, Грчке, Турске и САД, затим телеграма, писма и радни материјали, као и текстови потписаних споразума и њихове предложене варијанте. Осим стандардних оперативних и радних докумената, пажњу привлаче и синтетички материјали о одређеним питањима, који иако стварани у оперативне сврхе, концизношћу, јасноћом и фактографском улемљеношћу текста у великој мјери олакшавају коришћење остале изворне грађе, постајући не само извор за проблематику коју третирају,

већ и свједочанство о перцепцији те проблематике од стране њених учесника.

Дио објављених докумената је већ био доступан историчарима који су своја истраживања вршили у наведеним архивима и као таква су послужили као основа за писање запажених радова о југословенској спољној политици током педесетих, али са изузетком текстова Анкарског уговора и Бледског споразума, објављених у едицији М.Стојковића *Балкански уговорни односи 1876-1996 III, 1946 – 1996*, до сада није учињен нити један покушај њиховог парцијалног или систематског објављивања. То значи да за највећи број наших историчара они представљају потпуно нов материјал, а квалитет њихове селекције, иако не може замијенити рад у архиву, пружа највише што се од једне збирке докумената може очекивати. С обзиром на пословичну затвореност и недоступност архивских институција које чувају грађу, појављивање овог зборника зато не треба само посматрати са становишта избора објављеног документарног штива, већ и из угла просјечног истраживача који, захваљујући недостатку прецизне законске регулативе, неадекватним условима рада архивских јединица, несређености саме грађе и бирократским лавиринтима којима се треба пробити до докумената, најчешће не добије ни прилику да у архивској читаоници сам прегледа документа из овог корпуса. Зато је овај колективни подухват колега из Војноисторијског института нешто што у најпозитивнијем смислу искаче из досадашње архивско-истраживачке праксе, јер на једном мјесту нуди доступну сублимацију најбољег из обје категорије, било да нам скраћује често узалудан, а увијек спор и

напоран пут ка неким важним документима, било да кроз релевантну селекцију документарног материјала пружа јасан и конкретан увид у суштину изворне основе за проучавање ове тематике.

мр Иван Лаковић

Зоран Лакић: ВРИЈЕМЕ, ПОЛИТИКА, НАУКА, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2005, стр. 489.

“Вријеме, политика, наука” у издању Црногорске академије наука и умјетности, двадесета је по реду књига коју је академик Зоран Лакић објавио од 1958. године до данас. Њоме се обиљежава 70 година ауторовог живота и скоро 50 година научноистраживачког рада. Ипак, књига “Вријеме, политика, наука” није ни по чему јубиларна. Као и све до сада објављене, бави се питањима наше новије историје, али се ипак својим садржајем и структуром разликује од претходних.

Ужа тема ове књиге је Црна Гора у Југославији и Југославија на Балкану, у Европи и свијету. Дакле, хронолошки је врло прецизно оивичена и обухвата стварање, живот и разградњу државе вјековима стваране. Југославија, и Црна Гора у њој, живјеле су у времену по коме се препознају епохе. Док су “душебрижници” ове државе говорили да за њу нема мјеста више на политичкој карти Европе, она је доживљавала економски просперитет, међународно уважавање и често бивала примјер који треба да слиједи слободољубиви народи свијета.

Књига говори о предностима заједничке државе, о упућености југословенских народа једних на друге, о ономе што им је заједничко почев од језика, културе, менталитета и хтјења.

О ономе што их је зближило да живе заједно у XX вијеку, али и о међусобној мржњи и жељи за раздвајањем код протагониста исте идеологије.

И у овој књизи Зоран Лакић се упорно и досљедно држи свог схватања да као историчар пише књижевно о прошлости. Као историограф држи се истине и тачности, користећи при том лијепоријечје и краснопис. Књига је још један доказ који иде у прилог тврдњама бројних књижевника да је ријеч о пјеснику међу историчарима, јер и овдје блага приповиједност обитава у његовим реченицама.

Упркос помутњи која је настала усљед вишепартијских противречности, Зоран Лакић остаје одан науци и историјској истини и својим дјелом одважно се одупире злонамјерним и са јасним циљем усмјереним насртајима на његову личност и стваралаштво, али и насртајима на историјску науку уопште. Надајмо се да ови “експерти”, због угледа Црне Горе, неће насрнути на Библиографски институт у Њујорку или Универзитет у Кембриџу који су 1998. и 2000. године академика Зорана Лакића изабрали за личност године. Али, како је то лијепо примијетио академик Владо Стругар у уводној ријечи ове књиге, одолеће Зоран Лакић и надмоћно истрајати. Јер учећи

и пишући дошао је до сазнања да је истина неприкосновена вриједност, моћ и власт су пролазне, част и слава епски вјечите.

Само по себи се намеће и питање зашто књига о којој је ријеч има овако провокативан наслов. Он је оправдан, јер вријеме у којем живимо налаже да политика буде наука. Да учача глобалне политичке процесе, да им се прилагођава. Импровизације у политици су погубне и са дугорочним последицама. Наука је ту да пружи помоћ, посебно историјска наука. Прошло је вријеме у ком су историчари писали по упутствима па и диктату политике. Зато ова књига помаже и читаоцу, али нарочито онима који се професионално баве политиком, да извуку поуке и, избјегавајући странпутице, крену у исправном смјеру.

Књига је структурирана у више дјелова, са уводном ријечи академике Влада Стругара и самог аутора. Она садржи разноврсне радове и прилоге у облику есеја, историјских анализа, оцјена и полемика.

Доминантан је први дио у којем су најразноврснији прилози систематизовани под општим насловом - Историјске теме. Садржи радове из политичке, државно-правне историје Црне Горе и југословенске државе, као и разматрања суштине саме историјске науке. Најпотпуније је елабориран период антифашистичке борбе 1941-1945. године. У овом дијелу се налазе радови: Оснивање и рад црногорског ратног парламента (1941-1945), Југословенски ратни федерализам и партизанска аутономија Санџака, Интеграција Боке Которске у Црну Гору у рату 1941-1945. године. Веома је интересантно и саопштење о Јасеновцу поднесено на међународном научном

скупу у Јерусалиму под насловом Држава нормираног злочина (Јасеновац-фабрика смрти у НДХ 1941-1945). Лакић у овом поглављу на себи својствен начин говори и о дихотомном бићу историје, о комунизму, о историји у плуралистичком друштву, о диобама и сеобама кроз историју, с посебним освртом на Русију, о српској револуцији, српству и југословенству династије Петровића у Црној Гори и “велико-српском хегемонизму”. Хронолошки нама најближи је текст -Балканска варијанта парламентарног или председничког система у Црној Гори.

Историјске теме из другог дијела књиге, насловљеног - Са трибине ЦАНУ - употпуњују и тематски разрађују основну тему, како по хоризонтали, тако исто и по историјској вертикали. У овом дијелу су обухваћена излагања аутора на Трибини Црногорске академије наука и умјетности, разним поводима, претежно о угледним личностима из свијета науке. Историјска вертикала се огледа у такозваним “старим” темама као што су вријеме Лажног цара Шћепана Малог или још старији летопис Манастира Морача, затим сеобе народа и народне буне. Најзад, живот краља Николе I у егзилу, боравак краља Александра у Црној Гори итд. То су историјски коријени који су уткани и у савремене историјске процесе.

Трећи дио књиге односи се на критичке осврте и излагања о појединим књигама, који су дати у одабраним прилозима. Овдје се налазе и оне историографске теме које су из разних разлога биле ван ширег научног интересовања. Такве су: “Чија је Превлака”, “Милосрдни анђео” и “Колатерална штета” и друге.

Портрети, као посебан дио књиге, такође употпуњавају основну те-

му кроз анализу стваралачког дјела наших научника. То су ауторови огледи, описи и вредновања истакнутих прегалаца из свијета науке и умјетности. Они садрже доста тога и о времену у коме су стварали, о политици са којом су се често и сукобљавали. У овом дијелу књиге можемо прочитати записе о Нову Вуковићу, писмо аутора академику Божини Ивановићу, о стваралаштву историчара Гојка П. Вукмановића, ријеч посвећену др Новачу Ражнатовићу. Сазнаћемо и нешто више о токовима историје у поезији Жарка Ђуровића, академика и pjesника, о академику Милану Васићу и о "Портретима" др Душана Мартиновића и њиховом мјесту у историографији.

У петом дијелу ове књиге академик Зоран Лакић нам се представља и као врстан путописац. Утисци са пута по Алжиру 1964. године су испричани једноставно, ненаметљиво и живо. Ипак, као посебност цијеле књиге треба истаћи путопис под симболичним насловом Јасеновац у Јерусалиму, који, опет, припада историји. Овај занимљиви Лакићев путопис је то само по својој форми. У ствари, у питању је историјска хроника прошлог времена, интегрисана у наше доба. Читајући овај путопис, и код мене се појавила дилема, као уосталом и код самог аутора: писати о лијепом или уживати у љепоти. Читалац ће у сваком случају уживати читајући овај изванредан путопис.

Шести дио рукописа обухвата за историчара вриједне прилоге и документе, који, прије свега, свједоче о изузетном политичком ангажману аутора у разним расправама научног, идејног, патриотског и моралног карактера. У овом дијелу, насловљеном Прилози, објављено је више од десет писама упућених пријатељима у иностранству у вријеме рата 1991-1995. године. У питању је ауторов селективни избор који има документарну важност и доприноси објашњењу историјских процеса тога времена и помаже да се одвоји политика од науке. Писма је аутор упутио пријатељима у САД, Паризу, Москви, Кракову, Лозани.

Књига садржи и занимљиве илустрације - фотографије, факсимиле и други документациони материјал који је обогаћује и оплемењује. На крају су резимеи на три свјетска језика.

Из садржаја овако конципиране књиге, не само стручна, већ и шира културна јавност, сви љубитељи прошлости, моћи ће да разумију потребу за истраживањем и освјетљавањем догађаја и појава из историје Црне Горе. Другим ријечима, из прилога у овој књизи произилази порука да је историјска наука обавезна да примјеном јединствене методологије проучи све битније појаве у прошлости.

И на самом крају треба рећи да је објављивањем ове изузетно вриједне књиге Црногорска академија наука и умјетности потврдила своју успјешну издавачку дјелатност.

Мр Жарко Лековић

IN MEMORIAM

МИРКО БАРЈАКТАРОВИЋ (1912-2005)

У деведесетчетвртој години живота у Београду је умро проф. др Мирко Барјактаровић, један од најистакнутијих етнолога којег је изњедрила Црна Гора. Рођен је 15. јуна 1912. године у селу Петњику код Берана (четири мјесеца прије него је Османлијско царство доживјело слом и његов берански крај се сјединио са Краљевином Црном Гором), у угледној породици Риста и Милице Барјактаровић, рођене Боричић.

Његово братство води поријекло од Поповића из Горњег Медуна, у Кучима. Родоначелник братства Барјактаровића био је, како је утврдио сам Мирко, Никола Поповић, Куч Дрекаловић, који се са братом Божом (од кога је касније настало братство Божовићи) доселио у село Петњик, почетком друге половине 18. стољећа. Према вјеродостојном историјском предању са Николом се доселила и његова снаха Гана, удовица другог брата (од њеног потомства се касније развило исламизирано братство Ганићи, угледни бегови у Рожајама и представници османских установа власти у Рожајама, Беранама и Пећи). Презиме Барјактаровић настало је по барјаку који је Милосав Крагов, Николин унук, добио од Карађорђа 1809. године, када су србљачке и васојевићке чете, заједно са морачким и дробњачким, пошле у сусрет устаницима Шумадије и среле се код Суводола и Сјенице. Братство Барјактаровићи се током 19. и 20. стољећа умножило и постало једно од најбројнијих србљачких и васојевићких братстава у Лимској долини. Из њега је потекло много ратника, угледних првака и истакнутих интелектуалаца.

Мирков отац Ристо, погинуо је четири мјесеца послје рођења сина, пред крај октобра 1912. године, заједно са дванаест сабораца, на планини Штедиму, изнад Ругове, као борац Доњовасојевићке бригаде (чинили су је шест батаљона устаника), а која је, послје ослобођења Берана 16. октобра 1916. године, у саставу Источног одреда Црногорске војске, под командом дивизијара Јанка Вукотића, наступала правцем Рожаје-Ругова-Пећ. Будући етнолог и универзитетски професор, одрастао

је уз мајку Милицу, бистру и отреситу жену, родом из васојевићког братства Боричића, са Полице (Бабина) код Берана. Растао је у задружној средње имућној породици (бројала је 14 чланова), која се крајем двадесетих година подијелила. Живот у задружној породици, уз мајку, бабу, стрица и стрину са њиховом дјецом, био је од утицаја да се Мирко рано упозна са богатом традицијом и народном културом и касније определије ли за студије етнологије и српског језика са књижевношћу.

Основну школу је учио у родном селу, а Вишу реалну гимназију у Беранама (1924-1932). У току гимназијског школовања дружио се, поред осталих другова, и са нешто старијим Милованом Ђиласом и нешто млађим Михаилом Лалићем. По завршетку гимназије, уписао се на студије етнологије и српског језика на Филозофском факултету у Скопљу (овај Факултет од оснивања 1921. године до Априлског рата 1941. био је у саставу Београдског универзитета). Шеф етнолошке катедре био је доцент др Миленко Филиповић. Послије завршене друге године, студије је наставио на Филозофском факултету у Београду, код најеминентнијих српских етнолога: академика Тихомира Р. Ђорђевића и академика Јована Ердељановића, познатог писца дјела *Стара Црна Гора*, *Братноножићи*, *Пипери* и других студија. Дипломирао је 1936. године са одличним успјехом.

Након одслужења војног рока (1937), Мирко Барјактаровић је постављен за суплента у Подгоричкој гимназији, гдје је предавао етнологију и српски језик школске 1938/39. године, да би ујесен 1939. био премјештен у Беранску гимназију као суплент. У љето 1940. године професор Ердељановић га је позвао на Филозофски факултет у Београду на слободно мјесто асистента етнологије. У краткотрајном Априлском рату 1941. године учествовао је као војни обвезник, успјевши да избјегне заробљавање маја 1941. и вратио се у окупирани Београд. Није остао на Универзитету, већ је, као “национално непоуздан”, премјештен у Етнографски музеј, гдје је радио као кустос до завршетка Другог свјетског рата 1945. године. Од 1945. до 1947. године поново је добио мјесто на Катедри за етнологију на Филозофском факултету, а од 1947. до 1952. изводио је наставу етнологије у звању предавача. Етнолошка катедра тих година није имала ниједног професора, јер су професори академици Јован Ердељановић и Тихомир Р. Ђорђевић умрли 1944, а професор др Боривоје Дробњаковић је тек 1950. године дошао на Факултет. Таомир Вукановић је, иако без доктората, био постављен за ванредног професора по позиву, али је и он због гријеха у односу на присвајање рада историчара Владимира Ћоровића морао да напусти Факултет. Тако је читав терет на Катедри етнологије пао на предавача Барјактаровића, који је, поред организовања и извођења наставе, радио на обнови би-

библиотеке Етнолошког семинара (спалили је њемачки нацисти приликом одступнице из Београда октобра 1944. године) и стварању других услова за студијски рад етнолога. Било је то вријеме када се, због недостатка професора, постављало питање опстанка ових студија, али Мирко Барјактаровић је својом упорношћу допринио да Катедра опстане. Од доласка проф. др Боривоја Дробњаковића за шефа Катедре више се није постављало питање њеног опстанка.

Мирко Барјактаровић је 1952. године одбранио докторску дисертацију (*О земљишним међама у Срба*) и изабран за доцента, потом 1958. за ванредног а 1971. и за редовног професора етнологије на Филозофском факултету у Београду. Предавао је више научних дисциплина - предмета, чије је садржаје, углавном, сам конципирао: *Опиту етнологију, са уводом у етнолошке студије и историјом етнологије; Посебну етнологију свих народа света по континентима; Етнологију Црне Горе; Етнологију балканских народа*. Послије пензионисања проф. др Милисава Лутовца (родом из Дапсића, сусједног Мирковом селу Петњику), предавао је и *Антропологију. Опиту етнологију* предавао је и студентима археологије и историје умјетности на свом Факултету - и студентима географије на Природно-математичком факултету у Београду (1952-1956) и Природно-математичком факултету у Новом Саду (1963-1995). По позиву држао је предавања и студентима етнологије у Љубљани и Приштини. Повремено је држао предавања и на Коларчевом народном универзитету у Београду.

Др Мирко Барјактаровић се школске 1952/53. године усавршавао на универзитетима у Грацу и Бечу, гдје је (1953) држао предавање о неким особеностима српског језика и етнологије српског народа. Активно је учествовао у раду Етнолошког друштва Југославије (са рефератима и саопштењима) од краја педесетих до седамдесетих година прошлог вијека. Са запаженим рефератима иступао је и на конгресима Савеза удружења фолклориста Југославије: III (Цетиње, 1957); IV (Загреб, 1958); V (Зајечар и Неготин, 1959); VIII (Ужице, 1961); XII (Цеље, 1965); XIV (Призрен, 1967); XVI (Херцег Нови, 1969) и др. Од 1995. до 2001. године учествовао је са рефератима на годишњим састанцима Етнокултуролошке радионице у Сврљигу, што се види из садржаја Зборника радова (I-VII).

Проф. др Мирко Барјактаровић је иступао са запаженим рефератима и на међународним научним скуповима из области етнологије, односно фолклористике (Софија, 1963, Москва, 1964); на Славистичком конгресу у Софији 1965. године поднио је саопштење о етничком одређењу становништва у СФРЈ; на скупу совјетских етнографа у Кишињеви 1968. године поднио је реферат о стању етнологије у Југославији; иступао је на етнолошким скуповима у Словачкој (1970) и Шведској

(1979). Био је учесник са рефератима на Симпозијумима “Сеоски дани Сретена Вукосављевића”: I (1973), II (1974) и IV (1976). Више година био је члан Одбора за етнологију ЦАНУ и радио на научним пројектима ове Академије (*Ровца, Шекулар*).

У више мандата био је управник Одјелења за етнологију Филозофског факултета, а од 1961. до 1969. године руководио је, као директор, Етнографским институтом Српске академије наука и уметности. Пензионисан је 1. октобра 1979. године, али је наставио да држи наставу етнологије на Природно-математичком факултету у Новом Саду.

Библиографија проф. др Мирка Барјактаровића броји 497 јединица и 50 текстова литературе о њему, што укупно износи 547 редова. Од овог броја 14 су посебна издања, од којих су најобимније студије: *О земљишним међама у Срба*, Београд, САНУ, 1952, стр. 105; *Првобитни облици религије*, Београд, стр. 63+13 фотографија; *Ругова и њено становништво; Етнолошка и антрополошка проучавања*, Београд, 1960; *Ровца (Етнолошка монографија)*, Титоград (ЦАНУ), 1984; *Основи опште етнологије*, Београд, 1977. Аутор је и монографије и о родном Петњику (1986).

У том широком и разноврсном броју тема којима се бавио проф. др Барјактаровић више од једне трећине су оне које се односе на етнологију Црне Горе.

Научна и стручна критика професора Барјактаровића с правом сврстава у “етнолошке енциклопедисте”. Предмет његових истраживања, у временском распону од средњег вијека до савременог доба, током седамдесет година истраживачког рада, била је традицијска култура српског, односно црногорског и осталих балканских народа. Нарочито су га научно интересовали: *поријекло, кретање и састав становништва* у појединим крајевима (Ужичка област, Јадар, ђердапска насеља, “оазе” инородног становништва у другој иноетничкој средини: Црногорци у Пероју, у Истри и Петровом Селу, код Кладова; Цигани у Апатину и другим насељима). Проучавао је етничке промјене у Метохији, етничка кретања и промјене у Горњем Полимљу и другим крајевима. Написао је неколико *антрополошких мањих монографија* о варошицама (Пријепоље, Ушће, Гуча, Ариље, Јањево, Власеница), чиме је дао допринос проширењу предмета етнологије - пратећи кретање аграрног друштва ка урбаним насељима. Интересовала га је и *етиологија* појединих топонима и *расвјетљавање имена насеља* (Матаруге код Пљеваља, Лагатор у Бихору, код Цетиња и Лознице, Трепча код Плава, Пасковац у Јадру, Шекулар, Петњик, Бастахе и др. у Горњем Полимљу). Знатан број тема посветио је расправљању проблема поистовјећивања *вјерске и националне припадности становништва* (исламизирани Срби и Црногорци

са “Турцима”, оних који су прешли у католичку вјеру са Хрватима и православних са Србима). Један број његових радова посвећен је разним облицима материјалне и *техничко-технолошке културе народа* (водјенице за мљевање жита у Горњем Полимљу, ваљавице (или тупавице) за ваљање сукна у околини Ниша, прављење кречана у Васојевићима, прављење барута у Црној Гори, печење ракије у Банату, вјетрењаче за мљевање жита у Банату, “рабош” као начин записивања бројчаних вриједности, вјештачко наводњавање у околини Берана, старо лончарство и израда црепуља у околини Берана и др.). Писао је и о поријеклу црногорске ношње, друштвеном животу, организацији породичних задруга, црногорском племенском друштву, балканским племенским заједницама, сродничкој терминологији, селу као културној заједници, најновијим миграцијама становништва, промјенама у начину живота, солидарности, промјени менталитета и другим феноменима у нашем народу. Из области *духовне културе* народа обрађивао је вјеровања и празновјерице (о ђаволу, поријеклу неких древних обичаја, народним предањима).

У више прилога Барјактаровић је обрадио неке појаве из старије прошлости (“празан гроб”, непомињање неких имена, проблем првина - прва воћка, прво јагње, први ручни рад), о штапу и његовој улози у животу нашега народа, убијању старих људи, институцију “манастирских војвода”, људи који чувају туђе “богомолје”, сродству по куму, сродству по имену, поријеклу крсне славе, посмртној свадби и другим питањима. Знатан број радова др Барјактаровић је посветио и неким етнолошким проблемима и појавама свог ширег завичаја - Горњег Полимља (саобраћају и саобраћајним средствима, путевима у прошлости, старим гробљима, погребним обичајима, јелу и пићу и др.)

Осим интересовања и проучавања појава из племенског црногорског друштва, исељавања Црногораца у Србију (Ужичку област, Грузу и Петрово Село) и Истру (Перој) и промјене у њиховом начину живота, посебан предмет Барјактаровићевог проучавања биле су и неке специфичне појаве из ранијег црногорског народног живота: тобелије (завјетоване дјевојке), двоженство, казна каменовањем, трепанација или ша роњање и др.

Др Барјактаровић је један од првих наших етнолога који је у више радова обрадио многе појмове из *Горског вијенца*, тог драгоцјеног извора за разумијевање народног живота и традиционалних обичаја и схватања Црногораца (племе, култ брата, оружје, тумачење појединих стихова и др.). Његова библиографија свједочи да је писао и о Марку Миљанову као етнографу, Стевану Дучићу, Андрији Јовићевићу, Томашу Катанићу. Етнолошке теме је налазио и у Душановом законнику и “Рјечнику” Вука Караџића. Посебне чланке посветио је ствараоцима у етнолошкој науци

- својим професорима: Тихомиру Р. Ђорђевићу и Јовану Ерделјановићу, старијим савременицима: Сретену Вукосављевићу, Митру Влаховићу, сарадницима Боривоју Дробњаковићу, Татомиру Вукановићу, Браниславу Русићу, Мирославу Драшкићу и др.

Професор Барјактаровић је ревностно пратио научну продукцију из области етнологије, антропогеографије, географије и историографије о чему свједочи више десетина приказа, осврта и полемичких текстова. Занимљиви су Барјактаровићеве полемички текстови са проф. др Миленком Филиповићем, својим првим наставником (поводом његовог критичког приказа Барјактаровићеве књиге *О земљишним међама у Срба* и чланка: *Прилог проучавању тобелија (заветованих дјевојака)*, Томицом Никчевићем, Милутином Пламенцом и другим ауторима чије је радове приказивао.

Мирко Барјактаровић је као плодан етнолог сарађивао у преко седамдесет часописа, листова, зборника радова и других периодичних публикација у нас и иностранству. Писао је популарне чланке из своје струке - о животу и обичајима појединих народа Европе, Африке, Азије итд. Радови су му публиковани на десет страних језика (бугарском, албанском, мађарском, енглеском, њемачком, пољском, руском, украјинском, словачком и русинском).

Мирко Барјактаровић је знатан број радова објавио и у периодици Црне Горе: *Зети, Библиографском вјеснику, Гласнику Етнографског музеја на Цетињу, Гласнику Цетињских музеја, Овдје, Побједи, Пракси, Просвјетном раду, Слободи, Старицама Црне Горе, Стварању и Токовима*. Црногорска академија наука и умјетности објавила му је етнолошку монографију *Ровца* (1984). Оставио је (додуше нередиговани) рукопис *Шеклар - етнолошка студија*, коју је радио као истраживачки пројекат ЦАНУ (очекивати је да ће га Академија публиковати као посебно издање).

Проф. Барјактаровић се бавио и енциклопедијским радом. Сарађивао је у *Енциклопедији Југославије* (објавио је 51 одредницу), популарној енциклопедији *Брохаус* (објавила 80 одредница) и *Енциклопедији "Просвете"* (3 одреднице). Радо се одазвао и позиву Редакције Енциклопедије Црне Горе која је отпочела да ради на овом пројекту у оквиру програма рада Црногорске академије наука и умјетности.

За научни рад Мирко Барјактаровић је добио више награда и признања (од Филозофског факултета у Београду, Природно-математичког факултета у Новом Саду, Етнографског музеја у Београду, Скупштине општине Сврљиг у др.).

Филозофски факултет у Београду објавио је, поводом 85-годишњице живота професора Мирка Барјактаровића, *Споменицу* у његову част "као првом од заслужних етнолога наше средине" (XIX, 1997). У

Споменици Мирка Барјактаровића објављени су прилози 25 домаћих и страних аутора, поштовалаца његовог дјела. У том Зборнику објављена је и библиографија радова Мирка Барјактаровића из периода 1936. до 1997. године.

Библиографски вјесник бр. 1-2-3/2003. објавио је *Био-библиографију проф. др Мирка Р. Барјактаровића* из пера нашег најпознатијег библиографа Добрила Аранитовића. И то је било значајно признање неморном и истрајном интелектуалном посленику Барјактаровићу.

Као особито признање за проучавање и освјетљавање етнологије свог ужег завичаја и области Горњег Полимља, Скупштина општине Беране додијелила му је награду “21. јул” (1994).

Смрћу проф. др Мирка Р. Барјактаровића црногорска и српска етнологска наука је изгубила угледног научника, плодног ствараоца и достојног сљедбеника утемељивача антропогеографске школе гласовитог Јована Цвијића и “првог етнолога на Балкану” Јована Ердџановића. Његово тематски разноврсно, научно садржајно, темељно и прецизно дјело трајно је уграђено у културу Црне Горе. Барјактаровићево дјело остаје подстицајно за савремене и будуће генерације етнолога нашег поднебља. Оно ће бити незаобилазно по тематици и научним резултатима од којих ће полазити у истраживањима не само будући етнологи и етнографи већ и географи, социолози, историчари и истраживачи обичајног права.

Миомир Дашић

РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ (1934-2006)¹

Поштована породицо Јовановић,
Цијењени колеге и сарадници Историјског института,
Поштоваоци личности и научног дјела проф. др Радомана Јовановића,

Припала ми је тужна дужност, али и изузетна част, да као дугогодишњи колега, на овом комеморативном скупу говорим о личности и научном дјелу професора др Радомана Јовановића, који је преминуо 7. марта 2006. године у Подгорици. Ово тужно слово изговарам са пијететом, како у лично име тако и у име Историјског института, као и у име Одбора за историјске науке ЦАНУ и прве генерације професора на Одсеку за историју и географију Филозофског факултета у Никшићу - институција у којима је радио и сарађивао др Радоман Јовановић.

Професор др Радоман Јовановић, наш драги колега и пријатељ, преселио се из живота у вјечност, у трајно сјећање, отишао је из стварног живота да живи у причи и траје у свом дјелу које је доживјело висока признања још за његовог живота. А то је оно што највише може пожељети и досегнути научник, стваралац. Црногорска историографија је његовом смрћу остала без истакнутог ствараоца, историчара суптилног научног нерва, стручњака свестраног образовања. Ми, његови колеге и пријатељи, се растајемо од човјека достојног уважавања, научника кога смо високо поштовали. И његови бивши студенти - данас професори и историчари на раду у разним научним, стручним и културним институцијама - жале свог омиљеног професора, кога ће, увјерен сам, задржати у трајном сјећању као врсног предавача, занимљивог и истинитог тумача црногорске, српске и југословенске историје. Има много људи и изван историјске струке који ће др Јовановића памтити и по томе што

¹ Говор на комеморативној сједници Историјског института Црне Горе поводом смрти професора др Радомана Јовановића, 10. марта 2006. године

је знао много чињеница из усмене традиције црногорског народа и занимљиво литерарно о њима приповиједао.

Др Јовановић је у читавом свом животу био узорно етичан човјек, интелектуалац широког познавања не само историјске струке него и историји сродних наука. Посједовао је завидну општу културу, богат народни говор и изванредан књижевни стил изражавања.

У овом часу, када се овим комеморативним скупом, с дубоким поштовањем, заувјек опраштамо од врсног историчара и пријатеља, др Радомана Јовановића, дужност ми је да застанем и да се ретроспективно осврнем на његов седамдесетогодишњи животни ход и, да подсјетим на његову готову педесетогодишњу интелектуалну креативност из које је проистекло историографско дјело трајног научног значаја. Учинићу то, разумије се, много краће, него што сам имао прилике да га представљам научној и културној јавности у својим рефератима за избор у звање ванредног професора (1985) и потом за редовног професора за предмет *Историја Црне Горе до 1918. године* (1990). О цјелокупном његовом научном дјелу и наставничком позиву, вјерујем, писаће се, судити и вредновати у другим приликама.

Радоман Јовановић је рођен 27. јула 1934. године у селу Мосори, општина Даниловград. Основну школу је учио у мјесту рођења, гдје је у угледној родитељској кући стекао лијепо васпитање засновано на темељима још увијек живе патријархалне културе и етике чојства - схватања која су одликовала црногорско друштво. Гимназијско образовање је стицао у Никшићу, Даниловграду и Подгорици (Титограду), гдје је и матурирао 1954. године. Историјске науке је студирао на Филозофском факултету Београдског универзитета и дипломирао са средњом оцјеном 8,65 (1958). У оновременој београдској историјској школи, која је била без премца у Југославији, а и од високог научног угледа међу европским универзитетским историјским школама, захваљујући великим научним именима - академицима: Георгију Острогорском, Виктору Новаку, Васи Чубриловићу, Јорју Тадићу, Михаилу Динићу, Ивану Божићу и њиховим сарадницима - млади Радоман Јовановић је стекао солидно историјско образовање, на чијим основама му неће бити тешко да касније шири и надограђује нова знања, и да се успјешно упућује у тајне научноистраживачког рада.

Као дипломирани професор историје крајем 1958. године запослио се у Државном архиву у Цетињу, гдје је као архивист радио до краја 1961. године. Од почетка 1962. до 1990. године радио је у Историјском институту Црне Горе, гдје је по законској процедури биран од асистента истраживача до научног савјетника.

Радоман Јовановић је академску 1965/66. годину провео на студijsком раду на Историјском факултету Московског државног универ-

зитета “Ломоносов”. Тај боравак користио је и за истраживање грађе о црногорско-руским везама и односима од 1711. до почетка 20. вијека, радећи у архивима у Москви и Лењинграду (Санкт Петербургу).

Од 1967. до 1974. године био је главни и одговорни уредник часописа *Историјски записи*, а потом и дугогодишњи члан Редакције.

Докторат историјских наука стекао је одбраном дисертације *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878. године* на Филозофском факултету Сарајевског универзитета (1972). Учествовао је на научним скуповима у земљи и иностранству са запаженим саопштењима и рефератима. Био је члан редакцијских колегијума у више посебних и периодичних издања.

За ванредног професора Филозофског факултета у Никшићу бирао је 1985. године (у хонорарном односу), а од 1990. је редовни професор на истом Факултету, у сталном радном односу, за предмет *Историја Црне Горе средњег вијека до 1918. године*. Пензионисан је 1. јануара 2001. године. За резултате у науци и друштвеном раду одликован је Орденом рада са сребрним вијенцем и Орденом рада са златним вијенцем. За књигу *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878. године* (Цетиње 1977, стр. 33) награђен је Тринаестојулском наградом.

Др Радоман Јовановић је обављао одговорне функције у Друштву историчара Црне Горе (био је један мандатни период секретар ове асоцијације), био је члан савјета више научних и културних институција. Активно је судјеловао у Међународној комисији за социјалне покрете и социјалну структуру и Југословенском међународном комитету - органима Савеза историчара СФРЈ. Запажена је његова активност и као научног секретара југословенског дијела Комисије за историју бивших СФРЈ и СССР. У два мандата био је члан Наставно-научног вијећа Универзитета Црне Горе. Учествовао је у изради уџбеника историје за основну школу, држао предавања на семинарима за наставнике и професоре историје, гостовао (по позиву) на Филозофском факултету у Скопљу и педагошким академијама у Штипу и Битољу.

Др Радоман Јовановић, у првом реду, био је по вокацији историчар научник. Посједовао је солидно стручно и опште образовање које је успјешно реализовао и у настави историје Црне Горе на Факултету. Био је добар зналац руског језика, а успјешно се служио и француским језиком. Користио се изворном грађом и на латинском језику.

Његово уже научноистраживачко подручје била је историја Црне Горе 19. и прве двије деценије 20. стољећа. Био је врстан познавалац домаћих историјских извора за историју Црне Горе, као и руских извора за црногорско-руске односе 18. и 19. стољећа. То је видљиво из његове поменуте монографије, као и значајне студије *Црна Гора и велике силе*

1856-1860. године (Титоград 1983, 275). Коаутор и сарадник је и у седам посебних издања (*Црна Гора*, Београд 1976; *Историја српског народа*, књ. V-1, Београд 1981; *Црна Гора у међународним односима*, Титоград 1984; *Le Montenegro dans le relations internationales*, Титоград, 1984; *Преглед развоја међународних односа југословенских земаља*, VI свесака; *Преглед међународних уговора, и других аката значајних за међународне односе Црне Горе 1700-1918. године*, Београд-Титоград, 1987; *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918-1945*, Титоград, 1969; *Битка на Мартинићима, 1796*, Даниловград 1996).

Библиографија његових чланака, прилога и приказа броји више од 80 јединица разног садржаја. Знатан број његових рецензија о рукописима многих аутора, као и реферата за избор кандидата у поједина научна и наставно-научна звања, такође чине дио његовог интелектуалног рада који остаје у архивској грађи Историјског института, Универзитета Црне Горе и других установа културе, или, пак, у папирима појединаца.

У поменутиим студијама и посебним издањима општег карактера испољио је смисао за синтезу што је врхунски квалитет историчара.

Осим универзитетске каријере и већ споменутих признања професор др Радоман Јовановић је почетком деведесетих година 20. стољећа стекао још једно признање - изабран је за члана Одбора за историјске науке ЦАНУ.

И овако, редукована, биографија проф. др Радомана Јовановића јасно говори да је био човјек који је живио живот испуњен стваралаштвом, резултатима и успјесима на научном пољу и универзитетској настави.

Др Јовановић не спада у најплодније наше историографе, али, сигуран сам, његови резултати спадају у најтемељитија историографска остварења. Његово дуготрајно и минуциозно темељно архивско истраживање и промишљање над исказима извора резултирало је бацањем новог свијетла на неке кључне догађаје и појаве из црногорске и српске нововјековне прошлости. Све што је радио, не само у историјској науци, радио је предано и савјесно. Поштовао је историјску истину и њој служио. Био је историчар који се у научном послу дословно држао строгог методолошког начела, научног принципа да је основно да научник утврди и објасни како се и зашто нешто у истину догодило; страном му је било накнадно уљепшавање историјских догађаја, појава и личности. Увјерен је био да само историјска научна критика може да суди о успјеху историчара, а стручни читаоци, књигама и другим историографским радовима. Оно чему је тежио јесте *историјско разумијевање*, а не пуко слагање, одобравање или изливање симпатија према догађајима и историјским личностима.

Иако је живио у врло идеологизованом времену, као и читава његова а и млађе генерације, времену када је политика атаковала, и даље атакује, на историјску науку у настојању да њене историографске резултате инструментализује у дневно-политичке сврхе, рекао бих, др Јовановић је успијевао да се сачува идеолошких набоја и да се не отисне низ ту политичко-идеолошку струју. Ријечју, мудро је знао да избјегне политичко-идеолошке замке које су и њега, као и друге историчаре, вребале, а појединце и освајале. Рекао бих, др Јовановић је био историчар који је свој живот посветио историографији, али без потребе да се кроз своје радове идеолошки исповиједа.

Професор др Радоман Јовановић је носио у својој глави ризницу података о прошлости Црне Горе, како оних које је откривао у архивским списима и литератури, тако, ако не и више, и оних које је црпио, сазнавао из колективног и личног памћења, из народне традиције и остатака патријархалне културе. Нешто слично је посједовао и његов раније преминули пријатељ и сардник др Новица Ракочевећ. И на та њихова казивања ми смо се могли поуздати у објашњавању појединих догађаја и личности из наше прошлости у недостатку писаних извора. Са смрћу др Јовановића гаси се и тај неисцрпни фонд усмене традиције.

Прилика је да истакнем да је умро одговоран истраживач, етичан поштовалац чињеница, заробљеник података, и у томе је био строг, прије свега, више према себи него према другима. Тачност, поштење и скромност били су његове врлине и у научном и у грађанском животу. Његов поштени однос према историјској истини, професорском позиву, бризи о студентима, уважавање колега и свих других сарадника, понашање у грађанству, служили су, и, надам се служиће, као узор млађима. Његова је карактеристика била и та што је млађе научне посленике ненаметљиво подстицао да раде тачније, боље, да се строго држе чињеница из исказа историјских извора, да историјску истину доказују на темељним, примарним изворима, да се одговорније односе према својим научним и свим другим јавним и друштвеним обавезама.

Др Радоман Јовановић је био човјек благородне нарави, увијек смирен, тих и хуман у опхођењу са људима. Био је човјек богатих природних дарова и њежне осјећајности. Ту осјећајност је нарочито испољавао према својој дивној породици - супрузи Драгици, лијепим и паметним ћеркама, био је њежан стриц и поуздан братственик. У њега су се могли поуздати сви који су му се обраћали за помоћ.

И да поновим, неће бити сувишно, оно што сам на почетку овог свог опраштајног слова рекао. Будући историчари историографије о Црној Гори, када буду разгледније и дубље анализирали целокупно дјело др Радомана Јовановића, увјерен сам да ће га сврстати у ред истакнутих

црногорских историографа. Оно што у овом тренутку могу сигурно изговорити, јесте то да наш драги колега и пријатељ несумњиво остаје да живи у нама и нашим сјећањима, као истакнути научник и професор, као честит, поносит, племенит, пожртвован пријатељ и друг, радознао интелектуалац, писмен историчар. Он је био личност хуманизма и моралног интегритета. Дружење са њим - а то знају сви они који су му били блиски као колеге и сарадници - било је угодно и пријатно, увијек испуњено разговорима за памћење. Васпитан од раних дана у духу патријархалне етике, он је те одлике задржао до краја свога живота, без обзира што је усвајао културу и цивилизацијске манире и погледе савремених интелектуалних средина у којима се кретао и боравио.

Професор др Радоман Јовановић се преселио из живота у вјечност у добу кад је могао још да ствара и да срећно живи у кругу своје дивне породице и својих пријатеља. Па, ипак, он је завршио један “дивно неспокојан живот” као срећан човјек. Остварио је готово све што може у свом животу да оствари човјек. Стекао је завидан углед у историјској науци, заокруживши своје дјело научним порукама које ће дуго трајати. Био је узоран супруг, њежан родитељ, брижљив брат и племенит стриц, поуздан рођак. Оставио је породицу здраву и у свему узорну - потомство које ће кроз генерације бити поносно на овог свог угледног претка. Ријечју, отишао је из овог живота као човјек који је обавио све људске дужности, преселио се из стварности у вјечност, придружујући се тако својим достојним прецима. Испунио је др Радоман Јовановић своју високу мјеру према животу и интелектуалном послу поштено и човјечно, чиме је заслужио трајан спомен. Од 7. марта ове године он се налази у друштву истакнутих људи који трају у књигама, које су оставили у културно наслеђе Црној Гори.

У овом турбулентном времену, у коме поштовање није баш честа врлина, због чега оно бива и најскупља срећа, др Радоман Јовановић је имао снаге и осјећања чојства да уважава и поштује људе, а за узврат је имао среће да буде и жив и, одсада, и мртав поштован и цијењен.

Слава др Радоману Јовановићу - човјеку достојном поштовања!

Академик Миомир Дашић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Соња ТОМОВИЋ - ШУНДИЋ, <i>Петар први, светац и владар</i>	7
Невенка БОГОЈЕВИЋ - ГЛУШЧЕВИЋ, <i>Закуп црквених непокретности у Которској комуни у XIV вијеку</i>	55
Ловорка ЧОРАЛИЋ, <i>Которски племићи Никола Пасквали и Бартул Пима - кавалери светог Марка (1634)</i>	75
Томица НИКЧЕВИЋ, <i>Проблеми рецепције обичајног права у кодификацијама грађанског права у Србији и Црној Гори XIX вијека</i>	85
Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Прилог изучавању музичке умјетности у Црној Гори</i>	107
Драган НОВАКОВИЋ, <i>Положај српске православне цркве у Босни и Херцеговини за време Аустроугарске окупације</i>	125
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Црна Гора и члан 29 Берлинског уговора</i>	147
Звездан ФОЛИЋ, <i>Државно законодавство и вјерске заједнице у социјалистичкој Југославији 1945-1965</i>	163
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Политичка пропаганда, појам и одређење и посебан осврт на пропаганду у доба комунизма</i>	193

ПРИЛОЗИ

Стево ВУЧЕНИЋ, <i>Прилог проучавању мјеста битке између војски Дукљанског краља Доброслава и Рашког жупана Вукана</i>	213
Бојан НОВАКОВИЋ, <i>Лонтодокла и питање континуитета Дукље</i>	251
Божидар ЈОВИЋЕВИЋ, <i>Конзервација рановизантијског процесијског гвозденог крста</i>	263
Предраг ЛУТОВАЦ, <i>Манастирски комплекс Ћелије</i>	271
Момчило ШАЛЕТИЋ, <i>Бјелопавлићи на старим географским картама (XII-XIX вијек)</i>	285
Милован - Мушо ШЋЕПАНОВИЋ, <i>Стари записи и натписи Манастира Морача</i>	295

ОГЛЕДИ

Ђорђе БОРОЗАН, <i>Историја и пропаганда</i>	317
Младен ВУКЧЕВИЋ, <i>Оглед о законском уређењу начина рада црногорске народне скупштине из 1906. године</i>	331
Никола ВУЈОШЕВИЋ, <i>Вијек црногорске модерне умјетности</i>	337

ПРОМОЦИЈЕ

Драгутин ЛАЛОВИЋ, <i>Црногорска модерна држава - у потрази за властитим грађанима</i>	349
Мијат ШУКОВИЋ, <i>Ријеч на промоцији књиге у Загребу</i>	359
Миомир ДАШИЋ, <i>Продубљавање проучавања црногорско-руских односа</i>	363

ЈУБИЛЕЈИ

Зоран ЛАКИЋ, <i>Црна Гора у научном дијелу академика проф. др Богумила Храбака</i>	371
----------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ПРИКАЗИ

Ђорђе БОРОЗАН, <i>Мијат Шуковић - Изабрана дјела I-IV, ЦИД - Побједа, Подгорица 2006.</i>	377
Момичило ЗЕЧЕВИЋ, <i>Миомир Дашић, Шекулар и Шекуларци од помена до 1941 године, ЦАНУ, Подгорица 2006, стр. 680</i>	387
Звездан ФОЛИЋ, <i>Ленка Блехова - Челебић, Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт, Подгорица 2006, 653</i>	393
Миомир ДАШИЋ, <i>др Бранко Бабић, Критски одред (the Crete unit) -Међународна мировна мисија Црногораца на Криту 1897- 99. године, ЦИД, Подгорица 2006.</i>	397
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Ђенерал Радомир Вешовић, Мемоари, Унирекс, Подгорица</i>	403
Ђорђе БОРОЗАН, <i>др Живко Андријашевић и проф др Шербо Растодер, Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003. године, Центар за исељенике Црне Горе, Подгорица 2006</i>	405
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Ђорђије Ојданић, (Не)познате Лубнице, Подгорица 2006, Комови, Андријевица, стр. 346</i>	407
Радивоје ШУКОВИЋ, <i>Душан Мартиновић - Наука о књизи у Црној Гори, Подгорица 2006, стр 645</i>	411
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Рај Андерсон, Хенрик Ангел - Норвежанин без граница, ЦИД, Подгорица 2007.</i>	419
Ђорђе БОРОЗАН, <i>Саша Кнежевић, Велика Британија и анексиона криза, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2005.</i>	423

Зоран ЛАКИЋ, Проф. др Драги Маликовић, Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924, Приштина 2005, стр. 361	427
Ђорђе БОРОЗАН, Радмила Радић, Живот у времену: Гаврило Дожић 1881-1950, Београд 2006.	431
Ђорђе БОРОЗАН, Предраг Илић, Српска православна црква и тајна Дахауа, Београд 2006.	437
Томислав ЖУГИЋ, Милија Станишић, Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2005.	439
Иван ЛАКОВИЋ, Балкански пакт 1953/1954, зборник докумената, Војноисторијски институт, Београд 2005	443
Жарко ЛЕКОВИЋ, Зоран Лакић - Вријеме, политика, наука, Црногорска академија наука и умјетности Подгорица 2005, стр. 489.	447
IN MEMORIAM	
Мирко Барјактаровић (1912-2005) (Миомир ДАШИЋ)	451
Радоман Јовановић (1934-2006) (Миомир ДАШИЋ)	459

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Соня ТОМОВИЧ-ШУНДИЧ, <i>Пётр первый, святой и правитель</i>	7
Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Аренда церковных недвижимостей в Которской коммуне в XIV веке</i>	55
Ловорка ЧОРАЛИЧ, <i>Которские дворяне Никола Пасквали и Бартул Пима - кавалеры святого Марко (1634)</i>	75
Томица НИКЧЕВИЧ, <i>Проблемы рецепции обычного права в кодификациях гражданского права в Сербии и Черногории XIX века</i>	85
Душан Й. МАРТИНОВИЧ, <i>Приложение изучению музыкального искусства в Черногории</i>	107
Драган НОВАКОВИЧ, <i>Положение сербской православной церкви в Боснии и Герцеговине во время Австровенгерской оккупации</i>	125
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Черногория и статья 29 Берлинского договора</i>	147
Звездан ФОЛИЧ, <i>Государственное законодательство и религиозные общины в социалистической Югославии 1945-1965</i>	163
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Политическая пропаганда, понятие и определение и отдельное упоминание по пропаганде во время коммунизма</i>	193

ПРИЛОЖЕНИЯ

Стево ВУЧИНИЧ, <i>Приложение изучению места битвы между войск Дуклянского короля Доброслава и Раишского жупана Вукана</i>	213
Боян НОВАКОВИЧ, <i>Лонтодоклаи вопрос о непрерывности Дукли</i>	251
Божидар ЙОВИЧЕВИЧ, <i>Консервирование рановизантийского процессийского железного креста</i>	263
Предраг ЛУТОВАЦ, <i>Монастырский комплекс Челие</i>	271
Момчило ШАЛЕТИЧ, <i>Бьелопавличе на старых географических картах XII-XIX вв)</i>	285

Милован-Мушо ШЧЕПАНОВИЧ, <i>Древние записи и надписи Монастыря Морачи</i>	298
ОПЫТЫ	
Джордже БОРОЗАН, <i>История и пропаганда</i>	317
Младен ВУКЧЕВИЧ, <i>Опыт по законному устройству способа труда черногорской народной скупщины из 1906 года</i>	331
Никола ВУЙОШЕВИЧ, <i>Век черногорского современного искусства</i>	337
ПРЕЗЕНТАЦИИ	
Драгутин ЛАЛОВИЧ, <i>Черногорское современное государство - в поисках за собственными гражданами</i>	349
Мият ШУКОВИЧ, <i>Слово по презентации книги в Загребе</i>	359
Миомир ДАШИЧ, <i>Углубление изучения черногорско-русских отношений</i>	363
ЮБИЛЕИ	
Зоран ЛАКИЧ, <i>Черногория в научном произведении академика проф. др Богумила Храбака</i>	371
ОБЗОРЫ	
Джордже БОРОЗАН, <i>Мият Шукович - Выбранные произведения I-V, ЦИД - Победа, Подгорица 2006 года</i>	377
Момчило ЗЕЧЕВИЧ, <i>Миомир Дашич, Шекулар и шекуларце от упоминания до 1941 года, ЦАНУ, Подгорица 2006 года, стр.680.</i>	387
Звездан ФОЛИЧ, <i>Ленка Блехова-Челебич, Христианство в Боке 1200-1500, Которский дистрикт, Подгорица 2006, стр.653</i>	393
Миомир ДАШИЧ, <i>др Бранко Бабиц, Критский отряд (the Crete unit) - Международная миротворная миссия черногорцев на Крыте 1897-99 гг. ЦИД, Подгорица 2006.</i>	397
Джордже БОРОЗАН, <i>Генерал Радомир Вешович, Мемуары, Унирекс, Подгорица</i>	403
Джордже БОРОЗАН, <i>др Живко Анрияшевич и проф. др Шербо Растодер, История Черногории с самых давних времён до 2003. года, Центр для переселенцев Черногории</i>	405
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Джордже Ойданич (Не)знакомые Лубницы, Подгорица 2006, Комови, г. Андриевица, стр. 346.</i>	407
Радивое ШУКОВИЧ, <i>Душан Мартинович - Наука о книге в Черногории, Подгорица 2006, стр. 645.</i>	411

Саша КНЕЖЕВИЧ, Рай Андерсон, Генрик Ангел - норвежец <i>без границ, ЦИД, Подгорица 2007.</i>	419
Джордже БОРОЗАН, Саша Кнежевич, Великобритания и аннексионный кризис, Исторический институт <i>Черногории, Подгорица 2005.</i>	423
Зоран ЛАКИЧ, проф. др Драги Маликович, Качачское движение <i>на Косове и Метохии 1918-1924, Приштина 2005, стр. 361</i>	427
Джордже БОРОЗАН, Радмила Радич, Жизнь во времени: Гаврило <i>Дожич 1881-1950, Белград 2006</i>	431
Джордже БОРОЗАН, Предраг Илич, Сербская православная <i>церковь и тайна Дахауа, Белград 2006.</i>	437
Томислав ЖУГИЧ, Миля Станишич, Глубинные слои <i>тринадцатилетского восстания в Черногории, Исторический институт Черногории, Подгорица 2005.</i>	439
Иван ЛАКОВИЧ, Балканский пакт 1953/1954, сборник <i>документов, Военноисторический институт, Белград 2005.</i>	443
Жарко ЛЕКОВИЧ, Зоран Лакич – Время, политика, наука, <i>Черногорская академия наук и искусств Подгорица 2005, стр. 489.</i>	447
 IN MEMORIAM	
<i>Мирко Баряктарович (1912-2005) (Миомир ДАШИЧ)</i>	451
<i>Радоман Йованович (1934-2006) (Миомир ДАШИЧ)</i>	459

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Sonja TOMOVIĆ ŠUNDIĆ, <i>Pierre Ier, le saint et le souverain</i>	7
Nevenka BOGOJEVIĆ GLUŠČEVIĆ, <i>Le bail des biens immobiliers d'Église à la commune de Kotor au XIV^{ème} siècle</i>	55
Lovorka ČORALIĆ, <i>Les nobles de Kotor Nikola Paskvali et Bartul Pima – les chevaliers de Saint-Marc (1634)</i>	75
Tomica NIKČEVIĆ, <i>Les problèmes de la réception du droit coutumier dans les codifications du droit civil dans la Serbie et le Monténégro au XIX^{ème} siècle</i>	85
Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>La contribution à l'étude de l'art musical au Monténégro</i>	107
Dragan NOVAKOVIĆ, <i>La position de l'Église orthodoxe serbe dans la Bosnie et l'Herzégovine durant l'occupation austro-hongroise</i>	125
Saša KNEŽEVIĆ, <i>Le Monténégro et l'article 29 du Traité de Berlin</i>	147
Zvezdan FOLIĆ, <i>La législation et les communautés religieuses dans la Yougoslavie socialiste de 1945 à 1965</i>	163
Radenko ŠČEKIĆ, <i>La propagande politique, la notion et la détermination, et le regard particulier sur la propagande dans l'époque du communisme</i>	193

SUPPLEMENTS

Stevo VUČINIĆ, <i>La contribution à l'étude du lieu de la bataille de l'armée du roi de Dioclée Dobroslav et celle du joupan de Rascie Vukan</i>	213
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>Lontodokla et la question de la continuité de la Dioclée</i>	251
Božidar JOVIĆEVIĆ, <i>La conservation de la croix de fer de procession datant de l'époque byzantine</i>	263
Predrag LUTOVAC, <i>Le complexe du monastère Ćelija</i>	271
Momčilo ŠALETIĆ, <i>Bjelopavlići dans les vieilles cartes géographiques (XII^{ème} - XIX^{ème} siècle)</i>	285

Milovan-Mušo ŠĆEPANOVIĆ, <i>Les vieilles notes et les inscriptions du Monastère Morača</i>	295
ESSAIS	
Đorđe BOROZAN, <i>L'histoire et la propagande</i>	317
Mladen VUKČEVIĆ, <i>L'essai sur le règlement légal du travail du parlement national monténégrin de 1906</i>	331
Nikola VUJOŠEVIĆ, <i>Une siècle de l'art monténégrin moderne</i>	337
PRESENTATIONS DES LIVRES	
Dragutin LALOVIĆ, <i>L'Etat monténégrin moderne – à la recherche de ses propres citoyens</i>	349
Mijat ŠUKOVIĆ, <i>Le discours à l'occasion de la présentation de son livre à Zagreb</i>	359
Miomir DAŠIĆ, <i>Les études approfondies des relations monténégro-russes</i>	363
ANNIVERSAIRES	
Zoran LAKIĆ, <i>Le Monténégro dans l'oeuvre scientifique de l'académicien Bogumil Hrabak</i>	371
COMPTES-RENDUS	
Đorđe BOROZAN, <i>Mijat Šuković, Les oeuvres choisies I-IV, CID, Pobjeda, Podgorica 2006</i>	377
Momčilo ZEČEVIĆ, <i>Miomir Dašić, Šekular et ses habitants des premières mentions à 1941, CANU, Podgorica, 2006, p. 680</i>	387
Zvezdan FOLIĆ, <i>Lenka Blehova Čelebić, La chrétienté à Boka de 1200 à 1500, Le district de Kotor, Podgorica, 2006, p.653</i>	393
Miomir DAŠIĆ, <i>Dr Branko Babić, Le détachement de la Crète – La mission internationale des Monténégrins à la Crète de 1897 à 1899, CID, Podgorica 2006</i>	397
Đorđe BOROZAN, <i>Le général Radomir Vešović, Les Mémoires, Unireks, Podgorica</i>	403
Đorđe BOROZAN, <i>Dr Živko Andrijašević et prof. dr Šerbo Rastoder, Histoire du Monténégro depuis les temps les plus anciens jusqu'en 2003, Le Centre pour la diaspora monténégrine, Podgorica 2006</i>	405
Božidar ŠEKULARAC, <i>Đorđije Ojdanić, Lubnice (in)connu, Podgorica, 2006, Komovi, Andrijevića, p.346</i>	407
Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Dušan Martinović, La science du livre au Monténégro, Podgorica 2006, p.645</i>	411

Saša KNEŽEVIĆ, <i>Ray Anderson, Henrik Angel – Norvégien sans frontières, CID, Podgorica 2007</i>	419
Đorđe BOROZAN, <i>Saša Knežević, La Grande-Bretagne et la crise d'annexion, L'Institut historique du Monténégro, Podgorica 2005</i>	423
Zoran LAKIĆ, <i>Prof. dr Dragi Maliković, Le mouvement de Kaçaks au Kosovo-et-Métochie de 1918 à 1924, Priština 2005, p.361</i>	427
Đorđe BOROZAN, <i>Radmila Radić, La vie dans le temps: Gavriilo Dožić 1881-1950, Beograd 2006</i>	431
Đorđe BOROZAN, <i>Predrag Ilić, L'église orthodoxe serbe et le secret de Dachau, Beograd 2006</i>	437
Tomislav ŽUGIĆ, <i>Milija Stanišić, Les couches en profondeur de l'insurrection du 13 juillet 1941 au Monténégro, L'Institut historique du Monténégro, Podgorica 2005</i>	439
Ivan LAKOVIĆ, <i>Le Pacte Balkanique 1953/1954, le recueil des documents, Vojnoistorijski institut, Beograd 2005</i>	443
Žarko LEKOVIĆ, <i>Zoran Lakić, Le temps, la politique, la science, L'Académie Monténégrine des Sciences et des Arts, Podgorica 2005, p. 489</i>	447
 IN MEMORIAM	
<i>Mirko Barjaktarović (1912-2005) (Miomir DAŠIĆ)</i>	451
<i>Radoman Jovanović (1934 -2006) (Miomir DAŠIĆ)</i>	459

CONTENTS

ARTICLES

Sonja TOMOVIĆ ŠUNDIĆ, <i>Petar the First, a saint and a ruler</i>	7
Nevenka BOGOJEVIĆ GLUŠČEVIĆ, <i>The lease of Church's immobility in Kotor's community in 14th century</i>	55
Lovorka ČORALIĆ, <i>Kotor aristocrats Nikola Paskvali and Bartul Pima - Cavaliers of Saint Marko (1634)</i>	75
Tomica NIKČEVIĆ, <i>Problems of perception of common law in codification of civil law in Serbia and Montenegro in 19th century</i>	85
Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>A contribution to research of music art in Montenegro</i>	107
Dragan NOVAKOVIĆ, <i>The position of Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian Occupation</i>	125
Saša KNEŽEVIĆ, <i>Montenegro and Article 29 of the Berlin Treaty</i>	147
Zvezdan FOLIĆ, <i>State laws and religious communities in Yugoslavia 1946-1965</i>	163
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Political propaganda, concept and definition and a special review of propaganda during the communist period</i>	193

CONTRIBUTIONS

Stevo VUČINIĆ, <i>A contribution to research of battle of Duklja king Dobroslav and Raška župan Vukan</i>	213
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>Lontodoclai issue of continuity of Doclea</i>	251
Božidar JOVIČEVIĆ, <i>Conservation of early Byzantine precession iron cross</i>	263
Predrag LUTOVAC, <i>Monastery complex of Čelije</i>	271
Momčilo ŠALETIĆ, <i>Bjelopavlići on old geography maps (XII-XIX century)</i>	285
Milovan Mušo ŠČEPANOVIĆ, <i>Old scripts and inscriptions in Monastery Morača</i>	295

ESSEYS

Đorđe BOROŽAN, <i>History and propaganda</i>	317
Mladen VUKČEVIĆ, <i>Essey on legal organization of work of Montenegro Parliament in 1906</i>	331
Nikola VUJOŠEVIĆ, <i>Century of Montenegro modern art</i>	337

PROMOTIONS

Dragutin LALOVIĆ, <i>Montenegrin modern state - in quest of its own citizens</i>	349
Mijat ŠUKOVIĆ, <i>Speech at promotion of book in Zagreb</i>	359
Miomir DAŠIĆ, <i>A deeper research of Montenegrin-Russian relations</i> ...	363

JUBILEES

Zoran LAKIĆ, <i>Montenegro in scientific work of academician Bogumil Hrabak</i>	371
-------------------------------------------------------------------------------------------	-----

SURVEYS

Đorđe BOROŽAN, <i>Mijat Šuković - Selected works I-IV, CID Pobjeda, Podgorica 2006.</i>	377
Momčilo ZEČEVIĆ, <i>Miomir Dašić, Šekular and its people since first record till 1941, CANU, Podgorica 2006, p. 680</i>	387
Zvezdan FOLIĆ, <i>Lenka Blehova Čelebić, Christianity in Boka 1200-1500, District of Kotor, Podgorica 2006, p. 653</i>	393
Miomir DAŠIĆ, <i>Dr Branko Babić, The Crete unit - International peace mission of Montenegrin in Crete 1897-1899, CID, Podgorica 2006</i>	397
Đorđe BOROŽAN, <i>General Radomir Vešović, Memoirs, UNIREKS, Podgorica</i>	403
Đorđe BOROŽAN, <i>PhD Živko Andrijašević and prof Šerbo Rastoder, History of Montenegro from ancient time till 2003, Center for expatriots of Montenegro</i>	405
Božidar ŠEKULARAC, <i>Đorđije Ojdanić, (Un)known Lubnice, Komovi Andrijevića, Podgorica 2006, p. 645</i>	407
Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Dušan Martinović, Science on books in Montenegro, Podgorica 2006, p. 645</i>	411
Saša KNEŽEVIĆ, <i>Raj Anderson, Henrik Angel - A Norwegian without limits, CID, Podgorica 2007</i>	419
Đorđe BOROŽAN, <i>Saša Knežević, Great Britain and Annexing Crisis, History institute of Montenegro 1918-1924, Priština 2005, p. 361</i>	423
Zoran Lakić, <i>Prof. Dragi Maliković, Kacaks movement in Kosovo and Metohia 1918-1924, Pristina 2005, pages 361</i>	427

Đorđe Borozan, <i>Radmila Radić, Life in time: Gavriilo Dožić 1881-1950, Beograd 2006</i>	439
Đorđe Borozan, <i>Predrag Ilić, Serbian Orthodox Church and secret of Dachau, Beograd 2006</i>	437
Tomislav ŽUGIĆ, <i>Milija Stanišić, Deep layers of 13th July Rebellion in Montenegro, History institute of Montenegro, Podgorica 2005</i>	439
Ivan LAKOVIĆ, <i>Balkan Pact 1953/1954, Documents, Military history institute, Belgrade 2005</i>	443
Žarko LEKOVIĆ, <i>Zoran Lakić - time, politics, science, CANU, Podgorica 2005, p. 489</i>	447
IN MEMORIAM	
<i>Mirko Barjaktarović (1912-2005) (Miomir Dašić)</i>	451
<i>Radoman Jovanović (1934-2006) (Miomir Dašić)</i>	459

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIX

Бр. 1-4/2006.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Садржај превели

Милорад Ралевић, руски
Марина Вукићевић, француски
Јасмина Ђорђевић, енглески

Тираж:

500

Штампа

